

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

MÁSODIK KÖTET.

PEST 1858.

HERZ JÁNOS NYOMDÁJÁBAN.



Dr. László (Székely)
1997. 63. sz.

TARTALOM.

MÁSODIK KÖTET. — 1858. ÉV.

NEGYEDIK FÜZET.

	<i>Lap.</i>
JÁNOS KIRÁLY ÉS A DIPLOMATIA. Első közlemény. Szalay Lászlótól	5
VIRGIL. Sainte-Beuve után). II Székely J.	32
GEOLOGIAI ALAPNÉZETEK A FOLYTONOSSÁGI ELMÉLET SZELLEMÉBEN. Szabó Józseftől	57
ZORD IDŐ. (Történeti regény). Folytatás. Kemény Zsigmondtól .	79
A NEMZETKÖZI JOG TÖRTÉNETE. I. (Az ó-kor népei.) Pauler Tivadartól	104
IRODALMI SZEMLE. — A külföldi regényirodalom. Berczy Ká- rolytól. — Thackeray jellemzése. — Dickens és az angol kritika. — Béranger jellemzése; utolsó dalai. Sz. K.	124

ÖTÖDIK FÜZET.

JÁNOS KIRÁLY ÉS A DIPLOMATA. Második közlemény. Szalay Lászlótól	145
A FÖLDBIRTOKI HITEL, KÜLÖNÖSEN A HITELINTÉZETEK. Lónyay Menyhérttől	170
LEGÚJABB UTAZÁSOK ÁFRIKÁBAN. — Barth utazása. Hun- falvy Jánostól	189
ROMA RÉGI TÖRTÉNETEINEK HITELESSÉGE ÉS EREDETE. — Lukács Móricztól	220
IRODALMI SZEMLE. Legújabb archaeologiai mozgalmak a hazában és hazán kívül. I. Kúnhalmok. II. Aquincum. Paúr Ivántól. — Eugen életirata. Arneth újabb munkája. Szalay László- tól. — Béranger önéletirata és Montégut. Szász Károlytól.	275

HATODIK FÜZET.

	<i>Lap.</i>
ROMA RÉGI TÖRTÉNETEINEK HITELESSÉGE ÉS EREDETE. III. Lukács Móricztól	289
JÁNOS KIRÁLY ÉS A DIPLOMATIA. Harmadik közlemény. Szalay Lászlótól	340
LEGUJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN. — Barth utazása. (Folytatás.) Hunfalvy J.	
A FÖLDBIRTOKI HITEL, KÜLÖNÖSEN A HITELINTÉZETEK. Második Közlemény. Lónyay Menyhérttől	
IRODALMI SZEMLE. Oesterreichische Geschichte von Büdinger. — Szabó Károlytól. — Balzac összes művei. (Írói jellemrajz.) Salamon F. — Der Reim bei den Griechen; Anthologie griechischer Lyriker. T. J.	398
BALLADA GOETHE UTÁN. Arany Jánostól.	424

JÁNOS KIRÁLY

ÉS A

DIPLOMATIA.

Quellen zur Bayerischen und Deutschen Geschichte. Herausgegeben auf Befehl und Kosten Seiner Majestät des Königs Maximilian II. Vierter Band. München 1857. Bei Georg Franz. Correspondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der politischen Verhältnisse der Herzoge Wilhelm und Ludwig von Bayern zu König Johan von Ungern. Herausgegeben von Karl August Muffat.

Négociations de la France dans le Levant, ou Correspondances, Mémoires & Actes Diplomatiques des Ambassadeurs de France à Constantinople, et des Ambassadeurs, Envoyés ou Résidents a divers titres à Venise, Raguse, Rome, Malte & Jérusalem, en Turquie, Perse, Géorgie, Crimée, Syrie, Égypte etc. et dans les États de Tunis, d' Alger & de Maroc. Publiés pour la première fois par E. Charrière. Tome I. Paris, Imprimerie Nationale. 1848.

Correspondenz des Kaisers Karl V. Aus dem königlichen Archiv und der Bibliothèque de Bourgogne zu Brüssel mitgetheilt von Dr. Karl Lanz. Erster Band. 1513—1532. Leipzig : F. A. Brockhaus, 1844. Zweiter Band. 1532—1549. Leipzig : F. A. Brockhaus. 1845.

Első közzemény.

I. A tudományok bajor akadémiaja által kiadott, Monumenta Boica egynél több nagybecsű adatot foglalnak magokban, melyek

a magyar történelemre vonatkoznak, s melyeket még nem méltattak kellő figyelemre a magyar történetvizsgálók. A II. Maximilián bajor király rendeletéből tudós választmány által közzétett vagy még közzéteendő: „Quellen zur Bayerischen und Deutschen Geschichte“ szintén világot fognak vetni a magyar történelemnek több, eddig homályos pontjaira, az imént megjelent IV-dik kötet névszerint kétszáz huszonhat okiratot foglal magában, melyek Zápolya János politikai viszonyát Vilmos és Lajos bajor hercegekhez teljes napfényre hozzák, s melyeknek eredetiek, minútáik vagy egykoru másolataik München levéltáraiban őriztetnek. Közülök néhányról már Stumpf: „Bayerns politische Geschichte, München, 1816“ című munkájából lehetett tudomása a magyar történetbuvárnak, s én azokra „Magyarország története“ IV-dik kötetének kidolgozása közben figyelemmel is voltam, de a Muffat úr által kiadott okiratok jóval nagyobb része most lát első ízben világot; több titkos írásu pedig épen megfejtés nélkül feküdt a levéltárakban, s csak Muffat úr által betűztetett ki a czélbavett kiadás eszközlése végett. Midőn ezen nagybecsü gyűjteményt részletesebben szándékozom olvasóközönségünkkel megismertetni, egyúttal a Franciaország és a porta közötti viszonyokat tárgyazó, Charrière által még 1848-ban kiadatni kezdett diplomatai írományokra s V-dik Károly császár levelezésének azon töredékeire is tekintettel leszek, melyek Lanz Károly által 1844- s 1845-ben tettettek közzé, leszek pedig azért, mert ezen kétrendbeli munka Zápolya korszakának felderítésére becsesnél becsesebb anyagot nyújt, s mert az egyik is, a másik is jóformán ismeretlenek maradtak nálunk e napig. S ezen méltán csodálkozhatnánk, ha nem tudnók, hogy a „Geschichte der Regierung K. Ferdinands I.“ Bucholtztól, sőt hogy a Gévy által kiadott „Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungern und der Pforte, im XVI. und XVII. Jahrhundert“, melyek szintén e korszak fő forrásai közé tartoznak, talán egy tuzat példányban sem keltek el Magyarországon.

II. Mióta III. Fridrik császár fia, a tizenkilencz éves Maximilián 1478-ban burgundi Máriának kezével ennek gazdag örökségét is magáévá tette, Franciaország veszedelmes versenytársat látott Ausztriában, s a veszedelem még nagyobbnak mutatkozott, midőn Mária hozománya Maximilián unokájára V-dik Károlyra s

ezáltal, vagy ha úgy tetszik még ennek atyja, szép Fülöp által Spanyolországra szállott. I. Ferencz francia király már 1515-ben Marignanónál, közvetlenül ugyan a svajcziak, de közvetve Ausztriának túlsúlya ellen küzdött; s a császári korona utáni törekvésének megghiúsulása 1519-ben, őt mindinkább megerősítette ez irányban. 1521-ben a francziák elfoglalták Navarrát, honnan azonban csakhamar kiűzetek, valamint a két ízben megszállott Olaszországból is, melyet 1523 vége felé újból megrohantak, hogy a következő év elején ismét kihullongjanak belőle. Bourbon connétable árulása épen Franciaország belsejébe vitte az ellenséget, — németek, spanyolok, olaszok Fréjust, Hièrest, Toulont elfoglalták. De Marseillenél bomlásnak indult a vegyes had, s azalatt míg Károly hadai kivonultak a Provenceból, egy francia dandár, svajczi és német zsoldosok által öregbítve, Ferencz személyes vezérlete alatt Pavia előtt termett. Mindenki előnyösebbnek vélte a francia király ügyét a császárnénál, midőn Ferencz 1525. februárius 24-én véres ütközetben megveretett s foglyul esván, Madridba vitetett. Eddig több ízben késznek nyilatkozott, a kereszténység élén, vizen szárazon támadni meg a portát; most a kétségbeesés dühében Szolimánt szövetségesül kérte. Martius 14-én, tizennyolcz nappal a páviai csata után Ferdinánd ekkép irt testvérének a császárnak: „Franciaország királya gróf Frangepan Kristóffal ármányt forralt, bujtatván azt, hogy saját embereivel és a boszniai törökök segédével Krajnba és Stájerföldre vigye á háborút. Ennek következtében a mondott törökök mondott országaimba nyomultak, s itt némi kárt tettek nekem, és még nagyobb fogtak volna tenni, ha nem gondoskodom eleve ilyes megtámadások visszautasításához a szükséges eszközökről. Ezen dolog egy olasz nemesember által jött tudomásomra, ki Kristóf gróffal szötte az ármányt, s kit egyik friauli városom, Meran kapitánya elfogván, ide hozott Innsbruckba, hol még most is börtönben ül.“*) A felbujtó kétségkívül, még mielőtt Ferencz fogságba esett, kapván a megbízást, világos, hogy a francia király már akkor sem volt idegen, Szolimánt a császár testvére ellen uszítani, s így bizonyosan Ferencz megegyezésével és megbízásából küldé vala anyja Louise d' Angoulême, mint a király fogsága óta regensné, Konstantinápolyba az első követséget.

*) Lanz, Corr. des H. Karls V. 1. k. 155. l.

Ez, Frangepan Kristóf hozzájárulásával, mint hiszem, utját Bosznián át vette, hol azonban a követ tizenketted magával rablók által megöletett. Ezen rablók élén maga a boszniai szandzsák állott, ki a mészárlás előtt, úgy látszik nem tudta, kikkel van dolga, s ki, napfényre jöven — igaz hogy későcskén — a tett, Ibrahim nagyvezír haragjának lefegyverzésére osztozkodott vele a zsákmányban: beküldte neki a követ irományait, de be egyszersmind az elfoglalt drágaságok részét, névszerint egy nagyértékű rubingyűrűt. Midőn Ibrahim 1533-ban Ferdinánd követei Zárai Jeromos és Schepper Kornél előtt fejtegette az okokat, melyek Szolimánnak 1526-diki hadviselését eredményeztették, egyebek közt monda: „Ekkor történt, hogy Franciaország királya foglyul esett. A király anyja ekkép írt ő felségének, a padisának: fiamat, Franciaország királyát Károly, Spanyolország királya elfogta; vártam, hogy nagylelkűen szabadon fogja bocsátani, de különben történt. Folyamodunk tehát hozzád nagy császár, hogy tüntesd ki nagylelkűségedet és szabadítsd meg fiamat. Erre a nagyúr megháborodott, és haragjában feltette magában, hogy hadat üzen Károly császárnak. Lám ez a rubin is — folytatá a nagyvezír, nagy rubingyűrűt mutatván — a francia király jobbján volt, mikor foglyul esett, s én magamhoz váltottam.”

Midőn Ferencznek tudomására jött a követség sorsa, Károly őt már Madridban tartotta fogva, de tudjuk, hogy a királyi fogolynak itt módja volt, kéz alatt a császár ellen működni. Szolimánhoz is innén ment a második levél, s magában értetik, hogy nem a regensné, hanem a király saját nevében. A követ, Frangepan János — Kristófnak talán testvére — késő ősszel érkezett Konstantinápolyba; 1525. december 6-án Pietro Bragadino velenzei követ ekkép írt róla a signoriának: „Követ érkezett ide a francia királytól, ajándékok nélkül, kit a nagyúr már fogadott; mint hallom, azt mondá, hogy a királynak egy másik követe a boszniai szandzsák által kifosztatott s megöletett.” Ferencz ezen második követségére vonatkoznak Szolakzáde ozmán történetíró e sorai: „A francia király követet küldött a portához, s alázatos levelének ez volt tartalma: „Ha a nagyúr Magyarország királyát kissé megleckézné, mi képesek volnánk a spanyol királynak ellenállani s a rajtunk ejtett sérelmet megboszúlni; mi könyörgünk és ohajtjuk, hogy a világ nagy császára kegyeskedjék megen-

gedni, miszerint ama dölýfös fejedelmet visszautasíthassuk, s mi ezentúl a nagy császárnak, a század urának köteles szolgája leszünk.“ A padisah, megkönyörülven, eltökélé magában, hogy hadal megyen a gonosz szándékot forraló magyar királyra*). Ha kifogjuk a török *stylistica* hyperboláit, Ferencz levelének tartalmát valószínűleg hiven közlötte az író; Szolimán válasza fenmaradt eredetijében : halljuk a padisáht.

„Ő, az Isten, fenséges, gazdag, nagylelkű, irgalmas. Én a ki vagyok annak kegyelméből, kinek hatalma dicsőséges . . . a szultánok szultánja . . . szultán Szulejmán-khán, fia szultán Szelim-khánnak, szultán Bajezid-khán fiának. Te, ki vagy Ferencz Franciaország királya, te levelet küldtél portámhoz, a fejedelmek menhelyéhez, hív ügyviselőd Frankipan által; te őt szóbeli üzenettel is megbiztad; te tudomásomra adtad, hogy országodat elfoglalta az ellenség, s hogy jelenleg fogságban vagy; te itt segédet szorgalmaztál megszabadulásodra. Előadatván minden, a mit mondottál, thronusom lábánál, a világ menedékénél, császári tudományom kiterjeszkedik annak minden részletére, teljes ismeretével birok. Azon nincs mit csodálkozni, hogy a nagy fejedelmek meggyőzetnek és fogságba esnek. Bátorodjál fel tehát, ne csüggedj el. A mi dicső őseink és nagyfényű apáink (Isten virraszszon koporsóiknál) soha sem szüntek meg hadakozni az ellenség viszaszorítására és országok elfoglalására. Mi is, mi szintén az ő nyomaikon indultunk. Mi tartományokat és erődöket, melyekhez nehéz volt hozzáférni, elfoglaltunk minden időben. Paripánk fel van nyergelve, kardunk oldalunkon van éjjel és nappal. Segítse elő a jót a mindenható Isten! Legyen meg bármely tárgy körül az ő akarata! Egyébiránt ha kérdést téssz ügyviselődnök az ügyek és ujdonságok felől, értesülni fogsz irántuk. Ezt így tudjad. Iratott 932 (1526) rebiul-akhir havának kezdetén, székhelyemben a birodalom fővárosában, a jól őrzött Sztambulban**).

III. Ferencz, hogy szabadságát elvégre visszanyerje, 1526. januárius 14-én aláírta a Károly által szabott feltételeket, lemondván egyebek között igényeiről Olaszországra, kilépven a császár elleni szövetségekből, s kötelezven magát közösen vele a törökök ellen működni; de e feltételek aláírása előtt, ugyanazon

*) Hammer, *Journal asiatique*, X. 19.

**) Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I. 116.

órában titkos óvást írt alá, mely ama szerződést erőszakoltnak, s ennél fogva minden pontjaiban érvénytelennek nyilvánította.

Frangepan talán Bayonneban találkozott az imént kiszabadult királylyal, s Ferencz szintén Bayonneból, honnan fejedeamtársai közül többet fogságának megszűnéséről értesített, irhatta Szolimánnak a következő levelet: „Ferencz, Isten kegyelméből a francziák legkeresztyénebb királya, kedves, s ha azonég hiten volna vele, legkedvesebb testvérének, szultán Szolimánnak, a nagyurnak sat. Kezünkhöz vettük a levelet, melyet Frangepan János által küldöttél nekünk. Abból derekasan megtudtuk, mily nehezedre esett azon szerencsétlenség, mely bennünket Pávia városánál ért vala. Ez ügyben az vigasztal bennünket leginkább, hogy nem buktunk meg gyáván vagy léhán, hanem hogy magában a csatában, az ellenség legsűrűebb sorai között, sebek miatt összeroskadt lovunkról estünk kezeik közé. A mi pedig köztudomásra, mint magad is bölcsen említéd leveledben, megtörtént más főfő és hatalmasnál hatalmasabb fejedelmekkel is, midőn háborúban visszakövetelték a magokét; a sors úgy szokott nagyából eljárni, hogy megveti a félénkeket és gyávákat, s a legderekabakat egytől egyig üzőbe veszi. Hogy pedig tömérdek kincseidet és roppant erőhatalmatod nekünk felajánlod, ezen nagylelkű bőkezűséged, melylyel akkori nyomott állapotunkban segédet ígértél, nem volt kedvetlen vagy kellemetlen előttünk: sőt e miatt örök hálát mondunk neked, s kívánjuk, lenne bár alkalmunk, azt nem annyira mondanunk, mint méltóságunkhoz képest, keresztyén fejedelemhez illőleg, bőséges tettekkel bebizonyítanunk. Ha nyílni fog ilyes alkalom, tapasztalóléssz, hogy a francziák legkeresztyénebb királya a többi fejedelmekkel kölcsönös jótétemények által nem annyira versenyezni akar, mint őket, ha lehetséges, felülhaladni, s módod leszen látni, erőnk és kincsünk meddig terjed Európában, s mennyi bátorsággal és hadi ügyességgel bírnak a francziák. De miután a mindenható Ur Istennek s Annak irgalmasságából, ki minket drágalátos vérével megváltott, épségben érkezünk vissza országunkba, s itt békében és nyugalomban találunk mindent, nincs mit kívánnunk mástól, annak oltalmára és fentartására. Mindezt bővebben fogja előadni az, kit hozzád e

levéllel küldtünk, kinek ha teljes hitelt adsz, kedves dolgot téssz nekünk, mit hogy tégy, kérve 'kérünk' *).

Ferencz a madridi szerződés ellen tett óvása, úgy azon körülmény által, hogy esküjét a pápa érvénytelennek nyilváníttotta, s hogy ama szerződés az ő irányában sem tartatott meg, mentheté önmaga előtt az 'olasz frigyhez' állását, újabb készüléit Majland és Nápoly ellen, s folytonos kaczerködését a portával; gondolom talált okot, melynek alapján azt is rendén találta, hogy a szentszék által újból felhatalmaztatta magát tizedszedésre, miszerint II. Lajos oltalmára kelhessen a törökök ellen, s hogy a behajtott tizedből nemcsak egy fillér sem fordított a kitűzött célra, de sőt talán azon vásároltattak meg a Konstantinápolyba küldött ajándékok, talán abból fedeztetett a portához ment követsek költsége. A mohácsi csatának hire mindazáltal Ferenczet is megdöbbsentette, mert alkalmá volt tapasztalnia, hogy a kéz, melyet eszközül akart használni, nem az ő szükségeihez, hanem saját ösztönéhez képest méri a csapást. Németország most közvetlen érintkezésbe jött a törökkel, s a király, látván hogy viszonyáról a portához egyetmást rebesgetnek Regensburgban, Augsburgban, Vetzlarban, tanácsosnak vélte, magát a német rendek előtt mentetgetni. 'Nagy fájdalommal illet engem — így szól az october 6-kán hozzájuk intézett levél — Pannoniának a török általi elfoglalása, Lajos király halála és Németország veszedelme. Bizonyos, hogy annak nem én vagyok oka, hanem a császár, ki a tiszteséges alkupontokat visszautasítja, s ki érzéketlen marad mind a közveszélynek, mind sógora Lajos király méltatlan halálának, mind most már özvegységre jutott testvérhuga gyászos sorsának szemléletére. Eleink gyakran viseltek háborút a keresztyén név ellen-ségeivel: ez most is történhetik egyesült erővel, csak akarja a császár.' Károly a vádat november 29-én visszatorolta ekképen: 'Ferencz király a hozzátok adott levélben úgy viseli magát, mintha Lajos király halálát és Magyarország gyászát fájlalná; mindez csak képmutatás, oly célra, hogy azokat elnémitsa, kik elfogott levelek alapján folyvást állítják, hogy az ő tanácsára indította a háborút a török' **).

IV. Zápolya János ekkor már Lajos utódául volt választva,

*) Charrière az idézett helyen, I. 119.

**) Reusner epistolarum turcic. libri XIV. l. VIII. p. 134.

koronázva. Kire bizodalját leginkább vetette a külfejedelmek között, az sógora Zsigmond, lengyel király volt, — egykori sógora, mert Borbála már nem élt, és Zsigmond most Bonával, Galeazzo majlandi herczeg leányával, élt házasságban.

A vajda őt még october közepén felkérte : küldene követséget Fehérvárra, hol az ország rendei a közjóról, a királyválasztásról tanakodók lesznek. A levél csak october végén érkezett Krakóba, hol — mert Zápolya czélzatáról nem lehetett kétség — csekély rokonszenvennel találkozott. Mióta brandenburgi Albert, a németrend nagymestere, 1525. april 10-kén Zsigmondnak hódolt, mióta Prusszia, mely eddig császári hűbér volt, lengyellé vált : magasb önérzettel telt el a király. Innen van, hogy unokaöccsének. II. Lajosnak halála után reményt táplált, hogy a cseh rendek őt fogják királyokul választani, s hasonlót várt, úgy látszik, a magyaroktól is. Reménye, várakozása csalódáson épült, minek érzetében — noha az erőszakolás és ármányforralás gondolatja távol maradt a böles fejdelemtől — egyelőre nem viseltethetett hajlammal versenytársai iránt, s legalább magasabb belátásának súlyát akarta velök éreztetni. 'Szívesen küldenék Székesfehérvárra minden késedelem nélkül követeinket — válaszolá october 31-én Zápolyának s a vele tartó rendeknek, — ha a levelet korábban, nem épen csak ma vettük volna, s ha követeinket mindjárt utnak indíthatnók: azon leszünk mindamellett, hogy biztosaink a lehetőségig siessenek, és ha mégis későn találnának érkezni, magyarázzák jóra a rendek, és tulajdonítsák az idő rövidségének.' A követség vezértagjául Krzyczky Endre przemysli püspök választott, de ez nem igen sietett útnak indulni, mint látszik; legalább november 2-án Ferdinánd ausztriai főherczeg követe Kammerer Detre németújhelyi püspök előtt lovagolt, midőn ez a király elébe vezetett. Ferdinánd követe előadta, hogy ura mind az 1515-dik szerződés értelmében, melyet kivált Zsigmond eszközölt a pozsony-bécsi értekezlet alkalmával, mind a régiebb egyességeknél fogva, Lajosnak Magyar- és Csehországok fejedelmi székén törvényes utóda, s kéri a királyt, segítené elő azoknak foganatosítását böles tanácsával, hatalmas pártfogásával. Zsigmond oda nyilatkozott válaszában, hogy miután a főherczeg cseh királyul elválasztott, ő, a lengyel, szerencsét kíván neki a koronához. Magyarországot mi illeti, tanácsa ez : foglalja el azt Ferdinánd

háború nélkül, olykép mint a szóló előadó leszen annak módját; s ez esetben, de máskülönben nem, örömet segitendi tehetségéhez képest, s mennyiben Lengyelország kárt nem vall miatta. „Ne kimélje Ferdinánd semmi fáradságát, a magyar urakat, kik jelenleg háborgásban állanak egymással, kibékéltetni egymással, s jó szerével magához vonni, hogy őt azután inkább hajlamból mint félelemből királyokul válaszsák. Az országot jelen veszélyes állapotában fenyegetéssel vagy háborúval meghódítani akarni, oly kísérlet volna, melyet ő, a lengyel király, semmi esetre sem tanácsolhat; az általa javaslott út könnyebbnek fog mutatkozni, s eredménye állandóbbnak.” A fogadtatásból, melyben Kammerer részesült, látni lehetett, hogy Zápolyának befolyása az udvarnál viszonylag csekély volt, hogy névszerint a kancellár Szydloviczky, kit Ferdinánd követe jó ausztriai'-nak tapasztalt, Magyarország koronáját inkább a főherczegnek szánta.

Midőn Krzyczki Fehérvárra érkezett, Zápolya már Magyarország koronás királya volt. Választása utáni nap még bizodalmas levelet irt Szydloviczkinak, s két nappal koronázása után — november 13-kán — Homonnai István zempléni főispánt követül küldte Lengyelországba, Zsigmond királyt szövetségesül kérni, a keresztyén hitnek a török elleni oltalmazására. Röviddel utóbb tudomást vett, úgy látszik, mint fogadtatott Ferdinánd képviselője Krakóban, kinek egyebek közt Zsigmond azt is mondá: „hogy Magyarországnak olyan királyra van szüksége, ki magas származásu s kihez más nemzetek is ragaszkodnak, — s most János király visszatorlásul a lengyel követséget sokáig maga elébe sem bocsátotta. Ezen eljárás Krzyczkit élesen bántotta; a hangulat, mely az uj királyi udvarnál Németország ellen uralkodott, a hajlam, mely már is mutatkozott, a Zsigmondhoz adott levél meghazudtolásával barátul fogadni a törököt, „nagy szomorújátékot” varattak a követtel, ki december 5-kén ekkép irt Esztergomból, hol János király a telet volt töltendő, Brodaricsnak, az elhunyt király kancellárjának: „Vannak itt néhányan, kik felséges uramat és nemzetemet mindenkép gyaláztatják. Mi bevalljuk gyarlóságunkat, de mégis, noha annyi mindenféle ellenség által körülvéve, Isten kegyelméből még meg nem buktunk eddig. A törökök mindannyiszor kitakarodtak országunkból, s abban még egyetlen egy várat sem foglaltak el. Magyarországot egy ízben

látogatták meg, s elpusztítottak mindent; a török egyszer nyúlt köldöktükhez, s úgy látszik, hogy már tönkre silányultatok mindnyájan. És mi, kik vele s más ellenségekkel évenként szoktunk megvívni, minden segéd nélkül, magunkra hagyatva, s kik eddiglen még fenállunk, minket ti semmirekellő gombáknak néztek, nem embereknek*).

Ily érzelmekkel tért a lengyel követ vissza urához.

V. A felebbiek után János bizton várhatta, hogy ügyét a francia király pártolni fogja; s miután VII-dik Kelemen pápa Olaszországot s ezzel magát a szentszéket Károly császár hatalma által veszélyeztetve látván, most I. Ferencz buzgó szövetségese volt: Jánosnak a pápa s az öszves olasz liga jóakarataról sem lehetett kétsége. Még VIII. Henrik angol királynál is rokonszenvre tarthatott számot, mert Henrik ovakodott ugyan a liga részesévé válni, de alakulását mind ő, mind Wolsey bibornok egész erővel segítették elő. Ez oknál fogva Zápolya az angol királyt is barátjai közé számlálhatta.

Ehhez képest Jozefics Ferencz zenghi püspök Frangepan Kristóf meghittje, röviddel Zápolyának királylyá koronáztatása után követül ment Velenczébe, Rómába, Párisba; s más valaki — nevét még most nem tudjuk — Westminsterbe küldetett biztosul. December 12-én Jozefics hat lovas kíséretében érkezett a lagúnák városába, hol, mint egykori Ferenczes, szent Ferencz zárdájába szállott, s 14-kén szokott tisztelettel a tizek tanácsába vezetettet, János király, november 16-án kelt megbízó levelének átadása után üdvözlő beszédére a dogetől válaszul nyervén: hogy Velenceze őt jó szívvel látja, felséges küldőjének királylyá választatásán örvend, s Magyarországgal mint eddiglen úgy ezentúl is jó barátságban fog maradni. A követ másnap titkos ülésben elmondá, hogy ura Velenceze részéről két tagból álló követséget szeretne udvarában látni, melynek tanácsával élhessen, s hogy a mely árúk eddig Ausztrián keresztül szállitattak Magyarországba, azokat kész Velenczéből hozatni. A signoria december 22-én Jozeficsnek kimerítőbb választ ígért, mikorra Rómából visszaérkezendett; s a püspök másnap folytatta utját a pápához**).

*) Katona hist. crit. XIX. 778. Jászay, a magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, 294. l.

**) Sanuto, Jászaynál, 309. l.

VII. Kelemen ekkor a lehető legrosszabb viszonyban állott Károly császárral, kinek védenczei, a Colonnák, azelőtt néhány hónappal elfoglalták a vatikánt; s Ferdinándnak sem lehetett barátja, ki novemberben tizenegy ezer, színre a törökök ellen öszszetoborozott németet küldött Kelemen ellen Károlynak: december végén a német dandár Piacenzánál állott. Jozeficset 1527. elején Rómában találjuk: alkalmasabb időt nem választhatott volna megbízásának előterjesztésére. „Magyarország felséges királya — mondá Zápolya levelét januárus 12-én általadva — elődeinek nyomdokát követve, kik a szentséges római pápához és ezen szentszékhez mindig csorbíthatlan kész engedelmességgel viseltettek, fiúi hódolatát jelenti, s magát és országát szentségednek aláztatosan ajánlja. S most szónoklatának virágaival ecsetelvén a magyarnak százados harcztát a törökkel, s az elhunyt király törekvéseit, segédet nyerni a keresztyénség közellenének visszaszorítására, — kérdé: mit nyert a könyörgő Károly császártól, Ferdinánd főhercegtől, mit a többi fejdelmektől? s kérdésére válaszul e szavakat mondá maga magának: Nyert ő szentsége és a szentszék segedelmén kívül semmit. A mult évi hadjárat szörnyűségeinek vázolása, az Olaszországot is fenyegető veszély felemlítése után, szívére kötötte a pápának: hogy a magyar nemzetet ezen gyilkos vitában a hálátlanság rút bélyege nélkül sem ő sem a többi fejdelmek el nem hagyhatják; mert ez a nemzet az, mely egymaga annyi éveken át saját költségein harczolt az egyházért, mely pusztítást és veszélyt, kárt és halált egymaga a többiekért is szenvedett, mely, ha nem jó segéd haladék nélkül, elvész okvetlenül.

Kelemen Zápolyát már korábban biztosította hajlamáról, az akkor Rómából vissza Magyarországba utazott Frangepan Ferencz által, ki akkor még a ferenczesek rendének tagja volt, s ki utóbb lényeges szolgálatokat tett királyának a külügyek kezelése körül. „Szentséged embere, a Krisztusban tisztelendő atya, Frangepan Ferencz — írá 1527. januárus 20-kán Esztergomból János király a pápának — engem azon hajlamról és jóakaratról bővebben értesített, mely által vezéreltetve, szentséged kinyilatkoztatta, hogy királylá választatásom eszközzésére a lehetőségig munkás leszen. Jó ideje már a királyi székre emelttem, s most szentségednek forró hálát mondok, melyet iránta s a szentszék iránt tetteleg is fogok bőségesen tanusítani. És noha — megengedvén azt a

Mindenható, — roppant csapást ejtett a mult nyáron Magyarországon a török, s noha boldog emlékezetű elődöm Lajos király, testvérem György, és számos egyházi s világi urak, nemesek a csatamezőn maradtak: mégis remélem, hogy országnak megkímélt rendeivel még tetemes szolgálatokat fogok tehetni a keresztyénségnek és az apostoli székeknek, ha Isten megoltalmaz s ha szentséged és más keresztyén fejedelmek segédére számot tarthatok. S kétséglélvül már vissza is vettem volna néhány végvárat az ellenségtől, ha a fenséges fejdelem, Ferdinánd ausztriai főherczeg, Csehország választott királya, engem nem gátol ez üdvös szándékomban, ki, nem tudom miféle jogot követelvén magának országomra, ennek végeit ellenségesen megtámadta, hadainak tetemes részét egynémely városaimba vetette, s kiről tudom, hogy eltökélett szándéka nyiló tavasszal reám és országomra törni. Esedezem tehát alázatosan szentségednek, méltóztassék mind rólam, mind országomról olykép gondoskodni, hogy Ferdinánd ellenségeskedése elől biztosítva, a keresztyénség közös ellenére, a törökre, lehessen támadnom. A többit szentséged, gondolom, megértette követemtől, kit már régebben az 'apostoli székhöz küldöttem' *). — Ezen követ épen Jozefics Ferencz volt, kit nemcsak szóbeli üzenettel bízott meg a pápa, mint minapában Frangepant, de ki okiratot is vihetett magával Magyarország Rómából.

Hogy az ellenség — válaszolá a Jozefics által előterjesztetekre januárius 13-kán Zápolyához, mint „Magyarország méltóságos királyához“ címzett levelében a pápa, — ama tömérdek veszélyeken veled együtt segíteni ügyekezett férfiaknak is vitézsége s a te szorgalmad, vezérleted és gondoskodásod által, de még sokkal inkább a mindenható Isten akaratából megrettenve, az országból önként kitakarodott, s a már majdnem nyert diadalmat hirtelen félelem miatt elejtette, Istennek annál buzgóbb hálát adunk, s az ország megmenekvésén annál inkább örvendünk, mert Magyarország épenmaradását, mikép a magunkét, akarjuk eszközölni ezen-túl is. Felőled pedig, kedves fiunk, mindig oly véleményben voltunk, hogy érdemes vagy a legnagyobb tisztességekre, erényed olyas levén, melynél fogva neked mindenha szerencsét fogunk

*) A nemz. muzeum kéziratai között, 1285. quart. lat. szám alatt.

kivánni bármely méltóságához, mennyiben az ország nyugalma és épségét előmozdítja. Kész hajlammal mindent igérnénk neked, ha Krisztusban kedves fiunk, Ferdinánd, Csehország méltóságos királya nevében előttünk s az apostoli szék előtt óvás nem történik, állító: hogy választás s egyéb okok alapján neki van joga ezen országhoz. És e tekintetben véghetlenül sajnáljuk, hogy mindig akad valamely ok a keresztyénség felzavarására. Mindamellett a mi csak tőlünk kitelik az ország békés állapotának helyreállítására, az igazság mértéke szerint semmit el nem mulasztandunk. Mert a tisztelet és kötelezettség, melyet nekünk és e szent széknek felajánlasz, kedvesek előttünk, tudván, hogy értelmes, egyenes, Isten és a hitvallás iránt kegyelettel teljes lélekből származnak. . . Ferencz zenghi püspök . . . midőn hozzánk való indulatodat, a főfő ügyekhez szabott elmédet, erényeidet s éber figyelmet fejtegette, saját szemével láthatá, mily örömmel értettük meg mindezeket, s irántad bármely tisztességes ügyben mily készséggel és jóakarattal vagyunk. Miért is neked egész tevékenységünket, segedelmünket és hatalmunkat mindazokban, mik a kegyetlen ellenség törekvésének visszaverésére és az ország fentartására s békességére vonatkoznak, viszont ajánljuk, és irántad mindenha oly jóakarattal leszünk, hogy azt fenséged minden dolgában és ügyeiben észrevegye*). — Az ildomosság parancsolta, hogy Ferdinánd óvásáról szót tegyen Kelemen; a rossz kedvet, melylyel azt cselekszi, épen nem palástolta.

VI. A francia királynak ez időtt nem volt oka, elleneit, ha csak külszínre is, kimélni. Midőn Jozefics februárius elején Párisba, St. Germainbe érkezett, nyájas készséggel fogadták mind őt mind indítványait**). Ferencz haladék nélkül egy szolgálatában álló spanyolt, Rincon Antalt, ki a közelebbi múlt években Zsigmond lengyel királynál volt követségén, Magyarországra indította

*) A cs. k. titkos levéltárból, Jászay, 428. l.

**) Hogy Jánosnak első követe Franciaországban szintén Jozefics lett legyen, csak hozzávetésen alapul. Ferencz király ugyanis csak februáriusban írja Jánosnak, hogy királylyá választatásáról értesült, s a zenghi püspök januárius közepén még Rómában levén, februárius előtt nem igen érkezhett a francia udvarhoz. Ha Zápolya nevében ide más megyen követül, az valószínűleg korábban fogott volna megérkezni, és Ferencz király korábban fogott volna válaszolni.

Általa 1527. februárius 5-én levelet küldött Báthori István nádornak, s Batthyány Ferencz horvát bánnak, oly célra, hogy őket Ferdinándtól Zápolyához térítse; általa felhívást intézett a nemzethez, melyben ezt buzditotta, csatlakozzék Jánoshoz, ne Ferdinándhoz, ki az ország belviszályait saját érdekében fogja felhasználni*). A Jánoshoz adott levél szól ekképen:

„Ferencz, Isten kegyelméből a francziák királya, a méltóságos és hatalmas fejdelemnek, Jánosnak, Magyarország választott királyának, kedves testvérének és rokonának boldogságot kíván. Kedves és szeretett testvérünk s rokonunk! Rincon Antalt, hü és szeretett kamarásunkat s tanácsosunkat e évéllel méltóságos uraságodhoz küldjük, hogy nevünkben előadja, mennyi bánatot meritettünk azon roppant és gyászos csapásból, melyet, mint halljuk, az igaz hit legkonokabb ellensége, a törökök fejdelme, Magyarországon ejtett, számos nemeseknek, s mit leginkább fájlalunk, magának a királynak, testvérünknek és rokonunknak vesztével. De éles fájdalmunk csakugyan tetemesen enyhül, ha látjuk, hogy királylyá választattál, te, az annyi erénnyel felruházott és irántunk élénk rokonszenvvvel viseltető férfiú, kiről okunk van reményleni, hogy a visszavonás hullámai által már huzamosabban hánytorgatott ama népeket mérséked és ildomoságod által a méltány és nyugalom határain belül marasztandod elvégre, s kinek kormányja, tudjuk, annyi erőt kölcsönöz amaz országnak, hogy ezentúl könnyű leszen mind a szomszédokra ráijesztenetek, mint a törökök dühét fékeznetek. Minél csakugyan nem egyedül birodalmad lakosai, hanem az öszves keresztyén köztársaság is, melynek Magyarország mindig legszilárdabb védfala volt, alkalmasabb valamit a vallás oltalmára, a vagyon gyarapítására, szóval a közbéke élvezésére nem kívánhattak volna magoknak, miért is maga a keresztyén köztársaság méltán köteles neked mind magánuton mind nyilván örömét nyilvánítani, hogy az országláshoz jutottál. Egyébiránt nem lehet erősen nem aggodnunk, mióta értésünkre esett, hogy azok, kik a királyválasztás jogával bírnak, részben elleneid, s hogy bajod meggyült versenytársad miatt. Ezért is irántad való jóakaratumknál fogva intünk: kelj bátran jogod védelmére, annál is inkább, mert tud-

*) Istvánffi, IX. 136. — Pray, Annales V. 133.

nod kell, hogy a római pápa, Anglia hatalmas királya, a velen-
czei köztársaság, kivált pedig mi, nem fogunk segély nélkül
hagyni, mind tenmagadért, mind pedig azért, miszerint ellened,
ha Csehország koronájához Magyarországét is nyerheti, s külön-
ben is testvére levén a császárnak, magát el ne bízza olyannyira,
hogy májdan vérszemet kapjon mások bántására. Mindezt bőveb-
ben magától Rincontól fogod megérteni, kinek első sorban meg-
hagytuk, hogy bennünket szorgalmasan értesítsen: mint állanak
dolgaidd, az ország melyik része, a főurak közül kik tartanak ve-
led, mennyi és miként felszerelt várakkal s városokkal, mennyi
ágyúval és fegyveres erővel, mily pénzforrásokkal bírsz, hol és
minő segédet kívánsz mind tőlem, mind azoktól, kik a barátság
és frigy kötelékeivel hozzánk kapcsolvák: hogy ezentúl olykép
támogathassuk érdekeidet, mint ezt becsületünk s irántad való
különös szeretetünk követeli. És ha még nótelenül élsz, s házas-
ságra akarsz lépni, s azok közül, kik sógorságban vagy rokon-
ságban vannak velünk, akarnál egyet tőlünk hitvesül kérni, tettel
fogjuk tanusítani, mind barátságodat mind sógorságodat mennyire be-
csüljük. Miért is kérünk, hogy Rinconnak minden dologban szintűgy
higy, mint nekünk személyesen fognál hinni. Méltóságos és hatalmas
fejedelem, a mindenható Isten szerencsésítsen mind téged mind
ügyeidet. Kelt Saint-Germain en Layeban, februarius 24-én 1527*).

Ezen levélből, úgy hiszem, erőszakos hermenevtika nélkül
következtethetni, hogy Franciaország, Velence, a szentszék és
Anglia ekkor már ígéretet adtak volt egymásnak, hogy Zápolya
igényeit Ferdinánd ellenében támogatni fogják; tetteleges segédet
azonban csak Ferencz biztosított János királynak, úgy látszik,
mely ennek kívánságához képest pénzsegély formájában, havonkint
harmincezer tallér kiszolgáltatásában nyilvánult**).

Rincon Franciaországból Ragúzán, Thráciaán, a Balkánon,

*) Charrière, I. 155. Miután Ferencznek Batthyányhoz adott
levele, februarius 5-én, (nonis februarii, mind a Pray által közzétett mind
az Istvánfi kezében volt példány szerint) kelt, bizton következtethetni,
hogy a Zápolyához intézett levélnek Charrière által használt másolatá-
ban febr. 24-dike, XXIII. hibásan áll, talán 4-dike, III. helyett, kö-
vetkeztethetni annál inkább, mert Charrièrenél még az év is hibásan van
kitéve, MDXXVII. helyett MDXXVI, s mert a leíró értetlenségéből a
szövegbe más hibák is becsúsztak.

**) Bel., Monum. d. I. 165. l.



és Nándorfehérváron' át érkezett Budára, s ennél fogva igen valószínű, hogy Laski Jeromos szirádi főispán, ki ez idén — talán a lengyel király megbízásából — volt Ferencznél, s ki ettől, úgy látszik, szóbeli üzenetet hozott Jánosnak, a tekervényes utakon járó követet megelőzte. A francia külügyi ministerium irattárában következő levél őriztetik eredetiben: „A fenséges fejedelemnek és urnak, Ferencznek, Isten kegyelméből a francziák legkeresztyénebb királyának, Majland herczegének és Genua urának, János ugyanazon kegyelemből Magyar-, Dalmát-, Horvát sat. országok királya üdvözlétét s testvéri szeretetének és szolgálatra-készségének ajánlatát. Fenséges fejedelem, különösen tisztelendő nagyobb testvérünk! Midőn tekintetes és nagyságos Laski Jeromos úr, szirádi főispán és Lengyelország senatora, minket, kik Isten akaratjából ezen Magyarországunk polczán állunk, irántunk való tiszteletének tanusítására meglátogatna, s jóformán tönkre jött országunk sorsát fájlalná: mihelyest legkeresztyénebb felségedre fordult a beszéd, elmondta, mily hajlammal viseltetik felséged a keresztyén ügy, névszerint Magyar- és Lengyelországok iránt, melyek vállaikon, úgy szólván, egymagok hordozzák nagynehezen s mármár roskadozva a pogány ellenség súlyát. Felséged ezen dicséretes s valóban keresztyén és királyi hajlamát Jeromos úr ugyan mindenütt hirdette, de mégis legkivált, nálunk biztossá tévén bennünket arról, mit magunk is feltettünk eleve felségedről, s hálát adatván velünk Istennek felséged buzgalmaért, melyet örök emlékeül s a keresztyén név dicsőségére mindinkább öregbitsen az Úr. Miért is a mondott tekintetes Jeromos úrnak célzatainkat őszintén bevallottuk, tudván, hogy ő valamint nekünk kedves emberünk, úgy felséged jámbor, hű szolgálja, kit — mert ismerjük jellemét, — bizonyos nagyfontosságu, személyünket s urodalmainkat illető tárgyakkal megbíztunk, melyeket felséged elébe terjesztő leszen. Figyeljen, kérjük, magasságod kegyesen reá, adjon hitelt azoknak, melyeket nevünkben előadandó s teendő leszen, méltóztassék őt minélelőbb útnak csesztetni, s minket és testvéri szolgálatainkat nyájas szemmel nézni mindenha. Kelt királyi várunkban, Budában, aprilis 26-án, az Úrnak 1527-dik, országlásunknak pedig első évében. János király.*).

*) Charrière, I. 158.

VII. Akárki ment legyen első ízben Zápolya részéről követül Angliába, annyi bizonyos hogy VIII. Henrik és főtanácsosa Wolsey a követküldést már az 1527-diki év elején viszonzták. Wallop — ez volt az angol küldött neve — Ferdinándnál is levén megbizva mint cseh királynál, ez sejdítette a viszonyt Henrik és János között, s nem engedte, hogy Prágából Magyarország felé utazzék a követ. Fenmaradt Ferdinánd udvari kancellárjának, — valószínűleg Harrachnak — egy. emlékirata, mely a király jogait Magyarországra bővebben fejtegeti, s mely annak 1527. martius 11-én Prágában kelt leveléhez mellékelve érkezett Westminsterbe. Midőn a közelebbi mult években — így szól Ferdinánd levele Henrikhez — Nándorfehérvárat, a dicső és hatalmas várost, ama vidéknek fő erősségét és mintegy kulcsát a kegyetlen török császár körüláborlotta, János vajda, noha tetemes sereg állott rendelkezésére, csak önmagáról gondoskodva, sem a várnak sem királyának nem hozott segédet, hanem mindaddig késett, míg a várnak bukásával, Magyarország sőt az öszves keresztyénség kebelébe megnyílt elvégre a töröknek az út. S a gonoszság ezen nemét ismételte a mult évben, számos hadait nem akarván a királyi sereghez kapcsolni, mely Mohácsnál magára várta a törököt. Ha e gonosztettet el nem követi, Magyarország fővárosa, Buda, még most is épen állana, s a boldogemlékezetű király élne még most is, élne és uralkodnék. — S miután a vajda — folytatja Ferdinánd — magát a régi szerződések s mind azon örököségi jogok ellenére, melyekkel én és kedves hitvesem ezen országra birunk, királyul koronáztatta, tetemes kárt ejtett az öszves közjón, s gonosznál gonoszabb példát adott, melyet más országokban is fognak követni, ha nem fosztatik meg minélelőbb a legjelesebb királyok és fejedelmek hozzájárulásával a vakmerően bitorlott országlástól, méltó büntetésül erőszakos eljárásaért. Mert fog-e még valamely örököségi remény, fog-e az öröklési jog akár-mely monarchiában érvénnyel bírni és fennállani, ha a vakmerőnek és hatalmasnak szabadságában álland, hasonló esetben magát csalárdság és erőszak által királylyá vagy fejdelemmé tenni s a lakosokat engedelmisségre kényszeríteni. S hogymint leszen képes — folytatja a levél, — az országot a törökök ellen megvédeni, kik annak egy negyedét már elfoglalták és pusztítják? ő kénytelen lesz vagy magát nekik megadni, vagy gyalázatos és

kártékony szövetségre lépni velök. Ereje, eszközei elégtelenek az ellenállásra, s feltehetni-e, hogy keresztyén fejedelmek támogatnák az árulót? . . . Miután pedig más részről nekünk kétséghelyes jogunk és igazságos igényünk van az országra, melyet egyéb tartományainkból merítendő erővel, a németbirodalom s a császárnak is segédével képesek leszünk oltalmazni: ez okon kérjük és intjük fenségedet, hogy kegyeleténél és irántunk való különös jóakaratanál fogva, tessék ebbeli törekvéseinket buzgóan elősegíteni, jogunkat, melylyel Magyarország kormányára birunk, oltalmazni és védeni, érdekeinknek a méltányhoz képest, kedvezni, s követének minélelőbb meghagyni és megparancsolni, hogy fenséged korábbi utasítását velünk közölje s minket Magyarország királyaul ismerjen.*)

Másnap, martius 12 én a követ ugyancsak Prágából, Wolsey bibornokhoz irt ekképen :

Nagyságod méltóztatik tudomásul venni. E levelet azért küldöm külön, mert akadhatna ki leveleimet az úton kikutatni akarná; szolgálom tehát ezt a levéllyalábtól elkülönítve fogja magánál tartani. Ide érkezésem után Magyarország királya (Jánost érti) iratott nekem kéz alatt titoknoka által, hogy megtudhassa: valljon öhozzá utasítottam-e vagy sem? Én válaszoltam neki: hogy igenis, hozzá küldtettem, de Csehország királya által itt feltartóztatom; hogy azonban királyomnak és nagyságodnak ezt már bejelentettem. kiknek parancsaikat várom e tárgyban. Én a magyar király szolgálójának több kérdést tettem, s mutattam neki, mily közlemények érkeztek be hozzám uráról. Ő nekem válaszul adá, hogy ezen közlemények többet mondanak, mint a mennyi való. Állításához képest a magyarok, kik Csehország királyának pártján vannak, nem oly hatalmasok, hogy ügyén segíthetnének, birtokukban nincsen semmi város, semmi vár, az egy Pozsony kivételével, hol azon esetre, ha Csehország királya János királyra haddal fogna menni, ez kénytelenítetnék békét kötni a törökkel és segédet kérni tőle, oly dolog, melyen épen nem két-

*) British museum, Cotton manuscripts. Nero. B. fol. 77. Vitellius B. XXI. fol. 6, 8, 30, 31, 38, 50, 67, 70, 78. Gévay ezen okiratok másolatát vétette, de meghalt mielőtt közzétételükről gondoskodhatott volna. V. ö. Sitzungsberichte der kais. Akad. d. Wissensch. Phil. hist. Classe, VI. Band. Bécs, 1851, 244. l.

kedhetni; s ura békét köthet a törökkel, mihelyest akarja, de ha nem kényszerítetik, nem fogja tenni.“ *) Részemről meg nem foghatom, Csehország királya, honnan szedné az erőt a hadviseléshez? hiszen kénytelen volt Ausztriában és Tirolban valamennyi egyházainak kincseiket elkobozni, hogy a koronázásához szükséges pénzt verhesse, mi jobbágyságot nagy mértékben elkeserítette. Nekem úgy látszik: a német rendek őt nem fogják segíteni, hogy Magyarországot elfoglalhassa; az ő vélekedések szerint úgy is már több van neki, mint kellene; s én hiteles forrásból tudom, hogy a választó fejedelmek titkon követet küldtek Magyarország királyához, ez pedig viszont öhozzájok küldött követet, vagy küldend rövid idő múlva. Bizonyossá teszem nagyságodat, a német fejedelmek nem szeretik őt (Ferdinándot), sőt fel se veszik; a brandenburgi örgróf testvéreinek kivételével, kik nála voltak, midőn megkoronáztatott, mások nem voltak jelen.**)

Ferdinánd nevében ez idétt gróf Salamanca Gábor volt Henrik királynál, színe azért, hogy segédet szorgalmazzon a törökök ellen, valósággal azért, hogy ellene dolgozzék Zápolyának. Mily sükere lett legyen Ferdinánd törekvéseinek, 1527. május 5-én Boroszlóbból Henrikhez adott levele mutatja: „Mind szeretett hívünk gróf Ortemburg (Salamanca) Gábornak, Freienstein és Carlspach urának, tanácsosunknak és kamarásunknak, Ausztriában Németujhely városunk kapitányának és fenségednél követünknek leveléből, mind fenséged itt levő követének előadásából megértettük, hogy fenséged beléegyezett, miszerint mondott követe a magyar ügyekben semmit se tegyen tudomásunk, tanácsunk és végezésünk nélkül, mit fenségedtől testvérileg s őszinte köszönettel vettünk. Kérvén tehát ezen követ bennünket, engednők meg, hogy a szepesi grófhhoz, ki magát hamisan Magyarország királyának mondogatja, mehessen, ha nekünk úgy tetszenék: mi abba nem akartunk beléegyezni, kivált ezen okoknál fogva: a vajda ezen követséget teljesen a maga hasznára bányászná ki, s ezáltal

*) Schwihau Henriknek, a bajor hercegek követének, 1527. januarius 9-kén Prágából küldöihez adott levelében olvasom: „Es ist auch die tirkisch pottschaft iczt zu Offen pay dem khunig.“ Állítólag békét indítványozott, ha János megengedi, hogy a török hadak, Magyarországon át vehessék útjokat a német földre.

**) British museum, Cotton manuscripts.

nem kevésbé erősödnék meg önhitiségében; ő e lépést mindenütt királyságának megismerése gyanánt hirdetgetné; ő épen hatalmas segéd ígérését olvastatná 'ki mindenszerte belőle. És ámbár bizunk benne, hogy fenséged nem ír, nem hágy meg ilyesmit követének, a gróf mindazáltal bizodalmit vetvén effélékbe, s valóság helyett hazugságokat árulgatván, földieinek árva lelkét jól tartaná velük. Ezt mi megfontolván, inkább megelőzni akartuk a bajt, mint vi-
gyázatlanul előmozdítani, annál is inkább, mert bennünket kézzel-
fogható kár érne miatta, s más részről a keresztyén világ s maga
Magyarországunk semmi hasznát sem fogná látni. Egyébiránt, tu-
domásunkra esvén, hogy a mondott követ a választ, melyet neki
fenséged kívánságaira minapában adtunk, még be nem küldötte,
a bennünket érhető rövidség elhárítása végett meghagytuk neki,
(noha mondatik ugyan, hogy fenséged neki a menetelt ama gróf-
hoz meghagyta) miszerint nálunk maradjon, míg fenséged ez iránt
akarattját a nekünk adandó válaszbán ki fogta nyilatkoztatni...*)

VIII. Olvastuk felebb Wallopnak Wolsey bíbornokhoz adott levelében, hogy ő hiteles forrásból tudja, hogy a német vá-
lasztó fejedelmek titkon követet küldtek Jánoshoz; levelének Né-
metországot illető s általunk elmellőzött részében azt is említi,
hogy kivált a bajor hercegek — a három testvér: Vilmos, La-
jos és Erneszt — Ferdinánd ádáz ellenei. Ezen testvérek közül
a két első, — a harmadik, passau püspök levén, némileg oldalt,
állott a bajor tartományok világi kormányától, — idejekorán kö-
zeledtek Zápolyához. Midőn ezt Franciaország és Anglia, Velen-
cze és a szentszék nagyobb kisebb mértékben támogatták, főleg
Károly császáron akartak boszút állani; ellenben midőn a bajor
hercegek Zápolyát ellenállásra buzdították, közvetlenül Ferdi-
nándra mérték a csapást. A mohácsi csata után kilátás nyílt
Ausztia főhercegének a cseh s a magyar korona elnyeréséhez.
E pillanattól kezdve a bajor hercegek, ámbár a vallási viszályo-
kat mi illeti, 'azonegy táborban küzdöttek vele, s ámbár Károly
császárral folyvást jó lábon ügyekeztek állani, Ferdinándban ve-
szedelmes szomszédot láttak, kinek politikája, mint egynél több
jelenség az avatottabbaknak értésül adá, már ekkor oda volt
irányozva, hogy a maga és családja számára, Károly császártól

*) British museum, Cotton manuscripts.

pártfogolt s még is tőle és Spanyolországtól független, a lehetőség különleges monarchiát alapítson. Mi nem várhatunk semmi jót Ferdinándtól, — így nyilatkoztak a bajor rendek előtt a hercegek — hogy magunkat, országunkat és népünket fentarthassuk, nagy avatosságra van szükség; most ugyan nem mer Ferdinánd bennünket megtámadni, de talál majd ahhoz ürügyet, mert herczegségünk inkább van kezére, mint bármely más. *)

Aggodalmuk elhárítására Vilmos herczeg magának ügyekezett biztosítani a cseh koronát. 1526. ősszel mindent elkövetett, hogy Csehország királyává választassék. Több országnagy által felhíva, tanácsosát Weissenfeldert szeptemberben Prágába küldötte, s mivel ez a tapasztaltak után bizonyosnak vélte, hogy ura czélt fog érni, ünnepélyes követség ment Csehország fővárosába, a herczeg számára szorgalmazni a koronát. I. Ferencznek a cseh földön is voltak hivei. Sanuto gyűjteményében említi egy velencei követjelentés, hogy a francziáknak 1523-ban szándékuk volt Ausztriát Csehországból megtámadni, s e tekintetben egy Wallenstein közremunkálására tartottak számot. Zsigmond lengyel király, ki ez időtt Ausztriától távolabb esett, s kinél a francia már 1524-ben Rincon Antalt járatta, látván hogy igényei a cseh koronára nem fognak czélt érni, most Vilmos herczeg ügyét támogatta, s hasonlót cselekedett kövele által Ferencz király is.

Mindhijába. Ferdinánd october 23-kán, noha a bajor biztos, urának diadaláról még ekkor sem kételkedett, a cseh rendek tetemes többsége által királyul ismertetett. A főherczeg, ifjúsága daczára sok ildomosságot s az erély és kitérés ritka vegyületét tanusította. Kegyelem-ígéretekben és kegyelem-osztogatásokban nem volt fukar. Rozmítal Zdenkót, a prágai fővágróft azáltal nyerte meg magának, hogy számadási kötelezettsége alól eleve felmentette. A Schlickek és Pflugok, a münsterbergi herczeg tetemes előnyökben részesítettek. Mindamellett hogy öröködési jogot tartott a koronára, nem volt idegen, Károly császár által is tanácsoltatva, azt a nemzet választásának köszönni ideig-óráig. Kövelei Prágában kivált arra támaszkodtak, hogy a főherczeg, mint szomszéd fejdelem, mint Magyarországnak is rövid idő múlva ko-

*) Bucholtz, Gesch. der Regierung K. Ferdinands I. IV. k. 158. 1. Oesterr. Blätter für Literatur und Kunst, 1857, 32. szám.

ronás ura, mint a német császár testvére valamennyi elleneik elől fogja a cseheket megmenthetni. A kelyheseket biztatta, hogy a baseli végzemények, melyektől II. Pius pápa megtagadta az erősítést, újból érvényességre fognak kapni; az ország adósságait részben magára vállalta. Ezen eljárásának köszönhető Ferdinánd diadalát a bajor herczeg felett. *)

Elejtetvén ekkép a cseh koronától, törekvéseit arra irányozta a herczegpár, hogy legalább Magyarorszáiban ne verhesen gyökeret Ferdinánd hatalma. Nem késtek az első lépéssel, minél bizodalmasabb viszonyfűzésére Zápolyával. A török veszély ürügye alatt, mely ellen közösen hozandó és közösen végrehajtandó rendszabályokhoz kellett nyúlni, az 1527-dik év elején Posnitzer Konrádot követül küldték János királyhoz. „Mondja meg a királynak — így hangzik a követ utasítása, — először is azt, hogy ő nagyságaik a herczegek örömmel értették meg ő felségének magyar királylyá választatását, reményök levén, hogy ez Magyarország s az öszves keresztyénség hasznára fog válni, s hogy ő felsége Krisztus ellensége a török ellen keresztyén királyhoz illő módon fogja magát viselni. Másodszor: mivelhogy a római szentbirodalom rendei aprilis 1-jén Regensburgban gyűlést akarnak tartani, a törökök elleni derekas segéd kiállításáról tanakodandók, a herczegek őt, Posnitzert, azért küldték a királyhoz, hogy nála, s általában Magyarországon megtanulja, mint lehessen a végeket legczélszerűbben a törökök ellen oltalmazni, mennyi hadakra s mily nemzetekből valókra, mennyi gyalogra s mennyi lovasra volna szükség, ezek honnan fognának alkalmaztatni, a Dunán, Dráván, Száván miféle révekből kelhetni át legbiztosabban sat., mindezt tudnia kell a regensburgi gyűlésnek czélirányos végzés hozatalára, melynek eszközlését, tetteleges hozzájárulásukkal fogják szorgalmazni a herczegek. Harmadszor: ha ő felsége és a cseh király között viszály támadna a választás miatt, oda megyen a herczegek kérelme, hogy János király e miatt fel ne hagyjon a török elleni működéssel, mert ők nem kétlik, miszerint azon esetre, ha ő felsége a keresztyénség ellenségének ellensége marad, Németország fejedelmei és egyéb rendei szintén nem fognak

*) Stumpf, Bayerns politische Geschichte, I. 39. Ranke, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, II. 417.

valakinek netaláni szorgalmazására, ellene, a király ellen, haddal menni, sőt ügyének békés útoni kiegyenlítését fogják eszközölni. Negyedszer : miután ő nagyságaik, a hercegek, semmit sem óhajtanak inkább, mint hogy Nándorfehérvár s a többi erősségek, melyek a közelebbi múlt években török kézbe kerültek, meg visszafoglaltassanak, bizonyos lehet benne ő fölsége, hogy ők készek, egész erővel mozdítani elő ez üdvességes célzt, s velök az öszves német nemzet. Végre : írjon fel mindent Posnitzer, mit tapasztalni fog, s ha lehetséges volna, hozza meg rajzban az erősségeket, réveket és útszorosokat.*)

A bajor követ talán még útnak sem indult, midőn Zápolyának valamelyik nevezetes embere — úgy látszik, Kolowrat János, kiről még alább is lesz szó — Prágában a hercegek egyik hívét, Schwihau Henriket felkereste, s kérdést tett neki : mint fogják magokat a németbirodalmi fejedelmek Zápolya irányában viselni, fogják-e Ferdinándot ellene támogatni? ,Én bizodalmasan értésére adtam — írja 1527. januarius 9-kén a hercegeknek Schwihau — hogy nagyságtok barátságos indulattal viseltetik ura iránt, mit ő, a biztos, örömmel vett tudomásul. Itt marad egész a koronázásig (Ferdinándnak cseh királylyá koronáztatását érti), hogy lássa, mily fordulatot vesznek az ügyek, s én kérem nagyságtokat, tartsa mind ezt magánál, mert senki sem tud róla semmit, még testvérem sem; és arra is kérem, ne tartsa meg e levelet, hanem szakítsa el, hiszen úgy is tudja, hogy életemet, mindenemet készséggel vetem kockára nagyságtokért.‘ — Zápolya, Lajos özvegyét örömezt nőül vette volna s Máriát ismételve megkérte, de süker nélkül; Prágában mulatozott biztosa ezt vagy nem tudta, vagy tanácsosnak látta, Schwihau előtt palástolni. ,Találkoztak — monda ennek — kik urunknak ajánlották, venné el Lajos özvegyét, de a rendek ezt nem helyeselték s neki sincs kedve hozzá, és az urak felhívták, lépne magyar nővel házasságra, ki termékeny, kinek jó nagy emlői vannak, nem oly laposok, mint a volt királynéi, mert máskülönben nem remélhet örököket magának.‘ János király — folytatja a levélíró — hajlandó volna a németbirodalmi fejedelmek közül valamelyikkel sógor-

*) Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, IV. 1—3. l.

ságra lépni, hogy ezáltal is közte s a német fejedelmek között szorosabbá váljék a viszony. *)

Vilmos herceg e levelet közölte kancellárjával Eck Lénárdal, egyikével e korszak legügyesebb államférfiainak, kit hiba volna Eck Jánossal, az ingolstadti tanárral, Luther antagonistájával összekeverni; s a kancellár januarius 18-kán Kemptenből válaszában oda nyilatkozott, hogy azon esetre, ha Zápolyának ama biztosa, mint talán szándéka van, Prágából a herceghez talál jöni, úgy kellene vele bánni, miszerint célzatait s általuk uraít alaposan lehessen kiismerni; nagyságod például azt fogná neki mondani, hogy erős bizodalommal viseltetik a király iránt, mint kitől nagy dolgokat várhatni a pogány ellen sat., de másrészről őt amúgy mellesegesen a főherceg ellen lázítandja, mondván: hogy a németbirodalmi rendek, bizony, nem fogják a főherceget a király ellen támogatni, neki magának pedig nincsen pénze, nincsen ereje, ő szegénynél szegényebb; s hogy csak küldjön követséget a király a regensburgi gyűlésre sat. **) — Négy nappal később Eck a hercegek nevében levelet irt a pápai data-riusnak, Ghibertinek, hogy Ferdinándot néhány kevés magyar úr királylyá választotta, de a már előbb királylyá választott és koronázott vajda olyannak mutatja magát, kitől a főherceg nem igen fog valamit elcsipdeshetni; s levelet irt a francia király követének, Grangisnak, Churba: hogy Ferdinándot a mohácsi csata után hozzá szökött kevés úr királyul választotta magának, de végsükerhez nem igen lehet reménye, mert nincsen pénze, s nem is lesz pénze; minélfogva attól sincs ok tartani, hogy a Ferencz király és a pápa ellen Olaszországban küldött landsknechteket Németországból felkereshetné a zsold. ***)

IX. E közben Posnitzer Esztergomba érkezett János királyhoz, ki őt 1527. januárius 28-kán következő viszonbizovány-nyal a hercegekhez bocsátotta: János, Isten kegyelméből Magyar, Dalmát-, Horvát- és Tótországok királya, nemkülönben Morva és Luzsicza örgrófja, s mindkét Szilézia hercege. A méltóságos fejedelmeknek, Vilmos és Lajos uraknak, rajnai grófoknak, s felső és alsó Bajorország hercegeinek üdvözlétet s barátságot. A mit

*) Ugyanott, IV. 3—6. l.

**) Ugyanott, IV. 6—9. l.

***) Ugyanott, 9—12. l.

nekünk méltóságtok ezen követ, jelen levél előmutatója által üzent vala, megértettük. Feleltünk reá méltóságtoknak ugyanazon követ által. Kérjük a méltóságos urakat, adjanak feltétlen hitelt annak, mit ama követ nevünkben mondó leszen. Kik hogy jól és boldogul éljenek, kívánjuk. Kelt Esztergomban 1527. januárus 28-kán mondott országaink feletti uralkodásunk első évében. János király.*)

A követ februariusban küldetéséről részletes jelentést tett a hercegeknek. Utasításom első czikkelyét — így ír — szíves üdvözlettel és szolgálatainak felajánlásával viszonzozza Magyarország királya. A másodikat nagy örömmel vette, nem lévén egyéb kívánsága, mint hogy a Mindenható kegyelméből Németország fejedelei megannyian a török ellen indulnának, kiket ő aztán kész volna vérenek is hullásával támogatni. A végek és szorosok oltalmát mi illeti, arról ő felsége követei majd jelentést teendének Regensburgban; addig is ohajtását fejezi ki a király, állítanak ki a németbirodalmi rendek nyolczezer lovast, de nem szerfelett nehézkéseket, és negyvenezer gyalogot; a hadakat a Dunán kellene az országba szállítani, hogy a szükséghez képest annak jobb vagy bal partján alkalmaztathassanak; ő felsége kész e seregnek részét hússal, kenyérrel és borral ellátni, másik része számára szintén a Dunán szállítathatnék be Németországból az élelem, mely hogy idején a táborba érkezzék, arról majd gondoskodandik a király. — A harmadik czikkelyre így hangzik a válasz: 'Ő felségének sohasem volt szándéka, Csehország királyára és Ausztria főherczegére, vagy más valamely keresztyén fejedelemre haddal menni, vagy nekik keresztyén vér ontására okot szolgáltatni: az egyenetlenség okát nem benne, hanem a cseh királyban kelletik keresni. Ő — János — első ifjuságától fogva mindig vágyodott a török ellen működni; mióta királylyá lett, ily működésre épen kötelesnek érzi magát. S hogy kivilágolják, miszerint ő nem egyenetlenséget és háborút, hanem békét és egyességet keres, ám ítélják meg a németbirodalmi választó fejedelmek: kinck van több joga Magyarország koronájához; ő eleve aláveti magát végzésöknek.' — A negyedik czikkelyre adott válasz ismétli, hogy ez életben örvendetesebb dolog nem érhetné a királyt, mint ha a

*) Ugyanott, 12. l.

németbirodalmi fejedelmekkel egyetemben haddal mehetne a törökre; de annak még az idén kellene történnie, még mielőtt a pogány sereg, melyet a tavali hadviselés kifárasztott, s mely kivált lovakban nagy veszteséget szenvedett, magát kinyugodhatja és kiegészítheti; s a németbirodalmi hadnak élén álljon valamelyik bajor herceg, ne a cseh király, ki ebbeli tisztét csak arra fogná használni, hogy magát Magyarország királyaul koronáztassa, s ki elől János elzáró lenne az ország belsejébe az utat.

„Az utasításom pontjaira adott válaszon kívül — rekeszti be előadását a követ — még ezeket üzeni hercegi nagyságnak a király:

Ő felsége hitelesen értesült, hogy a római szent birodalom valamennyi rendei ellene tetemes segédet ígértek Csehország királyának; de mindamellett nem ad hitelt e hírnek, mert felteszi, hogy a rendek előbb mind az ő mind versenytársának jogát fogják vizsgálni, s aztán mint keresztyén fejedelmekhez illik, a méltányossághoz képest eljárni, miért is levelet íratott a birodalom valamennyi rendének, mindeniknek külön-külön.

Ő felsége jelenti hercegi nagyságtoknak, hogy a szultán hadi ereje tavál Mohácsnál (ide nem tudva a hajósnepet) kétszáz nyolczvan ezer emberből és számos nagyobb ágyuból állott.

Továbbá: Radics, ő felsége szolgálatában álló rácz, ki Péterváradnál tanyázik, s kinek ott ötszáz naszáda van, melyeknek segédével már előbb is kárt tett a töröknek, szent Sebestyén napja előtti szerdán, midőn a királyi felségnél voltam, hetvenhat törököt megölt, s tizenötöt foglyul küldött a királynak.

Továbbá: Sebestyén előtti pénteken a pápa követsége megérkezett, három sarutlan barát (köztök, mint felebb láttuk, Frangepan Ferencz), kiket nagy tisztelettel fogadott a király.

Mondott péntek napon Lengyelország királyának követsége is megjött.

Ő felsége különösen arra is kéri hercegi nagyságtokat, értesitené őt a beállandó birodalmi gyűlésből minél hamarabb: ha lesz-e valami ama szándéklott keresztyén hadjáratból, hogy ahhoz képest intézkedhessék.*)

X. A bajor hercegek 1526. novemberben Losenstein Gergetyt és Winzerer Gáspárt Bécsbe küldötték, hogy nevökben Fer-

*) Ugyanott 12—17. l.

dinándnak szerencsét kívánjanak a cseh koronához. Az utóbbik, ki még a múlt évben egyike volt Lajos király hadi tiszteinek, Bécsből Prágába utazott, hogy tanúja legyen Ferdinánd koronáztatásának. Midőn a koronázás után készülöben volna vissza Bajorországba lovagolni, hozzá jöttek, úgy szólván a végórában, egy úr : Kolowrat János, s egy nemes ember : Kienast Henrik, mindketten Zápolya szolgálói, kik őt felhívták, jöne velök Esztergomba a királyhoz. A regensburgi országgyűlés közeledése Zápolyának és tanácsosainak figyelmét most kivált Németországra fordította. Winzerer engedett a felhívásnak, s kalmár képében utazván el Prágából Zirnstein felé, első bőjt vasárnap előtti szombaton Esztergomba érkezett. A király őt másnap maga elejébe bocsátotta, s fő hadvezérének, Frangepan Kristófnak jelenlétében értekezédsbe ereszkedett vele. Halljuk magát Winzerert, mint írja le 1527. martius 31-kén Landshutból a hercegekhez adott levelében találkozását Zápolyával.

„Ő felsége előtt könyv feküdt az asztalon, s hadi ügyekről mindenféle kérdéseket tett nekem : a gyalogoknak csatarendbe állításáról, mennyibe kerülne havonkint tíz, húsz landsknecht élelmezése, tartása, zsoldja, mily áron kaphatni a nagyobb, milyenen a kisebb ágyúkat. Ezekről s ilyesekről beszélt velem ő felsége mind ebéd előtt mind ebéd után egyedül Kristóf gróf jelenlétében. Ő deákul szólott, igen nagy jártassággal ; mit nem érttem, azt tolmácsolta nekem a gróf. Ugy látszik, hogy az én válaszaim a könyv tartalmával összevágván, ő felségének tetszését megnyerték, mert sok szó után tudni kívánta : ha akarok-e az ő kedvéért részt venni egy hadjáratban a törökök ellen? Számos év óta, mondá, nem voltak oly kedvezők a körülmények ; aztán több jeles tervet közölt velem, melyeket hercegi nagyságtok elébe fogok terjeszteni. Én hercegi nagyságtok szolgálója vagyok, — válaszolám — s mint bajornak is vannak kötelességeim, és ha a római szent birodalom rendei haddal találának menni a szultán ellen, ott lesznek köztök az én uraim, kik nekem is fogják hasznomat vehetni ; ha azonban ez nem történnék, s ha uraim engem másfelé sem akarnának alkalmazni, azon esetre felséged szolgálatára állok, mint ki már egy ízben, Lajos király idejében, magam költségén lejöttem hadakozni : de akkor eredményről nem lehetett szó. Nyilatkozásomat kegyesen vette ő felsége, mondván, hogy ő,

nagyságtokat testvérci gyanánt nézi, hogy testvéri barátságát rövid idő múlva tapasztalni fogja nagyságtok, hogy a ki nagyságtokat szolgálja, az őt is szolgálja; végre meghagyta Kristóf grófnak, készítené el az okiratot tisztül fogadtatásomról. Más nap, ismét Kristóf gróf jelenlétében, ő felsége többet beszélt velem a cseh királyról, a törökökről sat., meghagyván, hogy néhány pontot hercegi nagyságtok elébe terjeszszek. Ezen utasítást, a mint szájából jött, papirosra vettem német fordításban, melyet a gróf aztán felolvasott és tolmácsolt a királynak.

Ő felsége igen örvend, — így szól az utasítás első pontja — hogy nagyságtok egészségesek, kiknek is általam szolgálatát ajánlja. Továbbá parancsolta nekem ő felsége, jelenteném be hercegi nagyságtoknak, hogy követeit a cseh király elfogdossa és eljárásukban gátolja, pedig még nem üzent háborút neki; aztán levelet küldött Magyarországra száz meg száz példányban, melyek a hívek által beszolgáltattak ő felségének, ki ez oknál fogva fel se venné a cselszövényt, ha nem állana a levélben: hogy Nándorfehérvárat s a többi erősségeket még az idén fogja a cseh király visszafoglalni a törököktől és a magyaroknak általadni, oly ígéret, mely a szultánt dühre fogja gyúlasztani, s melyet a német birodalom és Magyarország segéde nélkül bizony nem leszen képes beváltani a cseh király. Aztán, hirdeti a levél, hogy mennyi jogcíme van Ferdinándnak Magyarországra, pedig ő felségének (Zápolyának) sincsen oka szegyenpironsággal lemondania igényeiről. Ám választassanak birákul ő szentsége a pápa, Anglia és Lengyelország királyai, Lajos rajnai pfalzgróf, és Vilmos bajor herceg, s birjon kötelező erővel végzésök ez ügyben. Azt is jelenti ő felsége, hogy a cseh király béke idején, mert a háború, mint felebb mondtam, még nincsen megüzelve, Sopronyt elfoglalta, ő, János király, a keresztyénség kedvéért, nem akarta a kölcsönt kölcsönnel fizetni, de még is kénytelen lesz azt tenni, ha Ferdinánd folytatni találná ebbeli eljárását, s akkor majd megvállik, ki leszen a nyertes. Ő felsége a németbirodalmi gyűlést követség által fogja felkeresni, mely a rendeket hitelesen értesítendi, hogy a jelen évben viszonylag csekély számú hadi erővel többet lehetne végrehajtani, mint háromszor annyi hadakkal esztendőre. Nem is kétli ő felsége, hogy azon esetre, ha elődei, úgy mint kell vala, sürgetik a segédet Németország rendeinél, a tavali szerencsétlen-

ség nem fogta volna érni Magyarországot; mert miféle katonák lettek legyen Ulászló király és fia, arról kár volna szót tenni, azt tudja mindenki. Igaz, a cseh király nagyot és sokat ígér a keresztyén világnak a törökök ellen, de ő felsége arról semmit sem talál az ő magyar krónikájában, hogy Ferdinánd elődei sikerrel működtek volna az oszmán hatalom visszaszorítására; ellenben azt igenis olvasta benne, hogy egy bajor fejedelem magyar királylyá lett és több ízben győzelmet vett a törökökön; *) miért is ő, a király, egyáltalában nem engedhetné meg, hogy Ferdinánd a törökök ellen indulandó német segédhadak élére álljon; legyen valamelyik bajor herczeg vezérök. Álljon e segédserég huszonnyolcz vagy harmincz ezer lovasból és hat ezer gyalogból, s ügykezzék augusztus végeig Magyarországra érkezni, hol a királynak száz-ezer lovasát már készen fogja találni, kikkel közösen előnyös béke kötésére kényszeritendheti a törököt. Mert tudni kell, hogy Szolimán, mielőtt tavál Magyarországra érkezett, öt csatát vesztett a persák, hármát az egyiptomi szultán ellen, s hogy Magyarországon nyolczvanezer, Rhodus előtt hatvanezer embere, ki pestisben, ki meg a keresztyén fegyver éle alatt hullott el. Mindezt bővebben fogja a birodalmi gyűlésen ő felségének követsége fejtegetni, melynek számára eszközöljön szabad menetjövet-levelet herczegi nagyságtok. Végül reményét fejezi ki János király, hogy mind nagyságtok, mind a németbirodalom egyéb fejedelmei nem fognak ellene Ferdinánd mellett működni, máskülönbén ő, a király, nem volna képes, mint keresztyén fejedelemhez illik, a török ellen indulni. Ha pedig a cseh király egymaga, németbirodalmi segéd nélkül, nyujtaná ki jobbját az ő, János koronája után, akkor védeni fogja magát ellene saját erejével, s nem fog oltalomért a portához folyamodni; de hogy ezen eljárás a keresztyénség hasznára fordulhasson, azt nehéz volna elhinni. Pártfogolja tehát herczegi nagyságtok ő felségének ügyét a birodalmi gyűlésen; köszönet fejébe kész a király, valahányszor kívántatik három, négy ezer lovast felségtek oldala mellé küldeni, sőt személyesen is, mint testvértől várhatják, nagyságtok segédére sietni. *)

*) Bajor Otto, cseh Venczelnek versenytársa, mindnyájunk tudomására, nem viaskodhatott a törökökkel, kik csak ötven évvel később jöttek át Kisásziából Európába. Zápolya, úgy látszik, amúgy igazán akart hízelkedni, hogy czélt érhesen.

*) Ugyanott, 18—27. l.

A németbirodalmi gyűlés már április 1-jén volt Regensburgban megnyilando, miért is Kolowrat János, Zápolyának felebb említett cseh híve, e' tájban szintén felkereste a hercegeket, s az általa, úgy látszik, csak élő szóval, s a Winzerer által inditványozott pontokat következő javaslattal viszonzották a hercegek: Köztök és örököseik között egy részről, s János király között más részről húsz évre szóló szövetség leszen. Ha a királynak a törökök vagy más valaki ellen német segédhadra van szüksége, akkor azt a bajor hercegek valamelyike fogja vezérelni, még pedig legalább négyezer lovast és tizezer gyalogot a szükséges tüzérséggel egyetemben; a költségek Jánost fogván illetni, ki a hercegnek kétezer s külön mindenik lovasnak tizenkét forintot köteles havonként fizetni, s a gyalogokat és tüzéreket is szokott díjaikkal ellátni. Ha a bajor hercegeknek leszen segédre szükségök, akkor a király, megkerestetése után legalább is két hónappal, négyezer fegyveres lovast küld nekik, s a háború lefolyásaiglan azoknak eltartásáról is gondoskodik. A hercegek ezen szövetséget a pápa, a császár, a cseh király, úgy Bajorország valamennyi fejedelmei s a sváb szövetség öszves tagjai ellen nem fogják alkalmazásba venni; más részről kötelezik magokat, hogy a cseh királynak, noha az nekik közel rokonuk és barátjok, nem fognak a magyar király ellen segédet nyújtani, s többi fejedelmi rokonaiknál és a birodalom egyéb rendeinél is azon lesznek, hogy segédet ők se ajánljanak fel a király ellen; valamint általában véve olyas leszen eljárásuk, miszerint más német fejedelmek is tagokul szegődjenek jelen frigyhez.

Zápolya a még 1488-ban megalakult 'sváb szövetség'-be is kívánt volna tagul beállani, de a hercegek úgy vélekedtek, hogy ezt nem kell szorgalmaznia, mert előreláthatólag vissza fog utasítatni, valamint ez más nem-német fejedelmekkel is történt, kik szövetségesekül ajánlkoztak; s mert ők a hercegek befolyásukat különben is arra fogják használni a szövetség kebelében, hogy ez ne forduljon a király ellen. Ügyekezék János mindenek előtt Regensburgban követei számára szabad jövetet-menetet kieszközölni, kiknek a birodalmi gyűlésen mind'nekép kezükre lesznek a hercegek; s írja alá két hónap lefolyása alatt a felebbi pontokat.

SZALAY LÁSZLÓ.

VIRGIL.

(SAINTE-BEUVE UTÁN).

II. *)

Az epicus költőnek inkább vagy kevesebbé saját korát is föl kell vennie hőskölteményébe.

Az Aeneis megjelenése forradalmat csinált a rómaiak izlésében és tanulmányaiban. Hallottuk Propertius szavaiból a lelkesedés ama riadalát, mely a hősköltemény közzétételének már előestéjén támadt; egyetlen hang hallatszott mindenfelől: ki lesz a római nemzedékből, ki őt követni fogja? Ma közönbösen mondjuk: Virgil és Horác; Horác és Virgil; ugyanazon kedvteléssel és szeretettel ölelvén a két költőt és két barátot; és igazunk van. De itt a helye, kimondanom, hogy közelről szemlélve őket, nem hiszem, hogy ez már kezdetben is így lett volna, hogy egyenlők voltak volna hirok s a rómaiak előtti tekintélyök fokozatára és kiterjedésére nézve. Kétségkívül Horác azonnal az iskolás gyermekek kezén forgott, mint ez Virgillel is történt; fejtegették, magyarázták, ha szintén bizonyos tartózkodással, mint ezt Quintiliánus megjegyzi; és a classicus nevelés egyik kiegészítő részét tette. Az izlés emberei és hozzáértők méltányolták, a mint nem is leheté másképp, gyöngéd erkölcsi tapintatát s kifejezései különös jóságát. Mindazáltal bármily kedves költője is Horác a mai

*) Az első részt lásd a harmadik füzetben.

világnak, s érdemes is rá, hogy az legyen mindenki előtt, ki a válogatott „genre“-t szereti : honfiai nem mindig hivatkoztak rá. Vellejus Paterculus. Augustus uralkodásabeli író, előszámlálván ama négy vagy öt híres szerző nevét, kiket ama nagy század képviselői gyanánt felmutatott, a Horácz nevét (különös dolog!) kifejejtette. Később Fronto, felőle szóltában emlékeztetve költőnek mondja. De Virgilt se dicsérni nem kellett, se el nem felejtették : az első naptól kezdve a mint fellépett, ő a költő volt, kinek neve minden ajkon élt ; s kire szünet nélkül hivatkoztak. Senecának egyetlen levele sincs Luciliushoz hogy Virgilből néhány verset ne idézne. Seneca szerette azt mondani Virgilről leveleiben : ez az a költő, ki lakozik elmémben. Virgil felléptével a rómaiaknak joguk volt azt hinni, hogy valósággal fel vannak mentve Homér befolyása alól ; nekik is van saját fejedelmök a költők közt.

Romában egész idáig a grammaticusok nagyobb részint görögök voltak, görögül végezték tanításaik legfőbb gyakorlatait, olyanformán mint nálunk, hol XIV. Lajos százada előtt, az iskolákban csupán latinul beszéltek. Virgil fölléptének kell azon reformot köszönni, hogy a grammaticusok latinokká lettek, hozzá szoktak latinul csinálni gyakorlataikat ; olvasták és magyarázták az új költőket, a jövő e halhatatlan classicusait. A romai irodalomnak végre iskolája és mesterei lettek, kik tisztességnak tartották nevüket Virgil műveihez kapcsolni, mint ezt az ajánlatraméltó Servius tevé.

Többször vitattak már egy kérdést, melyet helyén lesz itt felhozni. Legközelebb is egy angol szerző, jeles és tiszteletreméltó atyának fia, ki maga is jóhírnévben áll, Mr. Matthew Arnold, egy poetai gyűjtemény előbeszédében (1853) azt a kérdést teszi fel a művészet és classicai szépség szempontjából, nem lenne-e jobb a költőre nézve, ki a költészet szilárd magaslataira vágyik, tárgyát a multból és pedig távol, egészen higgadt multból választani, azon föltétel alatt, hogy a szöveg oly elmével legyen feldolgozva, mely az emberi természet főbb elemeit s örökévaló szenvedélyeit képviseli. Mr. Arnold helyesen megmutatta azon nagy és el nem enyésző érdeket, melylyel viseltetünk, s melylyel fogunk viseltetni örökké az Ilias, Sophocles „Electra“-ja, Aeschylus ugynevezett „Orestes“ trilogiája, s az Aeneis Didoról

szóló epizódjá iránt, s ellenébe állította ennek azon élénk, de rövid ideig tartó s hirtelen elenyésző érdeket, melyet a mai többé kevésbé regényes költemények ébresztenek, mint Hermann és Dorottya, vagy a „Childe-Harold“ vagy a „Kirándulás“ Wordsworthtól, vagy maga a szeretetreméltó Jocelyn. Továbbá azt tette fel kérdésbe, ha vajjon a mai korban játszó, nagy és nyilvános tárgyak époly kedvezők-e a költészetre nézve, mint a régiek; ha vajjon a mai korszak kivált, nem nagyon is felvilágosult-e, hogysen a költő a jelen eseményeit lehetőleg kezelhetné, és nem a történetírónak lesz-e joga ezt tenni. Megjegyzi, hogy Aeschylus „Persái“ soha azon magasabb érdekeltségben nem részesültek, melyben egyéb tragoediái. Mindez igaz, s az elmés angol szerző, hasonlót vitatván, igazi classicus bírálónak mutatta magát a Lessing iskolájából. Mindamellet e kérdésekben, melyeket a kritika hiában igyekszik eldönteni, mert egyedül caak a költő lángelméje döntheti azt el, van egy pont, melyet nem fogok feladni soha, az t. i. hogy szükségképeni földolog, hogy a költemény eleven és élő legyen, valóságos élettel bírjon keltét és a kortársakat tekintve, nem pedig hideg kihűlt étellel, hogy csak néhány szobatudós szeresse, — a modern elem, a modern jelen és frís érdek szükséges voltát nem adom fel; hát nem elfogadható és nem önthető-e ez érdek régi tárgyba! És miután classicus vitáról van szó, ott van mindjárt. részünkön maga Homer: az Odyssea első énekében. Phemius jelen van a praetendensek ünnepélyén; énekli a trójai háboru viszontagságait, s a visszatérés bajait. Penelope, szobájából hallgatja, kijön és kéri, énekeljen az emberek és istenek egyéb tetteiről, melyek költői mondáit tudja, de ne szóljon azon uj és gyászos tárgyról, mely felkelté benne a hitestárs fájdalmát. Telemachus szinte haragra lobban, s pártját fogja a dalnoknak: „Anyám! minek hányod szemére az annyi összefüggéssel éneklő dalnoknak, hogy a szerint énekel, a hogy sugallata mondja? Nem a dalnokon áll, Jupiter az egyedül, ki tetszése szerint szabja meg az emberek sorsát. Nem az ellen kell panaszkodni, ki a görögök bal végzetét énekli; mert az emberek azt az éneket tapsolják meg leginkább, mely legfrisebb keltű és legujabb azokra nézve, a kik hallgatják.“ A tárgy ezen ujdonsága az, melyet be kell tudni szőni minden remek műbe, s egybevetni azon

tartós és örök föltételekkel, melyek nélkül nincs a dalnak tüze, és nem is indít meg senkit.

Virgil tudta ezt, és jobban tudta mint bármely epicus költő Homér óta. Hány epicus költő volt Görögországban, különböző korszakok alatt! Hány talentum, kiknek művei elvesztek, s kiknek neveire is alig emlékezünk, Arctinus, Pisander, Panyasis Herodot unokatestvére, Antimachus, mind híres nevek Homér után! Choerilus nagy Sándor idejében arról panaszkodott, hogy későn jött, mert a muzsák ligete egészen ki vala már fosztva a virágokból. Virgil, ámbár római s mint ilyen: kényelmesb helyzetben levő, de mint a ki annyi mások után jött, kiknek neveire sem emlékezünk, érezte ezt a nehézséget s aggodalom, de egyzersmind ereje öntudatával fejezte ezt ki Georgicon III. könyvének elején: „Már minden tárgy (különösen a görög tárgyakat érti) fel van használva és kimerítve. . . Uj ösvényt kell törnöm, melyen fölemelkedhessem s diadalmasan röpkedjek szájról szájra az emberek beszédjében.“ Hogy diadalmaskodjék a hősköltemény terén, hogy megifjithassa annak költői tárgyát: mit nem tön? Mindenek előtt a római büszkeséget és hazaszeretetet, párosítani tudta becsvágyával és azon ernyedetlen buzgalommal, melyvel Aeneást dicsőíteni kívánta, s az annyiszor ismételt ősi fájdalom és trójai vész megéneklését költői tárgyaul választá; compositiójának szívéül pedig, akár Aeneas csodás paizsát, akár Elysiümának pythagorasféle látpontját s Anchises jóslatait vegyük, Roma jövőendő nagysága és halhatatlanságának történetét tevő. Sőt felmutatta e nagyság válságos pillanatát s a következő roppant veszélyeket, midőn Didóval a máglyán, megjósoltatja Hannibalt. Állapodjunk meg e töredékes vázlatnál s csak a legkitünőbb helyekre fordítsuk figyelmünket. Mily szigorú, fenséges és megható „szép“ ez! Anchises, miután magmagyarázza a poklokra leszállt fiának, miért tolulnak amaz új testébe szánt lelkek tömegesen a Léthe vizéhez, hogy abból igyanak; mint helyezkedik és oszlik el az a töméntelen lélek és élet, mely a világ egyetemében bolyong; mint ülnek fogva e lélekatomok, és szervezik magokat a testekben, ott szenvednek, türnek, próbára teszik magokat, fájdalmakat állanak ki, tisztulnak, aztán ismét elfelejtenek mindent, újra törekesznek, és kezdenek megint belépni a boldogtalanok az élet nyögébe (*Quae lucis miseris tam dira cupido*); Anchises. e

rejtélyes és mysticus bölcsélet magyarázata után, elvezeti fiát és Sibyllát egy hegyre, és onnan, mintegy hősi szemlét tartva, előre megismertet és megmutat minden nagy embert a ki születni fog; büszkén szólítja őket nevöken, mint a későkor fogja tenni. „Aeneas, ugymond nagy erélylyel Gibbon, magában rejti minden utódainak magvát,”

Először is a királyokat számlálja el, Albalonga királyait Silviust, Procašt és Numitort, aztán Roma királyait: Romulust, kettős diadénnal homlokán, kit maga Jupiter ragyogó jellel jelzett meg. Ő nyitja meg a győzelem korszakának művét: „fiam! ő alatta, az ő csillagzata alatt, ennek a felséges Romának határai addig érnek a meddig a föld ér; nem lesz más becsvágya mint az Olymp; egyetlen kőfallal lesz a hét halom bekerítve, mely boldog és büszke lesz tömérdek hőseire: az ott az istennő anyja (Cybele), kit a Berecynthen imádnak, diadalkocsin jött a phrygiai városokon által, homlokán korona, ragyogva az istenek utódainak fényétől, ölében száz csecsemő gyermekre mutat, kik mind az égben lakoznak.” Ekkor Anchises elmondja második hazája dicső történetét: Caesaron kezdi, Augustus láttávolban tűnik fel, Augustus a halandó vagy inkább isten, ki ígérve, van népének, a világ pacificatora, ki megújítandja Saturnus ország-lását és több országot hódít meg, mint a mennyit valaha Alcides és Bacchus bejártak: „S habozhatnánk-e még hogy hódításaink által mindezt előkészítjük, s ilyen unokákat érdemlünk ki!

„Et dubitamus adhuc virtutem extendere factis!”

Ez első elragadtatás után, visszatér az ősök rendének szabályos elszámolására, megnevezi Numát a böles és kegyes királyt, fehér hajával és ősz szakállával, ki barátja az áldozatoknak; a harczos Tullust; Ancust a pompavágyót, ki érzékeny a nép tapsai iránt; és Brutust és mindazokat, kik minden egyéb érzelmet feláldoznak a szabadságnak, mely előttük a legszebb; Deciust, Drusust, és Camillust. Észrevevén távolról Caesar és Pompejus szellemeit, kik egyetérteni látszanak míg árnyékban vannak, s kik meghasonlanak a dicsőségért és iszonyu polgári háboru tör ki az ip és vő között: még egyszer félbenszakítja előadását, könnyörületért és kegyelemért esd utódaihoz és felkiált, hogy hallaná meg Caesar: „Légy te az első, ki elveti kezéből a fegyvert, te ki az én vérem vagy!”

Anchises e természetes s a költő által szerencsésen választott közbeszólás által szakítja meg előadását minden pillanatban, s mintegy szívét követi, hová az őt szólítja, azaz, arra hallgat mi élénk megindulást okozott azon időben, mikor Virgil énekelt.

Ismét felvevén beszédje fonalát, megemlíti Mummiust, Paulus Emiliust, a görögök legyőzőit és Trója boszulóit; Cato elkerülhetlen nevét; a Grachusokat, Scipiókat, a háboru e menyköveit; a nagy Fabiust; és egybefoglalja jós történetének szellemét a sajátképi erény és romai jellem e jeles és nagyszerű meghatározásában: „Legyen másoké a művészet diadala, a szobrászat, ékesszólás, s az égiek tudományának ismerete és csodái: a tietek, romaiak! a népek kormányzásának mestersége, hogy hadat tudtok izenni és békét kötni, megkegyelmeztetek a legyőzötteknek s megalázzátok a kevélyeket; a ti hivatástok: kiválólag gyakorlati és politicus nemzet, nép-király lenni!”

E halhatatlan szavakban, melyeknek én itt csak lényegét adtam vissza, az ősz Anchises kihirdette ama nagyszerű szöveget, melyet később csak tovább fejtettek s melyen aztán rágódtak a világ minden Machiavelei és Montesquieui.

Anchises egy új és megható képpel fejezi be elbeszélését. Kérdeztetve Aeneas által, ki legyen az a szomorú tekintetű szép fiatal ember, ki a nagy és győzedelmes Marcellust kíséri, mint egy sajnálattal, de gyöngéden fedezi föl nevét; hizeleg és mintegy szentesíti a romai nép új szerelmét vagy talán csalódását, mely Augustus családjának is fájdalmába kerül: „Az isteni végzet csak megmutatja őt a földnek. . . Boldogtalan gyermek! csak egy kissé tudnád legyőzni a kérlelhetlen fatumot, te Marcellus lennél.”

És most kössük hozzá gondolatban Anchises e nagyszerű jóslatához, azt, mi annak teljes kiegészítője, Aeneásnak szintén profétailag rajzolt paizsán, az actiumi ütközet látványát; egyfelől Augustus, állva méltóságos és nyugodt tekintettel, háttérben a legitim istenek, a haza minden istenei; másfelől Antonius és Cleopátra, egyveleg népeikkel kelet tájairól jöve, és ama csodálatos istenek, ordító és ugató szörnyek a Nilus iszapjából kikelve, hogy az Olympot, és azon szigorú tekintetű isteneket, kik rajta laknak, megrohanják; és Apolló ivvel kezében, még egyszer mint győztes Python felett és az actiumi hegycsúcs magaslatán, hol temp-

loma van, szétszórva arany nyilával e zagyva és barbár tömeget; képzeljük ezt magunk elé, emlékezzünk ama legnemesebben öszhangzó s mindazokat, miket én itt röviden érintettem, leghívebben kifejező versekre, a történet ez élő kivonatára, a nagy nép ez élénk állított végzetére, mely magát akkor már egyetemes népnek hitte: alig bírjuk felfogni, hogy tudta maga Virgil kilencz képben a mult minden fényét összefoglalni s magokat a homéri festéseket újra felélesztetni, tárgyát megifjítani, magát ahhoz és nemzetéhez teljesen alkalmazni, annyira hogy minden büszkeséget, vagy jobban mondva minden szívet érdekeljen.

Midőn egy költő elég lángelmével és művészettel bir nemzetének jelen és valódi érzelmeit így kifejezni (legyen maga a nemzet kicsiny vagy nagy, föltéve hogy dicsőséges), lelkesedni és lelkesíteni uralma és diadala felett, fölfrissíteni és festeni a távol álló láthatárt és mesés régikort: akkor mindent egyesít magában, semminek hiával nincs, hogy századát és a jövőndőt elbájolja és felemelje.

Lássunk egy kétségkívül szép tehetségű, de egészen alexandrin azaz okos, mívelt, elegáns költőt, a rhodusi Apolloniust. „Argonauták” című költeményében, valóban elmés tanművet, földirati és hitregei költeményt nyújtott, helylyelközzel szép részletekkel és élénk epizódoikkal, minő Médéa szerelme Jason iránt, mely megérdemelné, hogy Virgil sugallta légyen. De Apollonius ezen költeménye csupán hitregei adatokon, vagy is inkább egy történeti, kissé laza curiositáson alapszik; költőjének becsületére vált: sikert aratott Rhodusban és Alexandriában; elbájolta a rhodusi iskolát, mulattatá a Ptoléméusok udvarát; de egy szívet sem indított meg, egy nemzet hőskölteményévé sem vált. E költeménynek, mely a népek és gyarmatok annyi hagyományait foglalta magában, nem volt hazája, központja, sem Pergamuma, sem capitoliuma. És ma legnagyobb érdeme, hogy Médéája által bizonyos tekintetben mintául szolgált Virgilnek Dido alakjának teremtesében. A bájos Virgil képes volt kizsákmányolni az öreg poetát, a nélkül hogy valaki szemére vethetné. Virgil, e harcban a másodrendű költőkkel, kiket utánoz és önkénytelenül elfelejtet, döntő diadalt vív ki, mint Augustus az actiumi ütközetben legyőzte a népet, senatust, a házi, országos és hazai isteneket.

Jegyezzük meg, hogy minden modern költőnek, a ki csak

valaha élt, ki kortársait megindította és elbájoló, bárhonnan választotta legyen tárgyát, volt valami jelenben játszó oldala, melyet én az új kor italába mártott nyíl arany hegyének nevezek. Dante és Camoensnél ez nagyon is tisztán áll, náluk minden modern volt; Camoensnél minden a kis de hős portugál nemzet nagyságára viszonylott. Tasso nem vette-e fel költeményébe a múlt idők ragyogó lovagiasságát, Olaszország fejedelmeinek udvarias modorát, s Ferrára finom voltát a férfias és szilaj keresztetes vitézek sátrai alatt is? Milton, ki visszaemlékezéseit s bibliai képzelődését puritán vallásos lelkesedés lángjába olvasztá, mely oly közel esett Cromwell kortársaihoz, nem későbbben adta-e ki költeményét, midőn e rideg vallásos szellem, már egy más, egészen ellenkező, frivol és világi szellem által lőn helyettesítve; mi gátlá vagy legalább elnapolá dicsőségét. „Telèmaque“ egészen illett XIV. Lajos pályája végéhez, célzásai és politikai moráljának alkalomszerűsége által: nagy és rögtöni hatásánál fogva. Egyetlen egy mű sincs a „Henriade“-ig, melyet alig merünk az igazi költemények közé sorozni, egyetlen egy sincs, mely hírét amaz emberszerető század közelségének s IV. Henrik alakjához való alkalmazkodásának ne köszönné az idő szabadelvű gondolkozását illetőleg. Mondjam-e hogy egyik legkitünőbb és legmagasabb eleménk prózában irt költeménye „Les Martyrs“ Chateaubriandtól, daczára annak, hogy úgy avatták fel, soha sem mozgott a kor általános szellemében? A „Génie du Christianisme“ elegendő szolgálatokat tett a vallásos renaissance érzelmének, és midőn Chateaubriand a „Martyrokat“ kiadta, mely bizonyára fensőbb compositio amannál s művei legjelesbje, már nem találta többé ama lobogó lelkesedést az üres vágyak közepett. Nem tudom találhattott volna-e akkor a közönség szívében oly érzelmre, mely által e hőskölteményét folyamatba hozza; de azt tudom, hogy meg nem kísérlette s e jeles költemény, daczára de Fontanes szép stancáinak, a költő és barátja jóslatának, csak néhány kiválasztott és tanulmányozni szerető olvasóra nézve létezett; az egyetemes közönség vérébe nem ment által, hozzá nem szokott.

Hogy összefoglaljam és bezárjam ezt a kis eltérést, melyre az Aeneis szolgáltatott oly kínálkozó alkalmat, azt mondom: Egy hős költemény helyesen választ szövegeül minden tárgyat, mely szép, nemes és emberi anyagot tartalmaz, sőt a hagyomány gaz-

dag terére is léphet; az idő távolsága semmit sem árt érdekének, de sőt távol attól, hogy ártana, segíti a költő képzelődését nagyobb tért engedvén neki. Menj vissza a múltba, a mennyire csak akarsz, tágítsd ki láthatárodát; menj fel a hajdankorig a népek eredetéig; sőt végy fel töredékesen oly tárgyakat, melyeket már mások választottak, csak hogy lényegben, a lelkesedés magas ömlésében új légy, alkalmazd, és sajátítsd el a múlt eseményeit olvaszd a jelen időbe, azon korba, a melyben élsz: s a mi csak oly természetű, hogy a legfőbb mértékben érdekeljen legtöbb szívet és lelket, az igaz és élő siker ezen áron számodra készen áll! – Élj először, ez az első feltétel, hogy örökké élhess.

2. A hős énekes Homér, — és a hősköltő Virgil szerint.

A nélkül hogy annak általános meghatározásába bocsátkozzam, mi a hős költemény, mi a hősi elbeszélés; — mind oly dolgok, melyek magok határozzák meg magokat és a költőket olvasván sokkal jobban, mint formulák által: meg nem állhatom hogy a hősköltemény osztályozásáról nagyjában ne szóljak.

A primitív hősi elbeszélés a homéri rhapsodiák, miket a középkorban szavalati énekeknek neveztek, az előadásnak oly neme melyet a közönségnek mondunk fel, gyakran zene kíséretében (igen halk zene mellett), kivehető és jelzett recitativ módjára. Ez volt és ez a tulajdonképi hősköltemény, mely elmélkedés és titkos tanulmány műve, a költői erő legnemesebb terméke a miveltség és izlés korszakaiban.

Homér, a neki tulajdonított két hős költeménynyel, mely egymás mellé állítva legalább, valósággal egy és ugyanazon lángész nyomait látszik viselni, Homér mondom a legnagyobb és legszebb példáját mutatja a hősi elbeszélés első fájának azon időből, mikor a költő még valósággal énekes volt; ő átyja s mintegy istene amaz első fajta isteni énekeseknek, kiket maga is gyakran szöbe és szerepeltet költeményében, s kik nem mások mint őshoméridák, Phemius Ithacában, Demodocus a Phocisbelicknél. Ezek az ősz szakálu öregek, vakok, tiszteletben álló személyiségek énekeltek a népgyűléseken, ünnepeken, kik tudták az emberek és istenek mindennemű történeteit, de kivált az új nagy eseményeket, melyek a kíváncsisá-

got érdeklik, s az egykorúak képzelődését lángra lobbantják. Semmi sem egyszerűbb, semmi sem kellemesebb, mint néhány sort kölcsönözni magából Homérból az ő jellemzésükre: Ulysses, Alcinousnál meglátja a mint belép Demodocus a lakoma közepett; a herold kezéből egy szép szelet vaddisznó sültet küld neki, mi tisztelet jele volt, és azt mondja: „Herold! fogd és vidd ezt a darab pecsenyét Demodocusnak, s mondd neki, hogy üdvözlöm, így levert állapotban a mint vagyok, mert mindazon emberek közt, kik a földet benépesíték, csak az énekesek vették pártfogásuk alá a becsületet és érdemet, mivelhogy a múza megtanítja őket bájos dalokra, mert kedvesek előtte az énekesek.“ — „Oh! Demodocus — mond aztán magához az énekeshez — dicsőítelek minden emberek felett: akár a muzsa, Jupiter leánya tanított legyen téged, akár maga Apolló, oly csodálatos rendben éneklek a görögök viszontagságait, azt a mit tettek, azt a mit szenvedtek, azokat a bajokat a miket kiállottak, mint ha magad is jelen lettél volna, vagy olyantól hallanád, a ki maga is jelen volt.“ S valósággal ebben áll a költők amaz első fájának jellemzése, hogy közel állanak forrásaikhoz s azon csalódásba hozzák hallgatóikat, hogy vagy látták azon dolgokat, melyeket magasztalnak, vagy közvetlen szemtanuktól hallották: a valóság él énekeikben. — És Ulysses folytatván beszédét kéri Demodocust, énekeljen el neki egy epizódot a fa-lóról, e hadi cselről, melyet maga Ulysses gondolt ki Ilion romlására: „Ha te ezt nekem illendőképen elbeszéled, részemről rajta leszek elmondani, hogy a jószágos isten minden emberek közt téged részeltetett csak isteni éneklésben.“

Hír és dicsőség valósággal a legnagyobb és legigazabb elismerés is az énekes szemében; Ulysses is ezáltal tudja őt rábírní, ezáltal fogja meg szívét. A dicsőség szeretete a görögök megkülönböztető vonása. Horác is elismerte ezt róluk: nem volt más becsvágyuk és semmiben sem voltak fűszvények csak a dicsőségben; hajhászták a tisztességet és semmi mást vitáikban a romaiakkal, kik mint gyakorlati nép, jó intézmények által kétségkívül a hírnév ép oly büszke cultusáig emelkedtek, de aztán elnyomta ezt bennök az uzsora rozsdája és a vagyon szeretete. És „a dicsőség ezen szeretete által, mely minden szépnek ösztöne, emelkedett ki Athenae Görögország minden városai közt,

— hogy Xenophon szavaival éljünk — és nem annyira a nyelv széphanyszása vagy testi erő és ügyesség által.“

Azon dicséretben, melylyel Homér, Ulysses ajkain, Demodocus elhalmozza, az ő saját arczképét gondolták sokan látni. „Ő magát rajzolja e versekben“ mondá Eustathius; — annyi igaz, hogy azonnal ő rá gondol az ember.

De csak alig érintettem még azon helyeket, melyek a görögök régi hős énekeinek ez első gazdag, tiszteletben tartott fel-tételét mutatja; ők lényeges részét tették a társadalmi életnek és ünnepélyeknek: „Mert én azt mondom (mindig Ulysses szavai Alcinoushoz), hogy nincs édesebb pillanat az életben, mint midőn a vigalom megszállja az egész népet s jó barátok rang szerint ülve a termekben az énekest hallgatják, míg az asztal körül a cselédek kenyér és pecsenyével szolgálnak, a pohárnak bort meritve a korsóból, körülhordja és serlegbe tölti az asztalon: ez az a mi legjobban gyönyörködtet engem.“ Inni a dicsőség borát és hallgatni az énekest, ez egy vendégszerető asztal legnagyobb bősége, és Alcinousnak joga van kérkedni vele, hogy ezt házában feltaláljuk. Ugy hiszem Gray költő mondta: úgy képzelem a paradicsomot, hogy az ember egy pamlagra heveredve jó regényt olvas. Ugy tetszik, mintha látnám a kényelmes és gyöngéd olvasót, nyári napon, lecsüggő persa öltönyében, csendes félrecső szobában; ez egy másik véglet, mely a finnyás irodalmi élethez tartozik. A görögök Ulysses által kifejezett primitív gyönyöre egészen más társadalmi jelenség volt, mely a költészetnek sokkal szebb és sokkal bővebb részt enged a szokásokban és teljes keletet az életben. Valósággal ilyen volt akkor a lyra birodalma „magok az istenek jól lakoztanak abban.“

E szavakban naivul ki van fejezve a hős énekesek primitív alakja, kik mint roppant emlékező tehetségű emberek mindenre emlékeztek a szerint a mint a ház ura kívánta, vagy a pillanat lelkesedése hozta magával s kik a görög nép előtt, mint a mely kedvelte a harmóniát és dicsőséget, a legtisztéletreméltóbb rangban állottak, majdnem olyanban, mint a papok. A legsiralmasabb bajok és viszontagságok bájt kaptak az ő énekük által, kik bizonyára megfizethetlenség valának, miután feladatuk a volt, hogy a becsület által foglalkoztassák és bájolják el a késő kort. „Az istenek akarták így, mondá Alcinous Ulyssesnek, sírva hallgatván

saját viszontagságainak elzengését, ők mérték e bajokat az emberekre, hogy aztán hősi ének tárgyaiul szolgálhassanak, a következő nemzedékek előtt is.“ Mindig és mindenütt a dicsőségnek e görög fogalma, mely mindent jutalmaz és megkoronáz!

Mindamellett eléggé világos, hogy az énekesek e fajanak első és fő tiszte abban állott, hogy érdeket gerjeszsenek és gyönyörködtessenek; a tan, az erkölcsi leczke, melyet előadásaikba vegyítettek, csak másod rendű dolog volt. A költők, ugymond Horác, tanítani vagy tetszeni akarnak, vagy a kettőt egyszerre; tetszetős dolgokról szólnak, melyek egy uttal az életre is alkalmazhatók. Homér halhatatlan érdeme abban állott, hogy egyesítette költeményének roppant és fenséges tömegében a legnagyobb bájt, a legélénkebb erőt, mély, külső érzékek alá nem eső morált, ezt a legigazabb morált, mely úgy támad és úgy ered, hogy az ember nem is gondol rá, mintegy a szívből önkéntelen kiömölve. Homér olyan, mint ama régi nagy folyamok, melyek ábrázoló szobrait kertjeikben látjuk: ő a moralitás telt urnáját hanyagul lefüggeni és kiömleni engedi.

Virgil eljárása egészen más. De Homér és Virgil között mennyi század folyt le, tán ezer év! Mily forradalom az erkölcsökben és korban! Az írás által szorosabban meghatározott a költemény; ehhez járult az ex professo bírálat, szükségképen kellett hogy rá tegye kezét, ez átalakulás és írásbeli szerkesztés pillanatában. A homéridák, Homér e közvetlen tanítványai, s egész serege a hősénekéseknek és mondaköltőknek utánozta a mesés nagyságu poetát, vallásos tisztelettel járt nyomdokain, s mindent ő utána mintázott; a tudós iskolák, az epopéát, mint egy irodalmi „genre“-t mivelték; egy szóval a régi kor felvilágosult törvényhozója Aristoteles előállott s e szerint szabta meg mindenü compositio határait, elveit és törvényeit Virgil, oly országban születvén, melyben eredetileg minden irodalmat Görögországból vettek kölcsön és ültettek által, ennélfogva több tárgy állott előtte, mint más előtt, ha ugyanez lehetséges, második korszakbeli hősköltemény szabályszerű alkotására. Sőt azt is mondom, hogy maga ezen különbség a hősi elbeszélés közt, úgy a mint az Homér idejében virágzott és Virgil korában idomult, nagyon is összhangzott emez utóbbinak tehetségével s inkább támogatására és segítségére volt, hogysem megszorítására szolgált. Mert vala-

mint Homér első ama nagyhirű öregek, és dallamos énekű vakok között, kik lanttal kezökben énekeltek a közgyűléseken és lakomákon, az őket hallgatni oda tolult tömeget lelkesíték, s kiknél a hevenyészet és compositio, teljes élénkséggel s elbájoló emlékezettel szellemdusságával vegyült: úgy Virgil első, és mindig is első marad azon költők közt, kik szobáikban elvonultan dolgoznak, hosszasan tanulmányoznak, elmélkednek műveiken sokat javítanak, és soha sem rögtönöznek. Azt mondják, ő maga szellemi termékeit a medve kölykeihez hasonlította volna, melyek először undorító, csunyák, se formájuk, se alakjuk, míg az anyjuk őket körül nem nyalogatja. A mit réggel dolgozott, a nap többi részét azzal töltötte, hogy azt újra átnézze és kijavítsa. Ő semmire nézve sem hanyag, mindenben akadékoskodik, mindennek szorgalmasan utána lát; e modor az ő költői veleje. Azok közé tartozik, kik nagyobb biztosság okáért önkéntelenül prózában írják meg költeményeiket, mielőtt rímekbe szednék, és azt mondják, hogy az Aencissel is így történt. Azok közé tartozik, kiket a tömeg megrettent inkább hogysen lelkesít, és azt mondják, hogy Rómában, hová ritkán jött, ha észrevette, hogy az utcán bámulják, hirtelen elfordult és belopódzott az első házba, hogy ne lássák. Ő nem vala az az ember, hogy szavával ünnepélyes roppant termeket betöltsön: de megtalálta kárpótlását kisded baráti körben, hol verseit felolvasta. Egy szóval Virgil, egész természetére és eljárására nézve az első (ha szabad ily kifejezésbeli anachronismussal élnem, mely egy szóban egész gondolatomat kifejezi) — az első mint epicus a legjobb és legtökéletesebb R a c i n e iskolájabeli költők között. Ő a feje, vagy mint Montaigne mondaná karmestere a második csoportozatnak a Homérféle csoportozattal szemközt. Magának a hős költeménynek később oly becsessé vált szabályai és törvényei, a helyett hogy őt nyugózzék, csak eszközeiül és örömére szolgáltak.

Mi hőskölteményének jellemét illeti, hogy azon nemes vonásokkal határozzam meg, melyek nála Homérrel közösek, de általa javultak és több kerekdedséget nyertek, azt mondom, hogy a hősköltemény, úgy a mint tőle halljuk, emelkedett, ékes, méltóságos és megindító elbeszélés, készülve, hogy csodálatot gerjeszzen, elbájoljon, a szív legnemesebb érzéseit megindítsa; oly költészet, mely a történettel egyesül a vallás, haza, emberiség, család szeretetében, az ősök cultusában, az utókor tiszteletében, minden

nagy, erényes szenvedélyben, valamint gyöngeség és dagály nélküli, illemes komolysággal mérsékelt gyöngéd és finom indulatokban; oly nagyszerű költészet, melyből közvetlen és üdvös tanítások folynak, mély és érzékeny benyomásokból meritve és szép versekbe szedve, melyek magokban véve már a szívbe hatnak; oly költészet, melynek — hogy azt fenséges olvasói által fessek — egy Augustus szekrényfiókjában, vagy egy Chatam és egy Fox párnája alatt van helye, mint Fenelonnak; értvén ez utolsó név alatt minden izlés és érzelem emberét. Ilyen a szabályos, nem többé homéri, de csak félig régi vagy épen modern hősköltemény, általában így lehet azt meghatározni, ha Virgilt olvastuk, ha meg akarjuk neki hagyni legszebb értelmét.

3. Miben áll Virgil genieje és művészete?

Mielőtt a költemény elemzésébe ereszkedném, vagy inkább magának az Aeneisnek olvasását ajánlanám, szükség előre fel-
említnem bizonyos dolgokat, melyeket maga a költemény olvasása minden lapon igazolni fog, s a mennyire én emlékszem, már most is feljogosítva érzem magamat, összefoglalni Virgil geniusának főbb és különvált tulajdonait, hogy úgy mondjam, alkotó elemeit, legalább a mennyire nagyobb részben harmóniába és arányba tudta hozni azokat; mi a lángész utolsó és legfőbb tulajdona, hogy úgy mondjam pecsétje. Eredetisége és tökélye viszonylag Homérhoz és ama nagyobbyszerű, természeteljesebb és több tűző primitív költőkhöz, — mondom, ez eredetisége és tökélye okozza ez egymáshoz oly jól illő, és a mester keze alatt oly okosan rendezett tulajdonok egybeolvadását.

El fogom számlálni annál fogva Virgil elméleti tehetsége és fő érdemeinek egynémelyikét, úgy a hogy én azokat felfogom és szellememtől kitelik, a nélkül hogy keresve-keressem a rendszeres előadást. Virgil, könyvét olvasva, maga fejt ki előttünk báját; én e pillanatban megelégszem azon Virgillel, kire gyermekkorunkból emlékezni szoktunk.

1. Virgil szereti a természetet és mezei életet. Ki kételkednék ebben? Abban növekedett, ott meritte első gyönyörét, az első benyomásokat, a mezei örömmek és munkának szentelte első tanulmányait, mint később legtökélyesebb ábrázolásait annak áldozta. Mint mezei gazda született; értett a mezei élethez, tudta

azt gyakorlatilag, álmódzott arról édesen. Onnan vette költői, bájos színeit, mit Horác, Virgil felől szóltában oly jól fejezett ki a „molle“ és „facetum“ szókkal. „Én nem azt nevezem vidorságnak — mondá La Fontaine — a mi mosolyra ingerel, hanem azt a bizonyos báj, azt az eleven kifejezést, melyet minden tárgynak adhatunk.“ Ez a Horác „facetum“-ja, alkalmazva Virgilre, ez az a fris kellem, izetlenség nélküli gyermek báj, mely a mezei élet képeihez szövődik, s melyet némely helyen feltalálunk magánál La Fontaine-nél. de Virgilnél több a szépség, tisztább a rajz, és nagyobb a világosság: a mező, lombárd vagy romai, champagnei láthatár helyett. Virgil megtartotta ez első vallását és kegyeletes szeretetét a mezei élet iránt még akkor is, midőn gyakorlati és műtani szabályokat ad elő a földművelésről mint bevégezett földművelő, és oly választékossággal, mint egy régi romai, egy Varro vagy egy Cato tenné. A természet e szeretete és gyakorlati cultusa hiányzott egy kissé a mi Racine-ünknél, kinek költői ízlése és elméje csaknem kizárólag az erkölcsi természet felé való irányozva.

De a mellett, hogy Virgil a természet tárgyait így tudta leírni, vesztjük-e észre Aeneisében, hogy, azoktól valaha megvált, vagy azokkal visszaélt volna? S mily józansággal jár el természetes festésében! A mit mond, mind oda tartozik, semmi sem felesleges. Midőn Aeneas kalandozván hajózásait elbeszéli, magunk előtt látjuk mintegy a partokat, s ebben áll az ő rajzának szilárdsága. Sziciliából, melyet Virgil látott, és a hol lakott, csak lényeges részét veszi át a mezei életnek, a mennyiben t. i. az a cselekményre vonatkozik s még ekkor is a morál uralkodik költészetében, mint ama szép helyen, hol a trójai nők együtt ülvén az elhagyott partokon, kétségbeesve és sírva nézik az előttök elterülő nagy tengert. És Latium és Evander pásztori országának festésében, melyek leírására annyifelől és oly nagy emlékezősek által ösztönöztetik, miket a romaiak — a mig fényűzők nem lettek — magokéinak vallottak, két három örökké emlékezetes versben oly felségesen fejezi ki Virgil a régi és új helyek közti ellentétet, a Forumot, hol akkor még legelő volt, melyen szarvasmarhák bögtek, a Capitoliumot, mely később márványból és aranyból épülendett, de akkor még vad cserjék által volt borítva. Virgil mindig a természet barátja és festője levén, Aeneisében is min-

denkor az, a mikor csak kell, de ez előszeretetével soha nem megy túl a természet határain. Az ifjuság benyomásainak édes mezei bájára nála a történeti tájkép következett erős, férfias szépségében.

2. Virgilnél a természet és mezei élet közvetlen szeretetéhez járul a könyvek szeretete. Első nevelését régi szerzők és nagy költők szenvedélyes kedveléséből merítette: megkülönböztető vonása a mivelt és tanulmányszerető költőknek! Vallásos kegyelettel viseltetik minden őt megelőző nagy ember és nagy író iránt. Költő elődei és mestereinek minden rajzai és szépségei, a kiket csak gyermekségétől fogva újra és újra olvasott, kikhez hasonlítani, kiket elérni forrón óhajt, követik őt merengéseiben; bevési azokat emlékébe s csak akkor elégszik meg, ha a maga módja szerint ő is azokat visszaadhatja, utánozhatja. Kivált ha a görögökről van szó, az ő nyelvök és irodalmokból merít, hogy a magáét gazdagítsa, csak ilyenkor igyekszik igazán zsákmányát felmutatni. Első eclogája (azt értem, melyet keltjére nézve először írt), Theocritus legbájosabb képeivel van átszőve, mint Aeneisének első könyve Homér legjelesebb és legnyilvánvalóbb hasonlataival van ékítve, s mindjárt a legfeltűnőbb helyekre illeszti azokat. A helyett, hogy ezen legkisebb zavarba is jönné, szerencséjének tartja: hogy utánozhat, elismeréssel és büszkeséggel teszi azt. Bizonyos fokon hasonló ez érzelme Racinéhez, ki örömmel jegyezte meg költészetében Euripides és Sophoclesre való emlékezését. Ez utánzása a könyvek és szerzőknek érzésben és a szépségek élénk reflexiójában, nem kevésbé természetes modor, a vér ez, a mely beszél; nem a szerzők másolják itt egymást, de a rokonok, a kik találkoznak és egymásra ismernek. S mivelt emberek mindig boldogok ha egyetlen olvasmányban, minden szép olvasmányaik foglalatját és emlékét feltalálják.

Virgil idejében és azóta hiában kísérelték meg felszólalni a kritikusok ama számos utánzás ellen, hiában igyekeztek megalapítani a plagium gyűlöletes vádját. Egész köteteket irtak össze azon helyekből, melyeket Virgil a görögöktől kölcsönzött; magok a romaiak kevéssel az Aeneis megjelenése után összegyűjtötték azokat és pedig oly szándékkal, hogy Virgilt kisebbsítsék; a „renaissance“ óta a maiak használatára is csináltak ily gyűjteményt, de csupán a tájékozás egyszerű szempontjából. A kérdés rég el

van döntve, s az uralkodó érzület az, a mit csak a minap is egy nagy elméjü férfiú barátságos leveléből olvastam: „Bámulom Virgilt jobban mint valaha azon tehetségéért, hogy eredetivé tudta tenni legnyilvánvalóbb utánzásait.“ Mennyivel tovább vizsgáljuk: annyival inkább e következtetésre jutunk, mely az elne jogait minden fokozaton keresztül és különböző korokban kiengeszteli.

Egyébiránt szükség, hogy mindent elmondjunk: ha a latinokról van szó, Lucretiust kivéve, kit valóságos ős gyanánt látszik tisztelni, Virgil egy kissé szabadabban használta őket, mondhatni a tisztelet csekély érzelmével; innen van, hogy ugyanakkor, midőn Naevius, kizsákmányolja egyszersmind Enniustól, Attiustól és kétségkívül még másoktól azt a néhány jó verset és szép szót, melyek megérdemlik, hogy a hajótörésből és feledésből őket megmentse. Úgy tesz, mint Molière, sajátjának mondja a hol és a mit talál. Midőn azt kérdezték tőle, mit csinálna Enniussal, ha keze közé kerülne: „kiszedném az aranyat — válaszolá — Ennius szemtéből.“ E szavakban nem annyira a kegyeletes és bámuló tanítványt látjuk, mint inkább az uralkodó költőt, ki jogát szabadon gyakorolja. Ő nagyon jól tudja, hogy tisztességet cselekszik ez öreg itáliai költőkre nézve, kik tele vannak nyersességgel, ha kiveszi belőlök a mi bennök jó s mintegy menhelyet ad nekik. Ha részökről valamely szép verset elvesztettek, mintegy kihullattak könyvökből, azt Virgil magához ragadja, beszállásolja márvány palotájába s az előtérbe helyezi. Ez úton az öreg itáliótok verse halhatatlan marad! s nem panaszra, de köszönetre van okuk.

Néhányszor azonban, ha latinokkal van is dolga s el talál sajátítani valamely ismeretes verset, mely mindenkinek emlékében él, ezt csupa udvariasságból és hódolatból teszi az iránt, a kitől mindnyájunk füle hallatára kölcsönöz. Így cselekszik legalább egy helyen barátja s nálánál kissé idősb kortársa Variussal. Két verset vesz át tőle csaknem szóról szóra IV-dik könyvében. És aztán nyilvánosan azt mondotta: „jobbat nem is találhattam volna.“ De a tisztán latin és hazai kölcsönzésekben az illem ez érzelmét Virgil kevésbé szokta meg, mint az ellenkező érzelmet.

Tehát eljárása kettős: a nagy görög szerzők és költők irányában utánzása, átplántálása: művészet és hálataljes, magát megadó, hajlékony és odasimuló; új ügyességgel oltja be versezésébe

az idegen elemet, mely becsületére válik; az öreg latin költők és szerzők ellenében olyan, mint a ki egy jó csipetet ki vesz az asztalfiókjából, mindent a család vagyonának tekintvén s a zsákmányt aztán tetszése szerint s minden megütődés nélkül használja; de egyik úgy, mint a másik esetben nagy figyelemmel van az iránt, a mit elődei irtak s az iránt a mi könyvtáraikban van.

3. Virgilnek képzettsége van. Ő nem csupán a költők szép helyeit olvasta és tudja könyv nélkül, de ismeri a szakemberket, a régi történetírókat, kik a romaiak régiségei és eredetének homályáról irtak, tanácsot kér tőlök és bírja azokat lényegileg. Alkalmazható rá, a mit Aeneás mond Anchisesről, ki a régiek hagyományait dióhéjban elmoundani szándékozik :

Tum genitor veterum volvens monumenta virorum.

Ő lapozgatott a romai régiség ódon évkönyveiben, költeménye azt mutatja, hogy alaposan tanulmányozta a történeti régiségiant, s annyival becsesebbé válik az mások előtt is, kik abban egyéb dolgot keresnek, mint a csoportozat és színezés hája; értem a tudósokat, kik még a romaiak előtti Itáliát tanulmányozák és keresik. Aeneisének utolsó könyve a leghibzatosabb kalauz a régi latin népek sajátságait illetőleg. Macrobiusból látjuk, mennyire csodálták a latin mivelt bírálók Virgilt, egész sereg dolgot találtak benne és tán túl a rendén is a pontifex és augur jogait tekintve, oly pontos, oly szörszálhasgatónak találták őt a kifejezések megválasztásában, az áldozatok szertartásai körül, az ünnepek rendje és részleteiben, hogy azt mondanák róla : megérdemlette, hogy nagy pontifex legyen.

Úgy értett a földmíveléshez, mint az öreg Cato, úgy tudta az augurságot, mint Lélius. Virgil is megérdemelte a maga idejében, hogy úgy dicsérjék, mint Dantet, kiről azt mondák, hogy theolog volt, és hogy egy hitágazat sem volt előtte ismeretlen.

Ily tanulmányokhoz kellett kötnie csillagászati jegyzeteit, bölcséleti, pythagorásféle és egyéb tanait, melyeket segítségül hívott, hogy Aeneiséből oly tökéletes emléket állítson, mely kora izlésének megfelel, azt képviseli, és mellékleteinek gazdagsága és különbfélesége által pótolja, mi belőle bizonyos lelkesedést és állandó tüzet tekintve hiányzanék, mely úgy látszik, mintha csak a primitiv eposíróknak lett volna fentartva.

4. Egyébiránt Virgil költeményében is meg van a sugallat (mint ezt felebb kimutattam), egy folytonosan hevülő, vagy legalább igen büszke szellem, s mely minden nyomon előtűnik, a romai hazafiság, azon jogos büszkeség, hogy ama királynépnek, ama politikus és értelmes népnek polgára, mely felől idősb Cato úgy vélekedett, hogy az ő idejében oly magas gondolatot keltett az athenaebelielnél, hogy róla azt mondák: „a görögöknek ajkáról foly a szó, a romaiaknak szívéből és elméjéből.“ Virgil jobban tudta, mint bárki más, hogy ez igaztalan beszéd: de bármennyire görög volt is a görög művek bámulatára s finom elméjére nézve, érezte és kiemelte e szilárd és józan alapot, mely ekkoriban a romai nemzet fensőbbiségét tette.

5. Mi e régi szabású romai hazafiságban nagyon kemény, vagy éppen kizáró természetű vala, azt az egyetemes emberiség már modern szelleme által mérséklé. Virgil geniusának ez oldala nyilvánosan elismert s csak is neki különösen sajátja a régi költők között, kikhez a mi nézetünk szerint legközelebb áll szellemre és szívre nézve. Tudom, hogy magoknál a görögöknél, Homérban vagy Menanderben és még sok másban feltaláljuk eredeti nyomait sok enberséget és könnyörületet tanúsító versnek, melyek előttünk kivált azóta ismereteseek, hogy Virgil forgásba hozta. De megadván a mivel egyiknek tartozunk, ne felejtjük el azt sem, a mivel másoknak vagyunk adósok. Azt olvastam legközelebb, hogy: „A költészet Homérban különösen az anyagi világ színeivel tündöklök és csak Virgilnél kezdi érinteni a szívet az érzelem tiszta kifejezése által.“ Oh eretnokség és rágalom! Azok a kik ezt mondják, nem olvasták vagy nem ismerik Homért, a természetes érzés oly nagy forrásaival bővelkedőt. De az érzést a maga modern alakjában, ama józan, gyöngéd kifejezésű, mindamellett mély érzést, úgy a hogy azt mi kívánjuk tökélyesbült polgárisultságunk mellett, kiváltképen Virgilnél kell keresnünk. E benső ér sokkal szokottabb, sokkal állandóbb ő nála, s jobban át meg át hatja műszerkezetének minden részeit, hogy sem azt geniusza személyes megkülönböztető jelének ne vehetnők. Virgilben úgy mint hőseben, megvan a kegyelet, megvan a könnyörület, néha a szomor, mondhatnók mélabú színe, jóllehet e tekintetben nagyon ovakodnunk kell, hogy Virgilt magunkhoz nagyon le ne vonjuk, mert a mélabú (mélancolie) valósággal már az érzés betegsége

Virgilnél természetes és egészséges állapotában van meg ez az érzés minden nagy finomsága mellett is. Megható áldozata, halhatatlan Didojának festésében benfoglaltatnak a szenvedély minden asszonyi gyöngéi és titkai. Megvan benne (s ez egy szóval akarok mindent kifejezni) a szüziesség daczára bizonyos helyeknek és kifejezéseknek; és én kérdem, melyik költőnek van a komoly iránt annyi érzéke, hol van, a ki oly tartózkodva és szeméremmel fejezze ki magát még ott is, hol az embert megtéveszteni látszik? És ez annyira igaz, hogy Dante a szigorú költő, a tiszta szerelem imádója, természetes ösztönénél fogva jött rá, hogy Virgilt válaszsza mesteréül és kalauzául; és hozzá is szabja magát mysticus útjában, nemcsak a pokol köreibben, de a purgatorium leg-szélső határaig. Nem ezt teszi-e midőn Beatrix leszáll az égből és előtte megjelen, vagy midőn a látmány után Virgilhez fordul, mint atyjához vagy anyjához, hogy a tőle kölcsönzött szavakkal azt mondja neki: „felismerem magamban a régi láng nyomait“ *Agnosco veteris vestigia flammae*... Dido szavai, melyekkel Dante saját érzését fejezi ki Beatrix iránt! — nem ezt teszi-e, midőn észreveszi, hogy Virgil eltűnt s ő egyedül maradt? Az Elysium lángjától Beatrix tiszta hevéig, minden a közeledés, összeolvadás pillanatának látszik. Mint tudjuk, szent Ágoston is bele foglalta Virgilt „confessióiába“; látjuk e vallomásokból, hogy tetszett neki, szerette, hogy sirt Dido felett, bárha ezt kelleme sebb idézni, mint színről színre olvasni, miután szent Ágoston kevésbé vala megindult és kevésbé gyöngéd e tekintetben, mint sem elképzelhetnők. De elég Dantet felhoznunk s jogunk van azt mondani: minden keresztyén, zarándoklásában, szeret Virgillel együtt menni a meddig csak mehet, és nem válik el tőle, s ha csak ugyan meg kell lenni ennek is, csak az utolsó szükségben és sirva cselekszi.

Állapodjunk meg itt. Előadtam nagyjából a főbb pontokat, melyeket Virgil saját csillaga alatt egyesít, melynek édes sugára eleveníti azt a szépségét, azt a hatalmát az egy öntetű szerkezetnek, azt a teljes és varázs dolgot, a mit Virgil geniusának mondunk: a természet szeretetét, a költészet cultusát, a mesterek classicus tiszteletét, a bölcs utánzást, képzettséget, a régiségtan ismeretét, a hazafiuságot, emberséget, kegyeletet, érzékenységet és grönghedséget; ez azon előleges vázlat, melyen igazságos

dolog volt kezdeni. És nem mondhatnám azt, a mi pedig különös megjegyzésre méltó, mivel Virgil geniusának, mint kisebb fokon úgy hiszem Racinenak — mint a művészet egy másik nemében Raphael geniusának — jellemét és tökélyét alkotja : ha nem támaszkodhatnám most már azon uralkodói sajátságára, mely benne minden egyéb tulajdont egyesít és összefoglal, s melyet napjainkban annyira próbálnak elfelejteni és félreismerni. A hang és szín egységéről, a harmóniáról, az egyes részek összeillesztéséről, arányáról s azon fenkölt izlésről akarok szólni, mely itt a lángész jegyének vehető, mely a lélek virága s melyet szabad legyen a legnagyobb gyöngédségnek neveznem; mindez elnevezéseket arra hordom fel, hogy kifejezzem a mit érzek, a mit mások velem együtt éreznek s a minnek benső meghatározása csak is az értelemben van. De ha nehéz meghatározni, miben áll e lényegesen virgili sajátság, mely gyakran nem egyébben mutatkozik, mint általában, a mi bevégzett és erkölcsi mű, hogy bensőleg hat : mennyivel könnyebb lesz a jobban megértés végett, e sajátságos ellentétek által kimutatni.

Oh az ellentétek! Ez minden esetre oly dolog, mely körülöttünk van s jegye és jelvénye a gazdag és bő de egyszersmind különös, s kicsapongásában eltompult, elvényt irodalomnak; az erőltetett hang, kiáltó szín, kivívó gondolat, styl, észlelet, külsőségeken való kapkodás, a puhatolásban és elemzésben szem elől tévesztése az emberi természetnek, a központnak erőszakosan oly helyre tétele, mely az egyensúlyt megbántja. Nagy elmék összeférnek e hibákkal, mit mondok összeférnek? — azokban élnek, dicsőülnek, emelkednek, és diadalmaskodnak mint új szépségek és hódítmányokkal! De nem szeretek, és nem is köteleztem magamat napjaink műtermékeiről szólni, nem mintha nem méltányolnám, sőt gyakran ne csodálnám a költői lelkesedést, élénk alakítást, termékenységet multság és elfoglalás végett futtában irt ügyes kézikönyveket, melyek utjában pillanatra feltartóztatják a mindinkább kíváncsi és bokros ügyeivel elhalmozott társaságot. Ily modern termékekre nézve, melyeken legalább meglátszik az inventio, igazságos dolog, hogy számba vegyük a szám nélküli nehézségeket és sorsuk levén fiatalul meghalni, engedjük nekik ezt a kevés életet és a saison sikerét. De a latin költészet tanulmánya, melyhez ily kényelmesen jutunk, nagyon tökéletlen, ter-

méketlen, sőt élettelen lenne, ha nem használnók ez alkalmat azon természetes elvek és következtetések megállapítására, melyek ily tanulmányból folyhatnak. Tehát mindennek előtt mily tanulságot szolgáltat nekünk Virgil művészete és géniusa, ha gondolatban főbb érdemeit egybevetjük s egy pillanatra teljes összegében képzeljük?

Az izlés, harmónia, magas és mérsékelt emberi szépség tanulságát. Próbáljunk kissé néhány megszokott hibánkkal ellenszegülni azon benyomásnak, melyet a nemes költő nyújt nekünk; és hogy kiállhatatlan ne legyek, szabad legyen pillanatra átváltoztatnom (métamorphoser) a dolgokat, hitregei szint adnom azoknak, azon képekbe és alakokba öltöztetnem, melyeket Virgil és a régiek olvasása szolgáltat.

Gyakran kívántam, bárcsak egyike azon rendkívüli, mesés és szörny-alakoknak, melyek félig istenek és félig vadállatok, egyike azon titánoknak, kik az égre törnek s a kikre Jupiter menyköveket szór; vagy azon veres lábu bogár, mely az Aetnát megingatja és reszket egész Szicília valahányszor csak mozdul; vagy Cyclops a titánok unokája és maga is óriás, ez a Polyphém, ki fiatal korában oly ügyesen flótázott; vagy egyike a mysterium-beli sphinxeknek, vagy egyike azon delejeseknek, kik oly rettentő vonásokkal festetnek, de bizonyos tekintetben bírnak is fensőbb, különös jóslói hatalommal; egyike a nympháknak, ama másod rendű istennőknek, kikben van valami a chimérából és Sirenből; vagy egyike a pásztori félisteneknek, kik Pán isten körül ugrálnak; egy szóval egyike azon lényeknek melyek az embernek alatta is felette is állanak (és vigyázzunk! ezek a lények mi vagyunk ha csak az égtől a legszerencsésebb vérmérsékkel nem vagyunk megáldva vagy magunkat elhagyjuk) — gyakran kívántam, mondom, bárcsak egyike ezen lényeknek, démonoknak és géniusoknak láthatólag mivelődván, egyszerre csak irás, könyv, költemény, regény stb. szerzés tehetségével áldatnék meg; ugyan mi lenne abból, ha végre megtanulná azt a kis kézi eszközt teljesen használni, melyet mi tollnak hívunk? Nagy isten! mily megdöbbenő dolgokat fognánk látni, minő csodát, mily erő kifejtést, mily örögi ügyességet, áthatást! hogy forogna velünk ég és föld. De egyúttal azt is fognók látni (és hiszem hogy az olvasó már eltalálta gondolatomat), hogy az elme ez óriási művelete, e nagyszerű,

rajz, e csodafényű festés a mesterkelt érzés e végtelenül finom ötletei, az elbeszélés e mozgó, sebes alakja: merő omló félben van, csupa válság, vagy hogy egyszerűen mindent mondjunk, az egész: befecskendett sár! mert belőle az emberi izlés hiányozván nem is bízhatunk benne; a szépség, vagy a szépség kezdetének látszata és a megindító nagyság mellett egyszerre csak tömerdek aránytalan vonások, egy függő szikla, mely fejedre esik, vadság a mely fellázaszt, egyszerűen a gyöngéd érzés megsértése! Oh! soha sem kell tartanod Virgil, vagy az ő családjabeli genius, vagy az őt mélyen érző elme mellett, soha sem kell tartanod ilyen találkozástól, ily rögtöni nyavalyától, mely (magamról szólok) megront minden örömet s a csodálat vidorságát még forrásában megfagyasztja.

Virgil géniusának, természetes, ha ellenei a szörnyek. Caligula egy napon azt rendelte, hogy Virgil, valamint Titus Livius képei és szobrai a közkönyvtárakból mind eltávolitassanak s leromboltassanak. Az elme minőségét nem kevésbé biztosan ítéltük meg azok után, a kik azt gyűlölik, mint azok után, a kik csodálják.

Előre is felfogta mindenki Virgil jól átérzett olvasásának hasznát s a vele való társalgás üdvös voltát. Egyszerre csak oda jutottam, hogy Homérral szóljak, arról a Homérról, ki megérdemlené mint Dante, hogy hitszónok álljon mellette, ki fejtegesse, olvassa, magyarázza, és mindannyiszor előlkezdje a közönség előtt, valahányszor, végére ért, arról a Homérról, kiről én itt csak dadogva szólok. Homér iránti bámulatom, könnyű eltalálni, hogy sokkal nagyobb (s ennek kimondására merészség sem kell), Virgil iránti bámulatomnál. De mondjam-e, hogy Homér és a homéri hősköltemény előnyeit ma alkalmunk van élvezni és magasztalni? Inkább attól tartok, hogy ha Homért előkészítés nélkül adjuk azok kezébe, kik mindenben inkább a formához, mint szellemhez ragaszkodnak: alkalmul használják majd a fenséges hibákra, színelég követelő gyermekségre, tulzó természetre, mely csak a maga helyén és idejében igaz. Napjainkban nagyon is megszoktuk a külső jellemet tulozni, a nélkül hogy hívek legyünk a szellemhez. Virgillel, mai irodalmi helyzetünkben, nem jár együtt semmi veszély, s csak hasznunkra válnék közvetlen és benső tanulságot belőle meríteni. Oh! mily jól illenék ma hozzánk Virgil szelleme,

vagy legalább vérmérséke. Semmit nem tulozni, semmit sem negylyeni, inkább egy kissé innét maradni, nem igen emelni ki se a vonalat, se a hangot: ime ezekre van szükségünk hogy iptsenek. Soha a latin irodalom, tanulmányozva a maga classicus korszakában, azon árnyalattal, melyet Augustól kapott, azzal együtt, a mi benne méltóságos, komoly és becses, nemes és érzékeny, szükségesebb nem volt, mint ma. Végezetre, nem akarom korunkat megszólani, vannak nagy érdemei, történettani és kritikai ismerete kiterjedtebb, mint valaha volt, stylusa és modora egybehordva minden korszakokéból; de a nyugodt, nemes modort még meg kellene vele szerettetni. Semmit sem vesztett a lélek gyöngéd érzéséből, bár mit tett, látott és tapasztalt, ha Virgil iránt még fogékony lehet, ha van még egy könyve számára — egy csepp a felindulás ama vizéből, melyet egykor, egy nemes szívű szobrász szeméből kicsordulni láttam, midőn előtte a Vatican csarnokaiban, egy idegen, a Belvédére Apollóját megbirálni merte: a megsértett művész egy könnyel válaszolt.

Szeretem egybekapcsolni e két nemét a művészetnek, egymás közelébe hozni a nemes, tartalmas, finom művészet remekeit, melyek többet foglalnak magokban és többet mondanak, mint a mennyit rajtok gáncsolnak. Jól tudom, hogy Apollo, kit atyáink annyira csodáltak és bálványoztak, kevesebb kegyben áll ma, mint máskor; többre becsülnek egy erélyes rézmetszést; de harmonicus talapzatán Apolló még folyton uralkodik s nyugodt büszkesége nem szűnt meg a költőkhöz legillőbb kép lenni. Mert jegyezzük meg e csodálatos viszonyt s a két műredek rokonságát: ha Phidias, Jupiterét festeni akarta volna, visszament volna az eredeti forrásig, és úgy festette volna mint Homér, ha Belvédére Apollóját leírni akarta volna, úgy írta volna le, mint Virgil.

SZÉKELY JÓZSEF.

GEOLOGIAI ALAPNÉZETEK

A FOLYTONOSSÁGI ELMÉLET SZELLEMÉBEN.

Még most is gyakran történik, hogy az emberhez, ha hallják hogy geolog, azon stereotyp kérdést intézik : neptunista-e vagy plutonista? Oly általános, annyira élénk volt csak nem rég a harc e két nézet pártolói között, hogy zaja túl a tusatéren kihatott s tudomására jött még annak is, ki e tudománynyal különben nem sokat törődött. A mint mindenki tudja, az a földtan gyermekkora volt, midőn a természetet csak szűk helyen vizsgálták, s így önként következett, hogy az általánosításra hajlandó elmék ha az általok ismert helyeken csupa vízi lerakódásokat láttak, az egész földön Neptunt tartották alkotónak; míg viszont a vulkáni környékek lakói s buvárai mindent tűz eredetűnek állítottak lenni. Lassanként szaporodván a tudomány barátai s különféle vidékre széledvén, azon meggyőződés kezdett megfogamzani : hogy a föld kérge alakításában néhol a víz, máshol a tűz dolgozott; némely sziklafajok kétségtelenül vízből rakodtak le, míg mások épen oly kétségtelenül vulkáni hatásnak köszönik eredetüket.

A tisztán neptuni és tisztán vulkáni elméletek már egyoldalúságuknál fogva magokban hordózták az enyészet csiráját, s lassanként letűntek. A bennök levő igazságok azonban kiszedettek s azok nyomán a most uralkodó elmélet jött létre, melyben, némely esetet kivéve, meglehetősen pontossággal van megadva a víznek, a mi a vízé, a tűznek a mi a tűzé.

Van azonban egy más oldala a mostani elméletnek, mely szakadásra szolgáltat alkalmat, úgy hogy két ellentábor van egymással szemben, a melynél az újabb nézet, melynek jelszava e czikk czímében látható, napról napra több követőre talál nemcsak Angliában, honnan már közel három tizede hogy kiindult, hanem itt a continensen is, hol ezen szellemben néhány mű jelent már meg, sőt a mely elmélet mellett az óráról órára gyűlő földtani és öslénytani adatok is hatalmasan szólnak.

Az egyik párt zászlójára „fejlődés“, a másikéra „folytonosság“ van írva.

A fejlődési theoria szerint a föld mostani állapota fokonyként lett egy előbbiből, mely a mostanitól egészen különbözött; a folytonossági elmélet ellenben alapul veszi, hogy a föld felülete egy korábbi szakban sem tért el lényegben a mostanitól, hogy azon soha sem voltak más változtató tényezők, mint jelenleg, és nem is működtek erélyesebben, mint most; csak idő kell, az idő végtelenségéből egy megfelelő szakasz, hogy például ugyanazon erő, mely jelenleg száz évenként valamely vidéket 4—5 lábnyira felemel, hegyeket támaszson. E nézet pártolói a földet mint adottat tekintik, ellátva növényekkel és állatokkal; egy ős állapot nyomozását, melyből tán eredhetett, positiv adatok tökéletes hiányában, mint geologok, nem bolygatják.

A fejlődési elmélet szellemében van jelenleg még a legtöbb geologiai kézi könyv írva, főleg a német és franczia irodalomban. Ez elméletet nem valamely egyes tekintély állította fel, az a Vulkan és Neptun közti harc befejezése után önként nőtt ki magát. Humboldt, Naumann, Bronn, Cotta és más ünnepest nevek mind e szellemben irtak.

A folytonossági elméletet Angliában Lyell egy még most is ernyedetlenül nyomozó s író geolog alapította meg. De daczára annak, hogy mint jeles felfogású s éles ítéletű bűvár példás kitarással tanulmányozta a világ több pontján a most működő földtani tényezőket, tehát elmélete alapját szilárd elemekre rakta, gyéren birt innen a csatornán követőkre szert tenni; míg a legújabb időben mindig többen és többen kezdenek nézetéhez állani, nemcsak olyanok, kik az ismeretek színvonalán állanak, hanem azok közül is, kiket a tudomány haladásában zászlóval látunk elől menni.

Lássuk röviden Lyell iskolájának alapnézeteit a geologia fő ágazataira nézve.

Melyek azon anyagok, a melyekből a föld áll, és hogy vannak rendezve? Ez az első kérdés, mely a földtan tárgyát legközelebből képezi. A magyarázó felelet rá a következő:

Némi tapasztalat nélkül azt tehetni fel, hogy az illetén nyomozások kizárólag a kövek országa körül forgolódnak, s tárgyai a szikla- és földnemek, az érczek s általában az ásványok, melyeket a földszínen vagy benne különféle mélységre találunk; de bővebben foglalkozva csakhamar észreveszszük, hogy a földtan egyik tárgyát azon változások is képezik, melyeken földünk az ő első állapotból fokenként átment, s ezek okainak nyomozása egy másik fő tanulmánya a geolognak; sőt, mi még különösb s váratlanabb, tárgy-lánczolatnál fogva végre azon veszi magát észre, hogy az élő természet történetének kutatásába is bele kell ereszkedni, kényszerülve levén azon állat- és növényfajokkal foglalkozni, melyek különféle korszakban a földet népesítették.

Mindenki előtt ismeretes, hogy a föld szilárd része különféle anyagból áll, abban megkülönböztetünk agyagot, homokot, mészkövet, gránitot, kőszenget, palát sat.; de észlelés nélkül általában azt szokás gondolni, hogy ezen anyagok kezdettől fogva olyanok, minőknek most látjuk, hogy azok mostani alakjokban s azon helyzetben teremtvék, melyben jelenleg találjuk. A geologban más vélemény támad, miután nyomozásai folytán reájő, hogy a föld külső része fokenként kapta mostani alakzatát, hogy jelen állapota a körülmények nagy változatosságának uralma alatt fejlődött korszakról korszakra, melyekben saját élő teremtmények lakoztak a földön és vízben, s tetemeik a földkéreg ölébe jutottak.

A földkéreg alatt planétánk felső részének azon kis részét értjük, mely az észlelésre nyitva áll, vagy a melyre a felületen vagy ehez közel a hozzáférhető mélységekben tett észlelések nyomán következtetéseket tehetünk. Ezen következtetések hordereje legfőlebb 10 (angol) mérföldnyi mélységre lehet érvényes, mi nem több mint $\frac{1}{400}$ része a föld beljének, számítva a felülettől a föld középpontjáig. Ámbár a föld átmérőjéhez képest e határ jelentéktelen, de az embert s a szerves lényeket általában tekintve, tetemesnek mondható. A geolog e határok között tájékozván magát, míg egy részt bámulhatja működése terének roppantságát, más

részt eszébe juthat, hogy azon számtalan világ közepett, melyek a csillagász vizsgálódásának tárgyait képezik, a mi planetánknak nem csak felülete, hanem tömegének özszvesége sem egyéb, mint egy parány.

Azon anyagok, melyekből a földkéreg áll, nem össze vissza keverve jönnek elő; hanem bizonyos ásványtömegek, melyeket sziklafajok-nak nevezünk, tisztán kivehető határok közt bizonyos rendben fekvé egymás fölött terülnek el. Minden ilyes ásványfajt sziklafajnak vagy kőzetnek nevezünk, akár kemény és összeálló, akár lágy és nem összeálló; sziklafajnak mondjuk a homokot, az agyagot, sőt némely geolog a turfát is. A régiebb geologok, a nyelvszokáson ennyire nem akarván erőszakot tenni, a földkéreg alkatrészei között kő- és földnemeket különböztettek meg. De a lágy és össze nem álló földnemek oly észrevehetlenül mennek át valóságos kőállapotba, hogy minden nemzet geológiai kényszerülve érezik magokat az egyik szót feláldozni, s a másikkal mind a két állapotot fejezni ki. Ez értelemben használjuk a két szót: sziklafaj vagy kőzet, németben: Felsart vagy Gestein, angolban: rock, francziában: roche, olaszban: rocca.

Legtermészetesben s legcélszerűbben osztályozzuk a sziklafajokat a képződés minősége és a viszonyos kor szerint.

Lássuk előbb, hogy lehet a kőzeteket eredésük vagy is inkább azon viszonyok és okok szerint, melyek befolyása alatt létrejöttek, négy fő osztályba sorozni.

A két fő és látszólag legtermészetesb osztályt képezik a vízből lerakodott és a vulkáni kőzetek, vagy is azon termények, melyek egyike a víz, másika a tűz hatásának a föld felületén vagy az alatt nem nagy mélységben, köszöni eredetét.

I. VIZBŐL RAKODOTT SZIKLAFAJOK.

A vízből lerakódott sziklafajok, melyeket olykor neptuni vagy üledékes (sedimentär) vagy kövülettartó sziklafajoknak is neveznek, leggyakrabban sokkal tetemesb területet foglalnak el a föld felületén, mint más osztálybeli kőzetek. Rendesen rétegek vagy is egymáson fekvő táblákból, rétegekből állanak. Az után ítélve, a mi szemünk láttára történik a vizekben, nevezetesen a folyók torkolatánál, vagy vízáradás után, nem mondhatunk egye-

bet, mint hogy a réteges kőzeteket is egykor hasonlóképen a víz hordta össze s rakta le. Mert mihelyt meg van valamely iszap- vagy homokhureczoló víz gátolva folyásában, miként ez csakugyan történik, ha például tóba vagy tengerbe ömlik, vagy egy síkságon elterül, a víz sebessége és ragadó ereje megszűnván, saját súlyánál fogva minden hozott anyag a földre száll, egymás fölött homok és iszapréteg képződén.

Nem ritkán láthatjuk, ha egy tavat száritunk ki, melybe egy kis folyócska ömlött volt, hogy a fenekére igen szabályosan rakódtak a rétegek egymás fölött. Legfölül turfa van, alatta tán egy második turfaréteg, mely azonban a felsőnél tömöttebb; ezt követi márga, mely csigákat tartalmaz, s mely turfa és homokrétegekkel váltakozik; végre leebb találunk tán még több márgaréteget, melyek közt agyagtablák húzódnak. Ha ugyanazon tófenéknek mint egy édesvízi képletnek egy más pontján ásunk le, rendszeren épen azon sorban fogjuk a rétegeket találni, legfőlebb jelentéktelen változást vevén észre; így például az agyag, homok vagy márgarétegekből egyik vagy másik vagy egészen hiányzik, vagy sokkal csekélyebb vastagsággal lép föl, míg a másik tulnyomó lett s amazt a térről mintegy leszorította.

Az imént használt elnevezés „képlet“ a földtanban olyan sziklafajok összegét jelenti, melyeknél valamely főjellem közösen megvan, akár álljon ez abban, hogy egy korban, vagy ugyanazon módon képződtek, akár abban, hogy alkatrészeik hasonlóak. Így vannak: réteges és nemréteges képletek; tengeri és édesvízi képletek; vízi és tűzi képletek; újabb vagy régiebb — ércztartalmú vagy nemércztartalmú — képletek.

Nagy folyók, mint a Ganges vagy Mississippi, torkolata előtt szintén észlelhetni olyas valamit, a mi az imént említett kiszáradt tavaknál adja elő magát, csak hogy a mérv sokkal nagyobb, mert a lerakódások több száz mérföldnyi hosszasságú és szélességű területet borítanak el. A mint megszűnnek az időszaki áradások, a folyó a szintes agyag és homokrétegeken medret ás, és azokat néhány ölnyi mélységre keresztmetszetben tünteti elő. E rétegek különbséget mutatnak vastagságra, ásványos összetételre, színre, a szent finomságára vagy durvaságára nézve; némelyik alkalmilag jellemezve van fadarabok által, melyeket a víz magával ragadott. Oly helyeken, hol valamely folyó és a tenger egymással érintkez-

nek, nevezetesen némely lagunákban, melyeket az oceántól alig egy csekély homokzátony választ el, gyakran találni oly rétegeket, melyek vegyest foglalnak magokban tengeri kagylókat s olyanokat, melyek félig sós vízben éltek.

A Nil évenkénti áradása, valamint termékenyítő iszapja, melyet a síkságokon visszahagy, ismeretes. E sár réteges, és az egyik évben lerakodott vékony réteget attól, a mely az előtte való évben rakódott le, már színéről is meg lehet különböztetni, sőt attól el is lehet választani, miként ezt a Kairo környékén s egybeült tett ásatások alkalmával tapasztalták.

Már ha a föld belsejében találunk hasonlókép egymásra következő agyag, homok és márgarétegeket, s azokban kagylókat és növényrészeket, ezeknél is hasonló eredésmódot teszünk fel; sőt a dolog úgy áll, hogy mentől részletesben tanulmányozzuk a viszonyokat, annyival élénkebben tűnik föl a hasonlat. Így találunk például a föld különféle magasságain és mélységeiben, olykor tetemesen távol a tengertől, vagy valamely tótól és folyótól, olyan rétegeket, melyek különféle kőnemek zúrészeiből: tűzkő, mész, gránit, quarczhömpölyökből vagy kavicsos homokból állanak, s egészen hasonlítanak a tenger szélein vagy a folyók medrében folytonosan képződő rétegekhez. A hömpölyréteget olykor felváltja egy homok vagy iszapréteg épen úgy, mint olyan folyók fenekén találjuk, melyek partjain dombok vannak; azon évszakban, melyben a folyó dagadt s a vízerő tetemes, nagyobb hömpölyök is jutnak a mederbe, míg máskor, ha a vízállás alacsony és sebessége nem oly nagy, csak homokot és finom iszapot hord magával.

Ha már a kölhömpölyök idoma s rétegenkénti rakódása magában is eléggé feljogosít azon következtetésre, hogy némely sziklafajok viz alatt jöttek létre, még inkább szólunk, s attól egészen függetlenül, e mellett azon kővületek, melyekkel a föld beljében oly nagy számmal találkozunk. Kővület (Fossil, Versteinerung) alatt értjük mind azon állati vagy növénytetet, vagy a testnek nyomát, mely a földbe valamely természetes esemény által jutott. Már pedig állatmaradványokat, nevezetesen olyakat, melyek vízben éltek, csaknem mindenütt találunk a réteges kőzetekben, s különösen a mészkőben olykor annyit, hogy az egész kő csupa kővület. Leggyakoribbak a kagylók és klárisok, de azokkal együtt találni halcsontot és fogakat, fadarabokat és levélnyomatokat.

Messze benn a szárazföldön találni olyan kővült kagylókat, melyek másai jelenleg nagy mennyiségben élnek a tengerekben; és találni nem csak a fölületen, hanem mélységekben is. Előjönnek a tenger színe fölött minden magasságban; ismerünk a Pyrenéeken 8000 lábnyi magasságban, az Alpokon 10,000, az Andeseken 13,000 és a Himaláján 18,400 lábnyi magasságban.

E kagylók többnyire tengeriek, más helyeken ellenben kizárólag olyakkal találkozunk, melyek tavakban vagy folyókban éltek. Ebből következtethetni, hogy némely rétegek tengerfenékre rakodtak le, míg mások a tavakban vagy folyók torkolatánál képződtek. A geologiai ismeretek gyermekkorában általános volt a hiedelem, hogy a tengeri ásatag (fossil) kagylók és egyéb kővületek Noe vízözönének maradványai s bizonyosságai egyszersmind; ellenben azok, kik e tünetényekkel alaposan foglalkoznak, már régóta más véleményen vannak. Egy átmenő vizár visszahagyhatott ugyan itt ott elszórva iszap, agyag, homok vagy kavicsdombocskákat, melyekbe helyenként kagylók maradványai is juthattak; igen, de azon kővület-tartalmazó rétegek, melyek a földkéreg hozzáférhető részében oly sokszor fordulnak elő, nem fölületes lerakodások s nem vékonyan terülnek el a föld hátán, hanem nagy hegyek, melyek egész tömege azokból áll. E kővületek korán sincsenek össze vissza zavarva, minden viszonylat nélkül az általok képviselt teremtmények eredeti szokásaihoz s természetökhöz; sőt inkább nagyon feltűnőleg találjuk olyan állatok maradványait együtt, melyek a tenger mélyében lakoztak, egészen külön azokét, melyek a tenger sekélysegeit kedvelték, külön olyakat, melyek a partokon tanyáztak, külön a melyeknek csak a félig sós víz volt nyökre.

Néhány mostani író, kik tudják, hogy a kővült állatokat nem lehet mind a vízözönnek tulajdonítani, azon véleményt karolja fel, hogy e testek, valamint az azokat tartalmazó rétegek, az Oceán fenekén képződtek azon időszak alatt, mely az ember teremtése óta tartott a vízözönig. Ők azt tartják, hogy a vízözönelőtti világ-tenger feneke, miután sok réteg képződött volna rajta, a vízözönkor fölemelkedett s azon szárazföldre lett, melyen most lakunk, ellenben a régi száraz a víz alá süllyedt, s képezi a mostani Oceán fenekét.

Ámbár ezen hypothesis elsőséget érdemel a vízözön theoria fölött, minthogy megengedi, hogy a kővületes rétegek mind a víz-

ből rakódtak le fokenként, még sem mondhatni elégségesnek arra, hogy megfejtsük azon geológiai forradalmakat, melyeknek földünk ismételve színhelye volt; szintoly kevéssé adhat számot azon szárazföldekről, melyek fölmerülése a legtöbb vidéken található nyomok utalása szerint 4000 esztendőnél sokkal régebben történt.

A földforradalmak ismétlődése az előtt, ki a geológiát a természetben tanulja, igen hamar kétségtelenné lesz; az ember a földkéregben több egymás fölött fekvő üledékes képletek száz sőt olykor egy két ezer lábnyi vastagsággal bíró rétegeit látja, s talál bennök állat- és növénytetemeket, a melyek a most élőkthől egészen eltérnek. Némely réteg egészen klárisokból áll, mások kagylókból, ismét mások szenült növényekből, míg végre olyanok sem hiányzanak, melyekben nincsenek kővületek temetve. Egyik képzetben a kővületek mind tengeri állatok; a másikban, mely közvetlenül fölötte vagy alatta terül el, világos példáját látjuk annak, hogy tóból vagy folyónak tengerbe ömlése helyén rakódott le.

Az ilyen tűnemények részletes vizsgálása csakhamar azon meggyőződést érleli meg bennünk, hogy azon idő, mely szükséges volt a szárazföldet alkotó sziklafajok létrejövésére, sokkal nagyobb, mint a főnebbi elmélet elfogadni engedi; és hogy egy általános s rögtöni átváltozása a tengernek szárazfölddé a geológiai tűneményeknek megfejtésére nem elegendő.

A sziklafajok e nagy osztályát, bármennyi különbség is adja elő magát az ásványtani összetételre, a színre, szövegre vagy egyéb bel és kültulajdonra nézve, tekintve a képződés közös módját, egy és ugyanazon csoportba foglalhatjuk össze. Mind a víz alatt jöttek létre épen úgy, mint jelenleg is a homokzátonyok, iszap-, kavics-, kagyló- vagy klárisrétegek, s jellemezvők vagy rétegzet vagy kővületek, sőt olykor mind a kettő jelenléte által.

II. VULKÁNI KÖZETEK.

Vulkáni kőzetek azok, melyek a föld felületéhez közel, vagy épen a felületen akár régiebb akár újabb időben a tűz vagy földalatti hőség által jöttek létre. Ezek legnagyobbbrészt nem rétegesek; kővület soha sincs bennök. Annysira mint a vízi képletek, legalább szintes irányban nincsenek elterjedve. Európában azon vidékek, hol félreismerhetlenül találni, nemcsak Sicília és Nápoly

környéke, hanem Franciaország közepe és déli része. Itt száz számra látni apró kúphegyeket, épen azon alakkal, melylyel a mostani vulkánok birnak, még a kráter is igen gyakran meg van tetejökön. E kupok láva-, homok- és hamuból állanak, melyek egészen hasonlóak a tetteleg működő tűzokádók terményeihez. Olykor a láva-árt követhetni a hegycsúctól le az alatt nyúló völgybe, hol a patak medrét szilárd kővel töltötte meg, a víz folyását meggátolta, egészen oly módon, mint Islandban maiglan is történik; a víz ilyen esetben megdagad s lefolyást vagy a láva alatt szerez, vagy mellette váj magának keskeny csatornát. Ámbár a történelmi időben e francia vulkánok egyike sem működött, alakjuk olykor mégis igen tökéletes. Némelyek valóságos vázát tüntetik elő egy vulkánnak, minthogy az eső és vízár az oldalokról minden salakot és homokot lemosott, úgy hogy csak a szilárdabb kötőanyag maradt vissza. Az ilyen kimosások és földrengések következtében olykor nagy hasadások jöttek létre, melyek e kőzetek beljébe engednek nézni. Itt azon kívül hogy a láva, homok és salak több rétegben fekszenek egymás fölött, azt is látjuk, hogy a vulkáni kőzet függőleges falakat (dykes) vagy ereket képez, melyek a többi sziklafajon keresztültörték magokat. Ilyeket mutat a Vezuv, az Aetna s egyéb működő vulkánok. Azok izzónfolyó kőanyagból képződtek, a mely vagy fölülről vagy alulról a már nyitva állott hasadékokba nyomult; rendesen átütik magokat a tuffrétegeken is, melyek a vulkán gőze által kihajított s ismét visszahullott homok- és hamuból halmozódnak össze.

Franciaországon kívül felhozhatni más vidékeket is, úgymint Spanyolország északi részét, déli Siciliát, Toskánát, az alsó Rajnavidéket, Magyarországot sat., hol kialudt vulkánokat találni, melyeknek meg van a kup-alakjuk, van kráterjük, sőt gyakran még láva-árjuk is.

Angliában, Skóciában, Irlandban és Európának csaknem minden országában még egyéb sziklafajok is vannak, melyeknek eredését vulkáni hatásnak tulajdonítjuk, noha kúp és kráternélküli dombokat képeznek. Így például semmi kétség, hogy a basalt nevű sziklafaj, melyből a Staffa és a Giants-Causeway állanak, tüzeredésű; az mind oszlopos alkatára, mind ásványi öszvetételére a láva-árhoz egészen hasonlít, melyről mindenki tudja, hogy vulkáni kráterből tódul elő. Angliának különféle részeiben találni

ilyen basaltféle és egyéb vulkáni kőzeteket tuffokkal és olyan kö-
erekkel, minőkről főlebb volt szó. Azon rétegeknek, melyeken e
vulkáni kőzet keresztültört, legnagyobb része változást szenvedett
az érülés helyén, mintha ki lettek volna egy izzónfolyó anyag he-
vének téve.

Hogy Angliában és sok más országban az ilyen hegyeknél
kúpot, krátert és láva-árt nem találunk, annak kell tulajdonítani,
hogy a kitörés tengeralatti volt, épen úgy, mint maiglan is több
vulkán kitörése a tenger színe alatt megy véghez.

Valamint meggyőződhetünk arról, hogy a vízi képletek mind-
egyik a maga saját kövületeivel egymásra következő időszakokban
rakódtak le, úgy észlelhetjük azt is, hogy a vulkáni homok és sa-
lak a föld beljéből annak felületére, vagy a láva a föld színére, a
tenger fenekére vagy különféle hasadékokba szintén nagyon kü-
lönböző időszakban jutott; úgy annyira, hogy a vulkáni kőzeteket
nem kevésbé lehet idő szerint osztályozni, mint a vizeredéseket.
s épen annyira szolgálhatnak emlékkő gyanánt, melynek rendelte-
tése a föld történetében az események hosszú sorára világot vetni.

III. PLUTÓI KŐZETEK.

Az említett kétféle sziklafajon kívül találni a természetben
erősen elterjedve még más két kőzet-osztályt is, melyek amazok-
tól határozottan eltérnek, és se azon réteges képletekhez nem ha-
sonlítanak, melyek jelenleg rakodnak a tavak vagy tengerek fene-
kére, se az ismert vulkáni hatásnak terményeihez. E két osztály
tagjai megegyeznek abban, hogy igen kristályosak, és hogy kövü-
letet soha sem tartalmaznak.

Az egyik osztály kőzeit plutói kőzeteknek nevezik,
s ide számítjuk a gránitet s némely porphyrt. Némely tulajdonnál
fogva e kőzetek igen közel állanak a vulkáni képletekhez. A má-
sik osztály tagjai rétegesek és palásak, s némelyek kristályos
palákna-k nevezik. Ide tartozik a gneisz, a csillámpala, az am-
phibolpala, a szobrászok márványa, a házfödésre használt némely
finomabb pala (födpara) s más egyebek.

Minthogyan abban, a mit a föld színén látunk létre jöni, sem-
mit sem észlelünk, a mi e kristályos terményekhez hasonlítana, igen
természetesen kérdezhetni, hogy hát mi alapon sorozhatjuk azt az

eredésmód szerint osztályozott sziklafajok közö? — Erre kellőleg megfelelőek, kénytelen volnának azon tények és következtetések hosszú láncolatát előadni, melyek a geologokat arra juttatták, hogy ezen sziklafajok és a mostani vulkánok terményei között hasonlatosságot találjanak. Azonban lássuk ezen tanulmányozás eredményét.

A gránit különféle fajait, melyek a plutói kőzetek csoportját képezik, tűzeredetűeknek tartjuk; de úgy véljük, hogy nagy nyomás alatt, tetemes mélységben a föld belsejében vagy rajta fekvő roppant víztömeg sulya alatt képződtek. Folyó állapotban voltak épen úgy, mint a vulkánok lávája, s aztán kihültek, kijegültek, de nagyon lassan egészen eltérő körülmények között, mint a minőket a légen hűlő kőanyagoknál tapasztalunk. A vulkáni kőzetektől tehát nemcsak azáltal különböznek, hogy szövegök krystályosabb, hanem azáltal is, hogy tuffokat és törgyületeket (breccziákat) velök együtt sohasem találunk, ezen termények csak akkor jönnek létre, ha a vulkáni kitörés a föld színén vagy a tenger alatt de jelentéktelen mélységben történt. Különböznek továbbá a lyukacsok s sejtek hiányában is, melyeket a bezárt gőznek a lávákban rendesen szoktak előidézni.

Ámbár a gránit gyakran tört át más rétegeken, mégis ritkán találni (ha csakugyan találták valaha), hogy azok tetején úgy terüljön el mintha izzón folyva jutott volna oda; míg ellenben a vulkáni kőzeteknél ennek csaknem mindenkor kétségtelen nyomát találjuk. Ez utóbbiakat ennél fogva „felülfekvő kőzetnek“ (overlying, sus-jacentes, überlagernd) nevezik, a gránitfélét pedig „alulfekvőnek“ (underlying, sous-jacentes, unterlagernd), czélzásból az előjövotnek egészen ellenkező módjára.

IV. RÉTEGES-KRISTÁLYOS VAGY METAMORPH KŐZETEK.

A negyedik és utolsó nagy osztályt képezik a kristályos rétegek, a gneisz, csillámpala, agyagpala, chloritpala, a márvány és több olyanok, melyek eredésmódja kétségesebb mint az első három osztályé. E sziklafajokban se kavicsot, se homokot, salakot vagy szögletes darabokat nem találunk; kővületnek nyoma sem mutatkozik; olykor annyira kristályosak, mint a gránit, de rétegeket különböztetünk meg tömegökben, melyek alakra és fekvésre

az üledék-közetekéével egészen megegyeznek, s azért szintén rétegeknek mondjuk. A rétegek anyagra, színre, összetételre és vastagságra nézve épen oly eltérést mutatnak, mint a vízi kövület-tartó képletek. Hutton theoriája szerint, melyet Lyell legvalószínűbbnek tart s maga is elfogad, azon anyag, melyből e közetek egykor képződtek, eredetileg vízben rakódott le közösleges üledék módjára, de a földalatti hőség behatása következtében későbbben annyira elváltozott, hogy a közetek egészen új szövöveget vettek fel. Vannak esetek, a melyekben tisztán észlelhetni, hogy kövületes rétegek földes szövögeket elvesztették s egészen kristályosak lettek, és ez megtörtént egy negyed mértföldnyi távolságban is azon helytől, melyben a gránittal közvetlen az érintkezés. Más ízben fekete mészkövek, tele kagylókkal s klárisokkal, fehér szobrászati márvánnyá lettek, vagy kemény s állat- meg növényrészeket magokban foglaló agyagok palává (csillám- vagy amphibolpalává) változtak át, de ebben a szerves zárványoknak legkisebb nyomára sem akadunk.

Ámbár kevés, a mit azon erők természetéről tudunk, melyek e változást előidézték, még sem ismerhetjük félre, hogy azok és a vulkáni hőség meg a vulkáni gőzök hatása között hasonlatosság van. Méltán nevezik e hatást plutoi hatásnak, mert úgy látszik, hogy épen azon tájakon, s a nyomás meg a mélység ugyanazon körülményei között működött, melyekben a plutoi közetek jöttek létre. Hogy meleg víz, forró vízgőz, villámosság vagy más efféle tényező játszott-e szerepet a kristályos szöveg képződésénél, nem tudjuk, az mindenkor a speculatio tárgya fog maradni; de az áll, hogy a plutoi erő a rétegekre egész hegységeknél átalakító hatást gyakorolt.

A főnebbi theoriával megegyezőleg Lyell az átváltozás kifejezésére már régebben (1833) ajánlotta e szót „metamorph“, melyet most a geológok általánosan használnak.

Tehát négy nagy osztályba sorozzuk a sziklafajokat eredésmódjokat tekintve: vízi, vulkáni, plutoi, és átváltozott vagy metamorph sziklafajokra. Lyell tanának lényege az: hogy e négy osztály egyes tagjai különböző egymásra következő időszakban képződtek. Mind a négy osztályban vannak egykorúak, s mindnyájan maiglan is képződnek nagy mérvben. Lyell tagadja, hogy a gránit vagy a kristályos palák legelőbb jöttek volna létre, s

aztán rakodtak reájok a réteges vízi meg a vulkáni kőzetek, hogy tehát ez utóbbiak eredetre nézve későbbiek, fiatalabbak.

Azon nézet, hogy a gránit az első vagy, őskőzet, a rétegesek másodkoriak (secundaire), a tudomány gyermekkorából való, midőn minden sziklafajt, akár réteges volt, akár nem réteges, akár tartalmazott kövületet akár nem, akár földes akár kristályos, vízi eredésűnek tartottak. Akkor igen okszerűen következtették, hogy az alapnak régiebbnek kell lenni, mint a mi reá van építve; de később kiviláglott, hogy e nézet nem egészen a tények kifejezése, mert a földkéreg alsó részén a vulkáni vagy általában földalatti erők sokszor módosítást, sőt lényeges változást idéztek elő a nélkül, hogy a fölül fekvő részekre is ugyanegyütt hatottak volna. Más szóval: az időnkénti rontásokból és újulásokból alul új sziklafajok támadtak, míg a felül fekvők akár kristályosak akár kövületesek, régi állapotjukban változatlanul megmaradtak. Ha hasonlattal szabad élni, Velenczében és Amsterdamban sem lehet mindig mondani, hogy az épület felső része a téglá vagy kő, fiatalabb mint az alap, melyre rakva vannak; ez gyakran fa-czölöpökből áll, melyek idővel elrothadnak s ujak által pótoltatnak, a nélkül, hogy az épület rajta nyugvó részén baj esett volna; az egész idő alatt, melyben a czölöpöket kiszedték. a ház felső részén tán semmit sem kellett javítani, úgy hogy benne folytonosan lakhattak. Így áll a dolog a föld felső színével, melyen élünk, azon iszonyú kőtömegekhez képest, a melyek közvetlen alatta vannak; a fölület hosszú időszakon át vesztig maradhatott, míg az anyagok nagy mélységben alatta felváltva a szilárd állapotból folyóba mentek át s ebből ismét a merevbe, ugyanegyütt új szöveget vevén fel.

Bizonyos tekintetben minden kristályos sziklafaj, akár réteges akár nem, ugyanazon egy nagy családba tartozván, sok esetben czélszerű egy közös nevet használni. De minthogy többféle korból valók, sőt hogy olykor fiatalabbak mint az úgynevezett másodkori képletek, természetes, hogy az eddig általánosan használt kitételekről: őskori vagy első képletek (primitiv, primär) végképen le kell mondani, mert világos ellentétet foglalnak magokban. Oly névre van szükségünk, melynek az időkorhoz semmi köze, mely a gránitra úgy alkalmazható, mint a gneiszra, tehát a plutoi kőzetekre éppen úgy mint az elváltozottakra,

s végre vonatkoznék valamely oly ismertető jelle, mely által azon kőzetek a vulkáni vagy az el nem változott réteges közelektől különböznek. Lyell e célra a „hypogen“ elnevezést hozta be a tudományba, mi arra vonatkozik, hogy lent képződött; e szó tehát magának az elméletnek rövid foglalatja: a gránit, gneisz és a többi kristályos képlet mind a föld alatt képződött, azaz mostani alakjokat és szövegeket nem a föld fölületén kapták. A lerakódások sorában mindig a legalsó helyet foglalják el. Még olyan helyeken is, mint az Alpokon, hol újabb korú gránit és gneisztömegek fordulnak elő, például olyanok, melyek képződése a harmadkori időszakba esik, az alúlfekvő kőzetet képezik. Soha sem fekszenek vulkáni képleten vagy kővülettartalmazó rétegeken. Hypogenek: azaz minden más kőzet alatt képződők és fekvők.

A KŐZETEK VISZONYOS KORA.

A négy nagy osztályba tartozó kőzeteknél nemcsak az ásványtani összetételre, a szövegre és eredésmódra tekintünk, hanem arra is, hogy melyik öregebb a másikonál, melyik képződött előbb, szóval azok viszonyos korára.

A kővülettartó képleteknél e kérdést könnyebb megoldani, mint a többinél. Ezért is legcélszerűbbnek tartják előbb ezeket rendezni idősorban, úgy a mint egymás után létre jöttek, s azután hozzájuk illeszteni a többi osztály kőzeit: a plutoi, vulkáni s a metamorph képleteket. Az osztályozás ezen rendszere nemcsak hogy a legvilágosb és legkönnyebben alkalmazható, hanem azon felül ajánlja magát az által is, hogy a képzelőtehetségnek könnyen engedi áttekinteni az egy időbeli forradalmakat, melyeken a szerves és szervtelen teremtes a rég letűnt korszakok sorában átesett.

Lássunk a kőzetek chronológiájáról némely történeti általánosságokat.

Sokáig erősen hitték, hogy egész kőzetcsoporthok, úgy mint a plutoi és a metamorph képletek, előbb kezdtek képződni, mint egyéb sziklafajok, s hogy a vulkáni meg a vízi kőzetek csak azután jöttek létre, miután amazok képződése befejeződött; e nézet ugyan már régen módosítást szenvedett, sőt jelenleg csaknem egészen el van hagyva, de még sem fölösleges azt kissé közelebről

vizsgálni, mert a későbbi, theoriák belőle folytak ki, sőt a földtanban jelenleg használt elnevezések egy része eredetét onnan veszi.

A múlt század közepén indítványozta egy Lehmann nevű német bányász a sziklafajokat három osztályba sorozni; az elsőt nevezte ősszikláknak (primitiv), s ide számította a hypogen vagy is a plutoi és a metamorph képleteket; azután következtek a másodkori sziklafajok (secundär), melyhez az üledékes és kövülettartó rétegeket vette; végre a harmadik és utolsó osztálya a mi régiebb s újabb árvízi képleteinknek felel meg, s ő ezek eredését részint „helyenkénti vízárnak“, részint „Noe vízözönének“-tulajdonítja. Az őssziklafajokban mint a gránitban, gneiszban, mondja ő, se szerves maradványokat, se korábban létezett szikladarabokat nem találunk. Azok képződése tehát valószínűleg csupán vegyúton történt az élő lények teremtése előtt, s hihetőleg a világ teremtésével egy időben. A másodkori sziklafajok ellenben, melyekben gyakran találunk homokot, kavicsot s állat- meg növény-maradványokat, lerakódás útján jöttek létre oly korban, melyben a föld az élő testeknek már lakhelyül szolgált. Ezen merész állítás, melynek eszméje már egy századdal az előtt született ugyan meg a dán Stenon-ban, csak most lett a földtan fejlődésében termékenyítővé az által, hogy a kőzetek fő beosztásának alapját szilárdul megvetette. Körülbelül egy félszázaddal későbben Werner, a híres freibergi tanár, javított Lehmann rendszerén az által, hogy az ős és a másodkori sziklafajok közé az általa ugynevezett átmeneti képleteket (Uebergangs-Formationen) csusztatta be. Ezek részint mészrétegekből, de főleg homokkőből s agyagpalából állottak, melyeket különösen Grauwacke-nak neveztek. Werner iskolája tehát e négy osztályt állította fel: őskőzetek, átmeneti, másodkori és árvízi képletek.

Mi a trappkőzeteket illeti, ámbár Francia- és Olaszország több geologia vitatta tüzeredősöket, Werner vízi képleteknek tartotta s a másodkori rétegek csupa alosztályának tekintette.

Werner elmélete, melyet neptuni elméletnek is neveznek, nagyon népszerű lett és sok évig tartotta magát. Szerinte a földet kezdetben egy chaoticus oceán borította, melyben minden kőanyag fel volt oldva. Ebből lecsapódtak a gránit, gneisz és egyéb kristályos képletek, s csak miután ezen alkatrészekről megtisztult, a mostani tengerhez hasonlóbb lett, rakódtak belőle az átme-

neti kőzetek le. Ezek vegyes természetűek, egészen nem jöttek vegy-úton létre, mert a víz már megkezdte a szilárd földrészt rongálni s abból nagyobb-kisebb részeket, kavicsot, homokot s iszapot a tengerfenékre hurczolni; de mi több: kővületek sem hiányzanak bennök végképen, mert néhány állat már akkor kezdett a tengerben létezni. Ezen korszak befejeződén, a másodkori rétegek rakodtak a tengerből le úgy, mint ezt maiglan is tapasztaljuk; de nem minden zavar nélkül, mert a „chaoticus ár“ meg nem magyarázott oknál fogva részben ismét előmlött, s az alatt, míg tartott, jöttek létre a különféle, néha erősen kristályos, trapp-kőzetek. Ezen önkényes hypothesis a tűz-erő minden közbejöttét tagadta; a vulkánokat csak jelenkori tűneményeknek tartotta, melyek helyenként s csak kicsiben működnek, és tekintve azon nagy okokat, melyek a föld külső részének változását előidézték, jelentékenységgel nem bírnak.

Azonban Hutton, kortársa Wernernek, Scotiában azon tannal lépett fel, hogy a gránit és a trapp tüzeredetűek, s hogy különféle időben mint izzónfolyó anyag jutottak a földkéreg egyes részeibe. Ő felismert s igen pontosan leírt több gránit-eret, valamint jelesen észlelte azon változásokat is, melyeket e kőzet az áttört rétegeken idézett elő. Állította továbbá azt is, hogy a kristályos és úgynevezett primitiv képletek nem valami ős-océánból csapódtak le, hanem ezek közönséges üledékek, melyeket a hőség utólagosan átváltoztatott. Az ő és Playfair-nek, az ő commentatorának irataiban látni tehát azon metamorphi theoriának körvonalaát, melyről főlebb volt szó.

Végre hosszú tusa után általánosan el lön fogadva, hogy a trappok (basalt, trachyt) tűz-eredetűek. De daczára annak, hogy a gránit különféle korban képződött, az „ős, primitiv vagy primár“ melléknév még is megmaradt s alkalmazták a kristályos kőzetekre általában, a rétegesekre (gneisz) épen úgy, mint a nem-rétegesekre (gránit). Azt mondták a tanszékeken, hogy a gránit egy ős-kőzet, de vannak azonkívül fiatalabb gránitok is, sőt vannak példák olyan gránitra, mely fiatalabb némely másodkori képletnél. A régi elnevezéshez annyira szótottak, hogy annak szellemében egészen természetes következetességgel a fiatalabb gránitok fontosságát elhallgatták, noha halomra gyűltek az észleletek, melyek azok valóságos korát napról napra nagyobb világba helyezték.

Szintoly nyakasan ragaszkodtak az „átmeneti kőzetek“ elnevezéshez, s ez szintén sok zavarra szolgáltatott alkalmat.

Waller, a költő, Chaucer elavult írásmódjáról panaszkodván, így fejezi ki magát

We write in sand, our language grows,
And, like the tide, our work o'erflows. *)

A geológiában az ellenkező áll; mert itt mindig a munka nő tul a nyelven. Az észlelés árja oly gyorsasággal dagad, hogy az elmélet tökélyesedése a nevezéktani változásokat messze maga után hagyja; új igazságokat pedig olyan szavakkal magyarázni, melyekkel addig különbözö, vagy éppen ellenkező véleményt fejeztünk ki, az eszmetársulat erejénél fogva annyit tesz, mint a tévedést örökíteni; mert tagadni nem lehet hogy a dogmák, ha az ész már meg is vált tőlök, a képzelődés felett még megtartják uralmokat.

Hogy a régi korszámlálást az újabb tannal, mely a gránitot tüzeredésűnek mondja, öszhangzásba hozzák, a neptuni hypothesis helyett a következőt állították fel. A chaoticus oceán mint oldszer helyett a meleget vették fel, s azt mondták, hogy a sziklatestek egykor mind izzónfolyó állapotban voltak; a meleg egy része azonban a mindenség terébe sugározván ki, a felületen a gránitkéreg képződött. Ez fokenként vastagodott, de egy ideig oly forró volt, hogy a víz rajta csöppes állapotban meg nem gyűlhetett; mindig többet többet vesztvén melegéből a forró földgömb, végre annyira lehűlt, hogy a levegőből lecsapódhatott felületére a vízpára s képezte az első de meleg tengert. A víz magas hőfoka lehetlenné tette, hogy benne állatok éljenek, s azért a benne képződött rétegekben nemcsak hogy nem találunk állati maradványokat, de azok oly kristályosak, mint a meleg források lera-katai általában lenni szoktak. Ekkép volt a kristályos vagy ös-rétegek: a gneisz, csillámpala sat. eredése magyarázva.

A mint későbbben a gránitkéreg meghasadt, kezdődtek a hegyek és a szárazföld a vízből kimerülni; azt az eső és patakok csakhamar megtámadták s részeket vittek a mélyebben fekvő he-

*) Homokba írunk, a nyelv növekszik, s mint a dagály, túlrad munkáinkon.

lyekre s a tengerbe, hol új rétegek kerültek el. A víz még bírt annyi hősséggel, hogy vegyhatást emeltebb fokban gyakorolt, noha másrészt már néhány állat-nem is képes volt létnek indulni s szaporodni. E korszakban csapódott le az ősoceánnak még néhány visszamaradt alkatrésze, s az eredmény lett: egy félig chemiai, félig mechanikai képletsor, Werner átmeneti kőzetei, melyekben már kevés kővülettal is találkozunk.

Ezen új theoria, melyben Leibnitznak a planetánk tüzes eredetéről 1680-ban közzétett nézetét látjuk részben fölélesztve, azon régi eszmét, hogy minden kristályos kőzet a szerves testek teremtese előtt képződött, megtartotta; meghagyta még azon hibás véleményt is, hogy minden félig kristályos és csak részben kővülettartó kőzet ugyanazon egy korszakból való, s viszont hogy minden földes és nemkristályos képlet egy későbbi időben keletkezett.

A mit a nagy Leibnitz a föld eredéséről gondolt, igaz is lehet, nem is; annyi mindenesetre áll, hogy semmi geologiai bizonyítékot nem hozhatunk fel a mellett, hogy a gránit, mely a földkéreg oly nagy részénél az alapot képezi, valaha mindenütt egyszerre lett volna megolvadva. Sőt ellenkezőleg minden ekkoráig tett tapasztalat a mellett szól, hogy az és a réteges kőzetek fokként képződtek, és hogy a gránit egyes részei bizonyos de gyakran messze eső időszakokban voltak izzónfolyó állapotban. Az egyik tömeg megszilárdult s meghasadt, mielőtt egy más gránit-anyag összegyűlt s ér gyanánt beletolult. Egy-két gránit régiebb mint bármely ismert kővületes sziklafaj; van olyan is, mely a másodkori képletekhez tartozik, sőt a Montblanc, meg a középponti Alpok gránitja a harmadkori kőzetek korszakából való. Röviden annak, hogy a földkéreg kristályos alapja általánosan izzónfolyó volt, nincs más értelme, mint mikor egy általános ősoceánról beszélünk. A száraz mind víz alatt volt, de nem mindenütt egyszerre, épen így volt minden földalatti nem-réteges kőzet, melyhez az embernek férni lehet, izzónfolyó, de más más időben.

L y e l l tana szerint a négy osztály csoportjai: az üledékes, a plutoi, vulkáni és a metamorph képletek ugyanazon chronologiai táblának párhuzamos vagy legalább csaknem párhuzamos sorait képezik. Azok mint emlékkövek négy csoportjai tekintendők, melyek négy sorát idézik előnkbe az egykorú vagy közel egykorú eseményeknek.

Minden geologiai korszakban képződtek ugyan egykor mind a négy osztályból sziklafajok, s a földkéreg a legtávolabb időktől kezdve vízi és tűzi tényezők uralma alatt folytonosan alakult át alul épen úgy mint felül. Valamint jelenleg észlelhetjük hogy némely helyeken a tengerben kövülettartó rétegek rakodnak le, míg másutt izzónfolyó kő-anyag tódul csatornákon át a felületre, összeköttetésben lévén messze a föld alatt a tűz-olvasztotta anyagok tárházával; épen így képződtek minden letűnt korszakban fölül kövületes és vulkáni, alul pedig plutoi sziklafajok, míg ugyanegyütt némely másodkori réteg a földalatti meleg hatása következtében kristályos szöveget vett fel s metamorph közetté lett.

Ezáltal még épen nincs bebizonyítva, hogy az említett változások alatt a merev földkéreg vastagodott volna. Mi a vizet illeti, az jóformán egyensúlyt tart, a mennyit egy helyen lerak, annyi vitt el más helyről; épen úgy lesz ez a földkéreg alsó részével is, a mi hozzá jó kikristályodás által, épen elegendő fog lenni pótlására annak, a mi szilárd állapotból ment át izzónfolyóba.

Mindezekből látni való, hogy az „ős, primitiv vagy primär“ elnevezést vagy végkép ki kell küszöbölni, vagy más értelmezéssel ruházni fel; az alatt nem érthetjük csupán a kristályos kőzeteket, tudván, hogy azok némelyike a másodkori képletéknél fiatalabb. Lyell a Boué által ajánlott nevezéket karolja fel, s ő s v a g y p r i m ä r n e k nevezi mindazon kövületes rétegeket is, melyekről áll, hogy a másodkoriaknál régiebbek. Lyell gyakran hozzá teszi: kövületes ő s-rétegek azért, hogy könnyebben megértsék, a kik hozzászoktak az „ős“ alatt csupán nem-kövületes képletet gondolni.

Más írók ugyan e célból az ő s, elsőkori vagy primär helyett paleozoos (ős-lényes), a másodkori vagy secundär helyett mesozoos (közép-lényes), a harmadkori vagy tertiär helyett cainozoos (új-lényes) elnevezéseket ajánlották, de ezek fölött az e l s ő k o r i, m á s o d- és h a r m a d k o r i szavak egyszerűsége és régi használatra nézve elsőséggel bírnak.

Ha valamely közetről be van bizonyítva, hogy régiebb, mint a másodkoriak, az ezen rendszer szerint ő s vagy elsőkori, akár plutoi, akár vulkáni, akár metamorph a képlet; Boué igen jó tapintattal a metamorph kőzeteket mint önálló osztályt az őssziklák sorából kizárja s általában k r i s t á l y o s p a l á k n a k nevezi.

Valamint vannak továbbá másodkori kövületes rétegek, úgy vannak másodkori plutoi, vulkáni és metamorph képletek is.

A kréta-képlet fölötti rétegeket harmadkoriaknak nevezzük. Ha valami vulkáni, plutoi vagy metamorph kőzetet találunk, melynek települési viszonyai azt mutatják, hogy a kréta-képlet lerakódása után jött létre, azt szintén harmadkorinak mondjuk.

Tán azt az ellenvetést fogja valaki tenni, hogy némely metamorph kőzet s némely gránit régiebb, mint a kövületes elsőkorú képletek. Ez áll; de legyen szabad megjegyezni, hogy midőn Lyell a négy kőzetsoportot egy chronologiai táblán párhuzamos sorokba állítja, nem mondja, hogy e sorok hosszasa egyenlő. Az egyik tán korábban kezdődik, mint a másik, a harmadik pedig meg lehet hogy tovább tart mint a többi. A földteke azon csekély részében, melyet ekkoráig ismerünk, alig tehetni fel, hogy mind a négy kőzetsoport legrégiebb s legújabb tagjait föltaláltuk. Azt tudjuk, hogy a víz képezte és kövülettartó rétegek között vannak első- másod- és harmadkoriak, szintén hogy a hypogen sziklafajok között is vannak mind a három korszakból, de azért mégis meglehet, hogy mindedig nem találkoztunk a legrégebb elsőkorú réteges- vagy a legújabb hypogen képlettel.

Lyell nézetei főleg két munkájában vannak öszpontosítva. Az egyik „Principles of Geology“, mely 4 kötetben jelent meg s 1828 óta 9 kiadást látott. A másik „Manual of elementary Geology“ 2 kötetben, mely 1838 óta 5 kiadást ért; a hatodik most van munka alatt.

A szerző minden kiadást nagy gonddal dolgozott át s a tudomány mindenkori színvonalára emelte. Ebből fejthetni meg azon egyöntetűséget, az írnód azon folyóságát, mely munkáit kitünőleg jellemzi. Az olvasó azonnal észreveszi, hogy az író, nem csupán lajstromozta a tényeket és nézeteket, mint sok más igen jó, nagyon használható, és sok kézen forgó geologiai munkában találjuk; ő benne minden ismeret, minden adat egyénisülve van, s nézete szellemében adva elő mesterileg és művésziileg.

A két munka önálló, s nem hosszabb és rövidebb tárgyalása ugyanazon themának. Azon viszony van közöttök: hogy a nagyobb alaposan tanulmányozza a mostani változásokat, az elő-

idéző tényezőkkel együtt, a kisebb ellenben kiválólag a régiebb változások maradványaival foglalkozik. Egyik tehát kiegészítője a másiknak. Ha valaki tudni akarná, melyiken kezdje az olvasást, annak egyenesen a nagyobb munkát ajánlanók, mert ez tárgyalja azon erőket és okokat, melyeknek tudása a kulcs a két kötetes munka alapos értéséhez. Nem csupán szakértők számára vannak írva, sőt ellenkezőleg kezdők és tudománykedvelők számára; de a mesteri kéz oda vitte a dolgot, hogy minden szakember is bő ismeretforrást talál benne. Ennek oka főleg az, hogy Lyell több földtani utat tett, többet látott és észlelt mint akárki más az élő geológusok közt; minden újabb kiadás, nagyszerű adatokkal lett bővítve magának a szerzőnek jegyzeteiből. Ez az, a mi nyomatékot ad nézetének, s bizodalmat a „folytonossági theoriához“, mely mint említők, jelenleg a geológusok csaknem összes testületét zászlója alá hódította.

Lyell mint független, vagyonos ember a brit szigetek legtöbb pontját részletesen tanulmányozta; nyáron úgy mint télen kirándulásokat tett a legtávolabb helyekre, mi ott a vasuti hálózat, meg azon körülmény által, hogy télen is engedi az éghajlat a kutatásokat folytatni, kénvelmesen történhetik, s részben oka annak, hogy Anglia földtani viszonyai általában a legtökéletesebben vannak földelítve. Tett azon kívül tudományos utazást Franciaország déli-, közép- és északi vidékeiben (1828, 1830, 1840, 1843, 1855); a Pyrenéeken és Spanyolországban (1828, 1829, 1832); Olaszországban és Siciliában (1828, 1829, 1832); Svájcban (1832, 1835); Németországban és a keleti Alpokon (1831, 1833, 1850, 1855, 1856); Svédhonban (1834); Dánia és Norvegiában (1837); Belgiumban (1851); Észak-Amerikában (1841, 1842, 1845, 1846, 1852, 1853) Madeirán és a Canari szigeteken (1853, 1854). Említett két munkáját francziára előbb Arago felügyelete alatt Tullia Meulien asszonyosság fordította le, s miután elkelt, a kisebbik munkáját az utolsó angol kiadás után Hugard (1856, 1857) tette át, ki Párisban a museumnál mineralógiai tanársegéd s munkái által már némileg ismeretes.

Németben mind eddig csak a nagyobb munka volt olvasható a legrégebb angol kiadás után fordítva; jelenleg a kisebbik átdolgozása van munkában, s az első kötetet alig egy pár hónapja hogy a könyvtárak szétküldék. Címe: „Geologie, oder

Entwicklungsgeschichte der Erde und ihrer Bewohner von Sir Charles Lyell. Nach der fünften Auflage des Originals vom Verfasser umgearbeitet. Die Uebersetzung durchgesehen und eingeführt von Bernhard Cotta.“ (Ára 4 ft. 16 kr.)

A német közönség előtt nagyobb ajánlás alig kell, mint Cotta saját vallomása az előszóban. Cotta az ellenfél táborába tartozott, annak szellemében működött, mint tudós és író. Ő megtért, magát Lyell tanítványának nevezi, noha azt hiszi, hogy néhol a következtetéseket a mester tán kelleténél tovább viszi.

Cotta előszavából e következő sorokat méltó kiemelni: „Az előttünk fekvő könyv nem közönségesen adja elő a földtant, noha azt jó elemi tankönyvül sok tekintetben kitünően használhatni. Több annál: a tudomány sajátyszerű felfogásának előadása. Sir Charles Lyell képviselője egy új iskolának s oly reformátora a geológiának, minő már rég nem lépett fel. Ő volt az első, ki a mult századok ábrándos hypothesiseit alaposan legyőzte; ki a geologiai magyarázatoknál minden természetellenest és erőszakost kiküszöbölt; ki új utat nyitott az által, hogy előbb a föld szilárd kérgén szemünk láttára történő változásokat alaposan tanulmányozta, s aztán az elmúlt korszakok változásait ugyanazon tényezők eredményeül tüntette ki. Megmutatta, hogy szükségtelen a föld előbbeni korszakaiban más erőket és hatásokat tenni föl, mint a melyek ma is működnek; megmutatta, hogy a föld jelene nem egyéb, mint folytatása multjának; hogy végre csak a semmi által nem korlátolt időszakot kell elég nagyra venni, hogy a legnagyobb változásokat is ismeretes módon magyarázzuk meg.“

SZABÓ JÓZSEF.

ZORD IDŐ.

(TÖRTÉNETI REGÉNY. *)

VII.

Dani bácsi az óriás almafa sötét árnyékában ült.

Azon almafát értem, melynek töve mellől Dora a tavasz kezdetén a legszebb ibolyát és császárszakált kötötte bokrétájába.

Most már melegebb napok járnak, s még az árny is hő.

A nagyuram oldalánál öreg várnagyunk görnyedt, félig nyitott szemmel.

Kömvészek bontogatók a megszüntetett szerzet jószágigazgatóinak lakát, hogy építéshez foghassanak, s Dani bácsi a várból még az ebédet is a fa alá hozatá, mert látni akarta, mint alakul éppé, és csinos külseivé az a ház, melylyel Barnabás diák eltávolításáért akará Dorkát a két testvér vigasztalni.

— Csak ne ölnék meg a németek!

— Futni fog előlük jó uram!

— De ha utána fut a golyó.

— Különb ember is halt meg a hazáért, mint Barnabás diák.

— De senki sem sirt úgy, mint a hogy Dorka őt siratná, s úgy egy sem átkozódott. -

A várnagy mintha Dani bácsi talpra esett megjegyzésén elmélkedni akarna, egészen behunyá szemeit és lassan lógatta fejét.

*) Lásd az I. II. és III-ik füzetet.

Kövek zuhantak le.

— Íziben foly a munka, várnagy koma!

— S nagy lármával.

— A mesteremberek meg akarják érdemelni kenyeröket.

— Ki is kapják szalonnástól borostól.

— Csak a pénz a bökkenő!

— A pénztől magam is tartok: sohajtá a várnagy.

— Régen jobb idők voltak; . . . de még él a híres rokon, a nagy Werbőczy István.

— Annak is van hová adja forintjait.

— Elhajtják Buda mellől, atyámfia! a németet, s a marschallus campestrisnek sátrát hatalmukba ejtván, találnak ott drága ezüst marhákat, margarétákat és vert aranyat.

— Ha találnának is, nemzetes uram! Török Bálint hordja el, vagy a frater Martinuzzi.

— Az igaz, hogy a nagy Werbőczy a Deák családból származván és a mi águnkkal legközelebbi vérvízyban lévén, a bhorrescálni látszik a gazdagságot. No de jó az isten, s ha úgy akarja, Dorka asszony számára szép házacska fog itt emelkedni, és még a konok Barnabás diák is ránkor nélkül fog nevetni azon furcsa ötleten, hogy mi őt fegyverhordásra csábítottuk.

Mig Dani bácsi ezt beszélte, a domb horpaszán, honnan egy ösvény az építés alá vett ház kapuja mellett vezet a vár felé, valami mozgó feketeség tűnt fel, melyet most a sűrű faágak eltakartak, majd a verőfényesebb rés a szem elébe vont.

— Aligha nem barátkalap: szól a várnagy, ki először fordult figyelmével arra felé.

— S aligha nem barátcsuklya: mondá kényelmetlen találattással Dani bácsi.

— Már a fehér kötelet is kivehetem.

— Valóságos minorita a szomszéd kolostorból.

— És felénk tart.

Az egyén, kiről a vitatkozás folyt, a mély völgyösvényen oly ponthoz ért, honnan a csalit és árok közül csaknem egész tomporájáig kilátszott.

— Az a boldogtalan pater, szólt megszeppenve Dani bácsi

bizonyosan Dorka asszonyhoz megy, hogy Barnabás eltávozásáról értesítse.

— Talán csak a káplánt látogatja meg.

— A szeme sem úgy áll; valami konokságon töri a fejét.

— Hisz a szemét, nemzetes uram, még nem lehet kivenni.

— Hiában, koma, én csak rosztat sejdítek.

Dani bácsi a kapu elé sietett, s utána a várnagy.

A pater nagy lélekzések közt és bár lassu, de nagy léptekkel közelge.

— Ez biz' az alamizsnás.

— Tulajdon maga a híres Florián pater, ki tollkésével szenteket farag, s ha a zárda szekerére ül, alig halad két falun át, s már minden tarisznyát tele töm összekéregedett sajttal, csibével és sonkával.

— Hej! pater Florián, hova olyan gyorsan? kiáltá Dani bácsi teli torokkal.

— Dicsértessék az Ur Jézus Krisztus! domine spectabilis! én bizony épen a kegyelmetek várába sietek.

— S nem állna meg egy szóra?

— Akár kettőre nagy jó uram!

— Csak azt szeretném tudni: mi járatban fárad hozzánk?

— Barnabás diákot kell a néne-asszony mellől haza kergetnem.

— Soha se fáradjon pater! Jó helyt ül az, a ki rokonainál ül.

— De, kérem alásan, Barnabás diák távolléte már is sok hátramaradást okozott a kolostorban.

— Nem szorulnak tisztelendőségek ő reá.

— Azt csak mi tudjuk, hogy igen. Miatta minden kezdőbetű hetek óta ruházatlan, vagy csak félig van felöltöztetve; pedig már legalább kétharmadának egész mundurban kellene lenni. A nagy Á, a mi a testit illeti, eléggé el lön ugyan látva czirádákkal és színezéssel, de fölötte az ékezésnek czimere, szarvasföt kellett volna képezni. A fő kész is, de, me herçle! csak az egyik szarv van meg, a másik teljesen hiányzik. Ez nem maradhat így. Szégyent hozna kolostorunkra. Hát aztán a szegény E betű, melyre különben büszkék vagyunk, hogy járt? Felső ágát szépen borítják be a tiltott alma levelei és gyümölcsei, s csak

az volna még hátra, hogy derekán csavarodjék fel a kigyó, és dugja ki arczát a lombok közül. De hát ott van-e a kigyó? A henye diák csak üres helyet tartott számára. Már most kérдем, domine spectabilis, hol tehát az eredeti bűn, az embernek természetes hajlama a roszaságra?

— Az egész világon, pater.

— De nincs a mi kolostorunkban, s éppen ez a baj. Meg is mondta a gvardián, hogy a miatt három napig tartja kenyeren és vizen Barnabás diákot.

— No már azt csak ne tegyék tisztelendő uraimék. Jobb lesz kiegyenlíteni a dolgot. Hadd maradjon Barnabás pár hétig még a nénjénél, s ime én kötelezem magamat, hogy az egész folyó éven ingyen makkoltatást engedek erdeimben a szerzet minden sertésének, s a templom szegényei számára a jövő vasárnap, minden levonás nélkül, két magyar forintot szolgáltatok át kegyelmeknek.

— Nagyra becsüljük a vitézlő úr gráciáját; azonban nekem szoros kötelességemmé tették előljáróim, hogy Barnabás diákot rögtön visszahozzam.

— De tud-e tisztelendőséged másfél ölet ugrani?

— Már arra nem ajánlkozom.

— Akkor hát három napig vendégem lesz. Mert nálam most igen vig kedvű urak és asszonyások vannak, kiknek csak az a hibájuk, hogy útra készülnek. Ezt megtudván, várnagyomnak utasítást adtam, a dobogó tüsténti fölvonására. S majd meglátom, ki tud átugrani a várárkon. Mert, úgy segéljen, különben három nap és három éjjel nálam fog danolni, táncolni és serleget üríteni. Siessen, várnagyuram! Kísérje a tisztelendőt szerény házamba és mihelyt átlépett a hidon, tüstént vonassa föl azt.

— Indúljunk; pater! szolt a várnagy.

A jámbor szerzetes nem volt ellensége se a dalnak, se a bornak. Vonta is ezer incselgő kép a vár felé; de a gvardián szigorú arcza, mely most az ő szeme előtt lebegett, komolyan inté: ne menj Florián a kísértet elé, mert még inkább megfenyítelek, mint a csavargó Barnabás diákot!

— Ha a spectabilis a dobogó fölvonásától el nem akar állani, akkor szíves ígéretei felől értesíteni fogom előljáróimat, s isten kegyelmével ezennel visszaballagok a kolostorba.

Dani bácsi szabadon lélekzett, mihelyt a pap neki hátat fordított.

— Most szerencsésen megmenekedtem a bajtól; de, várnagy komám, ezentúl kendnek lesz kötelessége oly elmés módot találni ki, mely a papokat a vártól és Dorkát a zárdától távol tartsa mindaddig, míg a ház felépül. Isten őrizzen attól, hogy a vénaszony fölfedezze tettünket. Ha Barnabás elmaradása nyugtalanítani fogja, kend meséljen neki cifra dolgokat. Irtózom Dorka könyeitől, kétségbeesésétől, megőrülésétől . . . és nem tudok hazudni. Legfőlebb Florián patert hitethetném el, . . . Dorkának hiúzszemci vannak, és Barnabást fiaként szereti. De menjünk már haza; mert Pista bátyám zsémbelni fog hosszas kimaradásunkért.

Dora kötött; az öreg nagybátya egy törpe zselyén ült. Helyzete kényelmetlen, mert köszvényes lábait jól terjegetni nem tudja, de legalább közel van unokahugához. S mennyi szemrehányást, mennyi figyelmeztetést nem kell elmondania! Hol is kezdje? és hogy?

Dora szorgalmasan kötött.

— Te most csak akkor beszélsz, mikor kérdenek.

— Pista atyus mindig kér.

— Mert nem szeretem, hogy a szemed fáj és mégis folyvást rontod a sok varrással, hurkolással és kötéssel.

— Még több az üres időm, mint a dolgom.

— De ha a szemed fáj, foghatnál másféle munkához.

— Édes Pista atyus, nincs a szememnek baja.

— Hisz! héjai vörösök.

— Bizonyosan a szél fúttá meg.

— Te selma, hisz alig jársz ki a szobából.

— Bizonyosan az ablakot tartottam sokáig nyitva és bejött a fris szél.

— S mit látok? cziterádat a szegen por lepi.

— Elpattant egyik húrja.

— Helyébe én is tudok mást feszíteni. Add ide csak az illő hűrt. S hát a virágokat mért nem öntözted meg?

— Micsoda virágokat?

— Amott a cserépben.

— Dorka azt mondja, hogy féreg rág gyökerökön s azért hervadnak. Dorka értelmes asszony.

— Fürteid közé sem tüzesz félig nyílt hónapos rózsát; pedig eddig soha sem mulattad el.

— De mind édes atyámnak, mind Pista atyusnak reggelenként hozok friss bokrétát, míg csak a kert utolsó virága nem hullatja el leveleit.

— S hát magadra miért nem gondolsz?

— Nem fontam-e gyöngyöt fürteimbe, mikor sok vendégünk volt?

— De mit használ, ha ifjak helyett többnyire öreg urakkal társalogtál.

— A fiatalokat az öröm magától fölkeresi; az éltesek számára időtöltést a háziasszony figyelme talál. Így tanította ezt nekem Pista atyus. Aztán nem táncoltam-e eleget?

— Mert mindenik úrfi erővel is elvitt volna. De mentél-e a többi nőkkel együtt lovagolni?

— Leányhoz tán nem is illik e férfias mulatság.

— S régebben miért nem vélekedtél így?

— Fiatalabb voltam. Az idő hozza a megfontolást.

— Épen azt nem szeretem, hogy mostanság igen bölcs akarsz lenni. Maholnap már nem is fogsz igazán örvideni tudni. Hej! csak az a rossz Elemér ne barangolna annyit! Már látom, hogy róla ragadt a vig kedv mindnyájunkra; még te se nevetesz azóta igazán. Kész a czitera, próbáld meg rajta az új húrt.

— Eléggé öszhangzik.

— Hm! Dani öcsém is hosszasan hagy magamra. Dalolj egyet leányom.

— Melyik éneket kívánja?

— A melyet utóljára készített Elemér.

Dora elsápadt; de lélekerejét hamar összeszedte.

— Nem emlékszem jól reá: szólt kikerülön.

— Hisz legtöbbször énekelted.

— Aztán szomorú is.

— Nem tesz semmit leányom: mi sem vagyunk vig hangulatban. S minden szomorúsága mellett, az benne igen furcsa, hogy a költöző madarak beszélnek el a lovag halálát. Csak az a lurkó Elemér gondolhat ki ilyen csodálatost. Hányszor nem lantolta el

hosszu barangolása alatt a szép nőknek? Képzelem mint dicsérik őt a palotákban és a piaczkokon. Nem . . . , arra Elemér még sem alázta le magát, hogy a vásáron énekeljen, mint a közönséges hegedűs. Büszke, délczeg fiú. Tán nem is származott rosz családból. Pista bátyám haragszik, ha Elemér születését ócsárolják. Csak jönne haza már a kópé. Énekelj el, Dorám, a nótáját.

A lány szilaj kézzel nyult a kobozhoz, s Pista bácsinál élesebb szemű az ő szép és sápadó vonalain a hideg elszánásban annyi égető szenvedést látott volna, hogy rettegne a hurtól, melyre ujjait teszi és a hangtól, mely zengeni fog.

— Kezd el, Dorám, kezd el már.

A lány kebléhez szoritotta a kobozt, s halk de fájdalmas hangon énekle :

Vándor madár, vándor madár!
Szárnyad mindenüvé eljár,
Szemed mindenfelé tekint.
Nem láttad-e a völegényt? . . .

Köny csillogott Dora pilláin; lehanyatlott keze.

— Pista bácsi! elfeledtem a dal folytatását; tán majd tudni fogom. Akkor eléneklem, Pista bácsi!

Dorka nyitott be. Midőn Dora a vén asszonyra veté tekintetét, az előbb könyes szem sötéten szikrázott, s a bánatnak magát átengedett arcz és termet most szoborszerű, majdnem merev, kifejezést és állást vőn.

A falusi leányka leeresztett kezekkel, egyenes tartással úgy ült székén, mintha a művész véste volna oda, ábrázolván vagy a kifáradt részvétet, vagy a haragra ébredő részvétlenséget.

Dorka sanda s a zavar miatt tétozózó léptekkel ment a szekrényekhez és pultokhoz, hol rakosgatni és keresni valója volt.

— No, hát mi ujság, jó barátom! hangzék künn Dani bácsi harsány szava.

— Csak azt jöttem jelenteni kegyelmeteknek, nemzetes és vitézlő uraimék, s respective tudtul adni, hogy a nemesi fölkelés, mely az alvajda önagysága rendeleténél fogva sarmaságra gyűlt, hogy dandárokká alakulván, Budát az ostrom alól fölmentse, ujabban vett parancs következtében szét van oszlatva. Már kiki hazamehet családjá tüzhelyéhez s a tábori nehéz fáradozások után az édes nyugalom karjaiba vetheti magát. Szulejman császár, ki-

nek palástja széléhez fogózott a mi országunk, Nándor-Fehérvár körül sátoroz, a vitéz szemendriai basa és a hatalmas boszniai vezér eddig már Buda alá érkezett, s a királyné ő felségének nincs többé az erdélyi hadak segítségére szüksége.

— Ugy hiszem, dörmögé Dani bácsi, hogy még sem vált volna gyalázatunkra legalább egy kanállal a magunk véreből is ontani, és Budát a királyi családdal együtt nem bizni csak a török kegyelmére. Az én fiatal koromban akadt volna elég önkéntes, ki a harcztágy miatt álomra sem hajtana a fejét, míg Mátyás király palotája előtt nem mutathatja meg, hogy mi az a magyar vitézség.

— Most is ment egypár Sarvaságról Budára; de ha vajjon a sok német és török közt megérkezik-e? csak a jó isten tudhatja.

— Vegye az ég ótalma alá az ily derék magyarembert!

— Amen! szólt az idegen rikácsoló hangja.

S ezzel a Dora szobájába léptek.

Pista bácsi a vékony termetű és hosszú bajuszu egyéniségben rögtön ráismert a hírnökre, kit néhány héttel előbb annyi vendégszeretettel fogadott.

Dora sejtelmes szive hangosan kezd dobogni.

Dorka gerinczén hideg nyargal-át, a félelem fagya.

Most már Dani bácsinak is eszébe jut, hogy a ki Sarvaságról jön, Barnabás diákról beszélhetne valamit. Banni kezdi, hogy a hírnököt előbb nem kérdezte ki mindenről. Egyébiránt többé nem volna nagy baj, gondolja, ha Dorka a történeteket orrolni fogná; mert Barnabás sem késhetik soká a visszatéréssel.

A hírnök e közben táskájából levelet huzott ki.

— Egy lovagtól hoztam Deák, Dániel nagyuram ökegyelmének.

No hát az nem Barnabás, ha lovnak néz ki: számítgatá egész hideg vérrel Dani bácsi. — Édes Dorka asszony, hozza el csak a pápaszememet!

— Nálam volna egy szemüveg, ücsém uram! . . . de tán kegyelmeddel külön levelezést folytatnak: szólt nehezteléssel Pista bácsi.

— Sőt ellenkezőleg, inkább bátyám uram ír olyan leveleket, melyeket nekem el sem olvas.

— Megkövetem kendet, én nem szoktam titkolózni.

— Hát én miért rejtegetném a korrespondenciákat?

Dani bácsi egész formássággal átnyújtotta a levelet Pista bácsinak, ki szintén hasonló ünnepélyességgel visszanyújtá neki.

Dorka elhozta a szemüveget.

— Itt a kegyelmed üvege : szólt István ur.

— A kegyelmedé is kegyelmednél van : válaszolta Dániel ur.

— Így levén a dolog, mondá a hirnök, ha nemzetes és vi-tézlő uraiméknak nincs ellenökre, tehát elolvasom én hangosan, mint illik.

Most azonban Pista bácsinak ötlött eszébe, hogy hátha a levelet Barnabás diák írta. Megszeppent tehát. — Engem illet az elolvasási jus, mint nagyobb testvért : szólt vészharitólág.

— Nem a jusért, de itt a levél. Tessék, urambátyám! vá-laszolá Dániel ur.

Deák István jól illesztette orrára a szemüveget, feltörte a pecsétet, kibontá a kisdéd papírt, pattogatá ujjával, pedig be-porozva sem volt, s midőn ezen előzményeken szerencsésen át-esett, az aláírásra veté szemét. — Mi a hékö! kiáltá, hisz ezt Elemér írja.

Dora visszanyerte már nyugalmát; de Dorka a falnál fehé-rebb lön.

— Mit keres Elemér Sarماسágon? dörgé Dani bácsi.

— Olvasd el leányom, szólt megindulással István ur, olvasd el a levelet, hadd lássuk, mit tett az a háládatlan ifjú.

Csak most adj erőt istenem! rebegte lelkében Dora, s bár kezében a papir ingott, mintha halk szellő mozgatná, bár szive összeszorult, mintha a halálváz ujjai érintenék, mégis tiszta és rezgés nélküli hangon szavalta el azon néhány, de érzékeny sort, melyben Elemér búcsút vett pártfogóitól, hogy a dicsőség mezején onthassa véré.

Dani bácsi haragosan törle ki hüvelykével szeméből a könnyet.

Pista bácsit csak az vigasztalta, hogy talán a szemüvegen át nem is lehet észrevenni : nedvesek-e ősz pillái?

— A nagy Werbőczit is említi a rosz fiu! sohajtá hosszú szünet után az öregebbik testvér.

— És a hazát : tevé hozzá az öcs.

— Elbúcsúzik tőled, édes Danim!

— S tőled, kedves bátyám!

— És a mi szegény Doránktól is, kit annyi szépre, jóra tanított.

— S minden ismerőseitől, kik őt szerették. S ki ne szeretne volna Elemért?

— Kedvelte öcsém, a ki csak vele találkozott.

— Még a leghitványabb ember is.

— Kivéve, . . . de Dorka miatt hallgatók.

Pista ur Barnabás diákra gondolt, s a hirtelen ejtett szó miatt zavar lepte arczát.

— S milyen érzékenyen búcsuzik Elemér, mintha az élettől válna meg, mintha lelke már ajkain volna, hogy kirepüljön!

— El is vérzik ő a csatán, kedves öcsém! Rá mernék eskünni, hogy vége neki.

• Dorka zokogni kezdett.

— Ne pityeregjen az asszony! kiáltá Dani bácsi, kinek szemét megint facsarta valami.

— Nem menekszik Elemér, folytatá mélabús elmélkedéseit István úr. Jól ismerem vakmerőségét.

A hirnök úgy hívé, hogy neki kötelessége a közgyűlésben a vigasztalás hangját pengetni.

— Nemzetes és vitézlő uraimék, szólt, régóta tapasztalom, hogy sokkal több tér vissza a csatából, mint a hány ott marad.

— Tán csak nem czéloz kegyelmed arra, hogy Elemér gyáva volna? kérdé ingerülten Dani bácsi.

— Isten őrizzen ekkora vakmerőségtől: mentegetőzött a hirnök.

— Vivtam én is csatát huszáresapattal, szólt István ur kedélyének alagyi hangulatát tovább szöve. A golyó elhordotta alólam a lovat, a kartács-szegek mint a szúnyogok szüntelen körülrongáltak, s katonáim jobbra balra hulladoztak. Tudom, mi a veszély s mi a bátorság. De Elemér hősebb volt kis gyerek korában is, mint legedzettebb bajnokaink. Láttam küzdeni. Oldala mellett esett el apja, ölettek meg rendre testvérei; de ő nem tágitott, nem hátrált. Oly büszkén, oly vakmerőn küzdött, mint a hadisten; pedig csak gyermek volt.

Dora a kéj elragadtatásával hallgatá nagybátyját. Keble emelkedett, szemei eddig idegen lelkesevéstől csillogtak, s most

boldogabb volt szerencsétlenségében, mint más a kínálkozó örömek és elért vágyak közepett.

István úr a hírnök felé fordulva folytatá : — Kend állítja, hogy sok katona tér ép testtel vissza a csatából; de én meg azt mondom, hogy ha csak három kap sebet, már közölök egyik Elemér lesz, ha kettő marad a mezőn halva, az egyik okvetlenül Elemér. A ki őt a csatába viszi, a halál torkába dobta.

Dorka nyárfalevelként reszketett. Szeretett volna kimenni a szobából, de érzé, hogy nincs elég ereje, hogy a falhoz kellene támasztani kezét, s mégis mielőtt a küszöbhez érne a kilincsre tenné ujjait, már térdre rognék. Egy széken összezsugorodott, s csak azon igyekvék, nehogy szeme a Doráéval találkozzék.

— Eltemettük Elemért, . . . annyi mintha eltemettük volna : viszhangozá István ur eszméit Dani bácsi.

— Mintha szemem előtt volna sírgödre!

— Mintha látnám félig elsenyvedt hulláján a sebhelyeket! erősíté Dániel ur.

— No, kedves öcsém, tán azt még sem látod : szólt az ellenmondás ösztönétől megkapatva István bácsi.

— Bizony, bizony már ő kimult : sohajtá mellre tett kezekkel az öcs.

— De hátha él? fordított a dolgon István bácsi.

A hírnök megint idején látta a közbeszólást.

— Nemzetes urak! mindnyájan tudjuk, hogy a seregnél van előcsapat, derékhad és utócsapat. Vannak csatározók; van tartalék. Vannak kik előre küldetnek a harcza, s viszont vannak, kik a retirálást fedik. Az tehát, hogy Elemér lovag — kit közelről nincs szerencsém ismerni — saját vakmerőségének áldozatul essék, leginkább a körülményektől függ, és ennél fogva — kérem alásan — meg sem jósolható. A fővezér oly pontra állithatja, a hol puskaropogást sem hall.

— Minő bolondság ezt csak képzelni is! dörögé Pista bácsi.

— Oda állítják őt, a hol legnagyobb a tűz : jegyezte meg Dániel ur.

— S ha a pogyász mellé küldenék, onnan is elmegy oda, hol a veszély bizonyos : szólt az öcs.

— Tudom én, mentegetőzék a hírnök, hogy oly előkelő lo-

vagnak, minő Elemér úr, a fővezér is sokat elnéz; de a fegyelem ellen még sem szabad, nemzetes és vitézlő pártfogóim, ennyire vétetni. A ki a pogyászhoz van rendelve, nem léphet harcolni az első sorba. Hiába! a regula csak regulának marad.

— De hát miért mondja kend Elemért lovagnak? pattant most fel Pista bácsi, valami sejtelemtől megkapatva.

— Hát honnan van neki pénze? kérdé Dániel úr hasonló irányú gyanítások felé vonatva.

Dorka tűhegyen kezdett ülni.

— Pénzét, nemzetes uraim! nem volt alkalmam látni, szabadkozott a hirnök, de szentigaz, hogy tekintete és magatartása rendkívül urias, s kardján a türkisz, jáspis és a smaragd-kő igen szép boglárokba van foglalva.

— Hallod-e ezt, öcsém Dániel? szólt feléje fordulva István úr.

— S hallja-e ezt kegyelmed, tisztelt uram bátyám? kérdé az öcs, hasonló csodálkozással.

— Nem te küldötted-e el titkon Elemért?

— Lelkemre állítom, hogy nem: esküdött mellére tett jobb kézzel Dániel úr. De talán te küldötted el?

— Lelkemre mondom, hogy nem: fogadkozik szintén mellre fektetett jobbal Deák István.

Dorka alatt tánczolt a szék, körüle forgani kezdett a fal, libegni a bolthajtás, s minden bútor hol közelebb jött hozzá, hol távozott tőle.

— Édes Dorka néni, kísérjen be engem! szólt fölindulással Dora.

A vénasszony mozgott, de látta, hogy lábai nem bírják.

A két Deák pedig elvörösödött a harag miatt.

— Ihol ni! elcsábították, ellopták tőlünk Elemért.

— Pénzzel, kincsesel idegenítették el.

— A világ csufjává tévének minket.

— S nyakunkra vonták a nagy Werbőczy örökös haragját.

— Sirba tették becsületemet, öcsém!

— Házunk hitelét ölték meg, bátyám!

— De majd megtánczoltatom én azt a nyomorultat, a ki ekkora kudarcot kent rám.

— Kikutatom én a hitványt, ha utolsó fillérem belevesz is. Ne busulj bátyám, tudok én mozogni, jó a lábam.

— Te megkeresed, én megölöm. Arra jó kezem van.

— Édes atyusék! rimánkodott Dora könyezve, ne lármázzanak úgy, hisz! nagy kiabálásaikkal a szegény beteg Dorka nénit annyira megijesztették, hogy már lélekzelni is alig tud. Aztán Elemérnél mindjárt megérkezése után magam láttam egy kis erszényt telidesteli velencei aranyokkal. A lantos mindenütt kap ajándékot, a hol az emberek a bánatra és örömrre fogékonyak. Én legalább úgy képzelem. . . De az istenért! Dorka néni jöjjön a szobájába.

Késő volt már! Dorka ájultan rogyott össze. Körüle topogtak az öreg urak. Egyik kezét tartá, másik homlokát dörzsölé. Végre élemedni kezdett, és a hirnökre támaszkodva az ágyig vau-szorgott.

— Nem jó a hangos beszéd, mondtam neked, öcsém Dani, szólt István úr, midőn a falajtót betette.

— Csak urambátyám ne mutatott volna épen asszonyszemélyek előtt a gyilkolásra akkora passiot.

— Igaz biz a. Elfeledtem, hogy szegény Dorkába csak hálui jár a lélek.

— Őszi levél ő; a szellő is leveri.

— Hát meg ha. . . .

— Igen, ha még. . . .

A két testvér döbbenve tekintett egymásra.

— Hirnök uram! szólt most Pista bácsi, a hirnök oldalához vonulva.

— Tessék: felelt ez szokott vékony hangjával.

— Pisz! inté Dani bácsi.

— Hirnök uram, nem látott-e utjában valahol egy . . . egy tizenhat markos lovat?

— Akár hányat, nemzetes uram.

— Pisz! intett megint Dani bácsi.

— De rajta, egy . . . egy katonát?

— Minden esetre.

— Pisz! a falnak is füle van: szólt Dani bácsi.

— Kinek sisakja volt és . . . ekkor István ur kört vont kezével melle fölé.

— Vértet ért, uram!

— Csak halkabban! sugá Dani bácsi.

- Vértet értek, s karján paizsot
- Legalább százat láttam ilyet : felelé a hirnök.
- Majd jobban kérdezem én, urambátyám.

S erre Dániel ur sompolygott a hegyes hangu egyén füle mellé.

— Nem találkozott-e kend olyan könnyű lovassal, a ki lovagolni nem tud, s hirtelen nem mondhatná meg, jobb vagy baloldalra kell-e a kardot kötni.

— Vetődött egypár ilyen is a sarmasági táborba.

— S közöttök ugy-e valaki katonává öltözött papnak látszott.

— Pisz! öcsém, pisz! sziszegte most Pista bácsi, ujjával a falajtóra mutatva. Engedd, hogy én kérdejem; mert jó ötletem van.

Ekkor a hirnöknek még el nem foglalt füléhez rukkolt.

— Ebédelt-e kegyelmed katonákkal?

— Itt-ott igen.

— Mondja meg hát nekem, hogy nézett ki az a mamlasz és otromba ficzkó, kinek legszélesebb szája, legnagyobb fogai vannak és legtöbbet evett?

— A kinézése után gondolkoznom kellene, különben pedig Kereszturi Ábrahámnak hívták.

— Az nem a mi falánk zsoldosunk.

Pisz! meghallja a vénasszony.

— De minek beszélsz te oly nagyon?

— Urambátyám az, a ki kiabálásával mindent elront.

— E szerint, nemzetes uraim! helyesebb lenne talán a re-fectoriumban beszélgetni: indítványozá a hirnök.

— Egy pohár bor mellett, úgy is a nap már hőn süt: szólt Dani bácsi.

— Menjünk hát: egyezett belé az öregebb testvér.

— Sejtem én már, sugá hátuk megöl a hirnök, hogy ki után tudakolnak vitélő uraimék.

Pista és Dani bácsi erre rögtön visszafordíták arcukat.

— Szóljon tehát.

— Nyilatkozzék gyorsan.

— Elemér ur a szilágy-csehi korcsmában egy katonának pennát nyomott a kezébe, hogy levelet írjon, talán éppen ez lehet a kegyelmetek zsoldosa.

- Ugy van. Bizonyára Barnabás diák volt.
- Csitt! halkan! menjünk ki a szobából, csitt!
- Ily kölcsönös csillapítás közt távoztak.

A hirnök mentől többet meritett a kupából, annál kevésbé tudott fölvilágosításokat nyújtani, s Deákék kénytelenek voltak pusztá gyanításokkal beérni.

Nagy szomorúságukra hallák, hogy a hirnök már Zsibót, Egregyet, Drágot összebarangolta, mielőtt hozzájuk jött volna. Ebből következteték, hogy Barnabás diáknak legalább három nappal előbb kellett volna hazajönni. Hol késik tehát? Nem vette-e önszántából nyakába a világot, vagy nem beszélte-e rá Elemér, hogy vele együtt Budára menjen? oly kérdések, melyeket könnyű volt föltenni, de nehéz megoldani. Az öreg urak csak azt sejték, a mi legkeserűbb volt rájuk nézve, hogy t. i. könnyelműséggel Dorka ellen nagy vétket követtek el, s csak a vakesetnek fogják köszönni, ha hibájok világosságra nem jő, s ha a következmények nem lesznek gyászosak és a lelkiismeretet terhelők.

Alig várták — s most az egyszer történt ez a vendégszerető urakkal — alig várták, hogy a hirnökön túladhassanak, s aztán egymásközt meghányják vessék teendőiket.

Midőn végre magokra voltak, kezdődött a fontolgatás nehéz szerepe.

— Irjunk a mi rokonunknak, a nagy Werbőczynek Elemér eltávozásáról.

— Minket ügyetlenséggel vádolhat; de mégis küldjünk hozzá levelet, kedves bátyám. De hát Dorkával mit tegyünk?

— Titkoljuk a meddig csak lehet Barnabás diák eltűnését.

— S ha megtudja, hogy öcsse nincs a zárdában?

— Akkor nekünk is megütközést kell színlelnünk, mintha ártatlanabbak volnánk a ma született gyereknél.

— Ha sima, fiatal volna arcunk, könnyebben lemoshatná egy kevés tiszta víz a tettetés mázát; de félek, úgy bemocskolja redőnket, hogy szennyjét semmiféle szappán sem viheti le többé.

— Mondasz valamit, öcsém! Azonban maradna-e félperczig is nálunk Dorka, ha megtudná, hogy öcsését, a kit szeme világánál sokkal inkább őrzött, alattomos úton vezettük a halál tor-kába, noha tudtuk, mily jó tehetetlen, mint nem képes egyébre az öklözödéson kívül.

— Aztán ha legalább a haza védelme forgott volna eszünkben!

— Az már más volna, öcsém! De mi tagadás, mi bizony csak azért küldöttük a háboruba, mert boszankodtunk, hogy a mi Doránk felé forgatja sanda szemét.

— Szent igaz, bátyám, s pedig nem volt, miért féltünk a mi szép leányunkat az ő éktelen arcjától és faragatlan viseletétől.

— Itéletnapig se hozta volna vele senki gyanúba. S most hasztalan építünk házat Dorka asszony számára.

— Ő azt fogja mondani: készíttessetek számomra inkább koporsót.

— Szobáit hasztalan butorozzuk be!

— Ő azt fogja mondani: rendeljetek fejem alá inkább gyaluforgácsot, arcomra szemfedele.

— S ebből, öcsém, az következik, hogy a föld fenekéből is elő kell keritenünk Barnabás diákot.

— Ugy van. Irunk Elemérnek levelet azon meghagyással, hogy tüstént indítsa vissza őt.

— De nem tudjuk, hová czimezzük.

— A mi nagy rokonunk levelébe csatoljuk az Elemérhez szólót is.

Ez kielégítő megoldásnak látszék. De most már új nehézség merült föl. Az akkori közlekedés még a béke idején is igen hiányos vala, s a háboru alatt majdnem legyőzhetlen akadályokra talált. Erdélyben még az én gyermekkoromban sem volt szokatlan, hogy a földesur a levéllel jobbágját küldötte az ország egyik szélétől a másikig, még pedig gyalog. S ha ez megérkezett az illető helyre, néha egész hetekig pihent csendesen, míg választ kapott, melyet haza vigyen. Akkor még kíváncsiságunk nem a perczek, de a hetek teléséhez szabta magát, s bár mint érzés, nem birt kevesebb ingerlő erővel, mint most, mint a távirdák korában: de kitöréseit mérséklé, és megosztá a roppant időköz korlátja.

Dani bácsi szemlét tartott jobbágjai jó és rossz tulajdonai fölött.

Az egyik jól gyalogolt; de gyakran tekintett a csapszékebe. A másik szerette a vizet, de lába löcsös volt. A ki fürge és szel, mint gondatlan ifju, kihullathatta tarisznyájából a levelet; a kinek óvatosságát dicsérték, félnkségéről is hirben állott. A ki-

nek lova volt, rosز kedvvel hagyná oda gazdaságát; a kinek alája az uraság adott volna lovat, nagy kérdés, mikor tér vele vissza. Sok tanakodásra lón tehát szükség, míg Dani bácsi kiszemelé, s Pista bácsi elfogadta a czélszerü egyéniséget.

Aztán meddig küldjék?

Az öregebb testvérnek Szinerváralján lakik a jó barátja; az ifjabbnak Nagy-Kállóban.

Kit tiszteljenek meg azzal, hogy a vett levelet máshoz tovább küldje, s az ismét máshoz, míg kézről kézre adatván, végre a nagy Werbőczy István tulajdon kezébe érkezik?

Hogy dönt el e nehéz és sok tanakodásra méltó ügy? arról a krónikákban semmi adatra nem akadtam.

De bizonyos, hogy harmadnapon már a levél nemcsak megírva és lepecsételve volt, de valósággal utnak is indult, s folyvást haladott rendeltetése felé.

Mire elérkezik, Budavárában sokat nem talál úgy, a hogy kellene. Tán Mátyás király palotájába is idegenek költöztek. Tán a templomok is más hitet és imát türnek a szentek képeitől megfosztott boltiveik közt. Tán maga Werbőczy István sem lesz többé Izabella királyné szolgája, a csecsemő királyfinak gondnoka, és Magyarország ügyeinek egyik fő intézője!

Ki tudja mennyi ideig vándorolnak Pista bácsi kézvonásai?

Addig térjünk más vándorok utikalandjainak elbeszéléséhez.

VIII.

Elemér a hosszas barangolás alatt hódításokat tön Barnabás diák kegyében.

A féltékenységre — mint a diák hivé — megszűnt minden ok.

Mindketten földönfutók.

A szerencse még nem találkozott egyikökkel is, pedig már hat nap óta keresik közös uton.

Ha csak egy perczig mosolyogna a távol ködéből Elemér felé, ha kaczer szemének csak egy sugárát vetné a fellegek közül a lantosra: akkor a diák tán visszaesnék régi hangulatába.

De most miért gyülné Elemért ezerszer inkább, mint általában az embereket?

Szelidül Barnabás.

Pusztá csárdába szállottak meg.

Elemér hosszan dőlt a zsúpágyra, s elalvék.

A diák fölemelte láncsáját, mintha a pihenő mellének akarná szegezni, de hamar leereszté, és megelégtült azzal, hogy nehéz talpu csizmájával mintegy véletlenül a lantos lábára lépjen.

— Ezt az embert utoljára is én fogom megölni: mormogta néha. Elemér is meghallott valamit ebből, s el-elmosolygott a deák hangos gondolkozásán. Azonban rendre kimaradt Barnabás mormogása, s volt idő, midőn nem egészen rossz akaratú mosollyal beszélt útitársával.

A Hortobágy közepén a gulya bikája Elemérre rohant.

Barnabás, ki hátrább maradt, megállítá lovát, s csendesen nézte a jelenetet. A szó legszigorubb értelmében semleges maradt. Nem mutatott több rokonszenvet a támadó, mint a megtámadott fél iránt. Nem segítette a bikát az ostromnál, szívélyesen mosolygott az ellentállási ügyességen, és őszintén elismeré, hogy Elemér nem csekély földatott oldott meg, midőn a veszélyből menekült.

Szolnokon, közel a város kerítéséhez, két zsvány vagy csendháborító lógott a bitófán. Barnabás föveget emelt a törvény keze által kimultak előtt, s aztán velök szembeállva sokáig édelgett torz vonalaikon. A merengés felkölté benne a vágyat, s hő képzelődése megfosztá a fát halottjaiból, hogy rá másokat akaszson fel. S talált két áldozatot e célra; de közöttök nem volt Elemér.

Roppant haladás a kiengesztelődés felé.

— Urfi! szólt Barnabás, a mint a Tisza füzesei közt utaztak, s a hold világolását a badar alaku törzsek és a rendetlen ágak körrajzai furcsánál furcsább árnyakkal hintették be, — úrfi, látott-e kegyelmed lelkeket, kik álmában jelentek meg, s hiúzszemökkel, mint a gyújtóüveggel, égetik a testen azon pontot, melyre tekintenek, . . . nálam többnyire a homlokot? Látta-e atyját a kísértet minőségében?

— Soha sem.

— Tán atyja természetes halállal mult ki?

— Megölték testvéreivel, gyermekeivel, édes anyjával együtt.

A családból csak én maradtam életben.

-- Dajkája beszélte-e el e történetet?

— Szemtanúja valék.

— Szerencsés! Ha én szemtanúja lettem volna atyám meg-süttetésének, az izzó vassal kiszurták volna szememet. S tudja-e ki? Saját nagybátyám. Ebben egyébiránt semmi különös nincs. Én is úgy tennék unokaöcsémnel. És ha az égnek a nap valódi szeme volna, s karjaim a végetlenségig terjednének, tüstént kiszurnám ama nagy bambának, a mindenségnek szemét. Ha! ha! hiszi-e ezt uramöcsém!

— Mihelyt — válaszolá mosolygva Elemér, — mihelyt a nemzetes úrnak oly hosszúra nyulnék a keze, bizonyosan az esze is hasonló arányban nőne. Ennélfogva úgy hiszem, öntől kegyelmet nyerne a nap, habár világolásával néha alkalmatlankodott.

— Nem mondhatnám, hogy a nap sugára volna a legesküttebb rosz akaróm. A hold, a csillagok és világtalan éj még többször bosszantanak. Midőn az emberektől menekültem, a holtak társasága fog körül, . . . s mit nem beszélnek azok nekem! Vagy tiz kísértetnek már az érzéképét tollal lefestettem. Ha visszatérünk, elhozom a zárdából, s megmutatom kegyelmednek. Ugyanazon könyvben vannak, a melybe Dora kisasszony alakjáról szerzett tapasztalataimat ígtattam. S tudja-e, hogy hívják e kísérteteket? Furcsa! csak kettőnek hallám a nevét, a többi oly halkán nevezte meg magát, hogy lehetlen volt kivenni. Rácz István és Targovics Péter iszonyuan sápadtak. Nem csoda! Hisz! megcsömörlöttek atyám husától s betegségekből még a halál sem tudta kigyógyítani. Sovány, silány kísértetek. Mindig borzadoznak az elnyelt falat utóízétől.

Elemér eleinte az örültség bőszt ötleteinek tartá Barnabás diák beszédét, de utóbb föltámadt emlékezetében némi töredéke egy hajmeresztő büntetésnek, mely Nándor-Fehérvárott hajtattott végre.

— Édes barátom, szólt megindulással Elemér, uralkodjék kedélyén nappal, s akkor éjjente nem fognak fölkelni sirjaikból a kísértő lelkek.

— És miért ne látogatnának meg? Hadd jöjjenek! hadd fedezzék föl titkaikat, s vázujaikkal hadd vonják le az emberi-ség arczáról a fátyolt, hogy tekinthessek utálatos vonalaira! De a szél süvölt, lidércztánczot járnak a holdvilág rezgő szőnyegén

a fák árnyai, keressünk tanyát magunknak, nincs hideg, s mégis úgy tetszik, mintha fáznám. Ni, amott ablakfény csillog.

— Bojtártanya lehet.

— Kutyaugatást hallok. De mondja meg az úrfi, mondja meg Elemér barátom, mit csinálna kegyelmed azon török marta-lóczokkal, kik testvéreit és atyját megölték, s a kik a házat nagyanyja fejére gyújtották.

— Ha az életben találkozna velök, kardot rántanék, hogy megvívjak velök.

— De én nem ölhetem meg atyám kinzóit; mert már mind megholtak. S véres árnya mégis boszúra ösztönöz. Uram! elvették falvaimat, váramat; de a bitorló nagybátya mag nélkül mult ki, és idegen kezekre került a rablott birtok, s ime a kísértet, ki atyámnak nevezi magát, s a kinek képét több példányban rajzoltam már le, szüntelen arra buzdít, hogy irtsam ki e rablókat. Hol találok rájuk? kérdezém. Az egész országban, felelte. Mi a jegyök, hogy őket megismerhessem? Arczukon az öröm, szívében a boldogság, testökön a gazdag ruha: szólt atyám.

— A sátán jelent meg kegyelmednek, s csak hazudta atyja nevét. Imádkozzék, vezekeljen s nem fogja többé háborgatni.

— Dorka néném is ezt tanácsolta; de nem használt. A vén bagoly, hogy kábaságomért kikaczagjon, mondá: rajzoljam le tehát atyámat, úgy a miként álmomban szoktam látni. Tudta, hogy anyám velem volt viselő, midőn férjét, mint az ürüt, nyárson süttették meg, s hogy ő ennek arczképét hasztalan követelte vissza a zshivány testvértől. Megégettük a honáru-lót képben is: volt a válasz. . . Uram! midőn Dorka kivánságát hallám, rögtön a kolistorba mentem, s elhozván a tollrajzot, szeme elébe tartottam. A vénasszony élesen fölsikoltott, fogai koczogtak s egész testében úgy reszketett, mintha csontja is csupa kocsonya volna. Később azt állítá, hogy a kép csak göndör nagy szakála és vastag ajkai miatt látszott atyámhoz hasonlónak; de különben egészen idegen arczu és termetű Léha beszédek! Esküm reá, hogy velem a magános éjeken atyám lelke vitatkozik a boszú eszközei felől!

A rajongás szavai s egy iszonyú történet homályos hagyományai Elemér idegeit is izgásba hozták. A csodálatos, a szer-telen vonzereje hatni kezdett az ő fiatal képzelődésére, s e varázis érdeket, részvétet gerjesztett benne a szerencsétlen Barnabás diák

íránt. Nem tartotta többé csak eszelős embernek; sőt valami nagyszerűt látott a boszúban, s annál inkább, minél határozatlanabbak tárgyai, minél inkább tágul általános gyűlöletté.

Alig tartott néhány perczig ezen ámulata; de eredményei keserűek voltak.

— Ha én boszút akarnék állani a nagyokon, igyekezném nagygyá lenni: szólt a pillanat hevében.

— Mondja el még egyszer barátom! kéré Barnabás diák, mintha nem értette volna jól.

Elemér ismétlé a tett észrevételt.

— De az élet oly rövid és az előhaladás útja oly hosszú! Én már ért koru férfiú vagyok.

— Kitünővé egy szerencsés perc által is válhatunk; hasznos emberré a fáradtságos évek tesznek. . . De már a tanyához értünk.

— Az még egy parittyadobásnál is távolabb van. Addig folytassuk beszélgetéseinket: szólt a diák nyugtalanul.

Elemér már érzé, hogy a veszélyes zsarátnokról a hamvat fújta le, s a szén elevenebbé lön. — Csak arra akartam figyelmeztetni, mondá csilapitón, hogy ha Athinai Simon parasztból zászlósúrrá lehetett, a ki valószínűleg fényes család származéka, hamar szerezhethet magának állást, s még régi birtokait is visszanyerheti.

— Birtok és boszú szép volna együtt! sohajtá Barnabás diák. . . Csakugyan a tanyánál vagyunk. Hej! nyissatok ajtót! He, holla! ki van benn? Szólítsátok a kutyákat! Sánta lakik-e a kunyhóban, hogy oly lassan mozog? Belőjjen-e az ablakon? úgy tán meghalljátok a bekéredzést. No már mozognak! . . . Soha sem fogom bánni, hogy az úrfival utaztam. Ne élt volna Dorka, a vén boszorkány, nem sompolyogtam volna annyit a kolostorokban, . . . most úr lennék. Tüntessük ki magunkat, Elemér barátom; nosza tüntessük ki!

Barnabás diák, mihelyt zilált élete számára vezéreszmét nyert, mohó, görcsös szenvedélylyel szorítá azt lelkéhez.

Szótalanabbá lön, merengőbbé, gondolkozóbbá, s midőn beszélt is, azon sarkpont körül forogtak eszméi, a melyhez bűnös reményeit kötö.

Elemér figyelmét nem kerülte ki a hatás, a mit a gondatlanul ejtett szavak útítársára gyakoroltak; de azzal vigasztalá magát, hogy végtére sem könnyű a Barnabás tulajdonaival kitűnő helyzetbe jutni, s ha ez véletlenül mégis megtörténnék, a mint emelkedni fogna, tisztulna és szélesednék előtte a láthatár; a mint a nyomor hullana le vállairól, könnyebbnek érezné az életet; a mint az emberektől tisztelve volna, feledné gyűlölni az embe-
riséget.

Ily szempontból Elemér magára tukmálá a buzdító szerepét.

— Uram! szólt Barnabás, midőn már a Rákosra értek, s keresték a magasabb pontokat, hogy Budavárát s az ellenség táborhelyeit láthassák, — uram, ütött az óra, melyben kitüntetésről kell gondoskodnunk. Melyik félnél keressük a hirre kapást? Ha a török a magyar ellen folytatna háborút, természetesen törökké lennék. Ugy hallok görög rabszolgából lett Ibrahim nagyvezérré, és százezereket hányathat kardélre a nagyvezér. Ezt tőle még csak rossz neven sem veszik. A némethez pártolni czéltévesztett eljárás volna. Szítsunk, uram, a magyarokhoz, lopózzunk valami kitörés alkalmával a várba, s ajánljuk karunkat és kardunkat Izabella királynénak!

— Nekem is az a véleményem, csak egészen más okokból. Némán lovagoltak tovább, kiki saját eszméin borongva.

— Most nekem két kezem van, szakítá meg a hallgatást Barnabás, de a hatalom által sok kezem lesz, Bryaraeussá változom át. Emelkedjünk Elemér úr! Most két szemem van, de a hatalom módot ad, hogy ezer szemmel lássak. Mind elfoglalom a szemeket, hogy számomra nézzenek. Hozzám képest vak lesz Proteus. Uram! tüntessük ki magunkat! Csak ne volnék haladott koru!.. Szerelmet tud-e szerezni a hatalom? Ezt a zsákmányt, mint az aranyat és gyémántot, elrabolhatja-e a martalócz, hogy szabadon birja?,... Hány éves Dora? Mig mi, Elemér úr, nagyurak leszünk, sok lakadalom történhetik. Az emberek szaporitnak. De e házias tréfát is megzavarhatja a hatalom. Anyám, úgy látszik, velem viselős volt, midőn az úrrá lett molnárlégény atyám életét kioltá. Akkor, ha akarja, birtokába ejthette volna anyámat, s a világ soha ki nem főgta volna találni: hogy a gyilkos vagy a legyilkolt gyermeke vagyok-e?... Hadd legyen Dora menyasszony, hitves, anya! Nekem hatalom kell. Ragadjuk üstő-

kön, Elemér úrfi, a legelső körülményt, mely megengedi, hogy lábunkat az emberek nyakára tegyük és por helyett a lelket tapossuk.

E szavak hideg borzadással tölték Barnabás útitársát. Az első indulat benyomása közt kardjára tette kezét, hogy megbüntesse a szemtelent és szörnyeteget. De Dorka rokonát gyilkolja-e meg? azért vásárlott-e a vénasszony pénzén fegyvert? S jöhet-e szigorú számítás alá egy hóbortos? És nem fogadta-e föl magában, hogy Barnabást üldözés helyett védelmezi?

Ily tekintetek féken tarták Elemért.

— Ne feledje, hogy kegyelmednek tiltva van Dora nevét ajkára venni: szólt kimért és szigorú hangon.

— Bocsánatot kérek bünömrért, válaszolta eddig szokatlan alázattal Barnabás. Nekünk nem szabad egymással ellenkezni. Célunk közös. Urak akarunk lenni.

Ekkor tárult szemök elébe Buda és környéke.

Barnabás a távolban csonka tornyokat, dőlt bástyát, rongált falakat látott csak; de Elemér gyakorlott és éles tekintete egyebet is vőn észre. S oh az az egyéb reményeinek fellegrárát rombolta szét!

Keresztbe font karokkal nézett, nézett, míg elhomályosodtak szemei, s könnyeseppek gördültek arczára.

— Oh az én arany álmaim! Isten veled dicsőség! szállj keblembe lemondás! rebegé hosszú, mély sohajjal.

Barnabás nyugtalanul sürgött körűle. — Mi történt? mit lát jó uram? szóljon? ne tartson függőben! Csak most tanultam meg kíváncsisággal lenni az élet eseményei iránt, s ezen új indulat, mint tapasztalom, igen alkalmatlan természetű. Szóljon, barátom?

— A Gellérthegy tetején összerombolt táborhelyet, aljában szétszaggatott hidat látok, melynek maradványait nyaldalja, sodorja el és viszi tovább a hullám. A német sereg nincs többé. Vagy semmivé tétetett, vagy maradványaival a visszavonulást kísérti meg. Szaladó csapatjai hátunk mögött lehetnek. A nyulak szigetét a török tartja elfoglalva, hajói a Duna felső partjait ellepték. Amott Ó-Buda! Kis gyermek koromban utczáin játszottam. Török tárokatok hangja érkezik onnan felénk. És a hegyeken fél-

holdas sátorok körrajzai mutatkoznak. Vége az ostromnak, vége a háborúnak!

Barnabás diák sárga arcza szederjessé lön a düh és ijedség miatt. — Tehát későn érkeztünk? tehát többé nincs reánk szükség? tehát nem tüntethetjük-e ki magunkat? Édes barátom! ne tegyen szerencsétlenné bajjólataival. Ugy-e csak ingerelni akar. A kolostorba vonuljak-e ismét, mint ketreczébe a koncztól korbácsccsal visszariasztott kuvasz? — Uram, nézzen körül, hátha csatlakozott!

Nem volt szükség hosszasan vizsgálódni; mert néhány magyar katonával találkoztak, kik ezt beszéltek:

A németek a török haderő megérkezése után, nem mertek nyílt csatát kockáztatni. A Gellért tétejét védték makacs, vitéz küzdelmek közt. Ez alatt segédet is nyertek, de elégtelent arra, hogy állásaikat hosszasan oltalmazhassák. A Gellértről és a pesti partokról tehát tüzes ágyuzást nyitottak meg, mely a Duna jobb oldalán a Török Bálint és a temesi gróf csapatait visszahúzódtásra kényszeríté. E csekély győzelem után másnap reggelre egész hajóhaduk a Gellért lába elé vonult. Mi okból történt? mily szándékot forralnak? nem lehetett tudni. Esteledék s a hajók még mozdulatlanul állottak. Késő éjjel azonban a kémek hirül hozák, hogy a németek egy rögtönzött hajóhídon a pesti partra szállanak át. A gyorsan összevont török- és magyar erő megtámadta őket és soraikban iszonyu mészárlást vitt végbe. A Dunán sűrűn hömpölygöttek a hullák; Pesten ezerekre ment a felkoncizoltak és foglyok száma. Buda ostrómának vége szakadt, s a szultán féltvén sergeit a holt tetemek büszhűdt gőzölgéseiből támadható ragályoktól, az ó-budai magaslatokra épen most költözik át.

— Mihez fogjunk már, édes barátom? tudakolá Barnabás diák, még mindig képéből kikelten.

— Én szolgálja leszek Werbőczy István uramnak, ki a fogásból drága pénzen váltott meg: sohajta Elemér.

— S hát én?

— Haza megy, és a szerzetesek számára kezdőbetűket rajzol.

— Száradjon el a két kezem, ha tenni fogom.

— Deák uraiméknak volt zsoldosa s illő, hogy szolgáltatassa vissza a lovat és fegyvert, melynek hasznát többé nem veheti. Én

is tartozom valakinek a hadi készülétekért; de remélem jó uram Werbőczy István kegyelméből adósságom lerovását.

— Ne taszítson el az úrfi magától. Min kezdjem én az életet, ha haza megyek? Fölgyujtsam-e a kolostort vagy Deák uraimék házát? Vesztemre gondolt a két vén ember Dora miatt. S kívánja-e kegyelmed, hogy mégis haza menjek?

Elemér fölfogta az iszonyú okoskodás egész horderejét.

— Próbáljunk hát együtt szerencsét! Megválnak, mit szánt számunkra a sors!

— Meghálálom e szavait, édes barátom! ámbár eddig azt hittem, hogy ha mathusálemi éveket élnék is, köszönettel senkinek sem fogok tartozhatni. Emelkedjünk együtt, Elemér úrfi! Ne taszítson el engem magától!

Elemér kezet nyujtott.

(Vége az első résznek.)

KEMÉNY ZSIGMOND.

A

NEMZETKÖZI JOG

TÖRTÉNETE.

Müller Jochmus Mauritius: Geschichte des Völkerrechts im Alterthum. Leipzig. 1848. — Laurent L. Histoire du droit des gens et des relations internationales. 1850—55. IV. köt. Fallati: Keime des Völkerrechts bei wilden und halbwilden Stämmen. (Tübing. Zeitschrift für Staaten. 1850.) — Wheaton: H. Histoire des progrès du droit des gens, depuis la paix vestphalique; edit. 3. Leipz. 1853. II. köt. — Mohl R. Die neuere Literatur des Völkerrechts. (Geschichte und Literatur der Staaten. Erlangen 1855. I. köt. 337—470. l.) — Neigebaur: Die wissenschaftlichen Ansichten Italiens über Völkerrecht dargestellt durch die Vorträge des Professor Mancini. (Krit. Zeitsch. für Rechtsw. und Gesetzgeb. des Auslandes XXVIII. köt. 1856.) — Cussy Ferd. Baron: Phases et causes célèbres du droit maritime des nations. Leipz. 1856. II. köt. — Hogendorf von D.: Comentariorum de iuribus gentium studio in patria nostra post Hugonem Grotium. Amsterod. 1856.

ELSŐ CZIKK.

A nemzetközi jog tudománya, melyet századunk elején kevesebb figyelemre méltattak, annak harmadik évtizede, főleg pedig Gagern „Kritikája“ óta, új virágzásnak indult.

A francia convent törekvései a nemzetközi jogelvek codificatiója és általános elismerése körül Gregoire javaslatán túl nem terjedtek, az akkori viszonyok közt nem terjedhettek.

Napoleon korában a nemzetek sorsa jobbadán hatalom-szavától függött, az helyettesíté a nemzetközi jog elveit.

Annak legbiztosabb támaszai egyike, az egyensúly, teljesen megsemmisült, a világ uralma fölött a brit leopárd küzdött a francia sással, eszközökkel és fegyverekkel, melyeket az alkalmosság javasolt, kevés tekintettel az igazság kívánalmaira.

A bécsi congressussal az alkudozások kora állott be ismét, azzal a nemzetközi jogtan művelésének újabb korszaka, tudományos virágzásának föléledése, melynek első jeléül Klüber kitünő munkáját tekinthetjük.

Általában e tudomány történetében, első művelése óta, különböző irányzatokra akadunk.

Groot Hugo azt leginkább bölcséleti elvekre alapítá; az örök igazság elhomályosodott fényét iparkodott föléleszteni. Kora szükségleteinek, hivatásának felelt meg azzal. A középkor intézményei romlásnak eredvén, a nemzetek kölcsönös viszonyai átalakulván, az új nemzetközi életnek új irányfonalra volt szüksége. Erre nem szolgálhattak más elvek, mint a melyek minden romlatlan ember kedélyében viszhangra találhatnak, tartalmuk-, forrásuknál fogva általános elismerésre számolhatnak. Azokra építé tehát főleg Groot rendszerét, meg nem feledkezve a történet és gyakorlat tanairól se.

Utódjai munkálkodását nagyobbrészt bölcséleti irányban folytatták, mire nézve Puffendorfnak Thomasiris által is pártolt nézete, hogy a nemzetek joga a természetjoggal tökéletesen azonos tudomány, nem csekély befolyással bírt.

A gyakorlati irányt, Selden, Zouchy, Rachel kisebb hatású kísérletei után, a XVIII. században Moser János Jakab karolta fel, ki a szerződések, szokások forrásaiból eredt elveket rendszeresíté, s roppant szorgalmával, mely minden munkálkodását jellemzé, alkotója lön a nemzetközi tételes jog tudományos tárgyalásának.

A két irányzat közvetítését Binkertthock és Vattel mult századi, és jelenkorunk több munkáiban szemléljük, melyek sorából csak Martens, Klüber és Heffteréire utalunk.

A nemzetközi jog történeti fejlődését kevesebb figyelemre méltatták.

Nem hiányoztak ugyan a történeti anyagot egybeállító gyűj-

temények, nem egyesek sikerült dolgozatai, mint Ward, Flanagan nevi bizonyítják, azonban egész kiterjedésében csak napjainkban kezdék azt nagyobb figyelemmel művelni, akár az anyagnak gyűjtését, akár a történeti események, vagy irodalmi tevékenység kifejtését vegyük tekintetbe.

A régi nemzetek elveit, gyakorlatát Müller Jochmus, terjedelmesebben Laurent tárgyalá, miután már előttök Pütter, Haelschner, Wachsmuth, Heffler, Osenbrüggen stb. egyengették az útát.

Munkáikból újonan meggyőződünk, hogy a jogosság isteni szikrája a nemzetközi jogéletben is mindenkor nyilvánult, habár gyakran csak homályosan, — s az ókornak is voltak nemzetközi jogelvei, habár fájdalom, sokban hibásak, hiányosak.

A középkor nemzetközi jogának hason jelességű rajzaival nem birunk. Laurent negyedik kötete se irányára, se tartalmára nézve nem felel meg az ókor esetelése által felköltött reményeknek.

Az újkorra nézve azonban Wheaton, a híres amerikai statusférfi, történeti munkájában sikerült előadását birjuk mind a nemzetközi viszonyok, mind a jogtudomány ezen ága fejlődésének.

Ha hozzá adjuk, hogy Groot elődjeinek munkáit újlag Kaltenborn állítá össze, a bölcséleti nézeteket a reformatiótól egész Wolfig Hinrichs szakavatottan tárgyalá, az áfrikai, amerikai oceániai törzsek szokásait Fallati foglalá egybe, és számos monographia, mely nemzetközi kérdésekkel foglalkodik, a történeti fejlődésre is világosságot derít, el kell ismernünk, hogy ámbár Bulmerincq legközelebb méltán állítá *), hogy még sok tartozik a teendők sorába, rövid idő alatt tetemesen haladtunk előre.

Irodalmunkban a nemzetközi jog kis terjedelemben van képviselve; egyes értekezéseken kívül, egész rendszerét tartalmazó munkával még nem birunk.

Tájékozásul tehát, a külföld munkáinak bő történeti anyagát jobbadán Müller Jochmus és Wheaton nyomán röviden egybeállítani, és így közönségünknek a tudomány ez iránybani eredményeit bemutatni szándokom.

*) De natura principiorum juris inter gentes positivi. Dotnati 1856.

Ujabb bizonyosságát veszik olvasóim, úgy hiszem, azon igazságnak, a mely iránti kételkedéstől óvja meg a gondviselés nemzetünk jobbait, hogy habár az emberek nézetei szétágaztak a jog részletei körül, az mégis lételére és lényegére nézve nem a kor változó véleményein, hanem belső rendithetetlen valóságán gyökeredzik. „Non opinione sed natura constitutum jus.“

II.

A nemzetközi jog létele egykorú az emberiség történetében jelentkező különböző nemzetek lételével.

Annak alaptételét, a nemzetek függetlenségét már a régiek is elismerték, és a polgárisodás alsóbb fokozatain álló népek, szerződések kötése, követek küldése, háborúk izenése, elégtétel követelése által stb. bizonyíták, hogy habár az emberiség jellemében gyökerező jogközösség eszméjére föl nem emelkedtek, mégis a nemzetekben rejlő személyesség és önállóság sejtelmével bírnak.

A szabályoknak, melyeket követtek, első forrását saját valási és erkölcsi törvényeik képezék, azok, midőn a nép általános cselekvőségét szabályozzák, külső életére nézve is zsinórmértékül szolgáltak; azokhoz járultak a belső jogéletet meghatározó törvényes elvek, minthogy azok a külföldiek iránti eljárásra hatottak, a nemzetközi szokások, melyek a nép belső meggyőződéséből eredvén, annak nézeteit leghivebben tükrözik vissza, végre a szerződések, melyekben a fenálló jognézeteket újra megerősítve, módosítva, vagy bővebben kifejlesztve szemléljük.

De valamint ezen források a nemzetek különbségeihez képest különbözők voltak, úgy az azokból következő szabályok is szétágaztak; általános jog elismerésének hiányában a nemzetközi jogelvek is csak részlegeseek lehettek, részlegeseek voltak.

Szükséges ez okból kelet legnevezetesebb nemzeteinek, majd a görögöknek és rómaiaknak ebbeli nézeteit külön tárgyalni, hogy némileg ismeretével birjunk azon nézeteknek, melyek az ó világ nemzetközi életében irányadásul szolgáltak.

Chinában az összes jogélet a családi kötelek elvén gyökerezik; korlátlan feje a császár, helyettesei a mandarinok.

Ő mint az ég fia, minden jog forrása, hozzá alattvalói fiúi viszonyban állanak; cselekvényei egyetlen korlátját a K o n - f u - c s e

tanain gyökerező erkölcsi törvények képezik, azokról a kínaiak a legmagasztosabb fogalommal bírnak, joguk elégséges biztosítékát vélvén azokban találni.

E törvények az idegenekről sem felejtkezének meg; az általános szeretet szelleme lengi át azokat; mert az összes emberi nem az égtől van teremtvé; cselekvési képességgel megáldva, cselekvényeit szabályozhatja, kormányozhatja.

Innen az idegenekkel való közlekedés törvényesen nem tiltott; sok néppel kereskedelmi összeköttetések létesültek: a nyugattal érintkezés csak 64. évben K. e. kezdődött; később főleg a tatárok bekebelezése után élénkebb lőn, és a mahomedánok számára külön kadi volt.

Az idegenek, kik büntettet követtek el, az ország törvényei szerint fenyítették meg.

Később, az ország mindinkább terjedésével, a külfölddel való összeköttetés lazabbá lett, a kínai nép nagysága, fénye érzetében önmagát szükségletei kielégítésére teljesen elégségesnek vélte: azon elzárkozottsági rendszert honosítá meg, melytől még napjainkban sem tért el végkép.

A követségi jogot ritkán, legtöbbször oly népek irányában gyakorlák, melyek irántuk alárendelt viszonyban állottak.

Békes jellemök háború körüli eljárásukban is visszatükrözik; fegyverhez ritkán nyultak, legtöbbször csak védelmekre, a létező állapotok fentartására.

A megkezdett háborút minél emberiebben viselték; zsákmányolás, a lakosok czéltalan sanyargatása még az elfoglalt tartományokban is tilalmaztatott.

Foglalások csak ellenséges támadások folytán történtek, a legyőzött népek engedelmességre köteleztettek, adójok természetményeik részében állott; intézményeik, szokásaik sértetlenül hagyattak; csupán ha többszöri lázadás által felingerlék a kínaiakat, saját előjáróik mellőztével mandarinok által kormányoztattak.

A szertartási jognak némely jelenségeire akadunk; mennyiben a meghódított tartományok főnökeinek czimét és rangfokozatát a császár határozta meg.

És ekként a kínaiak minden büszkeségük mellett, melynél fogva birodalmukat a világ középpontjának tekinték, melyet hetvenkét más ország mint satellese környez, gyakorlatilag más nem-

zetek irányában emberi nemes elveket követtek, a külföldit ugyan alsóbb fokozatra állíták, de elnyomatását, megigázását se vallási, se politikai elvöknek nem vallák.

A héberek nemzetközi eljárása nagy részint történeti viszonyaikból veszi magyarázatát, hazájukért küzdeni kénytelenek, a szomszéd népek irányában ellenséges helyzetbe jutottak; mihez még saját fensőbbbségök hívése járult.

Államuk a családon gyökerezett; belsőszervezetök theocratiai volt; Istennel kötött szövetségen alapult; veszély idején egyes hősök állottak a nép élére, később királyok kormányozták.

Nemzetközi eljárásuknak sok részletére akadunk a szent könyvekben, melyekhez később a Talmud járult.

A Noachidák hét parancsolatja, melyek a nemzetek jogainak tiszteletét, a bálványozás, vérfertőztetés, gyilkosság, isten káromlás, rablás és állatcsonkítás tilalmát tartalmazták, alapjául szolgált közlekedésöknek más nemzetekkel.

Elismerések nélkül békés érintkezés lehetetlen; a nélkül Isten haragja sújtja a népeket, főkép a bálványimádó törzsokeket.

Ezen parancsok elismerése föltétele volt egyszersmind az idegenek beköltözködésekének.

Két osztályra szakadtak; olyanokra, kik a héber vallás elfogadásával szövetségökbe léptek (proselyti justitiae), és olyanokra, kik csak lakási szabadsággal bírtak (proselyti inhabitantes).

Az előbbieket, ha szabadok voltak, zsidó nevet nyerve, mintegy újonnan születtek, és néhány megszorítással minden polgári jogot élveztek; — ha rabszolgák voltak, kiléptek ugyan a pogány közösségből, de Izrael népe minden jogaiban még nem részesültek.

Az érintett megszorítások leginkább a házasság körül tünnek ki; így a hét örökös ellenség proselytáival, ugymint a hetitek, gírgesitek, amoniták, kananiták, pheresiták, heviták, jebusitákkal a házasság egyáltalában, az amonitákkal, moabitákkal a férfiakra nézve, az egyiptomiakkal és edomitákkal pedig az első két nemzedékre nézve tilalmas volt.

Az utóbbiak t. i. a zsellérek az egész országban lakhattak, a szent város kivételével; és büntettek nézve nem azon eljárásban részesültek, mint a benszülettek vagy honosítottak.

A követségeket használatát a hébereknél is látjuk; kivéve az

örökös ellenségekhez; H y r a m Tyrus királyával folytonos összeköttetésben volt S a l a m o n király.

A háboru viselésében különbséget tettek az Isten parancsánál vagy egyéb érdekeiknél fogva folytatott háborukra nézve.

Hadizenet mindenestre szükségesnek tartatott; kivéven, ha vésztorlás, vagy támadás elleni védelem esete forgott fen; az örökös ellenségek és amalekiták ellen csak akkor, ha a harc nem parancsszülte köteleességből kezdetett.

A hadizenetnél a nemzeteket rendszerint a noachidák parancsolatai elismerésére, adófizetésére szólíták fel; ha rá nem állottak, megkezdék a harcot.

Abban eljárásuk, főleg az örökös ellenségek irányában, igen is kiméltlen volt: mind az emberekre, mind vagyonukra nézve a harc szigorát legnagyobb mértékben alkalmazták, habár M ó z e s rendelete, hogy a foglyokat halálra ne kinozzák, a nőszemélyek, gyermekek életét rendszerint ne bántsák, és az idegeneket ne sanyargassák, megemlékeztén, hogy ma is idegenek voltak Egyiptom földjén, szelidebb felfogás tanúságául szolgálhatnak.

Az elesett ellenségnek a temetkezést meg nem tagadták, a hadi foglyokat rabszolgáknak tekintették; az elfoglalt földek zsidó tulajdonná lettek.

Ünnepeik félbeszakaszták a harcot; vallás parancsolta fegyverszünetet eszközölttek; mi azon népekre nézve, melyek ebbeli szokásaikat tekintetbe nem vették, tetemes hátrányokul volt.

Szövetségekre azon népekkel léptek, melyek a noachidák elveit elismerték; így D á v i d H e m a t, S a l a m o n Tyrus királyával szövetekezett, a kananaitakkal azonban tilalmasak valának; és a proféták erősen roszalák azon szövetezéseket, melyekből Izrael népe romlását látták csirázni.

Intézkedéseik egész szelleme, az elszigeteltségre levén irányulva, az ellenséges ellentéteket érlelé inkább nemzetközi viszonyaikban, mint a baráti közreműködést.

I n d i a népei nem annyira államban, mint hűbérek alakjában egybefüggő álladalmi szövetségben éltek.

A közös kapocs B r a m a vallásában állott, az eredményezte közös nemzeti érzetöket, a szelidség ama vonását, mely nemzetközi életökön átszövődik.

A várnak közt a többiek védelme a harcosokat illetvén, a

külföld irányában azok képviselik honfiaiakat. Szabályokul e tekintetben is a vallás rendeleteit vették.

Azok szerint az erkölcsiség és tisztaság a jog ismérve; gyakorlatát Menu törvényei határozzák meg.

Ellenségei ellen a király szigorral járjon el, de soha sem szabad neki jogtalanul cselekedni, soha sem csalásokra vetemülnie.

Szomszédjait ellenségeinek, azok szomszédjait barátjainak tekintse; a többi nemzeteket semlegeseznek.

Amazok fölött törekedjék tulsúlyra emelkedni alkudozások, hatalma fejlődése, de főképp eszélyes politikája által, melyre nézve az érintett szabályokban az emberi természet ismeretén gyökerező bölcs tanácsok foglalvák.

Az idegenek a vendégjog ótalma alatt vannak; a követek körül Menu törvénye több eszélyes útmutatást tartalmaz; fontoságukat nyíltan felismeri.

A harcz szomorú csapása az országnak, szerencsétlenség, melyet azonban némelykor ki nem kerülhetni; azonban nagy ovatossággal kell ahhoz fogni.

Azon fejedelem, ki népét sikeresen védelmezi, elleneit legyőzi, különös tiszteletre méltó; földöntúli nagy jutalom várja azokat, kik hazájukért bátran áldozták fel életöket.

A háborúnak is vannak szabályai, melyek bajait, terheit enyhítik. Tilosak némely kegyetlen fegyvernemek, mint a hegyes törbotok, mérgezett, ugynevezett tüzes nyílak; nem szabad kocsirol gyalog embert megsebesíteni, nem azt, a ki magát megadja, kegyelemért esdekel, nem alvót, lefegyverzettet, súlyosan már megsebesültet; a vidék pusztítása, víztartók megsemmisítése azonban megengedtetik.

Zsákmányolni szabad; a nemes érczek, és legértékesebb tárgyak a királyéi, a ki azokat viszont fegyveresei közt osztja fel.

A meghódított tartományok vallásos intézményei tiszteletben tartandók; békét kötni a fejedelem köréhez tartozik; minden háborúnak csak hármass célja lehet: barátot, pénzt vagy földet szerezni.

Szövetségek veszély elhárítására jobbadán hatalmasabbakkal kötöttek; a semlegességről gyakran törtévnén szó, a semleges fejedelem tulajdonait emberismeret, erő és kimerithetetlen jó akaratban helyezék.

Más viszonyokra akadunk Persiában, mely míg belső szervezetre nézve majd nem független satrapák által igazgatott tartományokból alakult, külviszonyaiban a hódító hatalom jellemét tükrözi vissza; külső függetlenséget nem tűr, határait mindinkább kiterjeszteni iparkodik, királyát az egész föld urának hiszi.

A persák jognézeteire a médek hagyományai kevés befolyással voltak; Herodót szerint a világ első népének tarták magokat; nagy, szent, tiszta nemzetnek, melynek feladata: tisztasága megőrzésével legyőzni a dekek imádóit; míg a jó teremtnéket imádóit Zoroaster tana szerint tiszta embereknek, Ormuzd élő közönsége tagjainak tekintik.

Innen türelmök az idegenek iránt; a héberek szabadon folytatták kereskedésüket, több száműzött nálok talált menedéket.

A követek szentségét elismerék; a háboru körül Zoroasternek nem lévén szabályai, eljárásuk különböző volt.

A harczot azonban megízenték; az ellenség vagyonát nem kimélték, gyakran kegyetlenkedésekre fakadtak.

A hódított tartományok adója természetnyekben, nemes érczekben, és a királyoknak utazásuk alkalmával felajánlott adományokban állott. A lakosok átszállítása több példájára akadunk.

Kormányzatukra nézve állásuk különbözött; így Phoenicia városai megtarták előbbi szerkezetöket, a kariaiak királyaiikat, Lycia városai külön szövetségöket.

Szövetségi politikájuk legtöbbsnyire Görögország államai elválasztására irányult, nagyobb-kisebb szerchcsével mindaddig, míg a nemzeti egységre, vallás azonságára és műveltségökre nézve fensőbb görögök előtt meghajolni, Nagy Sándor győzelmes fegyvereinek hódolni kénytelenültek.

III.

A görögöknél a dóriai és jóniai elem különbsége nemzetközi viszonyaikban is kitűnik; az elsőnek Sparta, az utóbbinak Athen e volt képviselője.

Spartában, a heraklidáktól származás érzése fenmaradt, az összes törvényhozás a törzsegység eszméjén gyökerezett; az idegen ellenségnek tekinteték. Az athéneiek nézetei kevésbbé ridegek

ugyan, de amaz általános nézet befolyása alól, mely az idegent és ellenséget egy szóval jelölte meg, ők sem bontakozhattak ki.

Később ezen nézetek a görögök különböző törzsei és államai irányában szelidültek; a nyelv és vallás egysége, a nemzeti játékok, költők és böleselők hatása szorosabbra fűzék kötelékeiket, s Aristides Xerxes követei előtt nyíltan kijelenté a görögök testvériségét; minél fogva az antalkidasi békét becsstelennek tarták, mert általa a görögök barbárok hatalma alá kerültek.

Az idegen, kit Homer korában még jogtalannak néztek, ha a vendégjog ótalmát igénybe vette, Zeus különös védnöksége alatt állott.

Később Görögország több városában fölvételökre különös házak, ügyeik vitelére és védelmére különös személyek, proxenetaik, neveztettek, kik több magán és közjogi előnnyel éltek.

Legkedvezőbbek voltak reájuk nézve Athene törvényei; a külföld gazdagabb polgárai évi adó fejében védenczek sorába vettek fel, és athenei polgárt válaszhattak védnöküknek; kik a kitűzött föltételeket megszegték, vagy a teljes polgárjogot bitorolták, kedvezményöktől elestek sőt mint rabszolgák el is adattak.

Vannak példák, hogy egész városok polgárai a földbirtokolhatás és házasság jogában sőt a plateiak teljes polgárjogban részesültek; egyesek is honfiúsítottak, de csak ekkor, ha két népgyűlés, melyben legalább hat ezer polgár volt jelen, mellettök nyilatkozott, és egész éven át ezen végzések kérdés alá nem vettek.

Gyarmatosításoknál, a gyarmat és anyaország közötti viszony, teljes függetlenségek mellett, a kegyelet alapján gyökerezett, azért egymást háborúval meg nem támadták; a rokonság kötelékét jelképileg a hazai istenek és tűznek átvitele, s a nemzeti ünnepélyekben részvétök által fentartani törekedtek.

A hirnökök, kik harcz-hirdetéseknél, békekötéseknél mint nyilvános hivatalnokok jártak el, már a legrégibb időkben sértetetleneknek tartattak; Darius követeinek megöletése csak azt bizonyítja, hogy az valamint korunkban, úgy hajdan is némelykor megszegték a legáltalánosabban elismert jogelveket. Eljárásuk bizonyos formaságokhoz volt kötve: elhanyagolásuk szigoruan meglőn fenytve.

A háború megízenése általános szokásban volt; ünnepélyes-

ségei különböztek; legrégebben juhnak áthajtásával az ellenséges határon történt.

Gyakran kiegyenlítési eszközökhöz nyultak; egyezkedések, igazlatói ítéletek, jóshelyi döntvények példái nem hiányoznak.

A háború az ősidőkben kegyetlen, utóbb főleg a görögök közt szelidült; a spártaiaknak már Lykurg tilalmazta a régi kegyetlenséget; különböző törzseknek különböző szokásaik voltak; általánosnak látszik, hogy a kezét nyujtó ellenséget fogságba ejteni lehetett ugyan, de megölni nem; valamint azokat sem, kik templomokban kerestek menedéket.

A foglyok váltságát megengedték; a temetés megtagadását becstelenítőnek tartották; eszközzésére a legyőzött fél fegyvernyugvást kért; minek folytán a győző diadaljelt állíthatott fel, mely fegyverekkel díszített fából állott, és sérthetetlen volt; ha az ellenfél a győzelmet kétesnek tartá, a maga részéről is állíthatott ily jelt.

A háborút Isten ítéletének tarták, mely a legyőzött ellen fordult, miért is vagyónára a győztes teljes jogot nyert; a szákmány vezér, katonák és államkincs gyakran az istenségek közt is osztatott fel.

A hadi foglyok rabszolgáknak tekintettek. A meghódított tartományok és városok irányában az eljárás különbözött, rendszerint adózás, katonáskodásra köteleztettek; az igazgatást a győztes vette által; szigorúabb sőt kegyetlen bánás példáira is akadunk; azonban elégséges Sparta eljárására utalni Plataea irányában a peloponnésusi háború alatt, s Athenére a milotiai irányában.

A nemzeti érzelmek és érdekek közössége a görög törzsek szövetkezéseire vezetett; azok közül az amphyctionoké jobbadán vallási alapon gyökerezett. Eskü által szentesített kötelesegeik a szövetséges város össze nem rombolásában, a templomok meg nem sértésében, az istének bántalmai megboszulásában állottak; gyülekezetök, mely minden évben kétszer tartatott, leginkább az ünnepélyek rendezésével, a szövetség szentségei őrzésével foglalkodott.

A többi szövetség a külbátorság fentartására vonatkozott; ilyen volt az, mely Athene felsőbbsege alatt a persák ellen Arisztides terve szerint létesült; ámbár később a szövetségesek kisebb nagyobb függésére, Athéne hegemoniájára vezetett.

Peloponnesus államai Sparta alatt egyesültek; az vezérkedett a háborúban, középpontja volt a tanácskozásoknak, melyek harcz és béke fölött határoztak; utóbb nem peloponnesusi államok is járultak ezen egyesülethez, és végre maga Athéne is kénytelen volt elismerni Spartának, régi vetélytársának, hegemoniáját.

A felsőbbség fölötti harczokban a hatalom egyensúlyának eszméjére is akadunk, az egyik vagy másik állam túlsúlyának mérseklésére, miből a versenygés, a háborúk ama láncolata vette eredetét egyrészt, mely a görög erő szétforgácsolásával, Macedonia győzelmét nagy mértékben segíté elő.

A görögöknél találunk a jog és állambölcselet termékeire. Plato és Aristoteles nevei itt is első helyen ragyognak, de munkáik inkább az állam beléletére, mint külviszonyaira vonatkoznak.

Plato a görögök közös származását tekinté jogközösségeik alapjának és forrásának, miért is a harczjogot azok között szelidebb, emberiebb gyakorlatúnak vitatta, mint a barbárok irányában; a béke, szerinte, a háború célja, amannak fentartása a társadalom főfeladatai közé tartozik; az államok egymás fölötti uralmát, mely azzal annyira ellenkezik, határozottan kárhoztatja.

Aristoteles a physikai túlsúly helyébe az elmebelit állítván, a görögöket már természeti tulajdonaiknál fogva más barbárok fölötti uralomra hivatottaknak vitatja, a nemzetközi kérdésekből tárgyalja a rabszolgaság, a foglалások és harcz kérdéseit, az utóbbit a szerzés törvényes módjai közé sorozván.

Előbb az állam természetét kellett kifejteni, mintsem annak külső viszonyait alaposan tárgyalni lehetett, így az első e tárgy munkák csak zseme kezdeményeit tartalmazhatták az utóbb oly virágzóvá vált nemzetközi jogtudománynak.

IV.

Róma több néptörzs ivadékaiból keletkezett; az isteni tiszteletet, a magánélet több intézményét idegenektől kölcsönözte, és így már eredetét tekintve sem hódolhatott az elzárkozottság szellemének.

Italia meghódítása után, a világ uralmát hitték osztályrè-

szöknek; ezen eszme már a köztársaság korában nyilvánult, a nép „princeps terrarum populus“, a föld „orbis romanus“, az ellenségek „rebelles.“ Ezen uralom céljának a népek javát, szabadságát állíták, később ez pusztá ürügyeül szolgált az elnyomatásnak, külviszonyaik fejlődésére és alakulására azonban nem maradhatott befolyás nélkül.

A jogosság eszméje, mely legrégibb intézményeiket átlengi, ez irányban is nyilvánult; a „jus gentium“ kifejezése igen régi, habár nem kizárólag mai értelmünkben használtatott, hanem részint azon általánosabb jogelveket jelenté, melyek szerint az idegenek ügyei intéztettek el, részint, mivel azok legtöbbszörre a természetl ész kifolyásai levén a római intézményekre is módosítólag hatottak, azon átalakító elveket, melyek a mai bölcséleti joggal egy jelentőségűek; ez értelemben mondá Cicero: „Quod civile non idem contemio gentium, quod autem gentium civile esse debet“ *); végre a nemzetközi viszonyokra vonatkozó szabályokat, tehát a mai jus gentium-ot.

Régi időkben idegen és ellenség peregrinus és hostis, egyértelmű szavak voltak. „Adversus hostem aeterna auctoritas esto“: egyike volt a vezéreszméknek, a nélkül azonban, hogy ebből az idegenek teljes jogtalanságát következtetni lehetne mint némelyek még legujabban is állítják.

Az idegenek számára külön fogadók voltak, az istenek ótalma alatt állottak, Jupiter, ki azért hospitalisnak is neveztetett, különös védőjöknek tartott, általa a vendégjog szentsége nagyobb nyomatékot nyert.

Roma felvirágzásával szaporodott az ottan letelepülő idegenek száma; külön város-rész jelöltetett ki számukra: és ha nem is teljes polgárjogot, de törvényes oltalmat élveztek; különös érdemeknél fogva azzal is megajándékozttván, kettős hazával „patria natura“ és „juris“-sal birtak. Az idegenek különböző osztályainak elősorolása a római belállamjog körébe tartozik.

A közlekedés biztosítására „recuperatorok“ állítottak fel, kik által a polgárok jogait érvényesíthették; kötések alapján némelykor mindkét érdekelt állam tagjaiból neveztettek; 508. R. E. u év óta különös „praetor peregrinus“ szolgáltatta ki az igaz-

*) De Officiis III. 7.

ságot“ a polgárok és idegenek, vagy magok az idegenek közt. Ezek ügyekben vagy római polgárt választottak pártfogójuknak, vagy ha ideiglen tartózkodtak Rómában, városuk ügyviselőjéhez fordultak, kikben a nagyjelentőségű consuli intézmény első csiráit látjuk.

A császárok korában a minden országokra kiterjeszkedő római birodalomban a „peregrinus“ elnevezésnek sajátosságos értelme elenyészett, a római polgárjogot előbb a latinok, majd az Antoninok korában a birodalom minden lakosai megnyerték.

A követségi jog nagy kiképezésben részesült, a követ személye szent és sérthetetlen volt, még a szertartási gyakorlat is szabályoztatott.

A megérkezők Saturn templomához közeledtek, neveiket a kincstár előjáróinak jelenték be; ha jövetelök célja nem tudatott, exploratorok által megkérdeztettek; elfogadásuk iránt tanácskozmány történt; szövetséges népek küldöttjei akadály nélkül fogadtattak el.

Elejükbe a quaestorok mentek, a legfelsőbb jelen lévő előjáró (magistratus) őket a tanácsnak mutatta be, mely követelményeik fölött távollétükben tanácskozott; ellenséges követek a város falain kívül fogadtattak.

A követek Rómában rendszerint törvényt állani nem köteleztettek, adómentességgel, gyakran szabad szállással birtak.

Háború előtt a rómaiak elégtételt követeltek; harcizenés nélkül, kivéven a védelem esetét, a háború nem volt jogszerű.

Az elégtétel követelése és a harcizenés a fecialisokat illette, kik mint a közbizalom őrei a nemzetek közt, a legelőkelőbb családokból választottak, külön testületet alkottak, mely egyes tagjai által az ünnepélyes szertartásokat hajtatta végre.

A rómaiak ezen intézetet az aequicoláktól vették át; Num a alatt honosult meg; a köztársaság idején hatásköre megszorítottatott.

A fecialisok a háború igazsága, a jogsértő személyek kiadása, követek bántalmai iránt határoztak; a szövetségek fölött örködtek, azokat meghosszabbították, a békekötéseket eszközölték, vallási törvények alapján a külső államélet alakszerűségeit kezelék.

A háborúnak, mind okát mind folyamát tekintve, tehát anyagilag és alakilag igazságosnak (justum, piumque) kellett len-

nie; az utóbbira nézve bizonyos szertartások nélkülözhetleneknek tartattak; a hadizenés, ha az elégtétel megtagadtatott, dárdavevés által a határ felé történt; utóbb midőn a háborúk Italia határain túl folytak, ezen ünnepélyek inkább csak fictiókká váltak, melyek bizonyos oszlopnál ellenséges foglyok ellen foganatosítottak. A hadüzenetbe az ellenség szövetségei mindig befoglaltattak.

A háború iránti véghatározat a népet és tanácsot illette, ez későbbi időkben a fecialisok határozatát egyensúlyozta.

A harcujognak alig volt határa; némelykor ugyan a nagylelkűség dicső példáira akadunk, de azok legtöbbször a politikának sugallatából eredtek.

A háború vagy megadás vagy fegyveres győzelem folytán érte végét; a megadás bizonyos ünnepélyességekkel ment véghez; kik arra készek voltak, fegyvereiket kiadták, paizsaikat eldobták, megfordították vagy fejükre tették; a megadás föltételei pactio által határozottak meg; annak az elhagyása nemzetjogellenesnek tartaték.

Ha fegyver döntött, szabad volt a pusztítás, városok feladulása; némelykor a lakosok minden különbség nélkül megölettek.

Ha életben maradtak, rabszolgákként adattak el; saját szökevényeikkel a rómaiak szigorúan bántak; kémeiket használták, de az ellenségeit vesszőzés meg halál érte.

Az elestek eltakarítása szent kötelesség; a fegyvernynyugvás megtagadása, ha a végett kéretett, valláselleni cselekvény volt; fegyverszünet alatt minden ellenségeskedés megszűnt, a ki azt elkövette, azt elégtételül a fecialisek az ellenségnek kiadták, a zsákmányolt vagyont pedig visszaszolgáltatták.

Az elfoglalt terület az állam tulajdonába került; némelykor haszonvételül a legyőzötteknél hagyták; az ellenséges ingó vagyon uratlanmnak vétetett, ámbár a foglalók azt rendszerint nem magoknak hanem az államnak szereztek; és visszafoglalása esetében előbbi tulajdonosának csak „jure postliminii“ méltányosságból adott vissza.

A hadi foglyok rabszolgáknak tartattak, a rájuk mérhető halál helyett szabadságuk vesztével lakoltak; ha ki nem váltattak, vagy mint „servi publici“ az államot szolgálták, vagy magányosoknak adattak el. Ha rómaiak visszakerültek hadi fogságukból

(*jure postliminii*) rendszerint visszanyerték szabadságukat, kivéven ha latroknál, vagy öngyávaságuk által jutottak fogságba.

A túsok intézete gyakorlatban volt; azok előkelő személyek, később legtöbbnyire királyfiak voltak, számuk némelykor több százra ment; személyük szent volt és sérthetetlen; de az adott szó megszegéséért népek részéről halállal lakoltak, kik közülök megszökni készültek, a tarpéji szikláról taszítottak le.

Az elfoglalt tartományok állapota, szervezete különböző volt, sokat szenvedtek a tisztviselők kapzsiságától, birtokolásuk biztosítására szolgáltak a római gyarmatok, melyek elfoglalt területen honi törvények szerint alakított községek voltak, és őrsgül a lakosok fékezésére, védelmül a külföldiek támadásai ellen állítottak.

A szerződések vagy béke vagy háboru viszonyaira vonatkoztak; az előbbieknél az egyenlőség elve divatozott; a békekötést, mely ünnepélyesen létesült, megelőzhette az egyszerű kötés (*pachó*) vagy az ígéretés (*sponsio*), az utóbbi a hadvezértől eredvén, a római népet, hozzájárulása nélkül, még nem kötelezte; ha ez tehát hadvezére ígéretét meg nem erősítette, a *fecialisok* a „sponsort“ az ellenségnek kiadták „*ut populus religione solvatur*“, hogy így mind a hit szentségének, mind hazájuk érdekének eleget tegyenek.

A szövetségeket (*foedus*) néphatározat folytán a *fecialisok* közbenjárásával kötötték; a hadvezérek azokat csak különös felhatalmazás folytán, követek közremunkálásával létesíthették; a *fecialisok* azokat különös ünnepélyekkel, melyeknek részleteit Livius tartatta fen, szentesítették meg*).

Roma a jog és jogtudomány fejlődésére oly kedvező viszonyainál fogva a nemzetközi jogviszonyokat és alakszerűségeket biztosabb térre vezette: az igazság ama számtalan örök érvényességű elvei, melyek a római jogot jellemzik, nem lehettek hatás nélkül a rómaiak külső államéletére; de hiányzott a rendíthetetlenül biztos alapjok, és így a politikának érdekei könnyen elhomályosíták a jogosság fényugárait, és eljárásuk az idővel nem csak nem szelidült, hanem kegyetlenebbé, igazságtalanabbá lön, minek kulcsát Florus eme jellemző szavaiban találjuk: „*Populus romanus*

*) I. 29.

adversus externos primo arma pro libertate arripuit, mox pro finibus, deinde pro sociis, tam pro gloria et imperio“ *).

A történet fejlődése befolyással volt az írókra, mihez a görög bölcselek tanai járultak. Cicero Aristoteles nézeteit a nemzetek túlsúlyáról tette sajátjává, de csak az alsóbb rendű népek javára, minden zsarnokság kizárásával; az idegenek iránti rokonszenvet, az emberies bánást az ellenséggel melegen pártolja, mint fogalmaiban általában, úgy azok körül is a gondolkodó elmejü és buzgó jogérzetü férfit tüntetvén előnkbe; ugyanazt mondhatjuk Senecáról, ki a békét az emberiség főjének tekinti, az összes emberiség testvériségének eszméjét megérinti, a háborút és bajait kárhoztatja; miért is e két férfit Mark Aurel, Epiktettal jobb kor előhírnökeinek tekinthetjük.

Jobb kornak, mely az emberiség jogközösségét, egyenjogúságát, testvériségét vallván elveinek, a nemzetközi viszonyokat is más alapra fektet.

A régiek a nemzeti elszigeteltség irányát követvén, leginkább csak czélszerűségi, eszélyességi szempontból indultak ki viszonyaikban; szelidítő befolyással csak is a vallás birt, melynek tanai az illető nemzet erkölcsiségét vevék tekintetbe, de semmikép sem az ellenfél jogosultságát Görögország, Roma a polgárisultság eszméivel haladván, kedvezőbb fordulatot készítettek elő, de az csak az személyesség általános, néptörzs különbség nélküli elismerése által állhatott be, melyet másnemű elemek közreműködése idézhetett elő csupán, mint a minökre az ó-kor népeinél akadunk, a keresztyénség éltető szelleme, mely az összes emberiség átkarolásával a felebaráti szeretet ágazatát tette diadalmassá.

V.

A nemzetközi életben a tengeri viszonyok a legfontosabbak közé tartoznak; lássuk tehát azoknak állapotját a régieknél.

China, India és a héberek nagyobb befolyással a tenger körüli nézetekre és viszonyokra nem voltak; róluk e tekintetben kevés adatokkal birunk; több van Persiáról és a phoeniciaiakról, legtöbb a görögökről, és romaiakról.

*) I. 9.

A tenger uralmára nézve szétágaztak a régiek nézeteikben; általában birtokba szerzését és így a tengerreszek fölötti felsőbb-séget lehetségesnek vélték.

Minos Kreta királya volt az első, kinek azt a Kreta körüli és Aegaei tengerreszekre tulajdoníták; ő ezen vidéket a tengeri rablóktól felszabadította, gyarmatokat szállított, hajóhadat tartott.

Minos után a középtenger fölötti uralmat több állam gyakorolta rövidebb hosszabb ideig, melyeknek emlékezetét Eusebius, Rhodusi Kastor nyomán tartotta fen; közöttük a rhodusiak, phoeniciaiak, egyiptomiak, samosiak, lakedemoniaiak, a legnevezetesebbek.

Athene főfigyelmét a tengerre irányozta; hegemoniáját arra nézve a mykalei győzelem után elismerte Sparta is; tengeri hatalmuk alapítója Themistocles, állandósítója Aristides volt, az attikai szövetségről alkotott szabályai által; uralmukat a görög tengerek fölött a cimoni béke után a perzsák is tisztelni kénytelenültek; gyakorlatát foganatosították az idegen hajók száma sőt alkotásuk meghatározása, kikötői vámok, szóval a kereskedelem fölötti rendelkezésük által.

A persák tengeruralma a kisázsiai görög városok birtokán gyökerezett; a Vörös tengerre nézve kétségtelen volt.

A viláгурalkodásu Sándor birodalmának feloszlása után a syriai tenger uralmát Antiochus Epiphanes, az egyiptomiét a Ptolomaeusok vették igénybe.

Carthagó, az első pún háború előtt és után a leghatalmasabb tengeri állam, túlsúlyát a legnagyobb szigorról gyakorlva Syria partjaitól Hercules oszlopáig, míg Rhodus befolyása Athéne bukása után a szomszéd tengerekre szorítkozott, és csak közvetve törvényei által hatott tágasb körben.

Azok, úgy látszik, leginkább szokásbeliek voltak és a tengeri kereskedelem magánviszonyaira vonatkoztak: Romában némelyek honosításukat Augustusnak, mások az Antoninoknak tulajdonítják, ámbár valószínűleg soha egész terjedelmükben el nem fogadtattak, hanem csak némely kérdés eldöntésére birtak érvényességgel.

A romai jogászok elvileg a tenger szabadságát elismerik, közös volt minden nemzettel mint a lég; Ulpian minden kor-

látozást jogtalannak állított; később ezen elvöket csak a magánjogra szorítván, a tengert a romai állam köztulajdonának tekinték, megalapítására jóslatra is hivatkoztak*).

A második pun háború követelésüket ténynye valósítá; uralmukat a kereskedelem biztosítására, rablók kiirtására használták.

Legelhirhedtebbek levén e tekintetben az illyrek, a romaiak őket is megzabolázták, hajóhadukat megsemmisíték; de a korinthusi és mithridatesi háborúk folytán ezen baj újra föléledvén, a Középtengeren hallatlan fokozatra emelkedik, míg P o m p e j u s a rablók hajóhadát Ciliciánál tönkre tette, a kereskedelmet biztosította.

Azóta a romaiak elismert urai voltak a tengernek Hercules oszlopaiig, sőt Halycarnasusi Dionysius már a nagy oceán urainak is mondja, a meddig azt hajókkal átszegni lehet; a császárok gyakrabban a tenger és föld urainak neveztettek, habár azt többször csak szónoki szólásmóddal használták és a „mare nostrum“ kifejezését jobbadán a Középtengerre alkalmazták. L e o császár törvénye utóbb a tenger elfoglalhatását azon természetszerű határra vezette vissza „quousque ei a terra imperari potest“; a thalassocratia a partmellékre és a birodalom tartományaitól körülvevő tengerekre szorítottatott. Eredménye, gyakorlati következménye a hajók megvámoltatásában állott.

Tengeri szertartások a romaiak tengeruralmával kezdődtek, és igen egyszerűek voltak; tengerügyi hajónak vitorlák, a kikötőkbe és idegen tengerre érkezésöknél „suppara-k“, lobogók lebocsátása által tisztelkedtek.

A partvetődék úgynevezett jogát a görögök elvileg ugyan nem vitatták, de fájdalom nem ritkán gyakorolták. Romában az Antoninok azt szigorúan tilalmazták, az elhagyás ily esetben nem védelmezett, és a hajótörés által partra került dolgok eltulajdonítói tolvajoknak tekintettek, a ki pedig veszélyben forgó hajók segélyezését akadályozta, rendkívüli büntettségben vált bűnössé.

A tengeri rablás P o m p e j u s győzelme óta béke idején megszűnt; a tengeri háború azonban semmi határozott szabályokhoz kötve nem volt; a mi az ellenségre ártalmas az szabadnak tartatott; a hajózárlet (embargo) azon elv szerint, hogy az ellenség vagyona elkobozható, alig jött alkalmazásba; rendszerint az

*) Virg. Aeneise. I. k.

ellenséges hajókat megsemmisítették, az ostromzárlatot már gyakran foganatba vették.

A harcz színhelyén a kereskedés tökéletesen megszűnt, a semlegesek jogai tekintetbe sem vétettek, a háború sanyarúságai már az ókorban nem csak az ellenséges feleket, hanem a semlegeseket is érzékenyen sújták : Oly állapot, mely évezreden át kevésben változott, csak napjainkban vett szerencsésebb fordulatot.

Mily átalakulást idéztek elő, a nemzetközi jogviszonyokra nézve, az ókort bezáró világrendítő események, következő czikünkben érintjük meg.

PAULER TIVADAR.

IRODALMI SZEMLE.

(KÜLFÖLDI REGÉNYIRODALOM.) — Elismert dolog, hogy a német s különösen a francia regény sokkal keresettebb és népszerűbb nálunk, mint az angol. A köztapasztaláson kívül, a kiadók, könyvárusok, kölesönkönyvtárak üzletkönyveinek adatai egyaránt bizonyítják ezt. A kiadó vállalat vonít, ha angol regény fordításáról van szó s raktárára mutat, melyből a fordított Dickenst ma holnap sajt alá fonszámra kénytelen eladni; a szerkesztők francia regényt közölnek a lap tárczájában; a könyvárus azt mondja, hogy tíz francia regényt ad el, míg egy angolt; a kölesönkönyvtárakban szép tiszták az angol regények, míg a több példányban tartott francziák hamar rongyollanak.

Megvallom, én ezen aránytalanságot — mint közizlésünk rovására esőt — sajnálom, mert meggyőződéseim, még pedig nem csak egyéni, hanem Európa első kritikai tekintélyeinek nézeteivel egyező meggyőződéseim, hogy Anglia regényirodalma az utóbbi három évtized alatt művészi szerkezet és erkölcsi irány tekintetében, messze -- csaknem elérhetlen távolságban hagyta maga után bármely más nemzet e nemű irodalmát.

„Nyúljatok csak a teljes emberéletbe s a mit kimarkoltok belőle, az regény“; — Göthe e tanát az angol író követi legszigorúbban. Alakjai nem ördögök és nem angyalok, hanem emberek, erényeikkel és fogyatkozásaikkal, minőkkel a társadalomban találkozunk, legfőlebb csak annyira eszményesítve, mennyire ezt — épen úgy, mint az arczképfestő vásznán — a művészi forma megkívánja, de egyszerűsággal a művész ecsetének néhány vonása alatt életre kidomborodva, úgy hogy a jó squire Haseldean (*My Novel*), a fuvaros Barkins (*Copperfield*), az írlandi földesúr és családja (*The Dord family abroad*), a rút és ügyetlen, de nemes és önfeláldozó Dobins kapitány (*Vanity Fair*) s számtalan más előttiünk mozgó, beszélő, cselekvő alak csakhamar mint régi ismerős áll előttiünk, ha soha sem is valánk még brit földön. Meséi természeteseek, cselekmé-

neyi a szereplők jelleméből okszerű fejlődéssel folyók, melyekben a nyilvános, társas és családi élet híven festett viszonyai közt észrevétlen ismerkedtünk meg az angol intézményekkel és szokásokkal s mind a kettőnek jó és rossz oldalával, — s a melyek nem idegfejesztő események mesterkéltek, de mulékony emótiójával, hanem a cselekményekből önként keletkező jótékony hatással lepik meg a kedélyt s e hatás belterjesebb és maradandóbb, mint a fokozott idegeken átrezgő játékok; e hatás a lelket fogékonyabbá teszi a szépre, jóra, nemesre, mert a lélek és szív benső világából származik s a kényszerűleg ható tanulságot oly alakokról veszszük, melyek hozzánk hasonlóak lévén, azt látszanak mondani: „más név alatt rólunk szól a mese.“ — Ilyen az angol regény.

Tekintsük most a francziát. Itt mindent találunk, csak valót, életet nem. Az erény angyalszárnyakkal lebeg az ég felé, a bűn sátán szarvakkal öklel, lólabakkal rúg — mindakettő megtagadja emberiségét s ezért legfőleg a képzelődésre hat, de a kedélyre nem. Ily alakok természetesen nem is cselekedhetnek úgy, mint a közönséges halandók s így a mese mondvacsinált mesterséges rugókon pattanva bonyolódik és fejlődik, többnyire egymásra torlódo események közepett, melyeknek szemfényvesztő leírása akarja feledtetni a lélektani következetesség és összefüggés hiányát. Lehetlen jellemek, képtelen események, melyeknek borzalomig csigázása végett legyilkolt áldozatul esik a morál, psychologia, izlés, történelem; eszményesített bűn s a romlottságnak természetes alapúl elfogadása, melyen aztán a regény szerkezetének ingatag falai épülnek; mindez megvesztegető síma könnyűséggel adva arravaló, hogy a családokba harapó olvasó idejét néhány órai izgultsággal megpróbálja s szívét — legjobb esetben — üresen hagyja. Ilyen a franczia regény.

Önként érthető, hogy én itt átlagos számítással szólok; mert valamint az angol regények közt is van elég rossz, úgy a francziák közt is akad jobb, bár ezek legjobbjainál s műszerkezetre nézve valóban kitűnőknél is — kevés kivétellel — vagy nem földön járó lényeket, vagy beteges jellemek és aranyozott bűn alakjában hibás alapot találunk s ezek annál veszélyesebbek, mert a remek műformába öntött költsézet eltakarja a hibás alapot, honnan a kiindulás történt s elhitei, hogy mindez rendén van és nem lehet másképp.

Meg kell jegyeznem továbbá, hogy az angol és franczia regény főnebbi általános jellemzésével leginkább azon irányt akartam megjelölni, melyben a két nemzet regényirodalma századunkban halad s mely nagy részt a csatornán inneni és túlnani társadalmi viszonyokban leli kulcsát. A szigetország intézményeinek több százados szilárdsága oly alap volt, melyen — a házi körére szoritkozni különben is szerető szász-celta faj családi élete oly fokra fejlődhetett, minőn azt, tekintve a társadalom minden osztályát, talán egyetlen más államban sem találjuk; míg az erőszakos rázkódások s egymást felváltó uralmak pártszenvédélyei a franczia családi életet megtépve, összezilálva, ennek kötelékeit lazákká tették s a véralkatánál fogva könnyelműbb és ledérségre hajlóbb francziát oda vitték, hogy a házi körében fel nem talált, vagy szétdúlt boldogságért

egyéb örömekben keressen kárpótlást, szórakozást. — E szerint, amott teljesen kifejllett családi élet, a házi erények és kötelességek szigorú tiszteletben tartásával; itt általán véve ezek hiánya s a sikamlós térre csúszásnak engedékenyebb átnézése : ez azon általános typus, mely a két nemzet társadalmi viszonyaiból annak regényeiben tükröződik vissza. Hogy a társadalmat olyannak festé, a minő (?) : ebben mentségét találhatja p. o. Balzac, de ama vád ellen semmi sem mentheti őt, hogy a bünt, a ledérséget, eszményesítve oly szép alakba öltözteté, melynek a jók közt járva ne legyen oka szemét lesütni s mely megtűretésével, büntetlenségével, gyakran uralkodásával, a világ romlott folyását szentesítse.

Midőn tehát, szerintem — s ismétlem, az első rangú kritikai tekintélyek szerint is — a modern angol regény annyira a francia fölött áll : méltán közizlésünk rovására esőnek tarthatom, hogy míg ez utóbbit mohón élvezik, az angolnak nálunk közönsége is alig van.

Mik ezen aránytalanság okai?

Egyik oknak azt tartom, hogy az olvasóközönség, a fordítandó művek ferde választásával s a választottaknak élvezhetlen rosz fordításával lön az angol regényektől elidegenítve. Vegyük csak például a „Hard Times“-t. E regény Angliában nagy hatású volt, mert a vastag materialismust támadta meg, mely az ottani nyerészkedő, számító üzletvilágban minden hitet, minden költői vonást előléssel fenyeget. E támadó irány ott helyén volt, a regény jellemeit mindenki ismerte, a humort felfogta, megérté : de nálunk, kik ha valamiben, épen abban különbözünk az angoloktól, hogy nem csak nem hódolunk a materialismusnak, sőt épen ellenkezőleg az ábrándok eszményvilágában szeretünk élni; nálunk e regény még annyi érdeket sem gerjeszthetett, mint egy megfajteni nem bírt s ezért félredobott rebus. Nem csodálom, ha az, ki Dickensnek csak e regényét olvasta magyarul, nem vágyik többi művei után. A „Bleak House“ helyett „Nickleby“ vagy „Copperfield“ szintén szerencsésebb választás lett volna s inkább képes arra, hogy a magyarnak is élvezetes tartalmával Dickenst megkedveltesse, értem jó fordításban, mely azonban nálunk ritka dolog; e munka többnyire szakmányban foly s oly könnyedén van kezelve, hogy míg a francziából fordított művek nagy részének olvasásakor vagy színházban hallásakor is nem egyszer jöttem a meggyőződésre, hogy a fordító a magyar nyelvet tökéletesen nem bírja, az idegent pedig csak pedzi. A mű becsét az határozza meg, mi és miként van elmondva benne s ha e mikéntet a fordító rozsul oldja meg, forditmánya olyan lesz, mint egy tollazatától megfosztott kolibri, vagy a Madonna della Sediának szobafestő készítette másolata.

A hibás választás és rosz fordítás egyébiránt még nem fejt meg teljesen az angol regénynek magyarországi népszerűtlenségét. Külföldi regényeket nálunk sokan olvasnak német fordításban s itt is a francia modern regények uralkodását látjuk a többiek s különösen az angol fölött. Miért van ez így? hiszen az intézmények, melyek közt növekedtünk, rokonabbak az angol, mint a francia intézményekkel; falun lakni szerető birtokos osztályunk életmódja megegyezőbb az élményeit szintén falun

találó angol aristocrata és gentry kedvteléseivel, sőt egy egy jó öreg squire meglepő hasonmása egykori táblabíráinknak; a komoly, nyugodt, barátságával nem pazar magyar jellem összeolvadóbb az angol zárkózottsággal, mely azonban ha kinek megnyílt, azt szíve mélyébe fogadja, — mint a francia röpké ragaszkodással, mely könnyen ad és rögtön kér bizalmat, könnyen szeret, könnyen feled: szóval a nyilvános, társadalmi és családi téren több a találkozási pont az angol és a magyar, mint a magyar és francia elem közt, s ehhez képest az egyik könnyebben megértheti a másikat.

Es mégis, miért e tódulat az újabb francia regények felé, nemcsak az olvasó közönség részéről, hanem — fájdalom — regényíróink között is? Miért kezd lábra kapni ama circulus vitiosus, hogy az olvasó közönség rontja az író, ki — ezt nem egytől hallottam — a közizlés igényeihez alkalmazkodni tartja magát kénytelennek; s viszont az író rontja a közönséget, csemegékkel rontva el érzékét a táplálóbb szellemi eledel iránt?

E bajnak két oka van. Az egyik a tárczaregények keletkezése és divatja; a másik az egyöntetű, avatott, lelkiismeretes s a műbecsen kívül egyébre nem tekintő kritika hiánya.

Franciaországban, a lapok feuilletonjai a restauratio utáni években kezdtek közölni regényeket, ama nemzedék számára, mely a forradalom rémuralmát, a consulatust, a császárságot, a lemondást és visszatérést, Waterloot s a Bourbonok visszahelyezését megérte s oly korszakot élt, melynek minden napja új csodát hozott, új és nagyszerű emótiókkal rezegette át a kedélyeket. Az író, hogy érdekes legyen, a megélt emótióknál még nagyobbakat igyekezett szerezni, még pedig úgy intézte dolgát, hogy a feuilleton minden száma csattanós tartalmú regényfejezetet hozzon. Így történt, hogy kibányászták a borzalom és iszonyat, a természetellenes bűnök és kebellázító kegyetlenségek rejtekeit, s míg agyrémeket költének vagy typusúl nem alkalmazható szörnyű dolgokat színezték ki, addig a társadalom valódi ferdeségeit, hibáit, bűneit lágy kezekkel simogatták, szép ruhába öltöztették s hizelegtek közönségüknek, hogy a mea culpa-ra hajlandó is elmondhassa: hiszen ilyen a világ, miért legyen én jobb? E rossz irány vételén kívül, a regény szerkezete, műformája is szenvedett. Az írók napról napra, tárczáról tárczára irták regényeiket s ezeknek már néha közepét közölte a lap, midőn a szerző még alig tudta, miként fejtse ki a bonyodalmat. Vagy ha tudta is, sietve irt munkájának már közölt eleje többé nem állt hatalmában és habár ennek hiányait belátta is, kénytelen volt menni a kijelölt uton s a kényszerű sietésben a következetesség, a műforma, az egyöntetűség áldozatul esett; nem is említve a jellemek festését, melyeket írójuknak tanulmányozni nem volt ideje, melyeket maga sem ismert s egy napról a másikra ép úgy elfeledett, mint a rögtönzött regény olvasója. — Így keletkezett a jelen francia regény s miután a főbb vázolt modorban egyik író a másikon tul akart tenni, így lőn a francia irodalom száz meg száz oly regénynyel elárasztva, melyeknek legneve-

zeteshjei is ephemer életre születtek s melyeknél csak az sajnálandó, hogy a tehetséges író ily veszendő irányra vagy inkább iránytalanságra pazarolta költészete kincsait. Az az egyszerűségében remek angol „Copperfield“ (melyet nálunk oly kevesen ismernek) még akkor is élni fog, midőn a „párisi mystéres-ek“ és az „ördög naplója“, a „Monte Christok“ és a „Père Lachaise-i éjek“ meg a „Mohikánok“, annyi mással együtt (melyeket nálunk mindenki ismer) ép úgy feledésbe merültek, mint a gyermekkorunkban olvasott lovag- és kísértetes regények.

Nálunk a tárczaregény alig hat-hét éves, tehát lendülete ép azon korra esik, midőn a közönséget nem minden csekélység érdekelte s idegfeszítő nagy dolgokról vágyott olvasni. Analogiámat nem viszem tovább, nem is vihetem, mert hála az égnek annyira még nem jutottunk mint a francziák, de azon az uton vagyunk; a nagy közönségben meg van a fogékonyság a könnyű táplálékot befogadni, s ki resteli a félévig folyó regény végét bevárni, többnyire szereti, ha a lap minden száma valami izgatót hoz, akár egy rendkívüli alak, jelenet vagy esemény, akár egy kikerekített anekdota képében; az írók nagy részében meg van a fogékonyság ezen igényhez alkalmazkodni s kerülni minden oly mélyebben bonczoló speculatiót, mely a műnek, mint egésznek, megadná ugyan a kellő magot, színt és zamatot, de a mely több tárczára szakítva talán unalmassá válhatnék; a kiadókban megvan a fogékonyság, a közönség inyére való dolgot adni a tárczáokban, hol éppen ezért az utóbbi évek alatt annyi fordított francia regénysemmiségeket is találtunk.

A tárczaregény tehát íróját és közönségét egyaránt rontja; az író azért, mert lazán, sietve, szaggatva s csak az érdek folytonos fentartására való ügyelettel tanítja dolgozni; a közönséget azért, mert érzékét eltompítja a kedély-életből merített reflectáló művek iránt, melyekben nem a meglepő eseményeknek derült égből leütő villáma ad váratlan fordulatot, hanem lélektani kényszerű következetesség alapján fejlődik a mese — s ennek tragikuma vagy komikuma aztán ép oly szívképző és élvezetes hatást gyakorol az érzékkel bíróra, mint a mily értetlenül pattan le arról, ki a phantasiát rendkívüli — habár merőben vagy erkölcsileg lehetlen — eseményekkel izgató regékben keres és talál pillanatnyi szórakozást. Ezen érzékeltompulás olvasó közönségünk nagy részénél az által is nyilatkozik, hogy Dunast Dickensnél, Suet vagy Souliét Levernél, Gozlant, Févalt s a hasonlókat Thackeraynél mérhetlenül többre becsüli.

Hogy ez történhetett s a közizlés e téves uton menet romolhatott, azt az önálló kritika teljes hiánya fejt meg. A kritika nálunk a folyó évtized eleje óta bajos, kényes tér volt. Leginkább politikai lapok tárczái kezelték azt, a minő volt is; ép azon tárczák, melyek a francia regényeket s a francia modoru könnyűséggel írt eredetieket hozták. S a bírálatformáknak sok, a kritikákra nem tartozó, tekintettel kellett egymásra lenniök. A magyar betűt, bárminő legyen az, terjesztetni kell ez idő szerint — mondák; s terjedését, nemzeti szempontoknál fogva, szigorú rostára fogással gátolni nem szabad; ama távolból jött regény

hibáit kegyeletből nem lehet említeni; ezét sem, mert a lap közönsége is rossz néven venné kedvence megrovását s ez ennek sem esnék jól; egy regényt azért kellett kimélni, mert csak lelki szemekkel látó írója tollba mondta azt, a másodikat, harmadikat, negyediket azért, mert írója hölgy, vagy kezdő, vagy a lap dolgozótársa stb. Szóval, hiányzott a biztos, hiteles jelző, — s az olvasóközönség az örökös egyhangú dicsérés közt nem tudta, mi jó, mi nem az, mit vegyen, mit ne vegyen; egy része elveszté bizalmát és semmit sem vett, a másik pedig a dicsért művekkel szabadon engedé izlését és érzékét rontani. A kritika színtelenségét eléggé jellemzi a tény, hogy midőn egy egy valóban jeles mű jelent meg, az illetékes, avatott bíráló nem mert róla írni, mert bármennyire kiemelné is érdemeit, szépségeit — de, ha lelkiismeretes akar lenni s hiányairól is ép oly tüzetesen szól, a közönségnek könnyen oly hiedelemre adhatott volna okot, hogy az ekként taglalt (jeles) munka messze alatta áll egy másik silánynak, melyet azonban a pajtáság és kegyelet közötti melléktekintetek valamelyike felmagasztalt.

Midőn tehát, önálló kritikai közlöny hiányában, e provinciát lapok tárczái pótolták s ezek is (leszámitva egy-két becses cikk-cyclust, melyek azonban nem egyes művek bírálatai, hanem egy egész korszak irodalmi működése és fejlődése fölötti essayk, tanulmányok és összefoglaló visszapillantások valának), a megjelent eredeti munkákról nem rendszeren, hanem csak elvétve s többnyire a melléktekintetek zsinórmértékével szólottak, annál kevésbé volt várható a külföld irodalmi termékeinek sorozatos bemutatása s a jelesebbeknek részletes ismertetése, mi legalább tájékozául szolgált volna az érdekletteknek s talán bevághatá vala utját annak, hogy midőn elég a fordítani való jó munka, akkor silány vagy specialis irányú művek fordítmányai akár laptárczában, akár önállólag jelenjenek meg.

A „Budapesti szemle“ ezen — irodalmunkban oly rég érzett — ür betöltésére van hivatva. A honi irodalmat koronként figyelemmel kísérve, kiterjeszti ezt a külföld tudományos és szépirodalmi műveire is s kellő irányban rakja le a pálya síneit, melyeken a közönség a tudományos, művészi és izletes élvezet czélja felé haladhasson. A vállalat munkatársai egy részének nagy hitelű nevei elegendő biztosíték arra, hogy az olvasók a követendő irányt valódinak, a véleményt avatottnak, az ismertető bírálatokat őszintéknek s a műbecsen kívül egyébire nem tekintőknek tartsák, mert elérkezettnek vélem azon időt, midőn az igazságos, bár szigorú, taglalás magában az irodalom terjedésének érdekében szükséges, miután többé nem áll az, hogy a magyar betű terjesztésének fő feltétele az okvetlen dicsérés, habár a közönségnek s a bíráló egyéni meggyőződésének rovására történnék is ez. Sőt ellenkezőleg, az önálló kritika egy feladatának tartom, a közönséget a már már lábra kapó bizalmatlanságtól és csömörtől megóvni.

A honi tudományos, szépirodalmi és művészeti térre ellenőrtől több, e szakban első rangú tekintély vállalkozott; a külföld irodalmi termékei egy részének ismertetésére engem hívott fel a szerkesztő — s én

mielőtt egyik közelebbi füzetben megbízásom teljesítéséhez fognék, — a regényirodalom körüli általános nézeteimet e bevezető sorokban kívántam letenni.

BÉRCZY KÁROLY.

MISCELLANIES : PROSE AND VERSE. — By W. M. Thackeray.
(Vegyes tartalmu iratok, prózában és versben. Thackeraytól.)

Thackeray, kit egyik legérdekesebb művéről (A hiúság vására) a magyar olvasó közönség is ösmer, régiebb munkáit adja ezen gyűjteményben. Mind önmagának, mind a világnak szolgálatot tőn ez által; a mennyiben e munkái számára szintoly nagy olvasó közönséget biztosít, mint a minővel ismertebb művei dicsekedhetnek. E korábbi munkáit olvasva, — úgymond az angol Athenaeum, — sokkal tisztább fogalmat szerezhetünk magunknak szerző sajátosságairól, mint a minővel előbb birtunk.

Először is ez iratokból világosan kiténik szerző szellemének fokozatos fejlődése. Vannak írók, a kiknek korábbi munkáiban semmi nyoma sem található az általok később kifejtett tehetségnek; míg némely írók korábbi munkái majdnem szintoly kitünőek, mint bármelyik későbbi iratuk. Thackeray közép állást foglal el az írók ezen két osztálya közt. A „Vanity Fair“ (hiúság vására) előtt megjelent munkáit éppen nem lehet ugyan ama művével s a még későbbiekkel egy sorba helyezni; mindazáltal félreismerhetlenül hasonló jellemvonások bélyegzik azokat. Ezen fokozatos fejlődése kiválólag tanúsítja egészséges szellemét. Ő — biztos állíthatni — a legegészségesebb szellemű írók egyike, a kik Scott és Byron kora óta elhíresedtek. Erre mutat kellemes, férfias és társalgásszerű írmodora. Nagyon kiméletesen használván a képes kifejezéseket, teljesen ment levén a cifrázatoktól, ritkán érintvén a szenvedély és érzelem mélyebbhangu húrjait, mindig uralkodik önmagán és sohasem veszi le szemét az olvasóról. Oly nyugodt és értelmes, hogy szinte prózáinak látszik; s mégis néha oly mélyen megindít, mint bármely tragicus költő. Ez onnan van, mivel erős, egészséges szelleme kiválólag a köznapi életet kíséri figyelemmel, s ekkép csak ritkán és gazdálkodva, de akkor annál nagyobb természetességgel mutatja gyöngédebb és szentebb kedély-hangulatát.

Az újabbkori angol irodalomnak általános hibája volt a súlyegyen hiánya, a szerző pillanatnyi felbuzdulásának túluralkodása, az öszhangzat elhanyagolása, s a külalak megvetése. A dolgok ezen helyzete mind prózában, mind költészetben, nagyon messze ment. Értelmes emberek ismét Horáczukhoz és Pope-jokhoz fordultak, s jobb napokra vártak; mignem Thackeray írói tehetségének kifejlődttével oly változás következett be, a mit az egész olvasó világ élvezhetett. Oly író állott elő, ki a köznapi élet nyelvén beszélt; a ki humort és szenvedélyt tudott felizgatni, ama súlyegyen megháborítása nélkül, melyet a jelenkori angol szeret fentartani; oly gúnyíró, a ki ostromozá a kort, a nélkül hogy egy perczig is a pusztába vonulásra gondolna; oly beszély-író, a ki mély ér-

deket tudott gerjesztetni, a nélkül hogy beszélyeiben valaha a színhely messze esnék a londoni West-End bizonyos meghatározott ismerős pontjától. Az utókor bizonyosan főleg Thackeray munkáit fogja olvasni, ha meg akar ismerkedni a jelen korbéli mivelt angol társadalom saját szerű erkölcsi hangulatával, — melynek hű előtűntetésére az ő egészséges szelleme különösen alkalmas. Tehetségei kellő arányban állanak egymással; s mindegyik tehetsége fölött egyenlően uralkodik.

A mi már azt illeti, hogy tehetségei közt melyek a legerősebbek: úgy látszik, hogy ő csak történetesen lett beszély-íróvá, s hogy természeténél fogva inkább észlelő, mint elbeszélő. Ő hihetőleg szintoly mara dandó becű e s s a y-*ket* tudott volna írni, mint Montaigne vagy Addison. De a divat változik azon irányt illetőleg is, melyet az észtehetség vesz. Így Addison korunkban nem írta tragoediát; s Thackeray Addison korában nem írt volna beszélyt. Midőn valamelyik beszélyét elolvastuk, — nem a meséről, hanem főleg a jellemekről gondolkozunk; még pedig azért, mivel ez utóbbiak bölceletet testesítnek meg. Nem az érdekel bennünket, hogy mi lesz valamely hősből; hanem az, hogy milyen ez a hős. Ennélfogva Thackeray, mint pusztán beszély-író, irodalmi rangjához képest gyakran igen gyöngé; s beszélyeinek legnagyobb részében inkább az oktató, mint az elbeszélő rész az érdekes. Innen van az is, hogy nagyon fiatal emberek nem kedvelik munkáit. Egyes munkáinak rendkívüli sikere annál nagyobb dicsőségére szolgál, mivel nem bír kittünő elbeszélői tehetséggel; s mivel ennek hiányában, ama sikert főleg mint bölcelkedő humorista vívja ki, — szüntelen saját századával foglalkodván, s egy világ fia könnyű stíljében szólván ahhoz. Bölcelete, széles és sokoldalú tapasztalása, művészi ügyessége, férfias, választékos és társalgásszerű stílje által szerző meg nagy hírnevét. Nem népszerű hírnév ez, széles értelemben véve; hanem — mint az ifjabb Pliniusé vagy Rochefoucauldé — főleg a miveltébb és tanultabb osztályok körére szorítkozik. Ő ezen osztályokról, s azok számára ír; s még az alsóbb osztályokból vett alakjai is olyanok, melyek a felsőbb osztályoktól függenek, mint: vendéglősök, cselédek stb. Így p. o. egyetlen író sem vizsgálta oly alaposan az inasi osztályt.

Azonban noha Thackeray a fensőbb osztályokból veszi szemlélési pontját, — azokat saját modorában kiméletlenül kigúnyolja; úgy hogy őt némelyek kiválólag gúnyirónak tekintik. Valóban saját szerű irodalmi tulajdonai, — bölcelkedő észlelése, ügyelése a jellemekre, mély érzelme a jog és jogtalanság, a szép és rút iránt, kifogyhatlan humorával együtt, őt alkalmilag ellenállhatlanul ösztönzik a satyrára. Már ezen vegyestartalmu iratokból világosan kitünik, hogy noha minden egyéb tulajdonai is szintoly valódiak és természetesecek, — a satyrában legnagyobb mester. Kineveti ugyan a világot, de azért maga is világ fia; kigúnyolja ugyan a divatszerű életmódot, de azért attól nem idegenkedik; s szintugy kész lenne bárkit kigúnyolni, a ki azt szerfölött hevesen támadná meg. Súlyegyenartási sajátágát seholsem tanúsítja annyira, mint a satyrában. E tekintetben némileg hasonlít Horáczhoz. Jelszava lényeg-

gesen : *Ne quid nimis*. Néha, éppen midőn leghevesebben kifakad, — kedvét találja benne, hogy rögtön megforduljon, s nevető-társát és bámulóját szintén kigúnyolja; mintha ostorával hátraütne arra, a ki kocsija bakjára ült fel. E tekintetben különösen kitünő Thackeray-nek a jelen gyűjteményben foglalt „*Book of Snobs*“ czimű munkája, mely telve van az angol társadalomra vonatkozó érdekes apró észrevételekkel. Oly természetrajzi gyűjtemény, melyben számtalan polgárisodásunk napfényén röpködő ritka bogárfaj van satyricu; tüvel átszúrva, s tanulmányozás végett külön czédulákkal ellátva.

A fent czimzett vegyes tartalmu iratokban számos olyan eszmével s észrevétellel találkozunk szerzőnek, melyek későbbi nagyobb munkáiban is előfordulnak. S ezen tény is szerző tehetségeinek fokozatos kifejlését tanúsítja. Ő mélyen ásott s gondosan gyűjtögetett, mielőtt saját hírtiplomát fölépítette volna, mely hihetőleg annál tovább fog fenállani. Valóban azok, a kiket kiválólag bölcselkedő regényíróknak nevezhetünk, — úgy látszik, általában csak érett korukban jutottak hirre. — „*Don Quixote*“, „*Tom Jones*“, s „*Tristram Shandy*“, középkori emberek művei voltak.

Végre ki kell még emelnünk szerzőnek egy oly jellemvonását is, mely összeköttetésben áll főlebb említett tulajdonaival, s mely mintegy nedv gyanánt foly ki erős, férfias és értelmes szelleméből. Ama gyöngédség, s nem mindennapi jóindulat bizonyos erét értjük, mely munkáiban, azoknak kiváló világi bölcsesége s gúnya daczára, itt-ott előtűnik, — s mely annál nagyobb elismerést érdemel, mivel Thackeray nem költői, érzelgős vagy regényes, — hanem általában durvább, noha szintoly tiszta agyagból gyúrt író.

LITTLE DORIT. — By Charles Dickens. (Kis Dorka. Dickens Károlytól.)

Az angol kritika, mint a megelőző czikkben láttuk, tudja méltányolni a jelesebb angol írók érdemeit. Más felől azonban az író népszerűsége nem gátolja, hogy el ne mondja szigorú megrovását, a hol helyén van, mikor az író könnyelműleg érint oly viszonyokat, melyekről az irodalomnak csak magasabb, — mondhatni államférfiúi szempontból lehet szólni, s dolgokról ír, a melyekhez nem ért. Annál szükségesebb az ellenőrség a szépirodalom irányában, mivel a közönség nagy része minden nemzetnél annak termékeiből meríti főleg ismereteit a társadalmi és állami viszonyokról.

Halljuk, mit mond a szabadelvű edinburghi Review Dickens egyik művéről.

Kárhoztatja némely újabbkori regényírók s ezek közt Dickens elfoglalt nézeteit az angol társadalom és állami intézmények felől, mint a melyek a fiatal, tudatlan és tapasztalatlan olvasókat könnyen elhamarkodott általánosításokra és hamis következtetésekre vezetik, s ez által káros befolyást gyakorolnak azok erkölcsi és politikai véleményeire. Ők

— ugymond e regényírókról, — majdnem egészen a képzelődéshez fordulnak oly tárgyak iránt, melyek sajátlag az értelem hatósága alá tartoznának; s az által, hogy mindazt mellőzik, a mi nem mozdítja elő a színi hatást, s a mi az érzeknek bizonyos conventionalis körén kívül esik, nem hű, hanem inkább torzképét adják a világnak.

A mi különösen a „Little Dorit“-ot illeti: éppen nem tartozik Dickens legmulattatóbb vagy legérdekesebb regényeire. A mese nagyon nehézkes és zavart, a jellemek kissé érdektelenek s az irmodor gyakran túlfeszített. De ezen mű gyöngesége mellett sem kell megfedelkednünk Dickens kétségtelen érdemeiről. El kell ismernünk, hogy ő végtelen humorral és hűséggel, de nyersség nélkül írta le az újabbkori angol alsóbb osztályok életét; s hogy noha útja gyakran szegénység, nyomor és bűn jelenetein halad keresztül, — oly gyöngédség és humanitás szellemét hagyja hátra maga után, mely szívének becsületére válik. Vajha szintoly méltányosan és jóindulattal bánt volna a társadalom felsőbb osztályaival, mint az alsóbbakkal, — s vajha elfogulatlanabban rajzolta volna az angol gentleman jellemét képező férfias, önzetlen és erélyes tulajdonokat! Valóban egyetlen oly, az angol felsőbb osztályok körébe tartozó jellemre sem emlékszünk beszélyeiben, melynek rajzolásában az igazságot vagy valószínűséget csak némileg is megközelítette volna. S még feltünőbb igaztalansága az angol társadalom intézményei irányában, mint a felsőbb osztályok elleni ingerültsége. Az ország intézményeit, a törvényeket, a közigazgatást, szóval az egész fenálló kormány-rendszert úgy tekinti és írja le, mint a leggyűlöletesebb s legképtelenebb kényuralmat vagy oligarchiát. Mindegyik új regényében kiválaszt egyet-kettőt a napi népszerű panaszok közül, hogy azok fűszerül szolgáljanak az olvasói elé feltálatl ételhez; így p. o. a szegényi törvényeket, vagy a adósság miatti bebörtönözést, vagy a court of chancery-t, vagy a parlament együgyűségét, vagy a kormány erélytelenségét, vagy a vásárnap megülését, vagy akármit. Ő egyformán otthonos mindezen tárgyakban. Még a „Little Dorrit“-ban előforduló catastropha is nyilván a Tottenhamb Court-Road-ban nem rég történt ház-leomlástól van kölcsönözve, a mi történetesen éppen jókor közöltetett a hirlapokban. — Scott Walter — mint tudjuk — törvénytudó s régiség-buvár volt. Lytton-Bulwer kitünteté magát a politikai pályán; s munkái nagy classici és történeti olvasottságot tanúsítanak. Thackeray szintén sohasem lép túl a társadalom és irodalom ama régiói, melyeket gondosan kinyomozott. Ellenben Dickens munkáiban nem igen sok nyomára lehet találni ezen alapos készütségnek; különösen a törvénytudományról, melylyel munkáiban oly sokat foglalkodik, igen fölületes ismeretei vannak. A legnagyobb angol államférfiak, törvénytudók és bölcselek sem bátorzkodának bármely határozott és föltétlen véleményt fejezni ki oly homályos és bonyolult tárgyról, minő a birodalom egész közigazgatási rendszerének méltánylása. Dickens sokkal könnyebben veszi a dolgot. Rábukkan a „Circumlocution-Office“ — mint a kormányzat személyesítésének szerencsés kifejezésére; feltalálja azon nagyszerű eszmét, hogy a kormány-

zás egész mestersége abban áll, miként „kell tétlennek lenni“, — s folyvást ezen semmitsem jelentő kifejezésekkel írja le, könnyű és játszi modorban hazája kormányzatát. — Így a „Little Dorit“ egyik fejezetének — „mely a kormányzás egész tudományát magában foglalja“ — értelme oda megy ki, hogy az angol alkotmány, az annyira magasztalt angol szabadság és parlamenti képviselet eredménye: az egész világon a legrosszabb kormány-rendszer. Az egész könyv szelleme ugyanez; a „Circumlocution-Office“ abban folyvást az aljasság és ostobaság fényes példányaul állítatik fel.

A nagyvilágban jártas emberek csak nevetnek az oly könyveken, a melyek mindazokat, a kik részt vesznek a kormányzásban, esztelenek, gazok és képmutatók gyanánt tüntetik föl; mivel tudják hogy az ily nyilatkozatokat módosításokkal kell érteni; de a szegény és tapasztalatlan olvasók azokat betűszerint veszik, s igen fontos gyakorlati következtetéseket vonnak azokból, s a nyilvános pályától elidegenednek.

Dickens és a brit kormány-rendszer más vádlói megszokták a tárgynak csupán egyik oldalát tekinteni. Midőn a hírlapokban a végrehajtó-hatalom botlásait és előítéleteit olvassák, — sohasem jut eszükbe, hogy semmitsem hallanak azon számos esetről, mikben a hivatalos gépezet jól működik. A nagy általános eredményeket, a közigazgatás általános helyzetét kellene tekintetbe venniük; s ekkor, a közigazgatásban létező egyes hiányok daczára, könnyen meggyőződhetnénk a kormányzat általános képessége és becsületessége felől. Ha valaki nincs megelégedve házával, — vagy új házat épít, vagy a régít javítja ki. Az angol nemzet, minden alkotmányos reformjában, ez utóbbi útát választá. Az angol történet egyetlen korszakában sem volt oly tabula rasa, melyen egyöntetű s szilárd törvényi vagy kormányzati épületet lehetett volna emelni. Ennek következtében itt a törvény telve van fictiókkal, s a közigazgatás bonyolult. Ez kétségkívül orvoslandó baj; de ezt a jelen nemzedék az előbbiektől öröklé, melyek azt olcsó árnak tekinték a politikai szabadság megszerzéseért. A londoni rendőrség bámulatos szervezetét — mely a személyt és vagyont oltalmazza, a közönség szabadságának veszélyeztetése nélkül — maga Dickens is magasztalá a „Household-Words“-ban. — S'a mi a személyes romlottság s az észtehetség mellőzésének vádját illeti, — csak annyit mondunk, hogy Dickens módszerének bármely figyelmes szemlélője bizton megjósolhatta volna, hogy ő ezen tárgyról rövid időn regényíráshoz fog kezdeni, miután a polgári hivatali képességre vonatkozó vizsgálatok rendszere felállított. Ő — úgy látszik — általában első ismereteit valamely visszaélésről az annak megszüntetését kísérő vitákból meríti. Ily eljárást követett mind az adósság miatti bebörtönözés, mind a Court of Chancery reformja tárgyában; de a jelen esetben oly visszaélést támadott meg, mely soha távolról sem létezett oly mértékben, mint ő írja le. Valóban számos példát lehet felhozni arra, hogy a felsőbb államhivatalok nagy része mindtg oly kitiünő észtehetségű egyénnel volt betöltve, a kik tehetségüknek köszönheték előléptetésüket stb.

DERNIÉRES CHANSONS DE BÉRANGER, 1834—1851.

Montégut Emil, a *Revue des deux mondes* 1857. decemberi füzetében, Béranger hátrahagyott költeményei kiadásából alkalmat veszen magának: e hosszú és fényes költői pálya, e népszerű és szeretett élet egész folyamára visszatekinteni s egyfelől kellőleg méltányolni a bizonyos oldalról sárral dobált, — másfelől valódi értékére leszállítani a sokaktól túlistenített költőt. A feladat nem könnyű, de jelesül van megoldva. Ismertetésül — mert oly egyéniség mint Béranger, — megérdemli, hogy emberi és írói jelleme minden oldalról megvilágíttassék, — kivonatban veszi tőlem az olvasó Montégut cikkét; a szerkesztő gondoskodásából kétségkívül azért épen tőlem, mert mindenki tudja, hogy irodalmunkban Béranger leghőbb tisztelői és szeretői közé tartozom, tettem is fordításaim által valamit ismertetésére, méltányos hát, hogy segítsem a magyar olvasót e rendkívüli ember más meg más oldalakról való szemléletére is.

Bérangerban — nyilvános pályáját tekintve — két egyén van, a párt-ember és a költő. A párt-ember fölötté fontos egyén, jelenkorunk történetében nagy helyet foglal el. E körületekintő, éles- és szilárd tekintetű jó ember, ki koci nélkül járt ki s a kit mindnyájan találtunk ódivatu öltözetében sétatéreken vagy utcaszögleteken, — mi más befolyást gyakorolt a világra, mint annyi sok sürgölődő, alkalmatlan és fontoskodó egyén, kik jönnek, mennek, a közönséget üres lármáikkal! Hiába; a szellem oda fuvall, hová akar s a valódi hatalom oda költözik, a hová tetszik, néha tán még rosszabb szállásra, mint Béranger kis lakában volt. Most a hatalom szelleme egy dalnokot választja ki, hogy benne lakozzék. Hogy e dalnok nagy eredmények eszköze volt, mindenki elismeri. Nagy dolgokat tett, mond egyik — gyászos hatást gyakorolt mond a másik fél. Senki sem tett annyit mint ő: a francia nép kebléből régi királyai emlékének kitörlésére; de miután a régi királyság megdöntésén kitartó munkássággal fáradozott, — annak romján újak emelkedésére nyújtott segílyt. Táplálta nemzetében a francia érzelmek legfélelmesbikét: a katonai érzelmet; s dalnoki pályája első percétől az utolsóig élesztette ama kiválólag francia nemzeti vallást, — vagy tán bálványimádást: a dicsőséget. Fentartotta dalaiban azon hatalmas szellem emlékezetét, mely elfoglalta Franciaországot a forradalom kimenetelében, mely oly nagygyá tette, s oly kimerülten hagyta hátra hazáját. Ő Napoleon népszerű legendáját megírta, s azon nemzedékek elébe is odavarázsolta a császárt, melyek őt nem ismerték. Béranger neve elvállhatlan össze van olvadva a császár dicsőségével, a mint az a nép szívében él; engesztelhetlen ellensége volt az idősb Bourbonágnak; a júliusi forradalom neki csaknem személyes diadal; s mintha még mindez nem volna elég jogczim a népszerűsége és halhatlanságra, — a köztársasági párt is patriarchájának tekinti őt.

Im a nap political történetében minő helyet foglalt el Béranger; — még fontosabbat (ha ugyan lehetséges) a társadalmi és irodalmi téren. Határtalan népszerűség, tisztelet és szeretet környezte a Frétilon és Li-

sette könnyelmű dalnokát. Gyakran ferde, vagy jelentéktelen szavai oraculum gyanánt idéztettek. Hízelgői nem voltak, mert mindenki szívéből magasztalta; irigyei sem, mert dicsősége senkire sem súlyosult nyomasztólag. A francia társadalomban általában Béranger nem volt egyéb mint Franciaország legnépszerűbb embere; de visszavonultságában bizonyos szentségi dicsőkörrrel vette őt körül a közérzet s jaj volt annak, ki őt megtámadni merészle; ő nyugton, minden oldalról védve, elvitázhatatlanul élvezhette dicsőségét; mint zamatos bort, csepről csepre, izlelgetve ihatta azt, tudva hogy poharából élete végeig ki nem fogy. Még ez sem elég; a század oly kitűnő elméinek, minők Chateaubriand, Lamartine, Lamennais, alázatos zarándokok gyanánt kelle Béranger rejtekéhez járulniok, bünvallást tenni multjokról, s e tisztelt kéztől kérni áldást és szentesítést a democratia zászlója alá térésükre. Végre, évei terhe alatt görnyedve, meghal; a Moniteur hivatalosan tudatja Franciaországgal a nemzet költőjének halálát; az állam pompával csatlakozik gyászkiáltásához; utolsó szállására a császárság megénekelt zászlóinak sorai közt viszik; s a fölszentelt orgona a „nép emlékei“ dallamát hangoztatja koporsója fölött. Van-e — méltán kérdehetjük — sok ember, ki a mint átmént,

„nyomán ily nagy emléket hagyna hátra“?

Ez Béranger, mint politikai és társadalmi egyéniség. Szintoly nagy-e benne a költő? Nehéz kérdés. Annyival nehezebb mert a költő és az egyén csak egyet tettek, s a költő tette oly fontossá az egyént. A kettőt nem sikerült még senkinek elválasztani. Azonban a tehetség az eredménynyel nem mindig áll egyenletben s a közönséges okoskodás, hogy a ki nagy dolgokat vitt véghez, annak mulhatatlanul megfelelő nagy erővel kellett birnia, csalódhatik is.

Meg vagyok győződve (Montégut mondja) hogy Béranger érezte és pedig mélyen érezte ez aránytalanságot magában, a költő s az egyén között. Eles ítélő tehetségénél fogva lehetlen hogy számot ne adott volna magának hibáiról s önmaga fölött szigorú kritikát ne tartott volna. Aztán ő valódi szerény volt, a dicsőség tömjénfüstje nem homályosíthatá el szemeit s nem hitelhette el vele, hogy lángesze egyenlő híréhez. Nyilatkozatai, miket előbeszédeiben olvasunk, félelme, habozása, elvenni a meg nem érdemelt koszorút, nem a szerénység álarcza alatt rejtező hiúság, hanem őszinte érzés, mi egyszerű és nemes szívéhez oly jól illett s neki oly méltó dicséretére szolgál. Nem csalódom tán, ha azt hiszem, hogy érdeme és hatása közt ez aránytalanság érzete határozta magaviseletét attól fogva a mint híressé lett, mit szigorú következetességgel vitt végig. Szerény élete, elvonultsága, határozott visszautasítása minden kiüntetésnek és jutalomnak — mindez csak így magyarázható ki. A körülmények népszerűvé tették őt; s ő szerette e népszerűséget, de tudta hogy nagyrészen a körülményeknek köszöni azt; s a nemzet iránt, mely egyszívvel lélekkel nyújtá neki a koszorút, háladatos volt. Halálját nemcsak érezte szívében, de tettel is igyekezett kimutatni azt, s szerénysé-

gének, melylyel a közérzületnek és közohajtásnak hódolt, semmi sem oly világos bizonyossága, mint az : hogy mindent megtett a felé forduló szerepet utólagos megérdemlésére. Pályája minden léptén, a mint népszerűsége fejlődött, újabb kísérleteire találunk, hírének megfelelni. Üdvözlő-ték jó kedélyét : igyekszik — hogy saját kifejezésével éljünk — vidámlantjának hurjait még lágyabbakká, megindítóbbakká tenni. Joggal, vagy jótalanul, francia Horatiusnak nevezték : ő komolyan veszi a dicséretet s igyekszik megfelelni annak oly dalokkal, melyekben engedékeny böleseletet s jóindulatu optimismust fejez ki. Mondták neki; hogy az óda magos regioiban szárnyal : feltörekszik azon magaslatokba, hol a hősi érzelmek születnek s ihletést keres a „nép emlékei“-re és a „kozák éneké“-re. S midőn dicsősége már szentesítve van, ő nem állapodik meg; nem véli azt még eléggé ki érdemeltnek. Új utakat keres, kilesi a közérzület irányát, új érzések forrásait kutatja, — s ez uton a francia irodalom legszebb énekei néhányára akad, minők : Jeanne la rousse, a cigányok, a vén csavargó (magyar fordításban Vajdától), a bolygó zsidó (Lévai.) Kiindúlva az egyszerű és utezai daltól, fölemelkedett az óda körébe s pályája végén a balladát találta. A megvesztegetett polgárisultság csínált érzéseivel kezdi, s a természet és valóság költészetével végzi. Nagy hatását, ismétlem, a közönség iránti őszinte haláljának s azon hitnek köszöni, hogy népszerűségét meg kell érdemelnie. Ily érzés az iztés és erkölcs ellen elkövetett sok hibát helyrehoz, s egymaga elég arra hogy igazolja azon tiszteletet, mely a költő személyét élete végeig környezte.

Az egyes vonások, melyekből Béranger költői képe áll, nem csak különbözök, de egymással ellentétesek, a nélkül hogy teljes egészszé olvadnának. Miért? mert egyen kívül munka által szerezte s tanulmányának köszöni azokat : benne a művészet sokkal felül emelkedett a természet eredeti alaphangján. Műzsája kezdetben nem magasán szárnyaló madár, mely erdők rengetegében lakik, nappal néz szembe, viharral küzd és csataterek fölött csapong; kis pajzán, eleven, csevegő verebecske, Párizs fedelei alatt fészkelő, padlás szobák ablakán honos, de mely azért csak oly jól tud énekelni könnyű gyönyörről, vidám verőfényről, tavasz- és szabadságról. A természetet csak a Tuileriák kertjéből s az elisí mezőkről ismeri, s ha a nép nyomoráról oly szívhatón énekel, Páris síkátoraiban és uteza saráiban látta a szomorú példányokat. Az erdők viharát s a vidéki földnép bajait csak később ismerte meg s roppant hatásának azon része, melyhez emezek által jutott, pályája delén túl esik; első, eredeti, természetes köre Páris, s a blousos vagy egyenruhás nép, iparosok és katonák. Ez a párisi muzsa, Béranger valódi sajátja. Ez vele született s nem hagyta el haláláig; nem kendőzte magát, nem nyegléskedett, nem vonakodott — mint Lisette sem — átengedni és egészen átengedni magát.

Horatiussal, említők már, gyakran hasonlították össze Bérangert, kétségkívül mert mindkettő mérséklett érzelmeket fejez ki; de Horatius az a r a n y k ö z é p s z e r t éneklő; kényelem, jóllét, bőségség, szóval comfort volt éltető eleme, — Béranger középsszere a r a n y t a l a n, s leg-

szebb és legtisztább dalai oly egyszerűséget énekelnek, melyet a nyomortól csak az választ el, hogy vele van a megelégedés. Hivatásom, 'A vén kabát' (Szász), 'A padlás szoba', 'Átkos tavasz' (Erdélyi) roppant közönséghez szólnak, mert minden szegény tanuló, minden munkában szükülködő iparos, minden vidor és független könnyelmű saját életét érzi bennök nyilatkozni. Horatius illetékes hallgatósága a nemes Maecenas; Béranger Mecaenása a szegény nép.

Szerelmi dalaiban is egészen párisi, de már nem oly ártatlan. Itt is a nagy tömeghez szól, de már hizeleg a nép nemtelenebb ösztöneinek. A nélkül, hogy az erkölcsiséget megboszulni akarnók, bátran állíthatjuk, hogy ez leggyöngébb oldala. Ő gyönyörködik a frivolban, a kétértelműben, a vastag érzékiben. De még az érzékiség szilajabb röpte is hiányzik nála s az elragadó szenvedély forró kifejezését hiába keressük; se hevet, se vágyat nem énekel, s élvei többnyire a rideg és buja agglegény erőltetett gyönyörhajhászata. Pongyolában és nem venusi meztelenségben mutatja magát muzsája, s több benne a vastag cynismus a finom érzékiségnél. Béranger annyiszor magasztalt vígsága — ha a csöndes vidámságon túllép — hideg, erőltetett, nem vonzó, nem elragadó. Nem érezzük dobogni benne az öröm ütérét, az egészséges ember túlradó lármáját, mely nem sért, mert erő van alatta, sem a korlátait széttört jókedv pajzán kitöréseit, mi a jó öreg Panardot jellemzi. Bórdalai mintha nem szívéből forranának, hanem a kicsapongás Tartuffe-jének szájából jönnének, ki hetvenkedésből játszsza a rész eget. Azonban a szerelem, mely a szépség eszméjével meg nem fér, visszataszító; az érzékiség mely nem jár karöltve a bájjal, elveszti mentségét. A művészet törvényei e tekintetben teljesen azonosak a természetével; a művészet, épen mint a természet, azt kívánja, hogy a gyönyör eszméje, a szépség és ifjúság eszméivel egyesüljön, hogy e bájos egyesülésből szülessék azon finom és keresett érzés, mit kőjnek neveztünk. Ha e báj hiányzik, oda a szerelmi költészet! Béranger szerelmi költeményeiben azonban többnyire hiányzik, ki úgy látszik soha sem ismerte az érzéki szerelmet, mi a bujaságtól szintoly távol van, mint a valódi nemes szerelemtől. Lisette neki csak mulatságnak szolgált s nem adott gyönyört, e kettő közt pedig végtelen különbség van.

Azonban szerencsére nem egy örvendetes kivételre találunk Béranger dalai közt. Ő nem ismerte, legalább nem énekelte soha a szerelem ama legszűz fokát, mely a szenvedély; azonban emelkedett, komoly és nemes szerelem kifejezéseire akadunk nála. Híres dala, 'A jó öreg nő' (Szász) s néhány bámulatra méltó versszak az 'Idő' (Szász) címűből e nemes érzelem méltó kifejezései. Vihar és lángok nélküli szerelem ez, csöndes és enyhe, mint őszi napfény, mintha a szerelem naplemente volna. Hangja elérzékenyült és hálás, semmi követelés s több emlék, mint vágy benne; megbánás és unottság utógondolata nélkül, remény és félelem nélkül, a boldogság egyhangu de azért nem kevésbé édes napjai sorát mutatja. E komoly szerelem Bérangernál szomszédos a barátsággal, csak hogy nem önző és nem hűtlen mint az. Mig bizonyos han-

gok iránt fogékony szívek lesznek, azok meg fognak rezdülni e sorokra, melyekben a költő azon szeretőket festi, kik még nem ülnek a szelid tűzhely lánginál, még nem merengenek a már elköltözött kedves arcz-képe előtt, de kilátásuk van e méla és fájdalmasan édes élményekre :

„Ha ránczaid közt kíváncsi szemek
Keresik a báj, mely most elragad,
S egy ifjabb kor gyermeki kérdenek :
„Hol a kit szíved sirat?“ ne tagadd.
Ah, mondd el nekik : lantja hanginál
A szerelem mint olvadt lágyra itt ;
S nyugalmas tűzhely csöndes lánginál
Ismételd még barátod dalait.

E barátságos szerelme az egyetlen valódi és emelkedett érzés, melyet Béranger énekelt a népszerű és hazafias érzelmeken kívül. Neki aligha sejtelve is volt a családi érzelmekről, nem csak azért, mert tapasztalásból nem ismeré azokat, de mert párizsi természete vonakodott is elfogadni benyomásait. Előtte minden férj szájalomra méltónak, minden nő árulást és csaláságot szövönek, minden leány kalandra késznek látszott lenni. A szemérem, e legnemesebb, legtisztább minden emberi érzelmek közt, előtte ismeretlen sőt felfoghatlan; eszébe sem jut azt kimélni, — még pedig nem szántsándékkal támadja meg, csak azért mert nem tudja létezését; valahányszor találkozik vele, tudtán kívül s a nélkül hogy roszat akarna, megsérti. Tréfás akar lenni s obscenus; pajzánkodni akar s illetlen lesz.

Érények és hibák ily vegyületével bírván, mindennel bir Béranger muzsája, a mi népszerűséget szerez s a tömegek érzelmeinek vizsgálkozására képesít, mert — jegyezzük meg — kevés kivétellel, Béranger nem teremt egyebet, mint a tömegek érzéseinek s szenvedélyeinek ad kifejezést. Béranger ritkán fejez ki egyéni érzelmeket s ha teszi is történetből ez egyéni érzelmek is nagy összhangzásban vannak a sokaság ösztönével. De ez egészen párizsi, mondhatnók utczai muzsa, ha a körülmények segítik, átzengheti egész Franciaországot s nemzeti mizsává válhatik. — És a körülmények segítik. Azon pereczben, midőn a nemzet küzdelmekből kimerülve s igen sok dicsőségtől nyomorún remegve, várta az idegen beütést, — egy sip éles, metsző, gunyos fütytye hangzik föl, rettentőbb a diadalmasra a gyűlölet és szenvedély minden szónoklatánál, s e fütyty, engesztelhetlen, kiírthatlan megvesztegethetlen harczi kiáltása és jelszava marad. A jelen távolából nézve, Béranger ellenzéki hangja nem csak elszánt, de gyilkoló is. Kegyetlen és vérszomjas s tizenöt év alatt soha nem tagadja meg magát, soha nem lankad egy perezig, s az óda keservében és a gúnydal csipő refrainjeiben, a szabadban s a Saint-Pelagieben ugyanaz. Béranger természeténél fogva nem párt-hanem ellenzéki embere. Ereje az ellenzés, a tagadás, a támadás, s e fegyvereit ő szeretettel kezeli.

Béranger a restaurációt két uton támadta meg : a nevetségesség és a nemzeti érzület oldaláról. Ez utóbbi szellemű dalai nem csak megjelenséskor hatottak, de nevezetesen is maradtak, mert valódi nemzeti

érzelmet fejeztek ki, vagy jobban mondva nemzeti fájdalmat. A francia nép szelleme, rugalmasságánál fogva, túlságos lehangoltságra, kétségbeesési rohamokra hajlandó. A második restauratio után Franciaországban egy darabig komoly levertség uralkodott; a nemzet lehajtá fejét s azt hívé egy perczig, hogy szerepe be van végezve s nincs mit tegyen többé e világban. Oktalan volt-e e csüggedés, nem keresem, — de létezett és a restauratio maga mindent megtett, hogy meggyőzze a nemzetet, hogy Franciaországban győzők és legyőzöttek vannak; — de ez utóbbiak száma roppant volt, az egész nemzet. E csüggedt perczet jegyzik Béranger énekei s a síri csend közepett, midőn még az áldozatok jajkiáltása hangzott, megzendült a költő dala, s a nemzet figyelt reá. Gyakran mondatott, hogy Béranger megvigasztalta hazáját az idegen beütés fölötti fájdalomban. Ez nincs tulozva. Dalai akkor valóban vigaszt, sőt többet, reményt nyújtottak; lecsendesíték a fájdalmat és önvádat s fölbreszték a bátorságot és életerőt. E dalok azért megérdemlik, bármi legyen is irodalmi értékük, hogy nemzeti énekeknek nevezessenek, s örökre e szomorú korszak emlékéhez lesznek forrva, mint költői fény ama setét mozgalomra, mely akkor Franciaország keblét megrendítette.

Ez érzelmek, melyeknek Béranger hangot adott, az egész nemzetéi valának; de ezeken kívül más viszhangokat is ébresztett ő s a restauratio ellen a legfélelmesebb emlékeket költé föl. Bármit mondjanak baráti vagy ellenei, tagadhatlan, hogy ő a Bourbonokat inkább a nemzeti becsület mint a szabadság nevében támadta meg, inkább a császár — mint a köztársaság emlékét állítá szembe velök. Gyakran, s közelebről is ismételt kérdés, tartozott-e Béranger valamely párthoz s minőhöz? Mondatott, hogy ő kiválólág a forradalomhoz szított s a kormányforma csak másodrangú kérdés volt előtte. Lehet, — de köztársasági hajlamai mellett is, melyek gyakran kirínak dalaiból, tagadhatlan hogy egész költői pályáján végig csak két erős érzés vonul mint veres szalag: gyűlölete a Bourbonok ellen s bámulata a császár iránt; minden egyéb gyűlölete súlytalan, minden más szerelme langy.

Azonban, bonapartista volt-e? Bizonyára ily érzületet ő nyíltan soha be nem vallott. Versben és prosában számtalanszor tiltakozik ez ellen, állítván hogy ő Napoleonban az embert és hőst, nem pedig az uralkodót bámulta és magasztalta. Szemére hányja a császárság korának, hogy a diadalkocsikat öszrevétette a szabadság oltárával. A restauratio alatt Napoleont énekelte, de akkor a szabadelműség a császári zászlók alá vonta magát. S így mondhatta, hogy a császárt dicsőítvén, hű maradt a szabadsághoz s e nagy névvel csak mint oly fegyverrel élt, mely egyedül állott szolgálatára. Mindez való s mind a mellett — ha ki kell mondani — megvagyok győződve, hogy Béranger bonapartista volt és nem az volt egyszersmind. Vélemény szerint nem volt bonapartista, ösztön és hajlam szerint az volt.

Béranger a forradalomban növekedett, azért tele volt azon czimek és hatalmak iránti előítéletekkel, melyeket a forradalom száműzött. Mi őt Napoleonban bántotta, az nem az ember, nem is a rendszer volt, ha-

nem a királyi és császári czim csupán; de elfogadta Napoleont, mint a democratia kifolyását és képviselőjét, — s kormányzati rendszerét, mint olyat, mely a forradalomból sarjazott társadalomhoz legjobban illett. Egy közelebbről világot látott magány levelében megvallja, hogy a század elején az élethosszig tartó consulság mellett s a császárság ellen szavazott; e szavazat, véleményének egész titkát zárja magában. E határt nem is lépte át soha; s még a restauratio alatt is, midőn nem a császárt, hanem a nagy hadvezért dicsőítette, folyvást igyekezett Napoleon dicsőségét a haza eszméjével azonosítani. Egyébiránt, mikép fogta föl Béranger Napoleont, semmi sem mutatja oly világosan, mint neki szentelt énekei. Mint mások, ő nem epopeáját írta meg a császárságnak, hanem legendáját a nemzet hőseinek. A történeti szobor leszáll talajáról s a Caesarok és Alexanderek dicsőségének vetélytársa helyett a fegyveres democratia népszerű vezérét látjuk. Im a mint átvonul, nem a császári bihorral fedve, hanem sűrke kabátjában, kis kalapjával. Csáládi kép, sétál, szólnak hozzá, egy pohár vizet kér, sohajt. Nem félis-ten, ember mint mi. S e leszállított Napoleon körül nem büszke és lángeszű tábornagyai csoportoznak, nem a szövetséges császárok pompáznak; hanem vén granátosai, meg az agg parasztnő, ki őt kunyhójában fogadja, a hadastyán, ki a rongyos zászló foszlányát titkon elévonja rejtékből s megcsókolja és könyvet ejt reá. Igaz hogy ez nem egészen a historia Napoleona, de még is Napoleon, a mint őt a képzelődés teremte s a nép emléke földézni szereti.

Azonban Napoleon ez alakja zsarnoki hatalmat gyakorol a költőre, kinek szívét elfoglalta, s képzelődését foglalkoztatja. Az évekkel csak növekedett Napoleon emléke Béranger lelkében. Utolsó énekei tanusítják ezt. De a mi csodálatos, a mint fölüle álmadozott, a kép különös átalakulást szenved benne. Az első felfogás megváltozik; férfi korában népszerű és emberi Napoleont állit élénk Béranger; aggkorában félis-tent. Akkor Napoleont beleolvasztotta Franciaországba, most Franciaországot olvasztja bele Napoleonba. Ez átalakulás titkát tán nem oly nehéz föltalálni, mint első tekintetre látszanék. Béranger, mint minden oly ember, kinek szelleme erősebb mint élénk, s kinek csak bizonyos mennyiségű eszme van birtokában, szükségét érezte: elsajátítani azokat is, melyekkel eredetileg nem birt. E törekvése gyakran sikerült is; kísérletének, magáévá tenni a socialisticus eszméket, köszönjük legszebb énekei néhányát. A „nép emlékei“ írása után, más költők álltak elő, kik Napoleont más szempontból nézték, mint Béranger, minők Quinet Edgar, Mickiewicz, Heine Henrik. Utolsó énekeiben ezen olvasmányai nyomaira vélek találhatni. Elolvasta Quinet Napoleont, s megírta *Balla de d'une Bohémienne*-jét. Elolvasta *Le grand docteur*, s kedve jött átírni Heine híres énekét: és *Szent Ilona* szent sirból leszzen. Mint Heine és Mickiewicz, ő sincs messze fegyveres megváltót látni Napoleonban,

Isten, mondják, e hősben, e valódi bölcsben,
Fegyveres Messiást küld a vén világnak.

Utolsó énekei, melyek halála után jelentek meg, semmitsem adnak Béranger dicsőségéhez, s csak növelik a vén dalnok pogyászát egy száznyi dallal. Nem mintha e gyűjtemény sokkal alantabb állana az előbbieknél, ebben is époly csinos és művészi versszakok nagy számát találjuk; nem a költészeti ér hiányzik e kötetben, hanem a költői tárgy. Oly muzsa dalai ezek, mely a visszavonultság magányára kárhoztatta magát; az egyedüliség hidege s cselekvés és élmények nélküli élet egyhangúsága nyomasztja. Bérangernak soha sem volt élénk érzéke a természet iránt s kedélyes képzelődése soha sem volt igen leleményes. Magára hagyva, csupán a természettel s önmagával társalgásban, ezekkel csak rövid és szakadozva tartott beszélgetéseket tud folytatni. Beszédbe próbál creszkedni a természettel, de mintha mindkét fél zavarban volna: alig tudnak mit felelni egymásnak. Megszólítja kertje kis madárkáit, s a kis madár egypár kellemes strophát fityöl neki, mit a vén költő hálás szívvvel fogad; de hiába, a madarak nyelve oly nehéz s Béranger igen öreg arra, hogy új nyelv tanulmányaival foglalkozzék.

A Napoleonról írt versek kivételével, melyek kétségtelenül csak középszerűek, s némely bölcselmi igényű dalokon kívül, e költemények mind oly hasonlók egymáshoz, — s épen ez legnagyobb hibájok. Mindeniken ugyanazon kedélyes mosolya van az öregnek. Béranger itt nem nevet, nem tánczol, nem gunyolódik többé, — csak mosolyog, mindig mosolyog.

Csudálatos, hogy búcsút véve s elvonulva a közönségtől, Bérangernak kedve volt még inni; hisz lelkesedésének forrása a közönség volt. Mihelyt azt nem látta maga előtt, ráfigyelni, őt tapsaival kísérni, — Béranger csak magának énekelt s nem erőltette meg lantját, hogy szépen zengjen.

Hogy Béranger egész költői pályájáról részrehajlatlan ítéletet mondhassunk, nem csak tehetőleg kívül kell helyeznünk magunkat minden pártokon, de egyszersmind kerülnünk a tulságos részletekbe bocsátkozást, különben félő, hogy képzelt Bérangert teremtenénk, hasonlókat ahhoz, minőt egyik párt megtámadni — vagy ahhoz, minőt a köztársasági párt dicsőíteni szeretett. Béranger nem oly határozottan körvonalozott, nem oly egyszerű egyéniség, mint sokan gondolták. Kimondjam-e? politikailag előttem scepticusnak látszik. Az egyenlőség merev eszméje mind az, mit ez oldalon pályája kezdetétől végeig következetesen találunk nála; ez szívének hite, összeforrott belsejével. Egyéb véleményei, szabadelműsége, republicanismusa, melyek szellemének véleményei, könnyen meghajlanak a körülmények — s azon főparancsnok előtt, kit Béranger mindig elismer: a közönség előtt. Ah! Béranger lelke valóban költői lélek, szenvedőleges, engedelmes, hajtható! Ha vannak költők, kik azt hiszik, hogy a természet csak azért van, hogy sonettekbe írják, — Béranger setét óráiban, midőn azt gondolja, hogy a világ „elég vén“, azt vallaná, hogy a politika nem egyébre való, mint hogy énekeket és refrainekeket csináljanak róla.

De mind a mellett, szellemének igen nagy tanulékonyága s a népszerűségbe szerelmes muzsájának igen tartózkodó eszélyessége daczára : ő gyakran valódi költő s néha hazafi volt. Neve veszteti fog fontosságából az irodalom történetében, — de egybeforrva maradand a XIX. század történetével.

SZÁSZ KÁROLY.



JÁNOS KIRÁLY

ÉS A

DIPLOMATIA.

Második közlemény.

XI. A bajor hercegek viszonyai Zápolyához nem maradtak titokban Ferdinánd előtt. Igen nehezemre esik hinnem, — írta 1527. martius 27-én, Pozsonyból Mária királyné a féltett testvérnek — hogy Wintzer Gáspár annyi landsknechtet ígért hozni pénzért a vajdának, mennyit ez akar; nehezemre esik azért, mert Wintzer régi szolgája házunknak, melytől sok jótéteményt nyert*). Hasonló hírek Németországból is érkeztek, mihez képest Ferdinánd 1527. április 24-én Polheim Lajosnak utasításul adta: keresse fel haladék nélkül a hercegeket, s fejezze ki az ő, Ferdinánd megütközését eljárásukon. Barátságos ajánlkozásuk daczára, — így szól az utasítás — melylyel cseh királylyá választatásunk után bennünket megörvendeztettek, csakhamar emberöket küldötték János szepesi grófhhoz, a néhai erdélyi vajdához, ki magát most Magyarország királyának mondja, és kártékony dolgokat forraltak vele; valamint Wintzer Gáspár is bizonyosan nem tudtok nélkül volt Jánosnál, oly dolog, melynek veszedelmes, reájok nézve veszedelmes következményeire figyelmeztesse őket a biztos**).

*) Gévay, Urkunden zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungern und der Pförte, I. k. 1. f. 57. l.

**) Muffat, Correspondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der

Május 18-án vége szakadván a regensburgi* gyűlésnek, először is Jánost ennek eredményeiről tudósították a hercegek: „Királyi méltóságod követének a cseh király által eszközölt fel-tartóztatásán a birodalmi rendek megannyian, s kivált mi igen megbotránkoztunk, kik egyszersmind tudtára adjuk királyi méltóságodnak, hogy a gyűlés végét érte, s hogy a cseh király minden kívánságaitól elűttetett, hogy tehát magunk törekvésének is következtében ezuttal nem fogja őt a birodalom méltóságod ellen segíteni. Hallatszik ugyan, hogy néhány fejedelem segédet ígért neki, de az valószínűleg csekély leszen s nem fog idején hozzá érkezni; hallatszik az is, hogy ő julius elsején akarja hadait Bécsből királyi méltóságod ellen indítani, de hiszen lehet őt megelőzni, s a háborút az ő országába szállítani.” — Talán még útban sem volt e levél, midőn a hercegpár május 26-án Ferdinánd biztosának, Polheim Lajosnak adott válaszában nehezteléssel utasította el magától a vádat, hogy ők a néhai erdélyi vajdánál, „ki magát most Magyarország királyának írja” Ferdinánd vagy hitvese igényeinek rövidítésére munkások lettek volna. Posnitzer Konrád az esslingeni gyűlés határozatának következtében ment Magyarországra, adatok gyűjtésére, mint lehessen a törököknek ellenállani; ki is megbízó levelét, midőn Bécsen átutazott, az ausztriai kormánynak másolatban bemutatta. Winzerer pedig az ők, — a hercegek — tudta nélkül ment a vajdához, s feltéve, hogy elbizakodásában segédet ígért neki nevökben, ilyesminek nem kellene hitelt találnia Ferdinánd előtt, ki őket mindenha szives rokonainak s az ausztriai ház iránt szolgálatra készeknek tapasztalta, s tapasztalni fogja ezentúl is*).

E közben a francia király követe Rincon, Jánost igényeinek ernyedetlen fentartására buzdította. „A vajda nagy készüléket tesz városainak és erődeinek oltalmára; — írta Wallop julius 11-én Bécsből Wolsey bibornoknak, — szándéka van koronájaért minden lehetségest megtenni. Sarlós-boldogasszony napján (julius 2-án) Budavárában ünnepélyes nagymisét énekelttetett; kivüle a pápa, a francia király s a velenceiek követei is jelen voltak az

politischen Verhältnisse der Herzoge Wilhelm und Ludwig von Bayern zu König Johan von Ungern (a „Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte“ IV-dik kötete), 34. l.

*) Muffat, az i. l. h. 42 — 47. U.

egyházban. A mise után beszéd tartatott, a közte, Franciaország, Velence s még más államok között megalakult szövetségről*), s ő hálát mondott érte istennek. Közhir szerint a király felsége (VIII-dik Henriket érti) is benn volna a szövetségben**). A hír igazat mondott, csak annyiban volt hibás, mennyiben a pápát és Velenczét külön-külön követ által képviseltette az ünnepélynél. Egy német úr, Sternberg Albrecht, Budán július 5-én kelt levelében Lajos bajor herceget egyebek közt a következőkről is kívánta értesíttetni: „Midőn Budára Magyarország királyához érkeztem, ő engem sok ember előtt igen szívesen látott. Jobbjával jobbomat fogta, a ballal karomnak felső részét, és szólott hozzám ekképen: „Sternberg úr, szivemből örvendek, hogy láthatom s hogy friss és egészséges; nagy aggodalomban voltam kegyelmed miatt; a cseh király, mint hallom, kötéllal fenyegette mindazokat, kik netalán szolgálatot tesznek nekem.“ Jelentem továbbá, hogy itt találtam a francia király tanácsosát, ki teljhatalommal volt felruházva a francia király, az angol király, a pápa és Velence által; s hogy egy részről a mondott tanácsos, amaz urak nevében, más részről Magyarország királya oltalmi és támadási szövetségre léptek Károly császár és a cseh király ellen***).

Rincon, vagy talán csak megbízó levelének (l. VI. alatt) magyarozója Verbőczy, többet ígértetett az angol királylyal, mint a mennyit ennek egyelőre szándéka volt megadni. Laski Jeromos, elvégezvén teendőit a francia udvarnál, általment Angliába, s itt július 15-én VIII. Henrik s ennek tanácsa előtt tisztelkedett. Knighte titkár még a követ fogadásának napján tudósította az akkor Franciaországban tartózkodott Wolseyt a jelentékes eseményről. „Laski ur, az újjaválasztott magyar király követe — írja a titkár — ma járt el megbízatásában király és tanács előtt. Kezdetben sokat beszélt Magyarországnak könyörületreméltó állapotáról, s hogy ura, a vajda, most már a magyar nemesség szabad választásából király, e méltóságot bizonyos okoknál fogva vonakodott elfogadni, de a nemesség s a község könyörgései által

*) Verbőczy volt a szónok, mint Istvánfitól tanuljuk (IX. 136.), ki egyébiránt téved, midőn az ünnepélyt a martius 17-én megnyílt országgyűlés jelenetei közé sorozza.

**) British museum; Cotton. Mss.

***) Muffat az id. h. 49. l.

mintegy kényszerítettett magára vállalni az országlás terhét, erős hittel levén, hogy valamennyi keresztyén fejdelem helyeselni fogja e választást s az ország kormányának ezen felvállalását, még pedig annyival is inkább, mivel a törökök a főbb véghelyek birtokában vannak, s belháború esetében, mit különben is szándékoznak, egészen elfoglalhatnák az országot. Ehhezképest segédet kér ő felségétől a király, mint kihez nagy bizodalommal viseltetik, segédet a törökök ellen s az ország fentartására. — Henrik a beszéd tartalmát tanácsa előtt ismételte, s azon való tetszését nyilvánítván, meghagyta a tanácsnak, adna választ. Ez ekkép hangzott: Ő felsége nagyon fájlalja a magyar nemzet szenvedéseit: az új királyról, miután közakarattal választatott nemesség és község által, fel kell tenni, hogy olyas tulajdonok vannak benne, melyek őt képessé teszik, nemcsak a béke idején uralkodni, hanem háborút is viselni s az országot megoltalmazni a törökök ellen. Ő felsége neki szerencsét kíván hozzá, s felmagasztaltatásán igen örvend. A kívánt segédet mi illeti, nem kímélne költséget, nem saját személyét a király, ha tartományai Magyarországhoz oly közel fekünnének, hogy idején érkezhessék oda a segedelem. Tekintetbe vévén azonban a nagy távolságot, úgy azon körülményt, hogy jelenleg a keresztyén fejedelmek közül többen harcban állanak egymással, kiket czélszerű közbenjárás által ki lehetne engesztelni, de leginkább azon oknál fogva, mivel Krisztus helytartója most gonosz zsarnokságnak van kitéve, ő, kit támogatni és oltalmazni fő kötelesség: a felség egyelőre öszves hatalmát és erejét ez ügynek tartozik szentelni.

Henrik ekkor még számot tartott a pápa engedékenységre, hogy nejétől, aragoniai Katharinától megválhassék: innen származott rendkívüli buzgalma a szentszék iránt; és Laski, miután vele volt testvérét, Szaniszlót, lovaggá ütötte a király, haladék nélkül tovább sietett *).

XII. Az ellenkirályok mármár a háború küszöbén állottak, mindamellett hogy János a múlt évben nem mulasztotta el követi által versenytársát is felkeresni. Koronázása után nyomban Bánfi János és Endre prépost **) Bécsbe indultak, hol tizennég

*) British museum, Cotton. Mss.

**) Ha Szerémi György hitelt érdemel, Verbőczy is velük küldetett

napot töltöttek, a nélkül hogy Ferdinánd elébe bocsáttattak volna. Végre, midőn ez 1526. december 8-án, a boldogságos szűz fogantatása ünnepén, István templomában a cseh rendek küldötteivel misét hallgatna, Bánffi és társa királyuk nevében kezet nyújtottak neki. Ha Zápolya, mint erdélyi vajda képében jöttök, kezet nyujtok én is, volt a válasz, és szívesen látlak benneteket. Elmondották, s magyarul, küldőjük üzenetét, melyet aztán deákul is tolmácsoltattak. Ferdinánd látván, hogy János igényeit a magyar koronára fejtegetik, még csak választ sem adott nekik; de helyette kancellárja Kles Bernát trienti püspök felelt, mondván: ő felsége értette az előadást, de tegyék írásba, hogy szintén írásban viszonzhassa *).

A követek a szerint cselekedtek; s december 17-én, midőn már Ferdinánd is magyar királynak írhatta magát, mert hívei azelőtt való nap választották meg Pozsonyban, kiadatott reá a viszonzás. Bánffi és Endre prépost beadványa ekkép volt fogalmazva: **) „Ő felsége a magyar király, a mi legkegyelmesebb urunk, szerencsét, üdvöt, áldást, s őszinte barátsága mellett szakadatlan jólétet és országszaporodást kíván felségednek, mint legkedvesebb barátjának és szomszédjának. Fenséges király! A mi legkegyelmesebb urunk, a magyar király, méltóztatik felségednek kegyelmesen jelenteni, hogy ugyanakkoron, midőn neki a felséged cseh királylyá választatása tudomására jutott, a mindenható isten őt is azon szerencsében kegyeskedett részesíteni, hogy ő Magyarország egyházi s világi urainak és nemességének egyhangu szavazatával és közakaratával királyi székre emeltetett s magyar királyul megkoronáztatott. A mi legkegyelmesebb urunk a magyar király felséged ezen elválasztatásán és felmagasztaltatásán azon erős bizodalomnál és reménynél fogva örvend, hogy a mindenható Isten mindkét felségteknek az elválasztatást adományozni, s felségteket egyazon időben a legfőbb királyi polczra azért méltóztat-

volna, de útközben betegnek tetetvén magát, szerencsésen elmaradt társaitól. Az anekdotácska nekem nem látszik valószínűnek.

*) Winzerer Gáspárnak, Bécsből, 1526. december 8-án a bajor hercegekhez adott levele, Muffatnál, az id. h. 18. l. a jegyzetben. Sando, Jászaynál, 198. l.

**) Gr. Joseph Kemény, Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens, II-ter Band, Kolozsvár, 1840, 11—14. l.

tott emelni, miszerint egyesült lélekkel, akarattal, segítséggel és hatalommal az öszves keresztyénség iszonyatos ellenségének annál hősebben lehessen ellenállani. Továbbá, fenséges király! a mi legkegyelmesebb urunk, Magyarország királya, édes mindenét hiszen és barátságosan ajánlja felségednek, kölcsönös barátság és szomszédság kikérésével, mi által mind királyi felséged, mind a most említett magyar király országaik, tartományaik és alattvalóik annál biztosabban az ellenség elől megőriztethessenek, megtartathassanak. A mi legkegyelmesebb urunk a magyar király egyzersmind aziránt tudósítja felségedet, mily nagy, sőt már már végső veszedelemben forog az öszves keresztyénség, mi különben is jól van tudva felséged előtt, kinek országai vajmi közel fekszenek a tűzhez; és tudósítja arról, hogy az ellenség elméjében nem forgat egyebet, nem kíván mást, mint az egész keresztyén világ bukását s enyészttét, és saját magának uralmát valamennyi hatalmasság felett. Ez okon legkegyelmesebb urunk, a magyar király, felségedet, mint a keresztyénség egyik fejdehnét és őszinte barátját inti és kéri: méltóztatnék akaratját és szándékát arra irányozni, hogy a mindnyájunk iránt vajmi kegyetlen, s felségtek, mindkettőjük országaira törő ellenség hatalma közös erővel visszaszoríthatassék és szétverethessék. Mire nézve legkegyelmesebb urunk, a magyar király, felséged irányában odanyilatkozik: hogy az Úristen segédelmével részéről mindabban nem leszen hézag, mit ezen tartományok javára, hasznára és megtartására ő, a király, képes leszen művelni; s hogy szakadatlanul azon fog lenni, miszerint felségednek segéddel, ovatossággal, szorgalommal, buzgósággal, hadi néppel és kész pénzzel tettelegesen szolgálhasson; vágyva vágyván, felségeddel a keresztyénség oltalmazására közösen működni; s e közben nemcsak felséged alattvalóinak véromlását akarja eltávoztatni, hanem saját életének és szerencsájének veszélyeztetését is erős fogadással eltökéltette.

Ferdinánd a követeknek az ausztriai kormány által adatott választ, szintén deák nyelven és szintén írásban*). Ő királyi felsége — így hangzik az oklevél — bőven megértette mind élőszóval, mind írásban hozzá intézett kérelmeteket és előadásokat, s

*) Kemény József az id. h. 14. 15. l. Jászay Pál, a magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, 346. l.

talált abban olyas pontokat, melyek mind a császárnak, mind ő királyi felségének, valamint az ő királyi hitvesének, Magyar- és Csehországok született királyasszonyának jogait sértik; és talált másokat, melyekben némi felszólítás s buzdítás foglaltatik azon egyetértés és tetemesb segedelmezés iránt, mely a mi keresztyén hitünk ellenségei ellen szándékoltatik létesíttetni. Lévéen tehát ezen előadástok és kérelmetek már magában nagy és fontos, a szükség kívánja ő felségétől, hogy az a császári felség, a németbirodalmi rendek s az ő felsége országai és tartományai elébe terjesztessék, megvítassék, s utak és módok találtassanak s végzésbe foglaltassanak, melyek a császárnak, a római szentbirodalomnak s ő királyi felsége tartományainak, embereinek, s magának Magyarországnak hasznosok, egyszersmind a töröknek megátárlására fogantatosok és alkalmasok lehessenek. Miért is ő királyi felsége mostanság semmi alapos választ nem adhat nektek, hanem gondolkozó időt vesz magának a legközelebbi szent-György-napig, akkor, ha újabban megkerestetik, végfeleletet ad majd nektek e kérelmetekre. Azt azonban nem akarja elhallgatni; hogy ő felsége eddig is, mint keresztyén fejedelem, a lehetőségig állott ellen a keresztyén hit ellenségeinek, e részben nem kímélve szorgalmat és fáradságot, nem költséget és munkát, mi által, Isten segédelméből, Horvátország is eleddig megtartatott a keresztyén hitnek. Mely indulatában nem kevesebb megmaradt ő felsége jelenen is, és a végett folyton szorgalmasan munkálkodik; íme a római szentbirodalom választó fejedelmei, hercegei és rendei most az ő felsége eszközléséből és hozzájárulásával gyűltek össze e célra; hasonlókép nem szűnik, nem is fog megszűnni ő felsége a hitetlenek elleni derekas hadviselésre és ellenállásra, a keresztyénség s főleg Magyarország és lakosai megvédésére és oltalmazására, nem mellőzve semmi fáradságot, először is mondott ő császári felségét, mint a keresztyénség fejét, aztán valamennyi országot és saját örökös tartományait inteni, kérni, buzdítani, mikben ő felsége ugyan saját személyét és vagyonát sem szándékozik kímélni. Miért is örömet hiteti el magával ő királyi felsége, hogy uratok úgy fogja magát viselni, s cselekedetei által olyanak fog mutatkozni, hogy a keresztyén hit ellenségeire semmi erősbülés, a keresztyénségre pedig és kivált Magyarország koronájára, de másokra is semmi sérelem ne háramolhassék miatta,

Ezen oklevélben egy részről félreismerhetlen a szándék, mindent ovatosan kikerülni, miből János netalán azt következtethetné, hogy igényei a magyar koronára Ferdinánd által megismertettek; de más részről feltűnő, hogy saját jogáról e koronára, csak mintegy lepel alatt teszen említést a válaszadó. Tudrillik, nem akart háborúba keveredni Zápolyával, míg nem Csehországot tetteleg is birtokába veendette, s mielőtt testvére Károly császár által a háború megnyitására egyenesen felhatalmaztatott volna. Zápolya követei oda voltak utasítva, hogy magát a császárt is felkeressék; de Ferdinánd erről semmit sem akart tudni*), s Bánffy és társa Bécsből eredmény nélkül tértek vissza urokhöz.

XIII. Zsigmond lengyel király most közvetítőül ajánlkozott a magyar ügyben. Ferdinánd talán azért is, mert Károly császár őt intette, kísértené meg az egyezkedést, mielőtt fegyverre kél, nem volt idegen az indítvány elfogadásától. „Sok jó dolgot békés eszközök által érhetni el — ír a öcscsének Károly —, jobb várakozni, mint a szerencse kerekére bízunk magunkat. Sokkal hasznosabb lenne, szerződésre lépni az erdélyi vajdával, kerüljön bár némi áldozatokba, de mégis annak kikötésével, hogy a korona kegyedé marad; ezáltal nagy költségeket és nagy veszélyeket lehetne kikerülni, s hogy ennél is többet mondjak, megghiúsítani a vajda cselszövényeit, ki a törökhöz csatlakozván, az adófizetés felajánlásaért segédet nyerhetne tőle . . . először is kegyed örökös tartományainak megrontására**). Efféléket maga Ferdinánd is mondhatott magának, s ehhezképest 1527. martius 27-én követeinek junius 1-én Olmüczben megjelenésére ajánlkozott, kik ott János képviselőivel találkoztván, kölcsönös jogfejtegetés által a háborúnak elejét vegyék***). Április 14-én Zápolya részéről elfogadtatott az indítvány. Békéltetőkül Szydłowiczky Kristóf lengyel kan-czellár és Endre ploczki püspök választattak; követekül Ferdinánd

*) In principio assumpti regiminis nostri — ír 1530. július 20-án Károly császárnak Zápolya — miseramus oratores nostros Joannem Bánffy, modernum palatinum regni nostri, et reverendum Andream doctorem, praepositum eccl. Strigon. ad caesaream M. V. sed oratores nostri illuc pervenire non potuerunt: Ferdinandus eos non detinuit solum, verum etiam contra jus fasque omni ludibrio affecit. A nemz. Muzeum kéziratai között, 1285. quarto. lat.

**) Gévy az id. h. I. k. 1. 4. 49. l.

***) Dogiel, Cod. dipl. Pol. I. 121.

által Thurzó Elek tárnok, Harrach Lénárd ausztriai kancellár, Jakab boroszlói püspök, Adler Endre udvari titkár és Widmann Beát törvénytudor, — Zápolya által Frangepan Ferencz, most már választott kalocsai érsek, Verbőczy István kancellár, Bánffi János verőczei főispán, Endre esztergomi és Statileo János budai prépostok s törvénytudorok küldettek. Widmann és Statileo voltak a szóvivők; a fejtegetés nem szemben egymással tartott beszédek, hanem a lengyel békéltetőkhöz intézett s ezek által a másik féllel közölt szó- és írományváltások alapján volt eszközlésbe veendő.

Widmann, hogy Ferdinánd jogát támogassa, a Mátyás és Fridrik között Sopronyban, az Ulászló és Maximilián közt Pozsonyban kötött szerződésekre; a nádor által kihirdetett s Ferdinándot királyul választotta országgyűlésre; és végre hitvesének öröködési jogára hivatkozott. S különben is János választását szerrinte hét ok semmisnek bizonyítja. Először, mert a fehérvári gyűlés nem a nádor által hivatott együvé; másodsor mert kivüle az ország más főtisztei is: a kancellár (Brodarics) a bán (Batthyány) a tárnok (Thurzó) nem voltak jelen; harmadsor, mert a távolabb vidékek lakosai nem jöttek a gyűlésre, s a törökök elől megfutamodott neméseknek részben kihirdetéséről sem volt tudomásuk; negyedsor, mert János fegyveres népei elfoglalták Fehérvár utcáit; ötödsor, mert kiáltás volt, nem választás, senki se mervén ellenmondani; hatodsor, mert Ferdinánd követei nem hallgattak ki; hetedsor, mert János a koronát már magával hozta, holott annak csak a választás megtörténte után kellett volna őriztetése helyéből kivétnie. — Mindezen okoknál fogva Ferdinánd, a törvényes király, követeli, s joggal követelheti: hogy János az országnak általa bitorlott kormányáról lemondjon, kárpótlásul háromszázezer aranyat fizessen, a Mária királyné hitbéréhez tartozó jószágokról számot adjon, s a beszedett adót a rendek kezéhez juttassa. Ha ezt megteendette, menjenek feledésbe a történetek, János hívei számot tarthatnak Ferdinánd kegyeire, az ország pedig a császárnak is oltalmára.

János képviselői következő ellenokokkal válaszoltak: A pozsonyi országgyűlést Lajos özvegye Mária hívta együvé, nem a nádor, ki részéről csak megerősítette a királyné levelét, mely később kelt mint a székesfehérvári országgyűlést kitűzte tokaji

végzemény, és a szándéklott királyválasztást elhallgatta; s mely csak kevesek tudomására jutott. Zápolya választása érvényes, mindamellett hogy a fehérvári országgyűlés nem a nádor által hivatott együvé: Mátyás és Ulászló szintén olyas országgyűléseken választattak, melyek nem a rendek által tűzettek ki; a rendek, valamint hatalmukban állott a nádorság jogkörét szabályozni, úgy hatalommal is bírnak e végzeménytől elállani, s magokhoz vévén a nádorságot, ennek jogait gyakorolni. Aztán, Báthori a mohácsi vész után Németország széleihez szaladt, kétszeri meghívásra sem akart országgyűlést hirdetni, s még csak nemis valóságos nádor, mert a hatvani gyűlésben letéttetett, s nem helyeztetett vissza, törvényesen, méltóságába. Székesfehérvárra az összes ország volt hivatalos; a mely megyékből nem voltak jelen a nemesek, azok magánjavokat elébe tették a közjónak. A hazát fenyegető veszély szükségessé tette a sietséget; a választás nem erőszakoltatott: kézfelemeléssel történt. János és társa a koronaörségben magokkal vitték e kincset, mert tartottak a töröktől, s hogy a koronázás mindjárt másnap a választás után történt, az közönyös dolog. Ferdinánd öröködési szerződésekre hivatkozik, de ilyes szerződések tiltatnak Isten törvénye által, a pogányok előtt is gyűlöletesek voltak. Aztán ha Maximiliánnak a sopronyi szerződés alapján joga van a koronára, az megszűnt volna azáltal, hogy Ulászlót királyul ismerte. A pozsonyi szerződésnek ellenmondott az országgyűlés. Anna, Ulászló leánya és Ferdinánd neje nem szállithatta az országot férjére, mert a nőnemnek semmi joga a koronához; ha máskülönben volna, még pórra is szállhatna az álladalom, ha t. i. pórral lépne házasságra a királyleány; hiszen még az Istenanya sem bízott meg az apostolkodással, Péternek és Pálnak jutván e tisztt. Végre, ha a nőnem valaha öröködési joggal bírt volna Magyarország királyi székén, az következnek belőle, hogy a Mátyás és Fridrik közötti szerződés igazságtalan volt és törvényellenes, mint a mely, tekintetbe sem vévén a nők igényeit, Fridriknek és Maximiliánnak biztosítja az öröködést, Mátyás fimagva szakadásának esetére; s áll ez, mert hasonlatos az ügy, a Maximilián és Ulászló között történt egyezkedésre nézve is.

Ferdinánd követői sophismákat láttak ezen választáspontokban, s újabb nyilatkozataik kivált a nőnem öröködésének s a sopronyi és pozsonyi szerződések jogosságát támogatták. Zápolya

biztosai ellenben úgy vélekedtek, hogy Ferdinánd már azért sem lehet magyar király, mert ő spanyol, nem magyar. Igaz, hogy Zsigmond, Albert, Ulászló sem voltak belföldiek, de azóta meghozatott az 1505-diki végzemény: új dolgokhoz új eszközök kívántatnak. Viszonzásul az alkalmazásba vett új eszközök törvénytelenységét fejtegették a Ferdinándiak *). A feleselések június 15-dikéig, mint eleve kitűzött határnápig huzódtak el. A tanácskozmány eloszlását megelőzőleg, Ferdinánd követi még indítványt tettek: mondjon le János Magyarországról; díjul Boszniát fogja nyerni királyi czímmel, s azonfelül negyvenezer forintot és özves örökségének biztosítását. János emberei az indítványra ellenindítvánnyal válaszoltak: köszönjön le Ferdinánd Magyarország királyságáról, s bírja érte háborítatlanul Morvát és Sziléziát, melyekhez, mint Mátyás óta a magyar korona tartományaihoz, más-különbben nem volna joga **). S ezzel az értekezletnek vége szakadt.

XIV. „A pozsonyi szerződésnek ellenmondott az országgyűlés“, ez volt a János-királyiak egyik ellenvetése. Ismétli ezt egy okirat, melyet Zápolya kancelláriája röviddel az olmczi értekezlet eloszlása után I. Ferencz francia királyhoz intézett: „Valakik az országgyűlésen jelenvoltak, megannyian szilárdul ellenmondanak, lázadás támad, s hangzik a kívánság, hogy büntetést kell mérni a szerződés fogalmazóira, kik Magyarország szabadságát Fridriknek és Maximiliánnak áruba bocsátották“, — így szól az oklevél. És más helyütt: „a szerződés nem érvényes, mert az ország nem erősítette meg, sőt ellenmondott nyilvánosan, a király pedig kevesed magával nem kötelezheti az országot kénytelen-kelletlen ily nagy dologra ***). — Lássuk közelebbről az ügyet.

„Ha Ulászló gyermekek nélkül maradna, — mondja az 1491. november 7-én kelt pozsonyi szerződés — vagy ha gyermekei

*) Widmann: „Summarische Ausführung und Justifikation der k. Majestät zu Hungern und Beheim Gerechtigkeitz zu der Kron Hungarn“, Goldastnál: *Collectio variorum consiliorum de successione et jure haereditario familiae regnantis in Hung.* Frankfurt, 1719. Pray, *Annales*, V. 135. Bucholtz: *Gesch. der Regierung Ferd. I.* III. k. 194. I. Bartal, *comment. ad hist. status jurisque publ. Hung.* III. k. XIX s. kk. II. Szalay, *Magyarország története*, IV. 53.

**) Bethlen Farkas, *histor.* I. I. 86.

***) British museum, Cotton. Mss.

egyenes águ fiörökös nélkül találnának elhalni, akkor Magyarország a magyar koronához tartozó valamennyi országgal, tartományokkal és urodmakkal a római királyra (Maximiliánra) vagy egyenes ágon levő utódaira szálljon. S Maximilián ezen jogának nagyobb biztosítására Ulászló minélelőbb országgyűlést tartson, melyre az egyházi és világi urakat, városokat és más hatalmasabb országrendeket minél nagyobb számmal meghívja, de melyre a római király követei is megjelenendek, s mely a jelen szerződést ünnepélyesen fogja elvállalni; valamennyi tagjai, öszvesen és egyenkint, hittel és oklevél által kötelezendvén magokat és utódaikat ama követek jelenlétében ilykép: hogy azon esetre, ha Ulászlónak nem volnának törvényes gyermekei, vagy ha ezek egyenes ágon levő örökösök nélkül találnának elhalni, Maximiliánt, vagy ha ő már nem lenne életben, fiai közül egyet, vagy ezek nemlétében egyenes ágbeli fiörökösök közül azt, kire választásuk esik, törvényes és kétségtelen királyul fogadandják; hogy az ország birtoklására minden nehézség nélkül jöhessen, megengedendik; az ország birtokába bevezetendik; iránta mint királyuk és urok iránt tartozó engedelmisséggel leendenek, s ezt nyilvánosan és ünnepélyesen ugyanazon országgyűlésen a római királynak, követei jelenlétében, hittel fogadandják. S miután megtörténhetik, hogy azok közül, kiket illet, többen ez országgyűlésből elmaradandanak, s különben is az ügy nagysága követelvén, hogy jelen egyezkedés kinekkinek fülébe szállittassék, pünkösdre vagy pünkösdtájban nevesebb helyen és szintén a római király követinek jelenlétében új országgyűlés fog tartatni, melyen, összehívaván a magyar birodalom valamennyi lakosai, a szerződés kihirdetessék, s a római király vagy utódsága — azon esetre ha Ulászló gyermek nélkül találna elhalni, — az összes nemzet által Magyarország leendő királyul választassék; a megjelenendők közül azok, kik amaz első országgyűlésből elmaradnak, az egyezkedés pontjaira hittel és okiratilag fogván köteleztetni. S ezentúl, mindaddig, míg a római király és utódsága számára az örökösödés megnyilándott, kineveztetése után valamennyi főpap, úgy az ország nádora, az erdélyi vajda, a horvát bán, a temesi ispán, a jacezai, szörényi és nándorfehérvári bánok, Budavárnak s az ország jelesebb erődeinek parancsnokai, a pozsonyi ispán s a többi főbb tisztviselők, kivált a végekben levők, hivataluk felvál-

lalásakor hittel és irással fogják magokat e tárgyban a római királynak lekötelezni; valamint a koronaörök is, midőn hivatalukba iktattatnak, esküvel s írásban ígérendik, hogy előfordulván az érintett eset, a koronát s a visegrádi várat másnak kezéhez nem juttatják, hanem Maximilián és örökösei számára megőrzik. És valamint e szerződést Ulászló okiratilag fogja megerősíteni, úgy fogják ezt valamennyi utódai is tenni, s mennyiben kiskoruak volnának, gyámjaik az öröködési pontnak szentültartását esküvel is ígérendik, — valamennyi oklevél Haimburg bírájának és polgármesterének vagy várnagyának levén beküldendő *).

Zápolya olmücsi követei eredetiben kívánták látni a pozsonyi szerződést, s Lamberg Kristóf alsóausztriai kormányzó és Puetsch Vilmos tanácsos csakugyan meghozták Bécsből az eredeti oklevelet, s meghozták, még pedig szintén eredetieikben, ezen szerződésnek tizrendbeli megerősítését: a) Fridrik császár, úgy Maximilián római és Ulászló magyar királyok —, b) tizenöt egyházi és világi magyar úr, c) Drágfi Bertalan erdélyi vajda, d) Kanizsai László horvát bán, e) Czobor Márton nándorfehérvári bán, f) a hét szász szék, g) Brassó, h) Medgyes, i) Besztercze, és k) Kolosvár részéről; de a szerződésnek az öszves országgyűlés, ennek valamennyi tagjai által történt elfogadását bizonyító oklevél nem volt közöttök. S a magyar történetvizsgálás csakugyan a legeslegujabb időkig oly véleményben volt, hogy ilyes oklevél nem is létezik, s hogy a szerződés nem fogadtatott el országgyűlésileg. Bonfini bőven írja le az ellenszenv nyilatkozását, melylyel Bakács és társai, a pozsonyi békekötés szerzői, Budára érkezéskor, november közepén a nép által fogadtattak; s aztán folytatja ekképen: a király, miután a nádor és Báthori (az országbíró és erdélyi vajda) a háborgókat némileg lecsendesítették, magához hivatta mindnyájokat, s rövideden intvén őket, hogy az ő s az országnak reá bizott méltóságáról ne aggódjanak, mérsékelte a békekötés feltételeit, és az illetőket arra birta, hogy a szövetséget, miszerint az elvégre eszközölt egyesség fel ne bomoljék, részökről is esküvel megerősítsék. Ehhezképest a szerződés nyomban megkötése után elfogadtatott volna a rendek által; de az újabb történetírók már annálfogva sem adtak hitelt az állításnak, mert be

*) Kollár, Ursinus Velius toldalékában, 238. l.

van bizonyítva, hogy 1491. november 7-én, mint a béke szerzésének napján innen egész az év végéig nem tartatott országgyűlés, s mert a tizenöt egyházi és világi úr által november 29-én kiadott és Widmann által az olmücsi értekezleten előmutatott oklevél nem kelvén országgyűlési végzés alapján, nem több s nem kevesebb mint nyolcz főpapnak és hét világi úrnak a pozsonyi békekötés feltételeihez járulása *).

Ezen oklevél keletkezése utáni nap, november 30-án, Ulászló a békekötés egyik ágazatához képest 1492. februarius 2-kára csakugyan összehívta az országgyűlést, melyen a szerződés kihirdetessék. „Szükségesnek láttuk — így szól a szabad királyi városokhoz intézett, reánk maradt meghívó levél — a többi rendek között hűségteknek is részletesen tudtul adni, mily alkupontok és feltételek mellett kötöttük legyen meg a békét, minél fogva, de az összes ország számos egyéb ügyei miatt is, a jelenleg nálunk levő egyházi s világi urak és főbb nemesek érett tanácsából, jövő évi gyertyaszentelő boldogasszony napjára valamennyi rendeknek országgyűlést hirdettünk. S e végre hűségtek . . . a mondott napra és országgyűlésre néhány előkelőbbet teljhatalommal . . . küldjön ide Budára kebeléből, kikkel ezen béke ágazatait és feltételeit közlök leszünk, s kikkel azonfelül, valamint a többi városokkal, a ti testvéreitekkel ezen ország jólétére és magasabb nyugalomára vezető eszközökről értekezhessünk“ **). A meghívó levelek szétküldettek, s Ulászló, mintegy irányt adandó a rendek végzésének, december 6-án, saját és örökösei nevében a békeoklevélhez járulását, „mint nemcsak a szerződő felek s az illető országok becsületére, nyugalomára és hasznára, hanem az özsves keresztységnek is tetemes előnyére szolgáló dologhoz“ nyilvánította***). Maximilián december 20-án Innsbruckban, s Fridrik 1492. januarius 4-én Linzben erősítették meg a béke feltételeit****).

*) Kollár, Urs. Velius, 260. l. Az álladalmi levéltár könyvgyűjteményében egykoru nyomtatvány ily czímmel: „Ratificatio concordiae hungaricae . . . Posonii factae, per quosdam Hungariae potiores praelatos, barones et proceres tam suo quam aliorum regnicolarum nomine, qui conclusioni ejusdem tractatus non interfuerunt.“ A tartalomról világos, hogy a cím e szavai „aliorum regnicolarum nomine“ nem állanak.

**) Kovachich, Vestigia comitiorum, 414. l.

***) Kollár, Urs. Velius, 262. l. Egykoru nyomtatvány az álladalmi levéltár könyvgyűjteményében. Chmel, regesta. Frid. 8733. sz. a.

****) Kollár, Urs. Velius, 322. 323. l. Lichnowsky, Gesch. des Hau-

XV. Gyertyaszentelő, az országgyűlés megnyílásának napja, melyen a nemzet a Maximiliánnal kötött béke feltételeiről hitelesen értesüljön, megérkezett, s vele a római király követei: gróf Hohenzollern Fridrik hohemburgi kapitány, báró Prueschinck Henrik kamarás, Schefftenberg Bernát tanácsos és Fuchsmagen János törvénytudor, kik előtt magokat a békekötés s illetőleg az örököségi szerződés elfogadására kötelezzék a rendek*). Az egykoru Bonfini ezen országgyűlésről semmit sem iktatott historiájába, ha kifogjuk annak említését, hogy Ulászló 1402. februarius elsején népes tanácskozmányban a török ügyet tárgyalta; de a szintén egykoru és korának eseményeibe szintén mélyebben avatott Tubero ezen országgyűlésről s a szóban levő ügyről ír ekképen: „Az e végre kitűzött napon Magyarország nemesei nagy számmal gyülekeztek Budára... hová köveit Maximilián is küldötte. Egyébiránt, miután a római király követelése nyilvánosan elősoroltattak, nemések, nemnemések megannyian hévvel tiltakoztak ellenük, tagadván hogy őket olyatén szerződés kötelezhetné, mely országos felhatalmazás nélkül alakult meg. Lehurrogatták Báthori Istvánt és Tamás püspököt, a közügy árulóinak mondván őket. S ez több napig tartott.” De Bakácsnak egy hatalmas beszéde erőt vett az országgyűlésen, szerző szerint, ki előadását ekkép folytatja: „Leülvén Tamás, a főbbek nagyobb része a mondottakat helyeslé: s elmellőzván a németnek feltételei közül néhányat, hogy a többiek annál könnyebben lehessen a magyarokkal elfogadtatni, mindnyájan végzéssé emelék a békét. E szerint tehát megalakult Maximiliánnal az örök béke; igaz, hogy nem olyan, minő a magyarokhoz, a valamennyi szomszéd nép győzöihez illett, de olyas, mely a király vakmerően lekötött szavának, és általa megrovásig esdett nyugalmanak látszott kedvezni**). Miután a mit Tubero mond, hogy a pozsonyi békekötés néhány feltételéi

ses Habsburg, VIII. a regestákban, 1674 és 1698. számok alatt, kivenetben. Egész terjedelmében az „Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen“ 1849-diki folyamatának 502 és 506. lapjain olvasható mindkét oklevél.

*) Archiv für Kunde oest. Geschichtsquellen, 1849-diki folyamat, II. 504. l. Maximilian Vitéz János veszprémi püspököt s Iván korbáviai grófot is biztosokul nevezte; de ezek jónak látták egyelőre el nem jární e tisztben.

**) Comment. l. IV. §. 14.

elmozdítottak', „quibusdam tamen ex conditionibus alemani dem-tis“, azt Bonfini is mondja: „mérsékelvén a követekkel a feltételeket“, „temperatis cum legatis conditionibus“, talán nem volt rendén, bárki bármily okleveleknek lett legyen birtokában, ezen észrevételt egyszerűen meghazudtolni; de Firnhaber Fridrik úr, kinek egyébiránt e tárgy felderítése körül nagy érdemei vannak, mégis jónak látta Tubero felebbi szavaira a tudományok bécsi akademiájának történetvizsgálati folyóiratában ezt jegyezni meg: „a magyaroman írónak üres formulája, mint az ellenkezőt bizonyító oklevelek tanusítják.“ Gleich ist die Jugend fertig mit dem Wort, mondám Schiller Wallensteinjával, midőn Firnhaber úr anathemáját olvastam; s hogy a tisztelt férfin elhamarkodott ítéletet hozott, azt épen az általa közzé tett, az általa felhívott oklevelekből remélem bebizonyíthatni. Lássuk azonban mindenelőtt a nyomozás további fejleményeit.

Mondtuk felebb, hogy Widmann nem volt képes az olmücsi értekezleten a szerződésnek az országgyűlés általi megerősítését bebizonyítani; s miután Kollár, Ursinus Velius toldalékában, mely a sopronyi és pozsonyi békekötésekre vonatkozó oklevelek valóságos tárháza, miután Hormayr és Lichnowski, kik előtt a cs. kir. udvari és álladalmi levéltár szintén nyitva állott, s kik Kollár gyűjteményét csakugyan pótolták, az országos rendek öszvesége által kiadott erősítő oklevelet nem tették közzé és ilyesnek létezéséről nem tettek említést: gondolom, igen természetes, hogy Istvánffitól kezdve napjainkig valamennyi magyar történetvizsgáló és történetíró, ilyes oklevél elő nem kerüléséből, s Bonfini és Tubero felebb érintett előadásaikból, névszerint a feltételek mérséklését említő záradékból azt következtették: hogy a békekötés, mint olyas, helyeseltetett ugyan az országgyűlés által, de azon pontnak, mely Maximilián öröködési jogát megállapítja, kivételével: s hogy csak egyes hatóságok s egyes urak fogadták el e pontot is. — Csalódtunk.

Az 1492-diki országgyűlés megerősítő levele, vagy inkább megerősítő levelei, igaz, hogy sokáig nem kerültek elő, de léteznek még is, léteznek a cs. k. álladalmi levéltárban. Firnhaber Fridrik úr azokat egyebekkel az Archiv für Kunde oesterreichischer Geschichtsquellen 1849-diki folyamatainak második kötetében (375—552 l.), ily cím alatt: „Beiträge zur Geschichte Ungerns

unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490—1526, grösstentheils nach Originaldokumenten des kais. oesterreichischen Haus- und Staatsarchives“ nyilvánosságra hozta.

Az egyik oklevél, melyet történeti irodalmunk, ha nem csatlódok, eddig teljesen ignorált, magyar fordításban így hangzik :

„Mi, Corvin János tótországi, oppelni és lipcai herceg sat., gróf Báthori István országbíró és erdélyi vajda, Zápolya István Szepesföldének örökös grófja, Kinisi Pál temesi ispán s az ország alsó részeinek főkapitánya, herceg Ujlaki Lőrincz macsói bán, vingárti Geréb Péter és lindvai Bánfi Miklós királyi ajtónálló-, guthi Ország László lovász- és Losonczy László tárnokmester, György Rácország deszpotja, Báthori Endre és György, bélteki Drágfi Bertalan királyi komornyikmester, Perényi Imre, Perényi János, szalónoki Pankircher Vilmos, Palóczi Antal, dengelegi Pongrácz Mátyás, Rozgonyi István, Kanisai Miklós és György testvérek, Thuróczi György királyi pohárnokmester, lindvai Bánfi János, Hédervári Miklós, megyesaljai Morócz István, györgyi Bodó Gáspár, Homonnai Gáspár, nádasdi Ongor János, monyorósi Rozgonyi István, Jakcsi Ferencz, Paksi Pál és Albert, Dombai Pál és Miklós testvérek, gersei Pető Miklós, János és György testvérek, Ráskai Balás, szekesői Herczeg László, Bernát és Ferencz, Buzlai Mózes, Dóczi Péter és Imre testvérek, pelsőczyi Bebek János, Telegdi István erdélyi alvajda, rátoldi Gyulafi István, Csetneki László és János testvérek albesi Zólyomi Miklós, Várdai Aladár és János testvérek, dobozi Danffi Endre, bajnai Both János és Endre, gimesi Forgács Péter, macskási Tárnok Péter, Gerendi Miklós, Sikesdi Miklós, somkeréki Erdély, János és Márton testvérek, Bethlen Miklós, szamosfalvai Mikola Ferencz, Barlabás János és Lénárd, Zobi Mihály, Káldi Benedek Kendeffi Mihály, Hosszuázó (?) Bálint, Bartai János s Magyarország és az erdélyi részek többi zászlóssai, főbbjei és nemesei, megismerjük s tudtára adjuk ezennel mindenkinek : hogy miután a közelebbi múlt napokban mind azon háborúskodások, egyenetlenségek, meghasonlások és ellenségeskedések, melyek a fenséges és magasságos fejedelmek és urak, Fridrik császár és Maximilián római király urak, ő hatalmasságaik között egy részről, valamint néhai Mátyás, Magyar-, Cseh-, Dalmát- Horvát- sat. országok dicső emlékeztető királya, s aztán a fenséges úr, Ulászló, hason-

lag Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvát- sat. országok királya, a mi legkegyelmesebb urunk és ezen Magyarország között a másíkról, régebben támadtak s egész a jelen korig folytattattak, bizonyos szerződések erejénél fogva, melyekre ő felségeik követek által kölesönös értekezlet folytán léptek, bizonyos feltételek és alku-pontok mellett lecsillapítottak és épen megszüntettek; s minthogy Pozsonyban szent Lőrincz hitvalló napja utáni hétfőn az Úrnak ezer négyszáz kilenczvenegyedik esztendejében a mondott három felség s országaik és uodalmaik, fejdelemségeik és alattvalóik között örök béke és egyesség kötöttet s megerősítettet; és egyebek közt kivált ez ment határozatba és végzésbe: Ha a mondott fenséges úr, Ulászló király, a mi legkegyelmesebb urunk, ágyékából törvényesen nemzett gyermekek nélkül találna kimúlni, vagy ilyesekei maga után hagyván, azok tőlök származó örökösök nélkül haláloznának meg: ez esetben a mondott fenséges urat, Maximiliánt, a rómaiak, s Magyar-, Dalmát-, Horvátországok sat. királyát, vagy ennek nemlétében valakit fiai közül, vagy ezeknek nemlétében, ágyékaikból egyenes ágon törvényesen származó fiörköseik közül valakit tartozzunk törvényes és kétségbevonhatlan királyunkul s urunkul választani és fogadni; mi tehát magunkért, örökösainkért és utódainkért ezen béke- és egyezkedési szerződést az e végre egybehívott jelen budai gyűlésben nyilvánosan és ünnepélyesen fogadtuk és fogadjuk, s külön mindenikünk a felebb említett fenséges római király úrnak, követek jelenlétében kézadás mellett, hittal fogadtuk és ígértük, s hittal fogadjuk és ígérjük: hogy ezen szerződés valamennyi ágazatait összesen és egyenkint megtartandjuk, s a felebb megjelelt esetben őt, Maximilián urat, a fenséges római királyt, vagy annak nemlétében, fiai vagy unokái vagy ágyékából egyenes ágon törvényesen származó örökösök közül valakit, a mondott s amaz értekezletben készített czikkely formája, értelme és tartalma szerint urunkul és királyunkul választandjuk és fogadandjuk. Ezen levelünknek, melyhez szokott pecsétünk függesztvék, erejénél és tanutételénél fogva. Kelt Budán, a magunk és valamennyi rendek mondott közgyűlésében, hamvazó szerdán(martius 7-én), az Úrnak ezer négyszáz kilenczvenkettedik esztendejében*).

Következik a másik megerősítő oklevél:

*) Eredetije irhán, a névszerint elősorolt hetven személy hetven pecsétjével.

„Mi, Egervári László Dalmát-, Horvát- és Tótországok bánja sat., Frangapan Bernát, Zeng, Veglia és Modrus grófja, továbbá Frangapán Miklós, János és Mihály, szintén Zeng, Veglia és Modrus grófjai, Károly korbói gróf, Blagai István és Mihály grófok, Zríni Péter és Pál, szomszédvári Hening János, Balszent-szávai herczeg, Batthyány Boldizsár, Bocskai Péter, Rohfi Bernát, Pogány Péter, Mikolicsics György, Kerhen Mihály, Szempcei György, Mogorics Tamás, Gudóczy Péter, petnyai Subics Kristóf, Kasztellánfi György, Thürelth Miklós, Martinusevics Jakab, Guzics György és Máté, Lónyai Albert, Bocskai Miklós, Brukovics György, Perusics Gáspár, Farkasics Gáspár, Subics György, Martinusevics Tamás, Herkfi Miklós, Hassagi Imre, Peszéri János, Pogány György, Bucics László, Mindszenti János, Bucsinczy Illés, Bolkovics Pál, Krucsics György, Orlovics György, Jeskovics János, Keglevics János, Bobojlics György és Márk, Mikcsics János, Stubiczai László, Pekri László, Regics Miklós, Plavicsöszki György, Maretics Vojko, Otmics Szidán, Petricsevics Pál, Orros Miklós, Orecsóczy György, Csesztecz János deák, Gereczi Péter, Orlics János, Hernyák János és Orecsóczy János, s Horvát- és Tótországok többi zászlósai, főbbjei és nemesei, megismerjük s tudtára adjuk ezennel mindenkinek, hogy (következik szóról szóra a felebbi oklevél illető része egész eddig: „főörökösök közül valakit“) ezen Magyarország főpapjai, bárói, grófjai, főbbjei, nemesei, városai és egyéb lakosai, úgy maga az összes ország, s az ehhez tartozó egyéb országok és tartományok valóságos, törvényes és kétségbe vonhatlan királyokul és urocul tartozzanak választani és elfogadni. Mi tehát, mivelhogy a mondott Horvát- és Tótországok, s mi valamennyien, valamint ezen országok többi lakosai is, Magyarország koronájához s magához Magyarországhoz tartozunk tudnivalóképen régtől fogva, s ezen koronának és országnak alá vagyunk vetve: ez okon, valamiképen a mondott Magyarország egyházi urai, bárói, grófjai, főbbjei és nemesei, az e végre egybehívott jelen budai gyűlésben nyilvánosan és ünnepélyesen elfogadtuk és elfogadjuk ezen béke- és egyezkedési szerződést, s tekintetes és nagyságos gróf Zollern Ejtél Fridrik hohenbergi kapitány sat., stettembergi báró Prueschinkh Henrik, Scherffenberg Bernát és Fuchsmagen János tudor sat. urak jelenlétében, a felebb említett fenséges római király úrnak kérésére

mellett mindenikünk külön külön, nyilvánosan, hittelt fogadtuk és ígértük, s hittelt fogadjuk és ígérjük : hogy ezen szerződés valamennyi ágozatait összesen és egyenkint megtartandjuk, s a felebb megjelelt esetben őt, Maximilián urat, a fenséges római királyt, vagy annak nemlétében, fiai vagy unokái vagy ágyékából egyenes ágon törvényesen származó örökösei közül valakit, a felhívott, s amaz értekezletben készített czikkelynek formája, értelme és tartalma szerint, a felebb említett Magyarország mondott egyházi uraival, báróival, grófjaival, főbbjeivel és nemeseivel egyetemben, urunkul és királyunkul választandjuk és fogadandjuk. Ezen levelünknek, melyhez szokott pecséteink függesztvők, erejénél és tanutételénél fogva. Kelt Budán, a rendeknek mondott közgyűlésében, hamvazó szerdán, az Úrnak ezer négyszáz kilenczvenkettedik esztendejében^{*}).

Azok miatt, miket mondók leszünk, a harmadik megerősítő oklevelet, legalább nagyából, szintén ide kell iktatnunk :

„Mi, aragoniabeli esztei Hippolit, választott és megerősített esztergomi érsek, s ezen helynek örökös főispánja, Magyarország primása és született szentszéki követ sat., Osvát zágrábi, és királyi kincstartó, Bálint váradi, és Bihar vármegye örökös főispánja, Zsigmond pécsi, Tamás győri, s királyi főkanczellár, János veszprémi, János csanádi, Miklós váci, István szerémi, Lukács boszniai püspök, Domokos székesfehérvári prépost és ezen hely örökös főispánja sat. és Bertalan vránai perjel, Magyarország főpapjai, megismerjük, s tudtára adjuk ezzel mindenkinek, hogy (következik szóról szóra az első helyt közlött oklevélnek Maximilián és örökösei jogát illető része egész eddig : „tartozzunk törvényes és kétségbe vonhatlan királyunkul és urunkul választani és fogadni”). Mi tehát magunkért és utódainkért ezen szerződést az e végre egybehívott jelen budai gyűlésen nyilvánosan és ünnepélyesen elfogadtuk és elfogadjuk, s a felebb említett római király úrnak, követei, névszerint tekintetes és nagyságos gróf Zollern Ejtél Fridrik hohenbergi kapitány sat., stettembergi báró Prueschinkh Henrik, Scherffenberg Bernát és Fucksmafen János tudor sat., urak jelenlétében, kézadás mellett, külön mindenikünk, hittelt fogadtuk és ígértük, s hittelt fogadjuk és ígérjük, hogy

^{*}) Eredetije irhán, a névszerint el'sorolt hatvanhárom személy hatvanhárom pecsétjével.

(következik szóról szóra az első rendbeli oklevél berekesztése *)).

Ezen három rendbeli okiraton kívül, melyek közül az első a magyarországi úri és nemesi rend, a második a horvát- és tótor-szági úri, nemesi rend, a harmadik a magyar főpapság nevében a pozsonyi békekötésnek Maximilián öröködési jogára vonatkozó részét megerősíti, szintén az 1492-diki országgyűlésen és szintén martius 7-én, külön oklevelekben még Péter kalocsai érsek **), Geréb László gyulafehérvári püspök ***), s János, Péter és Simon, szentgyörgyi s bazini grófok ****), továbbá Buda városának bírása, Pemflinger János, eskütt és egyéb polgárai s egész községe, Pest városának bírása, Szegedi Pál, eskütt és egyéb polgárai s egész községe *****), ama békekötés illető részéhez járulásukat nyilvánították.

Lássuk már most, miben állott a pozsonyi szerződés alku-pontjainak Bonfini és Tubero által említett s Firnhaber úr által kétségsbe vont mérséklése.

XVI. A szerződésnek 11-dik pontja, melyet felebb, a XIV-ik szakaszban közöltünk, követeli, hogy a Maximilián öröködési jogát megismerő formulába kötelesek lesznek azt is beigatni az országos rendek, hogy öröködése megnyílásának esetében, őt az ország birtoklására minden nehézség nélkül hagyják bejöni, az ország birtokába bevezetendik, s iránta mint királyok és urok iránt tartozó engedelmességgel lesznek. A felhívott szakasz egyéb intézkedései hiven és szabatosan belémentek a formulába, de az imént idézett sorok kimaradtak valamennyi megerősítő oklevélből, valószínűleg azért, mert a rendek nem akarták magokat jogának fegyveres erővel is kivívására lekötelezni, s mert az engedelmességnek ilyes korlátlan felajánlásában, daczára a 20-ik ágazat biztosításának, az 1222-diki bulla végzáradéknak megszüntetését látták. Az ama sorok helyébe iktatott szavak: „a czikkely formája, értelme és tartalma szerint” mindenre s tehát különös ékezőssel semmire sem vonatkoznak, s azonkívül — és úgy látszik, ez volt a célzat — minél tágasabb kört nyitnak a mindenféle hermenevtikai kísérleteknek.

*) Lichnowsky, az id. VIII. k. regesták, 1728. sz. a. Eredetije irhán, a tizenkét fílap tizenkét pecsétjével.

**) Eredetije irhán, egy pecséttel.

***) Eder, script. rer. transsylv. I. 207. Eredetije irhán, egy pecséttel.

****) Eredetije irhán, három pecséttel.

*****) Eredetiek irhán, mindeniken egy pecsét.

De nemesak a fogadás tartalmára nézve történt mérséklés, történt ilyes, még pedig lényeges, a fogadás formájára nézve is. A pozsonyi szerződés tizenegyedik ágazata arra is kötelezte a rendeket, hogy a római király követének jelenlétében, magán az országgyűlésen, nyilvánosan és ünnepélyesen esküdjenek meg a fogadás megtartására.*) S a horvát- és tótországi rendek oklevelében csakugyan bennáll, hogy ők ezen esküt nyilvánosan letették, hogy hittel kötelezték magokat, még pedig nyilvánosan, e fogadás megtartására**); de olvassa meg Firnhaber úr még egy ízben a magyar főpapok s a magyar világi urak és nemesek által kiadott megerősítő okleveleket, s mondja meg, ha találta-e bennök ugyanazon helyet? találta igen is, de a 'nyilvánosan' szónak kivételével***). S tudja-e Firnhaber úr, miért nem állanak benn a szentgyörgyi és bazini grófok a világi urak s nemesek oklevelében, s Péter kalocsai érsek és Geréb László gyulafehérvári püspök neveik miért nem mentek belé a főpapok által kiadott megerősítő irományba, mindamellett hogy jelen voltak az országgyűlésen, hogy martius 7-én Budán tartózkodtak? Bizonyosan nem azért, mert vonakodtak a szerződéshez járulni, hiszen ők épen martius 7-én, tehát azon egy nap társaikkal, de különkülön oklevelek által kötelezték magokat Maximilián örököségi jogának szentül tartására. Neveik azért maradtak ki onnan, mert ők, s egyedül csak ők, tovább mentek egyházi s világi úrtársaiknál, és, mint okleveleikből láthatni, nyilvánosan tették le az esküt****). Firnhaber úr csalódott, midőn a Péter érsek által kiadott kötelező levél fölébe ezt írta: 'Péter kalocsai érseknek, mint országos kancellárnak beléegyezési okmánya', — mert egy az, hogy kérdés: valljon vonatkoznak-e a pozsonyi szerződés tizenharmadik és tizenegyedik ágazatai a kancellárra is; más az, hogy a felhívott ágozatok értelmében kiadott kötelezvények másképp szerkesztvék, mit Bá-

*) 'Hancque sententiam publice et solemniter in eadem congregatione romanorum regi in praefatorum regis romanorum oratorum praesentia jurabunt.'

**) 'publice juravimus et promissimus, juramusque et promittimus.'

***) 'juravimus et promissimus, juramusque et promissimus,' mindkét oklevélben.

****) 'publice juravimus et promissimus, juramusque et promittimus.'

thori Istvánnak, mint erdélyi vajdának és koronaőrnek 1492. martius 7-én, Kinisi Pálnak, mint temesi grófnak szintén 1492. martius 7-én, Ráskai Balásnak, mint budai várnagynak 1492. martius 16-án, és Drágfi Bertalannak, mint Báthori István halála után erdélyi vajdának 1493. november 22-én kelt kötelező leveleik világosan bizonyítanak *).

S mindezek után valószínűleg oly véleményben leszen az olvasó: hogy Maximilián hívei nem tévedtek, midőn urok öröködési jogát a budai országgyűlés által megismertnek, megerősítettnek állították, mert hiszen tanuságot teszen róla annyi oklevél; hogy más részről Bonfini és Tubero, az ezen korszak eseményeibe mélyebben beavatott történetírók szintén nem tévedtek, midőn a pozsonyi szerződés mérsékléséről szóltak, mert hiszen, mérsékelte is az valósággal, tartalmára, de még inkább formájára nézve; s hogy végre nem esoda, ha a nagy tömeg az országgyűlés többsége által elvetettnek vélte a pozsonyi szerződést, mert hiszen, mit is gondolhatott egyebet, látván, hogy a horvát- és tótországi urak és nemesek, s velők még egykét város nyilvánosan megesküsznek reá a gyűlésben, de Magyarország összes úri és nemesi rendje, talán hat ember kivételével, ugyanazon gyűlésben megtagadja az esküt? inkább azon kellene csodálkoznunk, ha a közönség, ha a nézők ily előzmények után sejtítették volna, hogy ezen úri és nemesi rend a színpalak megett mégis letette Maximilián biztosainak kezébe az esküt.

Bizony nagy vilitás! fog egynémelyik olvasóm felkiáltani Zrínível, ezen eljárás szemléletére; de ne feledjük, hogy azon korszak küszöbénél állunk, melyhez historiánkban nincsen hozzáfogható jellemtelenség dolgában, s hogy Maximilián és Ulászló megelégedtek az eljárással. Egy pillanat a világi urak és nemesek oklevelében foglalt nevekre láttatni fogta az olvasóval, hogy az úri rend s a főbb nemesség — barones et procures — ott ugyan gazdagon vannak képviselve, de annál gyérebben a kisebb, a megyei nemesség; ez makacsul vonakodott a pozsonyi szerződéshez járulni, s hogy ez ne tiltakozhassék, a felebbi mód szerint adatott ki az oklevél. Ugy gondolom, innen van, hogy az Maximilián által nem tétetett közzé, és miszerint időnek előtte közzé se tétethessék, épen

*) Lásd ezen okleveleket magának Firnhaber úrnak értekezésében.

Augsburgba küldetett általa őrizés végett. Midőn a pozsonyi szerződés Budán a magyaroknak kihirdettetett, — írja Fugger, Oesterreichischer Ehrenspiegel, Nürnberg, 1668, című munkájában — morogtak ellene s felkiáltottak: ezek nem békeágozatok, hanem szolgasági hálózatok, s ők készek, inkább ezer ízben meghalni, mint magokat alávetni. De a király őket végre lecsendesítette, s aztán elkészíttetett a megerősítő oklevél, aláíratott, hetven pecséttel ellátott és Maximilián királynak átaladatott, ki azt a következő évben kancellárja Stürzel Konrád által az augsburgi tanácsnak őrizés végett kézbesítette, hol 1548-ig hevert az oklevél, kiadatván a mondott évben Ferdinánd királynak. Hasonló okból Ulászló is óvakodott volna a rendeknek olyan a milyen engedményét. 1492-diki végzeményében csak mintegy mellesleg említetik, hogy a pozsonyi szerződésről is volt szó az országgyűlésen, de hogy megerősített-e vagy nem ama szerződés, arról hallgat a végzemény.

A pozsonyi tizenkettedik ágozat értelmében Ulászló még egy második országgyűlést volt 1492-ben tartandó, melyen azok is, kik gyertyaszentelőkor bár mi oknál fogva akadályozva voltak Budán megjelenni, hozzájárulásokat a béke művéhez és ennek feltételeihez nyilváníthassák. De az országgyűlés, úgy látszik, éppen azért, mert e célra fogott volna tartatni, nem gyűlt együvé, s azon körülményből, hogy például Kassa, Bártfa, Lőcse még mindig nem küldötték be kötelezvényeiket, hogy Zápolya István az új nádor, a szerződés tizenharmadik pontjának ellenére, magát úgy is, mint nádort lekötelezni elmulasztotta sat. többtöbb ellenszenv világolt ki Maximilián örökölésének ezen utoni megismerése ellen. A római király maga is felhagyott ez ügy sürgetésével, s 1506-ban jogát a magyar koronára már nem annyira az Ulászlóval kötött szerződésen, mint azon alapította, hogy ő valószínű magyar, mert női ágon a magyar királyok véreből származik, s igényein ennél fogva az 1505-ben közbejött rákosi végzemény sem üthet csorbát *); családjának igényeit a koronára pedig még az 1506, 1507, 1515-ben Ulászlóval kötött házassági

*) Maximiliánnak 1506. április 18-án a magyar rendekhez adott levele, Horvát Istvánnál, Verbőczy emlékezete, LXXVI. szám alatt.

szerződések által is *) ügykezett biztosítani, melyek 1520-ban Lajosnak Máriávali és Ferdinándnak Annávali egybekelése által teljesedésbe mentek. És hat évvel később Ferdinándot csakugyan ezen alapon választotta meg királylyá az országgyűlés. Midőn a pozsonyi szerződés 1548-ban Augsburgból vissza Bécsbe került, Annának férje már husz évnél tovább volt Magyarország királya; s az oklevelet, melyet 1527-ben az olmücsi értekezletben azért nem lehetett előmutatni, mert hollétét akkor maga Ferdinánd sem tudta, közzé tenni most annál fogva sem volt ok, mert a pozsonyi szerződés egy részről kizárja a női öröködést, melyen 1526-ban igényeit a koronára alapítá vala a király, s mert más részről a választás elvét is kimondja, pedig Ferdinándnak és utódainak épen az öröködési elvnek a választási elv helyébe léptetése volt természetesen egyik főtörekvésök, s ezt elvégre a török uralomnak megtörése sükerrel koronázta.

Ezen hosszabb kitérés után, melyet azonban a kezünk alatt levő tárgy szükségessé tett, ismét visszaérkeztünk János diplomatai működéséhez; harmadik közleményünk annak további folyamáról fog szólni.

SZALAY LÁSZLÓ.

*) Kollár, az Ursinus Veliushoz kapcsolt auctuarium diplomaticum-ban, XIV—XXXIII.

A FOLDBIRTOKI HITEL,

KÜLÖNÖSEN

A HITELINTÉZETEK.

I.

Nagy Fridrik porosz királyról följegyezte a történet, hogy a súlyos hét éves háboru után, — melyben az osztrák és orosz császár, s a francia és svéd király, meg a német szövetség hadait egyesülve látta maga ellen, — miután e hadakat maroknyi hű és erélyes népével, kedvező föltételek alatt békére kényszeríté, a romba dőlt falvak megfogyott és elszegényedett népessége között haladva, az ellenség által két izben megszállott fővárosába utazott; s midőn mindenütt az öröm és részvét nem előkészített, de őszinte és való nyilatkozatával találkozott: megindult ezen érzkebel, mely a csaták vihara közt, s annyi hős élet feláldozása mellett hideg tudott maradni; s önkéntelenül, és lelke mélyéből kiáltá: „sokáig éljen az én kedves népem, sokáig éljenek gyermekeim.“ S e pillanattól fogva kettőztetett erővel igyekezett megmutatni valódi szeretetét hű népe iránt, s munkás kézzel fogott a háboru által okozott sebek orvoslásához.

A felvirágzás gyorsabban haladt, mintsem képzelni lehetett, mert nem veté, a háború terheinek viselése végett, zálogba a jövő kor gyümölcseit; az ifju állam anyagilag gyöngülve ugyan, de minden államadósság nélkül volt a harez után.

De szomorú képet mutatott a földmivelés. Az ellenséges seregek hadi serezhajói, az állam nagy erőköltései, a megfogyott munkaadó, a csökkent termelés, s az ingadozó árak a földbirtokos osztályt, adósságuk súlyos terheivel, nyomtasztó állapotba helyezték.

Első gondolatai közé tartozott a nagy fejedelemségnek e bajon is segíteni. Jól érezvén, hogy minden monarchiának, mely állandó és szilárd alapokon kíván nyugodni, egyik fő feladata megtartani és erősíteni azon birtokos osztályt, melynek családi története a nemzet történetével szoros kapcsolatban áll: nem lehetett előtte közömbös, hogy a százados birtokosok, értéke csökkent ősi birtokukat, a mostoha idők alatt kötött s az uzsora által még inkább növekedett súlyos adósságok következtében, jóra veretni s az első ajánlkozó kezei közé csekély áron átmenni szemléljék.

A helyre állt béke után kormányzása első tettei közé tartozott három évi moratoriumot rendelni. De viszont gondoskodott ez idő alatt, hogy a moratorium megszűnte után a birtokosok kellőleg teljesíthessék kötelezettségeiket.

Bühning nevezetű berlini kereskedő terve szerint fölláttatá, és tetemes öszllettel dotálta az első sziléziai földbirtoki hitelintézetet, melynek alapelvei után képződtek utóbb nem csak minden egyes porosz tartományban, de a német birodalom országaiban is a földbirtoki hitelintézetek, a melyek nagy részt eszközlői voltak ama nagyszerű földmivelési fölvirágzásnak, melynek jelenleg a német birodalom örvend.

Ez volt első kezdete a földbirtoki hitelintézeteknek.

Mielőtt hazánk földbirtoki hitelviszonyait vizsgálnók: foglaljuk előbb a hitel eszméjével, s a földbirtoki hitelintézetek alapelveivel; vessünk egy futó pillanatot más országok földbirtoki hitelintézményeire és intézeteire:

A hitel alapja a bizalom; azon bizalom, mely a tőkével bírót azon meggyőződésre vezérli, hogy az, a kinek bizonyos időre rendelkezése alá bocsátja tőkéit, képes is, akár is pontosan eleget tenni visszafizetési kötelezettségének.

A jól rendezett, egészséges alapokon nyugvó hitel nagyszerű hatással van a nemzetgazdaság fölvirágzására.

Ha minden iparos és kereskedő csak annyira terjesztené munkásságát, a mennyi készpénz-tőkével bír, — mint századok

előtt, midőn a hitel még rendszerítve nem volt, s a törvénykezési eljárás bizonytalan, az államviszonyok pedig zavartak és önkényesek voltak : akkor nem volna szükség hitelre, hitelintézetekre, jegybankokra, hiteltörvényekre.

A középkorban az emberiség szükségei kevesebbek, könnyebben kielégíthetők voltak; kevés forgalmi értékjelre vagy is pénzre volt szükség, mert minden háztartás igyekezett majd minden szükségét önmaga állítani ki, s a mit nem állíthatott ki, vagy könnyű módon meg nem szerezhethetett, azt nélkülözni természetesnek és könnyűnek tartotta.

A mivelődés terjedése növelte a szükségeket; a szaporodott szükségek utáni vágyódás sokszorozott munkásságot idézett elő az ipar és kereskedés minden ágában; életbe lépett a munkafelosztás okszerű elve, mely nélkül tökéletesedett készítest nagyban nem képzelhetni, s mely mellett minden egyes iparos és kereskedő az által tehetett eleget üzletének, ha mások — gyakran paragon fekvő -- tőkéi segédelmével munkásságát kettőztetheti.

A tőkék magánosoknál, valamint nemzeteknél meggazdálkodott értékekből állanak elő. De nem mindig képes, vagy akarja, a ki meggazdálkodott értékkel, azaz tőkével bir, legcélszerűbb befektetésekkel maga tenni jövedelmezővé tőkéjét: hanem annak használatát hosszabb vagy rövidebb időre másnak engedi át, ki azt célszerűen forgatván, keresetmódját ez által növelheti, s a tőkepénzesnek is bizonyos hasznot nyújt ezen előnyért a fizetett kamatok által.

A hitel hatása nagyszerű; nem azért, mintha a hitel maga érték volna, hanem mivel termékenyítő alkalmazást nyújt a létező tőkéknek, a melyek gyakran a nélkül tétlenségben maradtak volna; s gyorsabb forgásba hozván a tőkéket, a nemzeti forgalomban kevesebb készpénzt tesz szükségessé. S midőn egyrészt kettőztetett munkásságot tesz lehetővé a készítesttel (productio) és kereskedéssel foglalkozó osztállynál; más részről minden tőkét folytonosan jövedelmezővé tesz: láthatólag neveli a hitel a nemzetgazdasági erők képződését; növeli a gazdálkodási és tőke-képzési vágyat a magánosoknál, s ez által is üdvös hatást gyakorol.

Nem szólva most itt az államhitelről, általában kétféle a hitel.

Először: személyes hitel, mely mellett — mint a kereskedő világban, — egyszerű váltóra, kötelezvényre vagy fize-

tési utalványra történik a hitelezés; hol egyedül a kölcsön-vevőbe helyezett személyes bizalom a hitelezés alapja. A hitelezés másik neme az, mely mellett már nem annyira a kölcsön vevőbe helyezett bizalom, mint bizonyos biztosításul lekötött érték szolgál a hitelezés alapjaul, álljon bár ezen biztosítás a kereskedőknél és iparosoknál bizonyos árúban, ingóságban, vagy a földbirtokosoknál bizonyos ingatlan vagyonban.

A személyes hitel leginkább kereskedési, s az iparral foglalkozóknál fejlődött ki. Ez minden ily üzlet éltető ereje. E hitelt legczélszerűbben kereskedői hitelnek nevezhetjük. A hitel azon nemét, mely bizonyos tárgyi biztosításon nyugszik, — miután ezen biztosításul lekötött tárgyak rendesen ingatlanok, úgy mint földbirtok és azon tett hasznos építmények, — hypothecalis hitelnek hívják. Nevezzük mi az utóbbit földbirtoki hitelnek.

Mi különbség van a kereskedői és földbirtoki hitel közt?

A kereskedő és iparos üzletét a körülmények szerint intézi; bőviti és szélesíti munkássága körét, ha a körülmények kedvezők; összevonja, ha kedvezőtlennek váltak; s mindig a legtöbb hasznot nyújtó üzlet felé törekszik; saját — és hitel által szerzett — tőkéjét gyakran forgatja: tehát rövidebb idejű hitelezésre van szüksége. Ellenben a földbirtokosnál a hitelezés szüksége előállhat:

a) ha beruházás — instructio — nélkül, vagy nem elegendő beruházással ellátott jószágát jövedelmezőbbé kívánja tenni, s e végett állandó forgó tőkére van szüksége;

b) ha lényeges javításokat, építéseket tart szükségeseknek;

c) ha örökség és osztály következtében, vagy oly vételnél fogva, melyhez elegendő tőkéje nem volt, jószágára bizonyos terhet kénytelen vállalni a birtokos;

d) végre ha időközi károk és veszteségek, rosz termés, vagy gondatlan kezelés következtében évi jövedelmével nem képes a folyó költségeket fedezni.

Mindezen körülmények közt a birtokosnak csak hosszú idejű hitelre van szüksége, már azon körülménynél fogva is, hogy a föld majdnem egy évi munkát és várakozást igényel, míg a fáradság díját meghozza; a marhatartás s a föld-

javítására fordított költségek pedig gyakran évek múlva kezdenek jövedelmezőkké válni, és csak évtizedek múlva fizettetnek vissza a nyújtott haszon által.

A kereskedő megvesz valamely árut, melyet haszonnal eladni remél, veszi a hol legjutányosabban kapja, s eladja ott és úgy, a hol és a hogy legjobb árt kaphat érte. Oly munkálat, a mely rövid, alig néhány heti, gyakran legfőlebb néhány havi időt igényel. S eladván az árut, visszafizeti a fölvelt pénzt; a nyereségből él, tőkéit növeli, s a pénz kamatait is képes fizetni. A kereskedő tehát rövid idejű hitellel képes üzletét virágzóvá tenni, s ha kedvezők az idők, nagyobb mértékben, ha nem kedvezők, kisebb mértékben használja hitelét.

Ellenben a földbirtoknál minden beruházás, minden javítás nem néhány óra, nem egy évre történik: hanem gyakran több év múlva kezd jövedelmezővé válni, s évek hosszú során hoz annyi jövedelmet, a mennyi a beruházási tőke lerovását eszközölheti. Tegyük fel, hogy mostoha viszonyok megszorítják a solid kereskedő hitelét: ha biztos alapokon nyugszik üzlete, akkor is könnyen megfélemltet kötelezettségeinek; a hitel által nyert áruk mindennap, minden órában eladóvá tehetők, százak, ezrek veszik áruját: ellenben a beruházások — például a miket épületekbe, alagesővezésekbe, árkolásokba, földjavításba fektettek — a birtokoktól el nem választhatók, külön épen el nem adhatók, sem a birtok maga részletenkint könnyen és hamar — mint a posztó rőfönként — pénzzé nem tehető.

Itt fekszik tehát a nagy különbség a két hitel közt: a dolog természeténél fogva a kereskedői hitel csak rövid idő alatt lejáró, s megújítható; holott a földbirtoki hitelnek felmondhatlannak, hosszú évi illeték mellett törleszthetőnek, és — a lehető legbiztosb adós a birtokos lévén — lehető legolcsóbbnak is kell lennie, ha valódi üdvös hatást várunk tőle.

Bátran kimondhatjuk, hogy minden józan elvek szerint kormányzott, előrelátó, jól számító államnak multhatlan kötelessége a dolog természetével megegyező, általános és biztos földbirtoki hitel fölvirágzását minden lehető eszközzel hathatósan előmozdítani.

A személyes hitelt jegybankok, escompt és hitelintézetek engedményezése, jól rendezett váltótörvény, gyors igazság-szol-

gáltatás, kereskedelmi kamarák — stb. által előmozdítani mulhatlan szükséges föladat.

De nagyszerű csalogás lenne azt hinni, hogy ily intézményekkel mindennek elég van téve. Nem kevesbbé fontos feladata minden államnak a földbirtoki hitel előmozdítása; s rendezett és biztos birtokviszonyok, telekkönyvek, terheltetés nélküli betáblázási rendszer mellett, a földbirtoki hitel előmozdítása leginkább az által eszközöltetik, ha egyesületi uton, de az állam támogatása mellett, vidékenként, a szükségnek megfelelő, józan alapokra fektetett földbirtoki hitelintézetek jönnek létre.

Ennek megmutatása végett állítsunk össze két államot. Egyik legyen olyan, minő, Ausztrián kívül, a német birodalom, melynek minden vidéke követte a Nagy-Fridrik által föllálitott példát, s jelenleg területét felmondhatlan olcsó kamatu, és hosszú évi törlesztésre alapított földbirtoki intézetekkel áldá meg; másik legyen olyan, a hol még a földbirtoki hitel akadályai nincsenek elhárítva, a hol józan elvekre alapított földbirtoki hitelintézetek nem létezvén, a földbirtok tökéletes hitel nélküli állapotban, az uzsora martaléka. Lássuk minő arányban szaporodhatik egyiknél, minőben a másikinál évről évre a természet, a nemzetgazdasági erő, s ez által az adózási képesség, és az állam ereje.

Rövidség okáért nevezzük azon államot, hol a földbirtoki hitel kifejtésére semmi sem történt, A államnak, s a másikat, mely kifejlett földbirtoki hitellel bír, B államnak.

a) Egyenlő természeti viszonyoknál fogva B állam minden terményt olcsóbban, és ugyanannyi területről többet fog kiállithatni, mint A állam: mert B államban minden rendes gazda félelem nélkül fog javításhoz nyulni, biztosan tehet beruházásokat, mivel olcsó, fölmondhatlan és lassanként törlesztett tőkék állanak rendelkezésére, megéri szorgalma gyümölcseit, vezethet földet javító gazdasági rendszert, tarthat elegendő marhát, trágyázhatja, javíthatja földét; évi forgalmi tőkéje után csekély kamat-leszámítást kell tennie; s mivelés alá jönnek az előbb használatlan térek, a jó földek többet, a roszak eleget és mindig többet fognak teremni.

Ellenben A állam földmívelője rettegve fogja maga előtt látni

a példát, hogy mindazok, a kik beruházásokat tettek, s gazdaságukat javítani akarák, ha kölcsön pénzzel kelle dolgozniok, nem érték meg fáradaik gyümölcseit, mert alig vivé terményét a csürbe: előjött a tőke-pénzes, s uzsorás kamatjaival elvitte nem csak a fölös termesztés, de gyakran az egész termesztés értékét; ha fölmondák a tőkét, kivált ha egy kis szerencsétlenség érte, csakhamar dobra verték az ősi birtokot; — s így a ki csak józanul számít, a lehető legegyszerűbb gazdálkodási módot fogja követni; a földjavítást nem bírván, parlagon maradnak gyakran a legszebb térek.

Nagy dolog pedig többet és olcsóbban termelni egy állam földmívelési terén a földmívelési előmenetelnél fogva, a sokasodott, olcsó és elegendő üzleti tőke mellett. S a kevesebbe kerülő termelésnél fogva olcsóbb áruk tág mezőt nyújtanak a nemzeti gyár-iparnak, kereskedésnek, növelik a kiviteli kereskedést s ez által a nemzetgazdaság értékét.

b) B államban, a földbirtoki hitelnél fogva, a birtokos osztály kezébe időről időre új tőkék állanak elő; a törlesztés érezhetlenül megy előre, ha a tőke kamatja 4, törlesztés 1: 40 év múlva többé nem adós a birtokos, s évről évre kevesedik terhe: a hasznos beruházás, a forgalmi tőke megmaradt; a növekedett termesztés azonkívül tőkepénzek alakítását tette lehetővé. A államban néhány szerencsés, ki talán alapítványoknál vehetett kölcsön, a 6 száztólit örökké fizetheti, terhe le nem rovatik; a kik pedig könnyelműen, vagy kényszerűségből uzsorás tőkéket vettek kölcsön: néhány év múlva kitöröltettek a birtokosok sorából.

c) B államban rendszerint fen fognak maradni a régi törteneti nevek, ősi birtokuk által tekintélyöket fõntartják, s a hazafiaság és értelmiség terén nem szűnnek meg tündökölni, s a trón nem veszíti el bennök legbiztosb támaszát. Holott A államban ha a türehtlen állapot sokáig tart, évtizedek múlva — egyes fényes kivételekkel — többnyire olyanok képviselhetik a vagyont, a földbirtokot, a kiknek fő jellemök ősieiktól öröklött anyagiasságban áll s képtelenek magasb eszmékért valódi áldozatra.

d) B államban növekedik a föld értéke, növekednek évenként a tőke értékek, a földmívelés fölvirágzásával új táplálékot nyer, s fölvirágzásnak indul a mű- és gyár-ipar meg a kereskedés, növekedik ez által az adóképeség; az adó terheinek viselése

mindinkább könnyebbé válik, s a rendezett állam megelégedett, s vagyoni jólétben és miveltségben haladó, nemzete tekintélyét föntartani, szellemi és anyagi javát előmozdítani képessé tétetik. Holott A állam adóképesége sokkal lassabban, vagy épen nem növekszik, az adó súlyos teher marad, s az állam a folytonos pénzbajok közt legjobb akarat mellett sem tehet semmit a nép anyagi és szellemi fölvirágzására.

A földmivelés legfőbb kincse, sőt — lehet mondani — alapja minden nemzetgazdaságnak. Mindenütt, még a kitünőleg iparos és kereskedő Nagy-Britanniában is, hol csak az összes népesség 25 százaléka foglalkozik földmiveléssel, a lakosság évenként teremtetett értékének tulnyomó része földmivelési termékekből áll. Moreau de Jonnes*) 8552 millio évenkénti érték készítésből 5420 millió frankot számít a földmivelési ipar javára. Pableau de Pebrer**) 514 millio font (5140 mill. pft.) sterling áru készített értékéből, a földmivelés, s azzal rokon készítés értékét 270 millio font sterlingre teszi. Mennyivel alább állanak más államok a büszke Albionnál gyár, mű-, kéz-ipar és kereskedés tekintetében: annál nagyobb fontosságu ily államoknál a földmivelési ipar; annál parancsolóbb szükség — természetesen mindenkor a józan állam-bölcseségi elvekből indulva ki, — a földmivelést minden lehető mód és eszköz által előmozdítani, minden akadályt eltávolítani; s jogosan követelhetni, hogy a földmivelés természetes szabad mozgása balfogalom, szűkkeblűség, és közönbösség okozta akadályok által ne hátráltassék.

És ezen földmivelési ipart előmozdító fő eszközök között első helyen áll a földmivelési hitelnek lehető legczélszerűbb — a létező szükség erejéig menő — kifejtése és megerősítése; és ezen legczélszerűbb eszköz kivált kitünőleg földmivelő országokban csak jól rendezett — a birtokosok javát tartván szem előtt e rendezésben — és természetes alapokon nyugvó földbirtoki hitelintézetek által (Hypotheken-Bank) érhető el.

*) Moreau de Jonnes : Statistique de la Grande-Bretagne, et de l'Irlande. I. 312.

**) Pableau de Pebrer : Histoire financière, et Statistique generale de l'empire Britannique.

II.

Föladatul tüztük ki, tisztelt olvasóinkkal megismertetni főbb vonásokban a földbirtoki hitelintézetek alapelveit.

Bührling kereskedő a földbirtoki hitelintézetek tervét 1761. februárban beadván, Hagen akkori porosz minister, kinek véleményadás végett a Bührling terve kiadatott, ellene nyilatkozott, s 1767-ben mart. 31-dikén azt nyilvánítá, hogy ő felsége a terv életbeléptetését az azzal összekötött nagy nehézségeknél fogva „ne engedményezze.“ Azonban Poroszország bölcs és erélyes fejedelem az eszmének életet adott.

Sziléziának a háboru pusztításait kiállott s a sok csapás között eladósodott birtokosai egyenként véve és magukra hagyva a meglevő terhek súlya alatt minden hitel nélkül nem építheték, vala föl leégett lakaikat, nem szerelheték föl elpusztult birtokaikat, nem emelheték a termesztést, s érték-vesztett jószágai mi hamar foglalat és eladás tárgyaivá váltak volna. De Szilézia összes birtokosai — az önkormányzás józan elvei alapján — egy földbirtoki hitelintézetbe egyesülve, egymásért jótállva, egymásfölött örködve — hozzájárulván az álladalom részéről a tetemes tartalék pénztári dotatio, a jót igazán akaró állam czélszerű fölügyelete és jótállása : megerősíték az ingadozó földbirtoki hitelt : a tőkepénzesek bizalommal tódultak ily biztos és jó elhelyezés felé, s számtalan család belső nyugalma helyreállott, s megőriztetett a végromlástól ; a földmivelés nem is gyanított fölvirágzásnak indult ; a jól számított törlesztési járulékoknál fogva a birtokosok lassanként terheiktől megszabadultak. És meg volt fejtve a nevezetes problema, az állam, a földbirtokosok, és a tőkepénzesek közös javára. Ezen intézet üdvös hatása oly gyorsan nyilvánult, hogy midőn 1777-ben Cur, és Neu-Mark számára hasonló intézet föllállításáról volt szó : Gr. Schulenberg-Blumberg minister azon bizonyítványt adá Bührlingnek, hogy „a tőle származott terv a haza jobblétét hathatósan mozdítá elő, oly mértékben, mint ezt Bührling előre jósolá.“

Szilézia fényes példája után alig vonult el néhány év, s egyik földbirtoki hitelintézet a másik után állíttatott fel nem csak Poroszországban, de az egész Német-sőt Oroszország területén is*).

*) 1777-ik évben Brandenburgban, 1781-ben Pomerániában,

A főnálló földbirtoki hitelintézetek három osztályba sorozhatók, u. m.

Az első osztályba tartoznak azok, melyek egyesületi téren a birtokosok által alakítva, azok által igazgatva, az állam felügyelete alatt, egyedül a birtokosok javára működik. Ilyenek a oroszországi hét tartományi egyesület, a hannoverai négy, szászországi két igen czélszerűleg működő hasznos intézetek; ilyenek a meklenburgi, württembergi, dániai, hamburgi, brémai, az orosz-birodalomban a lithván, curlandi, orosz-lengyelországi és gallicziai.

A második osztályba tartoznak azok, melyek tőkepénzesek által alakítva és igazgatva, inkább a tőkepénzes, mint a földbirtokos érdekeit képviselik. Ilyenek a bajor, mely egyszersmind jegybank, s e kettős munkát által olcsó pénzt ad a birtokosoknak; a hessen-darmstadti, nassau, württembergi a községek javára, Schweizban a berni, bázeli; ilyen a belga hypothecalis és földbirtoki pénztár: a Franciaországban 1852-ben föllállított, Banque foncière, végre az ausztriai nemzeti-bank hypothecalis osztályai melyről közelebb bővebben fogunk szólni.

A harmadik osztályba tartoznak azon intézetek, melyek az államok által a földbirtokosok javára, a földmivelési érdekek előmozdítására állittatván föl, — egyenesen az állam által igazgattnak és kezeltetnek. Ilyenek a hessen-casseli, mely leginkább a jobbágyi tartozások megváltása céljából alakított; a hannoverai, hasonló célból alakítva, mely később kölcsönzésekre is kiterjesztett. Poroszországban több ily intézet van, melyek a jobbágyi tartozások és tized megváltására működnek. A dán intézet hypothecalis és személyes hitel alapján működik. Oroszországban az első osztályban említettekén kívül egy főhitelintézetet, s különböző

1782-ben Hamburgban, 1782-ben a nyugoti porosz hercegségben; 1787-ben a Lüneburgi hercegségben; 1791-ben Esthland és Liflandban; 1803-ban Schleswig-Holsteinban; 1811-ben Meklenburgban; 1818-ban a Poseni nagyhercegségben; 1825-ben Orosz-Lengyelországban; 1826-ban Kalenberg, Grubenlügen, és Hildesheimi hercegségben; 1826. Brémai és Verdeni hercegségekben; 1826-ban Bajorországban; 1827-ben Württembergben; 1832-ben Hessen-Casselben, Westphaliában; 1841-ben Gallicziában; 1842-ben Hannoverában; 1844-ben Szászországban; nem említve a Dániában, Belgiumban alakított újabb intézeteket, sem a később Poroszországban, és más német tartományokban föllállított kisebb birtokosokat segélyező vidéki intézeteket.

tartományi hitelintézeteket alakítottak a köz jólét előmozdítása céljából. Ilyen a belgiumi, mely 1850-ben alapították. Sok tökéletességgel bíró intézet.

Angliában nem mutatkozott szükség földbirtoki hitelintézetek föllállítására. Ott a földbirtok többnyire hitbizományi természetű, mely betáblázás alá nem jöhet, de a személyes hitel annyira ki van fejlődve és a tőkéknek oly sokaságával bír, melyek igen csekély kamatra adatnak, hogy ott ily intézkedések nem szükségesek. Az állam pedig költséges javítási munkákra, — minők az alag-csővezetés, kiszáritás, kopár vidék termékenynyé tétele — igen csekély kamat mellett előlegez.

Mi volt mindezen földbirtoki hitelintézeteknél a vezér esze?

Az államok átlátták, hogy legnagyobb kincsök a földművelés fölvirágzásában rejlik, melyet semmi sem mozdít elő annyira, mint fölmondhatlan, törlesztéssel ellátott olesó hitel. Mint minden hitelnek, úgy a földbirtoki hitelnek is bizalom az alapja, a bizalmat pedig előállítja a biztosság és pontosság a kamatok és tőke visszafizetésénél, s a kötelezvények megkönnyített forgalma; ezen célú eszközök a földbirtoki hitelintézetek, melyek egyesítik az egész tartomány hitelszükségeit. Jól rendezett és szoros fölügyelet alatt álló önigazgatás és kölcsönös jótállás mellett már nem egyesek a hitelt nyújtó tőkepénzesek adósai, hanem egy számos-milliónyi értékű ingatlan vagyont képviselő hatalmas intézet, mely a kibocsátott záloglevelek (Pfandbriefe) kamatait és magát a tőkét pontosan képes fizetni minden viszonyok közt; s még nem volt rá eset, hogy a legkisebb fenakadás adta volna magát elő; a tőkepénzes pedig kezéhez vett záloglevelében, mint biztos értékben, kényelmes elhelyezési módot talál, melynek kamat szelvényei pontosan fizettetnek, s a melyet egyszerű hátírat által bárkire forgathat.

Ez által meg volt oldva a földadat, a földbirtoki érték mobilisatiója, mely párhuzamba állítja a földbirtokost a kereskedővel a hitel dolgában, még pedig úgy, hogy a mobilisatio létesíthető volt birtokcsonkítás nélkül.

Ha van egy birtokosnak százezer forintot érő 1000 holdas birtoka, s 10,000 forintot akar hasznos beruházásra fordítani: a földbirtoki hitel mellett nem szükség 100 holdat eladnia birtokából, hogy a pénzt megszerezze: a földbirtoki hitelintézeteknél

nyílt hitele van 50,000 forint erejéig, s ezen hitelre kivesz 10 ezer forintot érő záloglevelet, s a mint szüksége van pénzre, az intézetnél, vagy közforgalomban pénzzé teszi hitelleveleit, és 100 hold jövedelme fedezi a kamatokat és törlesztést, a nélkül, hogy azt kénytelen lenne birtokától elszakítani; s ha a hasznos beruházás, vagy rendes törlesztés útján megszabadítja birtokát e teher-től: a 100 hold jövedelmeit maga élvezheti.

Lássuk röviden a földbirtoki hitelintézetek belső rendezését.

A földbirtoki hitelintézet valósággal egy bizonyos vidék vagy tartomány földbirtokosainak egyesülete, mely földbirtokosok a tartomány rendeinek általános jóállása mellett a rendek és a fejedelem felügyelete alatt fekvő birtokaik bizonyos értéke erejéig egymásérti kezesség mellett kamatozó, s törlesztéssel ellátott záloglevelek kiadására egyesültek.

Az intézet organumai: a közgyűlés, mely minden évben összegyűl, s áll az egyesület minden tagjából; a bizottság, mely a tartományi birtokosok által választatik s időnként összeül, és minden fontosabb tárgy fölött határoz; a megyei bizottságok, melyek a tartomány minden megyéjében léteznek, s ismervén a vidék viszonyait, a becsléseknél, a zár alá vett jószágok kezelésénél, a szükségessé vált felügyeletnél czélszerűleg és biztosan járhatnak el; végre az igazgatóság, mely a folyó tárgyak kezelését viszi, s a szükséghez képest elegendő hivatalos személyzettel van ellátva.

A felügyelet gyakoroltatik egy fejedelmi biztos által, a ki minden tanácskozáson megjelen, aláírja a végzéseket, ellenjegyzi a kiadandó zálogleveleket, s a szabályok pontos megtartására ügyel.

A kezelési költségek csekélyeknek mondhatók, miután egyesületi téren, az érdekeltek és hivatottak lelkiismeretesen mindnyájan együtt közremunkálván, az intézetek menttek a burocraticus rendszer hiányaitól. E költségek vagy bizonyos tartalékpénztári alapból, vagy évenkénti csekély járulékból fedeztetnek, melyek $\frac{1}{4}$ százaléknál többre nem mennek.

Az egyesületbe lépés mindenki szabad tetszésétől függ: a belépés a kölcsönvétellel kezdődik, s kilépettnek csak akkor tekintetik a földbirtokos, ha terhét egészen letörleszti.

A hitelkérési eljárás következő: a kölcsönt venni kívánó ezen kívánságát bejelenti azon megyei birói tanácsnak (Justiz-Collegium) melyben jószága fekszik, az öszlet megnevezésével, és telekkönyvi kivonattal; s ha ezen hatóságnak jogi szempontból nincsen észrevétele: átteszi a kérelmet a megyei bizottság igazgatójának a betáblázási jegyzékkel; s ha az intézet szabályai szerint ellene észrevétel nem tétetik, következik a

Becs lés. Hogy biztos és részrehajlatlan becslés történhessék: bizonyos elvek vannak megállapítva a becslési díjak iránt, figyelve minden megye, sőt vidék különböző viszonyaira. Ezután következik a

Hitelnyitás, mely rendszeren a birtok feléig, néhol egész $\frac{3}{4}$ részéig terjed *), s rendszeren első helyeni batáblázásra adatik a kölcsön, még pedig

Záloglevelekben. A záloglevelek az előmutatóra szólnak, 25 tallértől kezdve 1000 tallérértékre adatnak ki, még pedig 25, 50, 100, 500, és 1000 tallérnyi öszletekben; a kamat félévénként fizetendő rendszeren 3% — 5% a törlesztés aránya szerint; az egész névértékben visszafizetés kötelezettségét, mint szinte a kamat, és tőke visszafizetését is az intézet maga vállalta magára. Ez által adja meg azon biztosságot és hitelt, mely oly kedvelté tette a zálogleveleket a tőkepenzeseknél.

Szabadságában áll a kölcsönnevőnek zálogleveleit értékesíteni, de rendszeren az intézet maga gondoskodik arról, hogy a birtokos készpénzben kapja kölcsönét. Több mint 80 évi tapasztalás bizonyítja, hogy a záloglevelek a tőke biztos elhelyezéséül szolgálnak, s börzei nyereszkekdedések és szédelgések tárgyai nem voltak **).

*) A sziléziai hitelintézet felére ad, de van egy pótló intézet, mely 1835-től $\frac{2}{3}$ -dig egészíti ki a hitelt. A brandenburgi, nyugoti porosz, poseni, hannóverai, bajor, szász, gallicziai intézetek felére; a pomerániai, kelet-porosz, bremen-verdeni, kelet-frieslandi a birtokérték kétharmadáig hitelez.

**) Érdekesnek tartjuk itt közölni a poroszországi öt főbb földbirtoki hitelintézet zálogleveleinek időközi kamatjárulékait, a kibocsátott öszletek és árkeletök állását, mint Dietrici („Mittheilungen des statistischen Bureaus zu Berlin“) közli

A sziléziai intézet 1769—1776-ig 5% -es zálog leveleket adott ki.

1776—1788-ig $4\frac{1}{2}\%$ „ „ „

1788—1839-ig 4% „ „ „

1839-ben leszállította a kamatlábot $3\frac{1}{2}\%$ -re.

A záloglevelek törlesztése rendesen húzás által megy véghez, a törlesztési alapba begyűlt összegekhez képest. Minden kölcsönt vevő évenként törlesztési járulékot fizet; $\frac{1}{4}\%$ -ten túl 1% sőt kivételes esetben magasabbra egész 2% -ig is megy ezen járulék, s a záloglevél kamatjához képest az évek hosszabb vagy rövidebb sora alatt, p. egy 4% kölcsön 1% évenkénti törlesztési járulékkal 41 év alatt; 5% kölcsön 1% törlesztési járulékkal 36 év alatt van letörlesztve. Mihelyt egy birtokos kölcsönének $\frac{1}{4}$ -de letörlesztetett: ezen öszlet kitáblázását kérheti.

Felmondásra a záloglevél birtokosa nincs följogosítva; ellenben a kölcsönző, bármily részletekben, a törlesztési terven

A birtokosok fizetnek 4% ; ebből $3\frac{1}{2}\%$ kamat; $\frac{1}{2}\%$ törlesztésre fordítatik.

A brandenburgi intézet 1836-ig 4% , ezentul $3\frac{1}{2}\%$ kamatot fizet; s az adósok fizetnek 4% , miből $\frac{1}{2}\%$ törlesztés.

A pomerániai intézetnél egészen az előbbi eset áll, kivévén hogy az adósok $4\frac{1}{2}\%$, miből $3\frac{1}{2}\%$ kamat, 1% törlesztés.

A nyugoti és keleti poroszországi intézetek 1838-ig 4% ; azután $3\frac{1}{2}\%$ fizetnek, az adósok itt is 4% fizetnek, miből $\frac{1}{2}\%$ törlesztés.

Ezen kamat fizetés mellett a záloglevelek következő készpénz összletért adattak el:

100 porosz tallérnyi névbeli értékű zálog levelért
adatott porosz tallérokban:

	sziléziai		brandenburgi		pomerániai		nyugoti porosz		keleti porosz	
	legmagasabb	legkisebb	legm.	legk.	legm.	legk.	legm.	legk.	legm.	legk.
1815	98 $\frac{1}{2}$	81 $\frac{1}{2}$	102	93 $\frac{1}{2}$	102 $\frac{2}{3}$	95 $\frac{1}{2}$	89 $\frac{1}{2}$	64 $\frac{1}{2}$	91	69 $\frac{1}{4}$
1820	106 $\frac{1}{2}$	103	103 $\frac{1}{4}$	101 $\frac{3}{4}$	103	101	92	86	91 $\frac{1}{2}$	86 $\frac{1}{4}$
1825	105 $\frac{1}{4}$	102 $\frac{1}{2}$	103	100 $\frac{1}{4}$	101 $\frac{3}{4}$	100 $\frac{3}{4}$	90 $\frac{3}{4}$	85 $\frac{3}{4}$	92 $\frac{3}{4}$	86 $\frac{3}{4}$
1830	107	100 $\frac{1}{2}$	106 $\frac{3}{8}$	100 $\frac{1}{4}$	106 $\frac{1}{4}$	101 $\frac{1}{2}$	102	84 $\frac{1}{2}$	102 $\frac{1}{8}$	92 $\frac{1}{2}$
1835	107 $\frac{1}{8}$	105 $\frac{3}{4}$	106 $\frac{3}{8}$	100 $\frac{1}{2}$	106 $\frac{1}{2}$	104 $\frac{1}{2}$	102 $\frac{5}{8}$	100 $\frac{3}{4}$	102 $\frac{3}{8}$	100 $\frac{3}{4}$
1840	103 $\frac{1}{2}$	101 $\frac{3}{4}$	104 $\frac{1}{3}$	101 $\frac{3}{4}$	104	101 $\frac{1}{4}$	102 $\frac{5}{8}$	99 $\frac{3}{4}$	102 $\frac{7}{12}$	100 $\frac{3}{4}$
1845	100	96 $\frac{3}{4}$	100 $\frac{1}{2}$	97 $\frac{1}{4}$	100 $\frac{1}{4}$	97	98 $\frac{3}{4}$	96 $\frac{1}{4}$	100 $\frac{1}{4}$	96 $\frac{1}{2}$
1848	96 $\frac{1}{4}$	83	94 $\frac{1}{8}$	84	93	82 $\frac{1}{2}$	91 $\frac{1}{8}$	73 $\frac{1}{2}$	96	81 $\frac{3}{4}$

felül visszafizetheti tartozását; s ha készpénzben fizet: ugyanannyi értékű záloglevéllel fizettetik vissza sorshuzás útján; ha pedig záloglevelekben: azok a forgalomba többé nem hozatnak.

Biztosítja a zálogleveleket a kölcsöntvevő lekötött jószágával, s ha ez nem lenne elegendő, összes vagyonával; azonkívül a tartalék pénztár, az összes kölcsönzők együtt véve, a tartomány összes birtokossága, és sok esetben az állam maga. Azonban mint fentebb mondók, még arra nem volt eset, hogy az intézet a maga alapjából nem lett volna képes kötelezettségének megfelelni.

Az egyesület joga a kölcsönvevők irányában, különös gyors törvénykezési eljárás által van biztosítva. Mindaddig, míg

Az 1848-diki évet azért idézzük különösen, mert ezen évben ugyanelebb mentek a záloglevelek, de hasonlítva az állampapirokhoz, vagy más ipar részvényekhez, igen jól állottak, mert ugyanakkor közép számitás szerint a porosz állampapirok 69⁰/₀, a berlini jegybank részvényei 63⁰/₀ a vasut részvények 30⁰/₀-tól 90⁰/₀-ig állottak.

Az 5 porosz hitelintézetnél forgalomban volt záloglevelekben:

Hitel intézet neve	terület kiter- jedés n gysz. míld.	1805	1815	1825	1845	1855	1848
		tallér	tallér	tallér	tallér	tallér	tallér
sziléziai	665	24,162.238	30,662.673	37,974.640	36,985.440	40,526.365	35,675.855
bran-	640	3,689.050	4,221.800	8,162.650	12,740.200	11,461.300	12,805.500
denbur.	465	6,830.200	7,778.550	12,872.225	14,951.725	14,841.075	15,040.925
pome-	352	9,897.600	10,040.875	10,839.425	10,351.678	10,216.883	10,727.878
raniai	403	9,231.950	9,974.000	11,035.525	10,959.475	11,249.475	11,041.550
nyug.							
porosz							
keleti							
porosz							
összes.	2527	53,811.038	62,677.898	80,884.465	85,988.518	88,295.098	85,291.708

Ezen intézeteken kívül Poroszországban több rendbeli földbirtoki hitelintézet van, ugymint: Landes-Credit-Verein für Westphalien; Kön. Credit-Institut für Schlesien; Meliorationsfond für Neu-Mark; Meliorationsfond für Köslin; Meliorationsfond zur Landes-Cultur auf Rittergütern; Meliorationsfond für Provinz Preussen, stb., melyeknek hitelezései is milliókra mennek; Jousseau a német birodalomban, — az ausztriai német tartományokat ide nem értve — a zálog levelek forgalmát összesen félmilliárd frankra teszi.

az adós rendszeren fizeti a kamatot és törlesztési járulékokat, s a birtok rendkívül nem romlik kezén: az intézetnek nem lehet semmi követelése ellene. De ha pontatlan fizető, s a mulasztás után bizonyos határidő alatt a hozzá intézett fölszólításra nem tett eleget kötelezettségének: joga van az intézetnek birtokát zár alá venni, haszonbérbe adni, vagy saját kezelése mellett megtartani, míg a jövedelmekből az egész kölcsön le nem rovatott.

Azonban elemi csapások, és nem általa okozott szerencsétlenségek eseteiben folyamodhatik a birtokos az intézethez; a tényállást egy bizottmány megvizsgálja, s az intézet ennek javallata folytán, ha a kölcsön adott üzlet nincs veszélyezve, halasztást enged a kamatfizetésekre nézve, sőt gyakran a kár helyreállítására, és a jószág jövedelmezése fentartása végett új előlegezésben is részesíti.

Ott azonban, a hol a tőke veszélyezve lenne: a jószág eladását is elrendelheti az intézet; e módhoz azonban csak szükség esetében szokott nyúlni.

Tartaléktőkét minden intézet gyűjt, mely rendkívüli időkben a pontos fizethetés biztosításául szolgál; a tartalék tőke rendszeren oly alakban kezeltetik, hogy a pénz rövid idő alatt bejöhessen. A tartaléktőkét rendszeren alakuláskor az állam adja. Így II. Fridrik a sziléziait 300,000 tallérral, a brandenburgit 200,000 tallérral alapítá meg. Az orosz czár a lithvániai, és kurlandi intézetet 500,000 rubellel dotálta. Ezen alaptőkéken kívül a tartalék tőke növekedik a tőkésített kamatokból, és a kölcsönzők által egyszer mindenkorra tett befizetésekből, — mi p. o. a sziléziai intézetnél minden 1000 tallér után 2 tallérra megy, s ezen intézet tartaléktőkéje 1848-ban már 2,292,605 tallért tett.

Szabadalmakban is részesíttetnek rendszerint a hitelintézetek. Így a bajor hitelintézet jegyei bizonyos meghatározott üzletig, — mely határ szükséges óvatossággal tüzetett ki — parancsolt elfogadással vannak felruházva. Rendszeren a hitelintézetek működései, iratai, kötvényei mind adó- és bélyegmentesek, s az árvák gondnokai, testületek, takarékpénztárak arra utasítanak, hogy záloglevelekbe helyezték tőkéik egy részét.

Az első földbirtoki hitelintézet 1769-ben keletkezett, tehát szinte 90 évi működés áll előttünk; nem lesz nehéz consta-

tirozni ezen intézetek üdvös hatását, a miket következőkbe vonunk össze:

a) Czélszerű pénzforgalmat teremtett, a tőkéket a földmívelési ipar felé vezérelvén, a meglevő tőkék sokszoros értékteremtés eszközévé váltak a nemzeti munkásság leghasznosabb terén.

b) Lehetővé tette, hogy az adósságokkal túlterhelt birtokok adósságuktól megszabaduljanak.

c) A szigorú kötelezettségnél fogva a birtokos osztályt rendre szoktatá.

d) Lehetővé tette az olcsó kamatoknál, és föl nem mondhatásnál fogva a czélszerű beruházásokat.

e) A szigorú rendnél és üdvös beruházásoknál fogva új értékek, új tőkék teremtésére nyújtott alkalmat.

f) Akadályozta a birtok szétdarabolását, s kényszerített átmenetelét egy kézből másba.

g) A tőkék föl nem mondhatásánál és a törlesztési járuléknál fogva számtalan családnak megadá azon lelki nyugalmat, mely nélkül következetes és okszerű munkásság a földmívelési ipar terén nem képzelhető.

h) A helyreállt bizalomnál fogva — mint általában tapasztaltatott, — leszállott a földbirtoki hitelre nézve a kamatláb.

i) Ennél és a hasznos beruházásoknál fogva tetemesen föl emelkedett mindenütt a földbirtok értéke.

k) Az emelkedett értéknél és növekedett termelésnél fogva növekedvén az összes nemzeti érték, az adóalap is növekedett; s rendezett pénzügyviszonyú államban nem növeltetvén az egyes adók: a közterhek elviselése mind inkább megkönnyült.

l) De haszonnal volt a tőkepénzesekre nézve is, mert a földhitelintézetek módot nyújtottak minden közben és utánjárás nélkül nagyobb ingadozásoknak ki nem tett, mindig legbiztosabb, mérsékelt kamatu értékpapírok vételére.

A földbirtoki hitelintézetek hasznosságát még eddig egy író sem tagadta. Lássuk mindazáltal az ellene felhozott észrevételeket:

Némelyek károsnak tartják azon könnyűséget, melylyel minden valódi értékkel bíró földbirtokos pénzhez juthat. Ez ellenvetés hasonlítana ahhoz, ha valaki azért, mert egy pár gyermek vigyázatlanságából ujját késsel megvágja: a kés használatát általjában meg akarná tiltani. Mivel néhány könnyelmű vesztegető ezen

üdvös hitelt pazarlásra használhatná, ne nyujtsunk hitelt annak se, a ki azt valódiilag czélszerűen a maga és a nemzeti érték javára fordíthatná? Mintha a könnyelmű vesztegető ily intézetek nélkül is tönkre nem tehetné és tenné magát! A különbség ezeknél csak abban állana, hogy földbirtoki hitel nélkül e cél sokkal hamarább éretik el.

Ok nélkül senki sem folyamodik ily intézethez; visszatartja ettől a birtokos osztályt az a szigor, melylyel a kötelezettségek teljesítését követelik; s az általános eladósodásnak a törlesztés mindenkor ellene dolgozik.

Másik ellenvetés, hogy a földbirtoki hitelintézet kis birtokosok javára nem szolgál. Igaz, hogy ezen intézetek eredetileg 5000 tallérnyi öszletnél alább nem hiteleztek; de a kis földművelő javára is nagyszerű hatással voltak mindazon intézetek, melyek az úri tartozások megváltására működtek. Az újabb intézetek, mint a württembergi, 800 forint, a nyugoti porosz intézet pedig 750 pft erejeig is hitelez.

Jousseau azon megjegyzése ellen, hogy a hitelintézetek megkādályozzák a nagyobb birtok eldarabolását, véleményünk szerint nem lehet ellenvetés, mert az oly elaprózás, mely nem egyes családoknak a hitelhiányból eredő romlásán alapszik, az államra nézve üdvös nem lehet. Hogy a túlságos eldarabolás a nemzetgazdaságra is károsan hat: Franciaország élő például áll előttünk.

Ihabár a német irodalom minden kevésbbé érdekes és életbevágó tárgyról egész könyvtárakat szokott kiállítani: 1769-től fogva, midőn a földbirtoki hitelintézetek kezdetöket vették, keveset írtak e tárgyról. — Legnevezetesebb Struensi pénzügyminister irata a földbirtoki hitelintézetek hatásáról; ő legjobban ítéltetett e tekintetben, miután a sziléziai intézet fölállításakor a liegniczi académia tanára volt, s az alakulást figyelemmel kísérhette.

Később szóba hozatván a bajor földbirtoki hitelintézet fölállítása: néhány nevezeteseb munka jelent meg. 1845-ben pedig a francia kormány akarván alapos tudományt szerezni a német földbirtoki hitelintézetekről: kiküldé Royer földművelési felügyelőt, a ki első állitá össze a földbirtoki hitelintézetek szabályait. Végre 1851-ben a francia földművelési minister, Dumas, újabb vizgálatokat tétetett Európa minden tartományában J. B. Jousseau, H. Chonski, és Delaroy által a földbirtoki hitelviszonyok és intézetek fölött.

Miután jöhetnek idők és pedig mi hamar, midőn hazánkban is különös érdekű tárggyá válik a földbirtoki hitel: a nevezetesb munkákat, melyek e téren megjelentek, nem tartjuk feleslegesnek itt jegyzetképen idézni *).

*) A porosz intézetekről részletes leírást közöl Dietrici, ily czimű munkában: „Mittheilungen des statistischen Bureaus zu Berlin.“ Ezenkívül nevezetesb munkák: Die Banken; von Otto Hüln er. Leipzig, 1854. — Darstellungen des Wesens der Pfandbriefe. Rabe, Berlin, 1818. — Über das bayerische Credit, und Schuldenwesen. Weber Sultzbach, 1819. — Ausführliche Darstellung der bayerischen Credit-Vereins-Anstalt. Aretin, München 1823. — Entwurf eines allgemeinen Creditvereins Graf Soden. München, 1823. — Über Preussens landwirtschaftliche Credit-Vereine, Bülow-Cummerow 1843. Ugyan ettől „Die Taxen, und das Reglement der Credit-Vereine. Berlin, 1847. Über Credit-Institute; Graf Deym. Prága, 1844 — Erörterungen über die Grundeigenthums und Hypotheken-Rechte. Heyne; Leipzig, 1847. Die Conventirung der schlesischen Pfandbriefe; Engelmann. Neisse, 1843. — Über die Errichtung eines Credit-Vereins der Gutsbesitzer in Bayern; von einem Preussen. Nürnberg, 1825. — Bemerkungen über Grund- und Hypothecar-Bücher. Jena, 1846.

Francia munkák: Du credit et de la Circulation, M. A. Cieszkowszky, Paris, 1845. — De l'organisation du credit foncier M. L. Wolowszky. Paris, 1848. — Du credit et des banques hypothecaires. Barre, Paris, 1849. — Du credit privé. M. Langlois. Paris, 1849. — Du credit foncier. Dujardin. — A francia ministerium rendeletéből szerkesztett két nevezetes munka czime: Des institutions du credit foncier en Allemagne et en Belgique, par M. Royer. Paris, 1845. — Des institutions du credit foncier, et agricole dans les divers États de l'Europe par Jousseau, Chonsky, Deleroy.

Statistikai nevezetes adatok találhatók a földbirtoki hitelintézetekről, a Reden által szerkesztett statistikai folyóirat 1847-diki folyamában, a legújabb adatok pedig Hübn er (a bankokról) és Jousseau munkájában.

LÓNYAY MENYHÉRT.

LEGUJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN.

BARTH UTAZÁSA.

1849. oktob. 5-dikén dr. Barth Henrik egykori tanítójánál Ritter Károly tanárnál vala látogatóban. Ettől hallá, hogy az angol kormány Richardson Jakabot szándékozik Közép-Áfrikába küldeni s hogy a porosz követ, Bunsen, által azon ajánlatot téteté, hogy német utazónak is megengedi a vállalathoz csatlakozni, ha 200 font sterlinget hozna magával személyes költségei fedezésére. Barth épen az idétt végezte be Afrika északi partországain (1845—47) tett költözései leírását. E közben, egyes utazó levén, mindig az arabok közt forgolódott s teljesen meghonosult azon életben, melyet a teve és datolyapálma jellemez; nagy utakat tett pusztá sivatagokon keresztül, végig ment a nagy Syrtis partszegélyén, Kyrenaika festői földén, a libyai pusztán és Egyptom völgyén s azután egész évet töltött Szíriában és Kis-Ázsiában. Tehát eléggé tapasztalta volt az ily utazás kellemeit és kellemetlenségeit. Akkori utjában főleg a régiség maradványaival és viszonyaival foglalkozott, de folytonos tekintettel a jelenkorra. Sokat halott Bel-Áfrika tartományairól és népeiről is, s bizonyos hausza

rabszolgának Tunis valamely városában hozzá intézett ezen szavai: „Ha Isten úgy akarja, még föl fogsz kerekedni s meglátogatod Kanót“ — folyvást zengének fülében. Barth tehát lelkesüléssel ajánlkozott Richardson kísérőjéül, ha a vállalat nemcsak a sivatag főnökeivel kötendő kereskedési szerződésekre szorítkozik, hanem Bel-Áfrika terjedelmesb kikutatását tűzi céljául.

Azonban apja ellenzéi szándékát, s ő már Overwegnek, kit a berlini földirati társulat ajánla és gyámolita, — akará a helyet átengedni, de az angol kormány időközben ajánlatát már elfogadta volt. Barth tehát megmaradt kijelentett szándékánál s végre atyja is beléegyezett. Az angol kormány mindkét német tudósnek megengedte, hogy a tervezett vállalatban részt vegyenek, sőt utóbb, Richardson halála után, Barthra ruházá az expeditio vezérletét. Egyszersmind hajóst is rendelt melléjük, kit azonban Richardson kénytelen vala Murszukból haza küldeni. A velök adott csónakot a belföldiek nagy bámulatára, csakugyan elvitték rendeltetése helyére a nagy sivatagon keresztül a Tszád tavához s utóbb még Vogel is hasznát vette, midőn ama nagy terjedelmű hanságot megvizsgálá.

Az angol kormány fegyvert is adott az utasoknak s általában mindent tett, mi a vállalat szerencsés folytatását és sikerét biztosíthatá.

Richardson még Párisban mulatott, midőn Barth és Overweg Marseille-ben hajóra szálltak. 1849. dec. 15-én Tunisba érkeztek. Itt ruhát s egyéb szükséges dolgot szereztek, s gyakorlás végett kisebb kirándulásokat tettek a régi Karthago helyére. Dec. 30-án délután elhagyták Tunist s legyőzhetlen lelkesedéssel és tüzzel Tripolis felé indulának. Még éjjel is folytatták az utat, annyira vágyódának előre. „Soha el nem feledem, írja Barth, az éjszakát, mely az 1850-diki évet megnyitá, melynek lefolytában annyi nehézb próbán átesnünk s kitartás által magunkat méltóvá kelle tennünk e sikerre. Sötét, rendkívül hideg éjszaka volt s fel- és alöltönyünk valamennyi készletével is alig tudtuk magunkat a hideg ellen biztosítani. Midőn az éjfél s az ujesztendő kezdetének ünnepléses percze beköszönte, Overweg és én megálltunk, lelkesülten üdvözlők az új évet s kezet szorítva egymással szerencsés sikert kívántunk veszélyes pályánkon. — Halk-sejtelmünk vala, hogy nem egy bajt fog kelleni legyőznünk s hogy majd az irgalmas Isten

különös kegyelmére szorúlunk. Mohammedán kísérőink benső részt vettek e jelenetben, midőn okát megtudták, s magok részéről is minden lehető szerencsét kívántak nekünk ez új évre.“

Jan. 3-án Szfakeszt érték el; itt a költséges és veszélyvel járó szárazföldi utazás elkerülése végett nyomorult dereglyét fogadtak, hogy kis Syrtisen át egyenest Tripolisba hajózhassanak, De ezen utazásuk igen lassu és kényelmetlen volt s utoljára is kényszerülének Szarsziszbán megint kiszállani, s a Tunis és Tripolis közötti határvidéken, mely az ott tanyázó zsivány népek miatt a legveszélyesebb, szárazon folytatni útjokat. Mégis jan. 18. minden baj nélkül érkeztek Tripolisba, hol azt vélték, Richardson már rájuk várakozik. De ennek még híre sem érkezett oda. Lángoló vágygyal szerették volna mentől előbb megkezdeni nagy vállalatukat s nyugtok sem vala, hanem látván, hogy a szükséges készülődések miatt nagy útkor legalább még egy hónapig fog elhaladni, eltökélék magokban, hogy azon idő alatt Tripolis környékét s névszerint a délre eső hegyes vidéket járják be.

Tripolisban különösen Warrington Frigyes, az egykori angol konzul fia, „az arabosult európai legszeretetre méltóbb példánya,“ fogadá őket nagy szíveséggel és részvéttel. Ő előmozdítá ezen kisebb kirándulásukat is, s mikor Barth 1855-ben hazatért, egészen Murszukig ment eléje.

Fölkészülvén febr. 5. elhagyák Tripolist s darabig nyugati irányban haladtak a tenger partja mentében, azután délre fordultak s arab népségektől lakott térségen keresztül a hegyes vidéknek tartának. E vidék hegynyilások, völgyek és vizmosta mélységek által megszaggatott felsíkot képez, melynek általános magassága az 1000 és 2200 láb között változik s melyből festői ormok, kúpok és csúcsok tornyosulnak fel. Nyugati részét Dsebelnek s ennek egyik felét különösen Jefrennek mondják, ehhez csatlakozik a Ghurián kerülete, odább északkeletre az alacsonyabb Tarhóna, s végre a tenger mellett Meszelláta vidéke van.

A Dsebelt és Ghuriánt különösen berber népségek lakják, számos apró falvakban, de ittott arab tanyák is előfordulnak. Számos hegyfokot római és arab várak és sirboltok romjai koszorúznak. A római és byzanti uralom megszűnte után északi Áfrikában sok apró arab és berber uralkodóság és állam támadt. „A berbereknek itt hajdan kényelmes és kies lakhelyeik vol-

tak. De mivel török kényuraik ellen több izben foganat nélkül feltámadtak, nagyon alásülyedének. Boldog korszakuk, nemzeti életük oda van, falvaik inkább romokhoz, mintsem lakott helyekhez hasonlítanak. Sokan már anyai nyelvöket sem tudják s a többiek is annyi arabot kevertek össze nyelvökkel, hogy ezt egészen elronták. A berberség élete igazán siralmas; mert mindenféle zaklatásnak és kiszivatásnak levén alávetve, minden vidor életkedvet elveszítnek, s míg tompult érzelemmel a folytonos igazságtalanságokat türik, lesve lesik a bosszúállás pillanatát, midőn elnyomóik ellen ismét föltámadhatnak, de képtelenek levén önálló független életre, helyzetüket ezzel csak rosszabbá teszik.“ A sátor alatt élő s gyakran ide oda költözködő arabok is nehezen viselik a török igát, s pl. az arab főnökök, kiket Barth kávéval megkinált, sohasem akarák ezt elfogadni, attól félvén, hogy mérget kevertek belé, mert a törökök a kényelmetlen főnököt mérges kávéval szokták megvendégelni.

A Dsebel körületében valami 60,000 ember él, kik többnyire gyümölcsessel, főleg figével és datolyával élnek. Ittott, különösen a Ghuriában gabnát is termesztene. Olajfa-ligetek is vannak s egy-két helyütt szőlőhegyek is. De a gyümölcsenyésztés s általában a földmivelés hajdanában sokkal virágzóbb volt e vidékeken. Midőn Barth a Ghuriában a Kszúr Gamúdi falvak területének termékenységét s különösen a szép sáfránvetéseket csodálá, a lakosok szidva a törököket azt állíták, hogy a mostani sáfránültetmények sem olyanok, mint voltak, mielőtt az oszmanlik birtokába jutott; akkor rendes dolog vala, hogy egy gyökér több szárat hajta, most pedig alig lehet csak egyetlenegy példányt találni, melyen egynél több szár volna. De ez természetes következménye a törökök által lett megfertőztetésnek, kik még a természet következményeit is felforgatták.

Ghuriában számos földalatti falu van; Barth azt véli, hogy e hegyes vidéket jellemző azon földalatti lakások a zsidóktól erednek. Annyi bizonyos, hogy az iszlám elterjedte óta egész északi Áfrikában a zsidók bensőleg össze valának kötve a berberekkal, sőt több berber népség a zsidó vallást fogadá el.

A Dsebel lakosságát a Kazr Dsebel (Hegyvár), mely 2150 lábnyi magas hegyfokon épült, melytől nem messze délkeletre az Ensed és Szufét nevű nevezetes római síremlék van; a Ghurián lakosságát pedig a Kazr Ghurián török várak tartják engedel-

mességben. A Kazr Ghuriántól északnyugatra az igen festői Rumána völgy terül el, melytől keletre a vidék legmagasabb hegye, a 2800 láb magas Tekút, emelkedik, mely kialudt tűzhányó. Az egész hegyvidéken a mész- és fővénykő, ittott agyag- és márgarétegek uralkodnak, de többhelyütt tűzhányói kőzetek is vannak s névszerint a bazaltkúpok gyakran fordulnak elő, különösen a Tarhóna kerületben. Itt különösen a Dsebel Mszid tűnik fel, nem annyira magassága, mint inkább rendkívüli szabályos kúpalakja által. Csúcsát arab vár omladványai ékesítik.

A Tarhóna kerületben különösen költözködő arabok laknak. A völgyekben buján terem a fű és gabna, de fában az egész kerület nagyon szűkölködik. A ligetek és erdők egészen eltűntek, hihetőleg mivel az itt tanyázó arabok ide oda költöztükben egész vidékeket szoktak felgyujtani.

A Tarhóna kerületben a római maradványok különösen igen számosak. De más nevezetes emlékeket is találnak ott, névszerint a termékeny Elkem vagy Lekem nevű síkságon. E sajátságos régi maradvány legjellemzőbb része két négyszegű köoszlopból áll, melyek a földben megerősített talapzaton állnak s tetejükön más nagy kőszál fekszik keresztben, úgy hogy keskeny kaput vagy ígát képeznek. Az oszlopok mintegy 3 lábnnyira állnak egymástul s mintegy 10 láb magasak. Hasonló oszlopkapu több más helyen is előfordul északi Áfrikában. Az oszloptól nem messze több nagy négyszögű, sík fehér mészkő-lap van, melyek szélök mentében ki vannak völgyelve s általában igen sajátságosan megfaragva. Mit jelentenek e különös maradványok s kitől erednek? Az oszlopiga nagyon hasonlít a Stonehenge és Avebury mellett találtató híres kelt (celta) romokhoz; ezekről pedig bizonyos, hogy vallási célra szolgáltak. Az is bizonyos, hogy a legrégibb bálványképek csak gömbölyű vagy négyszegű kődarabok vagy oszlopok voltak. Az On vagy Heliopolis egyiptomi régi város mellett találtató oszlopok, továbbá a Salamon temploma előtt állott két oszlop, a fenikei Melkarth két oszlopa Gadeszben, — mindezek azt tanúsítják, hogy az istenség hatalmát gyakran ily oszlopierek által fejezték ki. Az is világos, hogy két hatalmas oszlop s a föléje keresztbe tett szintén hatalmas kőszál igenis alkalmas arra, hogy az istenség és világrend szilárdságát és örökkévaló változhatlanságát jelképileg kifejezze. Sőt Movers azt gyanítja, hogy a pogány berbe-

rek főistensége „Amún“ eredetileg „hordozót s megtartót“ jelent. Ha tehát ez oszlopiga nem is akarná az isteni eszmét ábrázolni, annyi mégis bizonyos, hogy vallási célra szolgált. Közönséges átjárásul nem szolgálhatott, ha talán más nagyobb épülettel volt is összeköttetésben, mert erre nagyon keskeny az oszlopok közötti köz. Valószínűbb, hogy ez átjárás az áldozni akarók előkészítésére s megtisztulására szolgált, mint ezt a hasonló kelt maradványokról is hiszik. Az oszlopiga mellett heverő lapos és kihornyolt kő kétségkívül oltár volt, s mély hornya bizonyosan az áldozati állat vérének lefolyására szolgált.

E rommaradványokon már némi művészi kivitel is látszik, noha az egész műnek felfogása elég nyers. A művésziesb kivitel karthágói vagy római befolyásra mutat, de az egész mű jellege annyira eltér a római felfogástól és modortól, hogy azt csakis az ő berber nemzetnek tulajdoníthatjuk, mely e vidékeket a legrégibb időktől fogva kizárólag birta.

De hasonló építményeket nemcsak Angliában és Írországbán, a keltek hajdani hazájában találtak, hanem India különböző részein, nevezetesen a Nilgherriben, továbbá Cirkassiában, déli Oroszországban, Arábia déli partjain is, s némelyek szerint, Afrika keleti partjain a Szomaliföldön is. E találkozást ugyan a nyers népek vallási szokásai hasonlatosságából is lehetne kimagyarázni, de másfelől a nevezetes maradványokban Rawlinson Henrik azon állításainak is találhatnók megerősítést, miszerint a szittyák oly igen messze földön voltak elterjedve. A többi néptörzsekre nézve déli India népeitől kezdve az irhoni keltekig a nyelv hasonlatossága már kimutatta a kiinduló pontokat; de a berberség s a közép-ázsiai nyelvek rokonságát illetőleg e pontokat még keresni kell, jóllehet a berberrel bizonyos tekintetben rokon kopt nyelv már is nyújtott középtagot. Minden tekintetben legalább alkalmasabb, efféle romoknak az általános „szittyá“ nevezetet adni, mintsem druidieknek nevezni. Ez utóbbi nevezet csak északnyugati Európára alkalmazható.

E nevezetes maradványok szomszédságában sok másféle om-ladvány és rom is van; mindebből kitetszik, hogy a Lekem vagy Elkem völgy valamint a szomszéd Madhen nevű síkság is hajdan igen mivelt és népes volt.

A Tarhóna kerület kajd-ja vagy kormányzója sátrait utasaink

a híres Sersára forrásnál találták. Ettől északra emelkedik a Bútauil hegy. Azon egész kies vidéket római és más romok fedik. E romok bizonyítják, hogy e most kopasz vidék hajdan igen népes lehetett. A római maradványok között legnevezetesebb a Bútauil hegytől délkeletre emelkedő más tetőn épült nagyszerű síremlék, melyet az arabok erősséggé változtattak s Kazr Dógának neveznek. A római romokon kívül itt is több, részint még épen megmaradt oszlopiga „cromlech“ van. Ezek között legnevezetesebb az, mely a Tarhóna kerület keleti határja felé régi falu helyén áll, s mely az egyik oszlopa felső részén kivéssett szörnyeteg által tűnik ki. Egy régi templom omladékai között hét ily oszlopiga látható.

A Tarhóna keleti határán emelkedő kúphegy szintén Mszidnek neveztetik, tetején szauja vagyis zárda áll. Más tetőket arab várak koszorúznak. „A regényes vidékhez csak a történelem elevenítő magyarázója hibázik, hogy oly érdekessé legyen mint a Rajna vagy Lahn várakkal koszorúzott partvidéke. E hiány, teszi egyformává és untatóvá e vidék leírását. Mert hol volt valaha több leventeség, mint a tizenharmadik század kis arab rablófejedelmei között? Nem származott-e tőlük a leventeség — „fatúa“ igazi fogalma a keresztyén népekre? — De az ország mostani állapota olyan, hogy a belföldiek mitsem közlenek s bizalmatlansággal nézik azt, ki kényuraik ótalma alatt az országot meglátogatja.

Hogy a Tarhóna kerület hajdan rakva volt helységekkel, azt a sok rom tanúsítja most csak költözködő arab népségek — beduinok — laknak benne. A Meszelláta más jellemű, az arab tanúakon és sátrakon kívül sok falut és helységet is találunk ottan, szép gyümölcsösökkel, kivált olajfaültetvényekkel s itt ott gabna-földekkel. A Meszelláta lakosait az egész tripolisi pasaság legszorgalmasabb népének tartják; szorgalmasan ápolják és öntözik ültetvényeiket. E tartomány hajdan igen virágzó és népes volt; itt állott a tengerparton a Leptis Magna, melynek omladványai még most is nagy tért foglalnak el.

Utasaink azután Tripolishoz tartván, febr. 25-én a Ramla völgyet érték el, hol Warrington Friggyessel találkoztak, ki eléjükbe ment, hogy velök egy napot a szabad ég alatt töltsön.

Azalatt az angol kormánytól küldött természettani eszközök, sátrak stb. megérkeztek vala. Még csak a csónakra kelle vára-

kozniok. Barth tehát azt indítványozá, hogy néhány napra Ain Szárah-nál üssenek táborn, hogy ekkép minden tekintetben készüljenek a nagy útra. Barth minden áfrikai utazónak nagyon ajánlja, hogy nagyobb út előtt néhány napot a szabadban a sátor alatt töltsön, így nemcsak hozzászokik csekély készleteit anyagi és szellemi életének fő forrásaul tekinteni, hanem lassankint a nap hevéhez és az idő mostohaságaihoz is törődik.

Későn délután volt — írja Barth — 1850. mart. 24., midőn Overweg meg én ünnepélyes menetben, tevéinken ülve, a várost elhagyók. Menetünket megnyiták a hintájában ülő Crowe (angol) konszul, Reade és dr. Dickson családjával együtt. Így vonultunk ki a városból a tripolisbeliek bámulatára s mentünk elfátyolozott jövődönk elé. Ain Szárah most csaknem egészen elpusztult vidék, melyen ember nem lakik. Mart. 29-én tovább indultak, miután arról értesültek, hogy végre Richardson is készül a várost elhagyni. Overweg és Barth podgyásza tovaszállítására nyolcz teve kellett, azonkívül mindegyik hátas tevét is vett magának. „Mi boldog és könnyű volna az utas, mi végtelenül csekélyebbek volnának az út nehézségei, ha a sokféle podgyász terhe nélkül tehetné meg az utat!“ Ain Szárah-n túl nagy térséget kötetlen és meztelen homokbuczkák borítanak. Azután legelők következnek, hol a tevék minduntalan megmegálltak. „Arab kaffa (karaván) előhaladása természetesen lassúbb ott, hol az út takarmányt nyújtó vidéken visz keresztül, mert minden állat kénye kedve szerint balra vagy jobbra fordulhat, hogy itt fűszálat, amott bokrot egyék. Ily utazás nagyon untató és fárasztó az emberre nézve, s a tuaregek, tebúk s Bel-Áfrika népeinek azon szokása, hogy a tevéket mind egy sorba egymáshoz kötik, e tekintetben sokkal kellemesebb.“

Richardson csak mart. 31-én érte utól utasainkat, s april 2-án végre igazán megindultak a nagy útra. Csakhamar elérték a Ghurián északi lejtőit, melyek fokozatosan emelkednek a síkságból. April 5-én elhagyták a Ghurián várat, bucsút vevén az idáig velök ment Warringtontól. Barth szép tevéjén ülve, melyet Warrington arab szokás szerint maga nyergelt föl igen kényelmesen és festőileg, — megnyitá a menetet. „Barátunk, ki utánunk néze, a mint tova vonultunk, nyájas istenhozzád-ot lengetett felém — a három utas közül egyedül engemet látott viszont 1855. nyarán Murszuk mellett, több mint öt évi kalandozás után.“

Kuléba helység a Ghurián déli határszélén van, tul rajta délfelé csakhamar megszűnik a fatenyészés s a meztelen sivatag kezdődik, melyet csak itt ott törpe bokor és rekettye takar. S mégis e puszta, köves völgyeken is római emlékeket találunk, névszerint mérföldköveket, melyek felirata azonban már olvashatatlan.

A kopár és viztelen vidéken áthaladván, a Mizda nevű kis oazist érték el, mely az ész. szél. 31° 30' alatt terül el. Itt két erősített falu van környezve jól mivelt de igen apró gabnaföldekkel s pálmaligetekkel. Mizda hihetőleg a Ptolemaeusnál említett keleti „Musti komé“ s a berbercek igen régi telepítvénye. Az oázis a délnyugatról északkeletre messzire elhuzódó Szófedsin völgy északi ága mellett van. A Szófedsin völgy nagy hírben áll. Ennek egyik oldalvölgyében régi vár omladéakai láthatók. A vár kétségkívül az araboknak köszöni eredetét, de kapuja római modorban épült. E maradványnál még nevezetesebb azon várrom, mely odább délre hegyfokon épült. Mert e maradványnak mind külseje, mind belseje azt tanúsítja, hogy egykor keresztyén templom volt, melyhez zárda is csatlakozék. Tehát e távol völgyben még legalább is a tizenkettedik században keresztyén község volt. Utóbb az arabok erősséggé változtatták a zárdát és templomot.

Utasaink a Szófedsin völgyön tul is számos római épületmaradványra akadtak, sőt a Tagídse völgyben Barth még majdnem teljesen ép síremléket talált, mely az efféle építmények egyik legszebb példánya. Az emlék három fokozatu talapzaton áll, három emeletű, s noha teteje letört, mégis még csaknem 48 láb magas. Szép fejezetű oszlopokkal, bevésett alakokkal s egyéb czifrázatokkal van ékesítve. Most a tágas völgy kietlen pusztaság, s Barth midőn e szép emléket lerajzoló, hiában nézegete szét valami élő teremtés után. Mindazon emlékek tanúsítják, hogy hajdan e vidék nem lehetett oly elhagyott és puszta, mint jelenleg. S még odább, délre is vannak római emlékek, nevezetesen a Tabonieh nevű kútnál, a Hammáda északi határszélén. Az egyik síremlék három emeletű, s noha nem oly szép mint az, mely a Tagídse völgyben van, mégis nagyon nevezetes. A rómaiak uralma mindenesetre tartósabb volt e vidékeken is, különben oly költséges emlékeket nem állíthattak volna. „Mint a hatalom és miveltség magános világító-tornya, mint magasabbra fejlett élet korának kőbe irt oklevele, úgy emelkedik amaz emlék a puszta felsík tengerszerű felületén,

tehát e sivatag nyilván az óvilág meghódítóit nem vala képes visszaijeszteni.“

E síremléktől északkeletre a Gharia-el-gharbia helységben római erősség romjai láthatók. Ez hihetőleg erősített állótábor volt, melynek csak három bejárásu erős kapuzata maradt meg. A középső kapuív még épségben van, noha felül több köréteg leomlott, a két oldali bejárás csaknem egészen omladékkal van betöltve. E római maradványtól nem messze kerek arab torony áll, melyen nagy feliratos kölap látható. E kö alkalmasint a római épületből került oda, nehezen olvasható latin felirata bizonyítja, hogy azon erősített állótábor Marcus Aurelius Severus korában épült (232—235 K. u.)*). A Gharia-el-gharbia hanyatló és omladozó helységtől keletre néhány órányira más helység van, melynek neve Gharia e serkie, melyet szintén római várrom ékesít.

Utasaink a Tabonieh sós vizü kutnál egy napot pihentek, mert e kúttól délre a rettenetes Hammáda (felsík) terül el. Ez a jól ismert, forró, égető, víztelen felsík, mely roppant terjedelmű, s csaknem minden növény és állat nélküli. Északi fele mégis itt-ott mélyedéseket és zöldellő helyeket mutatott, de déli fele, az el Homrah (a veres) szörnyű rideg, kopár pusztaság, melynek vad zordonságát a fekete homokkövek még növelik. Legnagyobb magassága 1450 lábnyi a tenger színe fölött, s e helyet az arabok körakással jelölték meg. Hat napig jártak e rideg felsíkon, végre meredek sziklafalaktól képezett zord és puszta völgyön aláereszkedve elérték az „el Hasszi“ kutat, mely meztelen homokpusztán van. „Ez a kút „el hasszi“, az ezen úton jól ismert egyetlen kút, mikép a Hammáda az egy jól ismert hammáda. Az „átlángolt“, a forró, víztelen s majdnem növénytelen köves felsík, mely a vándort hat hosszú napi járason pihenés nélkül s a szomjan halás veszélyében odább kergeti, s „a kút“, az örökké vízben gazdag kút, mely a vándort a Hammáda tulsó végén fogadja, mi képe az e világgrész életének! E két szó az áfrikai nomádnak egész világát foglalja magában. Vize bőven van a kútnak, egyebe

*) A Mizdán keresztül vivő legnyugatibb út Fesszánba és Dsermába Vespasian császár idejében nyitattott meg a rómaiak által s „iter praeter caput saxi“-nak neveztetett, hihetőleg, mivel a Ghurián lejtőjén annak legmeredekebb helyén vitt keresztül.

nincs s egyebet nem is ígér; dicsőítsük tehát mi is gazdagsága miatt s ne becsméreljük, mert azt nem bírja, a mit nem ígér.“

Az „el Hasszi“ a Hammáda s az észak-afrikai szegély határát jelöli, másfelől pedig megnyitja az oázisoknak s egyszersmind az éthiop fajták lakhelyeinek övét. Mert innen délre minden föld a hajdankorban Éthiopiához tartozott s csak a berberék és arabok hódításai keverték össze az eredeti népességet. Itt kezdődik a Fesszán oázis, mely nagyobbára szintén homokbuczkákkal rakott terméketlen s meztelen pusztaság. Számtalan kisebb nagyobb völgyei között legnépesebbek s legtermékenyebbek: a Sāti vagy Siāti (-völgyhasadék), melynek apró falvai között Ederi szép fekvésénél fogva kitünik, s a Gharbi völgy. Ez a legtermékenyebb járás Fesszánban, számos datolyapálma-ültetvényekkel, búza- és árpaföldekkel s hő forrásokkal. Rendesen csak el Vádinak nevezetik, azaz Völgynek kitünő jelentéssel. Helységei között Teker-tíba a legnagyobb. E helységtől nem messze byzant vár omladéka van. Még nevezetesebb helység Ó-Dserma (Dserma Kadím), mert ez a romaiak Garama-ja. A helység most el van hagyva; szomszédjában romai omladvány sem látható. De kis távolságban délre még meglehetősen épségben maradt római siremlék áll, mint legdélibb emléke ama nagy nemzet hatalmának. Valóban igen nevezetes tény, hogy a rómaiak már Krisztus születése előtt idáig nyomultak elő *). A siremlék egy emeletes, s korinth-oszlopokkal ékeskedik. — Utasaink máj. 6. érték el Murszukot, hol az angol ügyvivő Gagliuffi által vendégszeretettel fogadtattak.

Murszukban hosszasan kellett mulatniok. Podgyászuk tovaszállítására tinikum tevehajcsárokat fogadtak; de fegyveres ótalom nélkül nem igen folytathatták útjokat. Ekkor történetesen valami Mohammed Boro kél-óvi főnök mulatott Murszukban. Ez nemcsak a sivatag törzsei között áll nagy tekintélyben, hanem a délibb országokban is nagy befolyással bír. Azonban Gagliuffi és Richardson nem bíztak benne s Rhátba küldtek Hatitah tárgyi főnökért. Ez már Oudneyt és Clappertont is kísérte s Richardson-

*) Lucius Balbus Gaditanus, Cydamus (Ghadámesz) s Garama (Dserma) meghódoltatója, Rómában 19-ben Kr. e. üllötte diadalmenetét. Barth azt hiszi, hogy Ederi is egyik főhelye volt a Balbus által meghódoltatott garamautáknak; jöllehet Balbus a Mizdán keresztül vivő ezen utat („via praeter caput saxi,“) még nem ismerte.

nal is megismerkedett vala, midőn ez első útját tévé. Azért „az angolok barátjának, angol konzulnak“ nevezé magát. De Hatitah és fegyveres csapata mindjárt Murszukban nem igen őszintén viselé magát, s a vele kötött szerződés különösen Barthot nem elégté ki. Jun. 13-kán indultak el Murszukból, de az első napokban igen lassan haladtak elő, mivel a tuareg főnökök mindjárt eleintén sok bajt szereztek nekik. Végre is azok kedvéért kénytelenek voltak a podgyászukat vivő kaflától megválni; ez t. i. az egyenes és rövidebb úton ment, ők pedig a tuareg kísérettel Rhátnak mentek, s ekkép nagy kerülést tettek. Útjuk nagy pusztaságon vitt keresztül, melyen csak ittott vannak egyes pálmaligetek, talha- s ethelfák a források környékén. Egykét lakott helysége is akadtak, melyekben különösen tuaregek és tinilkumok laknak. Fesszán ugyan nagyobb részt homokos és terméketlen pusztaságokbul áll, de mégis vannak számos termékeny völgyei is, melyekben jóval sűrűbb népesség táplálkozhatnak. De az összes fesszáni helységek hanyatlanak s népességek mindinkább fogy. Ennek okát Barth különösen a katonai kötelezettségben találja. E népek annyira utálják a katonaságot, hogy inkább mindenféleképen megcsonkítják magokat vagy hazájokat elhagyva a Szudánba menekülnek, csakhogy a katonai kötelezettségtől megszabaduljanak.

A völgyek között, melyeken útjuk keresztül vitt, különösen a Teliszarrhé völgy nevezetes az ott találtató vésmények miatt. A völgy körülbelöl az ész. szél. $25^{\circ} 50'$ s a keleti hosszúság $9^{\circ} 30'$ (Páristól) alatt van. Meredek sziklafalak rekesztik be, s talpát szép talhafák borítják. Keleti szegletének meredek sima sziklafalai (homokkövek) többféle kivésott alakokkal ékesítvék. Az egyik kőlapon kivésott csoport három alakot mutat, a balra való alak emberhez, de feje, a maga előregörbített s hegyökön letört két szarvával, antilop fejéhez hasonlít; jobb karja olyan, mint valami evezőlapát, bal kezében íj és nyíl van; hátul hosszú fark nyulik el lábai között. Az alak szaladó vagy támadó helyzetben van. Ezzel szemben más furcsa alak van, mely fel a válláig egészen emberi, de állati feje az egyiptomi ibishez hasonlít. A két félembéri alak között marha van, mely kisebb, mint az emberi alakokhoz képest lennie kellene, s mely a jobb felőli alak felé fordul, mintha ennek íját széttörni akarná. Csak a körrajz van

kivésve, a külső vonalokon belüli részek domborúak, kivevén a marha felső részét, mely talán utóbb történetesen mélyedett ki. A vonalok nagy szabatsággal és biztossággal vannak vésve, de a marha lábszára nem csülökbe, hanem hegybe végződik. — Más kövön igen eleven marhacsoport látszik a legváltozatosb állásban; a kőnek letört darabján hihetőleg a kút volt kivésve, hol a marhát itatni kellett. Még más kövön úgy van rajzolva egy darab marha, mintha karikán akarna keresztülugrani.

Hasonló vésményeket más völgyben is talált Barth, valamint szabályosan kirakott köröket is, minők Barkában s Észak-Áfrika egyéb helyein is előfordulnak, s melyek kétségkívül az ősi lakosok istentiszteletére vonatkoznak.

Kitől erednek e különös vésmények? Barth se a rómaiaknak, se az egyiptomiaknak nem véli tulajdoníthatni, inkább azt hiszi, hogy karthagói befolyás alatt belföldi ember készíthette, s hogy a három alakú csoport vallási tárgyat ábrázol. Movers, Barth közleményei nyomán azt véli, hogy a balfelöli alak a garamantok Apollóját, a jobb felöli pedig Hermest ábrázolja, s hogy e két istenség a marha birtokáért verseng. — Annyi bizonyos, hogy a garamantok, e vidékek hajdankori lakói, szarvasmarhát tenyésztettek s a marhát királyi állatnak tekintették. Egykor, úgy látszik, e tartományokban a szarvasmarha nemcsak szokásos volt, sőt kizárólag teherszállító állatul szolgált. Akkoron tehát sűrűbb források s általában kedvezőbb természeti viszonyok lehettek e tartományokba, s ezeket boldogabb szerezcsen-faj lakta. A szerezcseneket a berberség szorítá el innen, s a berbereket csak az araboktól kapták a tevé, mely most létökkel egészen összeforradt. Mert a teve északi-Áfrikában csak újabb korban terjedt el, jöllehet a keleti vidékeken már Ptolemaeus idejében honos volt.

Az említett sziklafalakban számtalan, de igen hanyagul és rosszul írt tefinagh (azaz betűféle) feliratok is vannak. Ezek bizonyosan sokkal újabb korból valók. Ez irka-firkák között bivalyok, struczmadarak s egyéb állatok képei is előfordulnak, míg a teve, az észak-afrikai népeknek jelenleg mindennapi kísérője, sehol sincs leábrázolva.

A Teliszarrhé völgy még a murszuki felföldön van, mely nyugatra a keleti szélességnek mintegy 9° 15'-éig (Páristól) terjed, hol meredek sziklafalak által határoltatik, melyek igen furcsa

alakúak. E sziklafalaktól nyugatra kopár síkság terjed. A keleti szélesség $8^{\circ} 40'$ alatt pedig Fesszán nyugati határja van s azután a hogárok földje kezdődik, melyen délészaki irányban az Akakúsz hegláncz rovátkos gerince emelkedik. E heglánczot északi sarkán megkerülvén utasaink, a széles Tánesszóf völgybe jutottak, melyet keletről az Akakúsz hegység, nyugatról pedig magas homokdombok rekesztenek be. E homokbuczkák déli végén az elszigetelt Idinen-hegy vagy Lelkek vára (Kazr Dsenún) emelkedik az ész. szél. $25^{\circ} 25'$ s a kel. hossz. $8^{\circ} 10'$ alatt. „Midőn a hegycsoport sarkát megkerülvén, a széles Tánesszóf völgybe léptünk, mond Barth, előttünk álla az Idinen-hegy rovátkos ormója, balra pedig a hosszú Akakúszláncz pompásan megvilágítva a leszálló naptól. A hegláncz valóban a legkülönbözőbb színű domborodvány vala; legmagasabb, meredek gerince az ő váraival és tornyaival világos, csillámló fehér, alsó, lankásabb, de vadul szétszaggatott lejtőségének szabályos márgarétegei pedig kiáltó veres színben ragyogtak. . . . Más nap korán elindultunk s a kopár völgyben egyenest az elbűvölt várnak tartánk; mely belföldi kísérőink csodás elbeszéléseinél fogva képzelődésünket nagyon fölgerjeszté.“ Azon tuareg vagyis imósarh kísérők intették őket, ne menjenek föl a hegyre s ne kockáztassák életüket a gonosz lelkek e szállása meglátogatásában. Barth mégis eltökélé magában, hogy fölmegyen, mivel a hegyet régi népek istentiszteleti helyének tartá s remélé, hogy rajta nevezetes vésményeket vagy feliratokat talál majd. Overweg is vele akart fölmenni. De a belföldieket semmi áron sem birhaták rá, hogy őket felkísérjék. Más nap reggel tehát (jul. 15.) Barth kísérő nélkül indult el, Overweg más uton követte, a karaván pedig tovább vonult a hegy mögötti kútig, hol delelni akart. Eleintén Barth baj nélkül haladt elő a homokbuczkákon keresztül. De a távolság sokkal nagyobb vala, mint vélte, s már jó darabot haladott az igen fárasztó úton, a hegy mégis alig látszék közelebbnek. T. i. gerince patkó alakú s Barth épen közép, tehát legtávolabb része felé tartott, mivel ott nyergénél fogva könnyebben megmászhatónak látszott. Már lankadni kezdett, azért megváltoztatván irányát, inkább keletnek tartott a hegy balszárnya felé. De itt a lejtőn felmászván, mély és széles völgytorokhoz jutott. Ezen a legnagyobb erőlködéssel átmászván, végre fölért a keskeny, falszerű oromra. De jobbra

magasabb kúp emelkedett, a lejtőn pedig roppant sziklarakások terültek el. Az ormon se feliratot vagy vésményt, se lelket vagy elbűvölt pálmaligetet nem talált. A nap hatalmasan sütött, árnyékra gondolni sem lehetett. Kimerülten és aggódva széttekintett, délnyugatra s északkeletre igen messzire láthatott el, de a karavánt seholsem vevé észre. Annyira el volt lankadva, hogy az égető nap daczára kénytelen vala az ormon lefekünni. De a pihe-nés étel és ital nélkül nem erősíté. Kis tömlőben csak kevés vizet s eledelül néhány datolyát s egy kis kétszersültet vitt vala magával. Oly fáradt és szomjas volt, hogy se a datolyát se a kétszer-sültet nem bírta megenni, s a vizből nem mert sokat inni. Overweg egészen kimerülten délutáni öt óra tájban érkezett meg a kúthoz. Barth ellenben nem jött. Estve felé Overweg többed magával fölkeresésére indult, lámpát tűztek magas fára, nagy tüzet is raktak. Mind hiába. Másnap is keresték. Barth tudta ugyan, hogy Overweg némi távolságban utána ment vala, de a hegyről semmitsem látott és hallott felőle. Attól kezdde tartani, hogy a karaván délután tovább talál indulni, azon véleményben, hogy ő már megelőzte. Azért erőtlensége daczára leszállt a tetőről s az említett völgytorokba érvén, ezt követé, mert úgy vélé, hogy a tuareg kísérőktől vett utasítás szerint ez irányban megtalálja a kutat. A nap mind forróbban sütött, Barth tehát megmaradt kevés vizét egyszerre itta meg, ezt jobbnak tartván, mint ha csak kis kortyokban iszik. De a vizital étel nélkül épen nem erősíté. Nagy nehezen mégis lejutott a széles völgybe; de a karavánt itt sem látá sehol. Nagy ügygyel bajjal valami homokbuczkára mászott fel; itt elsüté pisztolyát. De választ sehonnan sem kapott. Most azt vélte, hogy a karaván még meg sem indult előbbi helyéből, s a tegnapi kút felé folytatá utját. Itt apró kerek gunyhókra akadt, de élő lényt vagy vizet nem lelt bennök. Teljesen kimerülten leült, még mindig remélé, hogy erre fog jönni a karaván. A délibáb mutatott is neki arra vonuló tevéket, de a valóságban senkisé sem közelge. Újra fölkelt, de már lábán sem birt állani. A nap hanyatlani kezdett. Roppant erőködéssel egy vén ethelfa alá mászott. De e fának vastag gallyain egyetlen levél sem vala. Oly gyenge volt, hogy tüzet sem birt rakni, s végre majdnem eszmélet nélkül a földre dőlt. Mikor föleszmélt, már egészen sötét vala. Felállt s szétnézett. Ekkor nagy öröme délnyugati irányban

nagy tüzet látott a völgy aljában. Ezt csak az öt kereső útitársai rakhatták. „Uj remény éledt föl bennem. Magasra fölegyenesedvén, egyik pisztolyomat sütém el. Mikép ez az egyetlen eszköz vala, melylyel velök közlekedhetém, ugy csalhatlannak is tartám. Erős bizalommal követém a hatalmas szózatot, a mint a völgyön le a láng felé gördüle. Füleltem, sokáig füleltem, minden csendes maradt, mint a sírban. Csak a láng csapott magasra az égnek, rám nézve elérhetetlen segély jeléül. Sokáig, igen sokáig vártam vala; ekkor újra tüzeltem, de most sem kaptam választ. Megint ledőlék, nyugodt megadással. Álomról nem lehet szó. Nyugtalanul s erős lázban hánykolódám a földön s a jövő napot félig epedve félig rettegve várom.

„Végre a sötétség oszladozni és szürkülni kezd. Köröskörül síri csend és nyugalom uralkodék. Meg valék győződve, kedvezőbb perczet, barátimnak jelt adni, nem választhatok. Minden erőmet összeszedvén, hatalmas töltéssel töltém meg a pisztolyt. Tüzeltem, újra tüzeltem; — azt hivén, a szózat a halottakat is föltámaszthatá sirjaikból, oly hatalmasan zúgott végig a völgyön, de válasz nem érinté fületem. Meg nem foghatám, mikép lehet oly messze, hogy barátaim ne hallhassák lövésemet.

„A nap fölszállt; noha epedve vártam, most mégis inkább félelemmel és rettenettel látám fölkelni. A növekedő hőséggel állapotom mind rosszabbá lett. Ideoda mászva minden pillanatban más fekvést keresék, hogy a csekély árnyékot élvezzem, melyet a fa lombtalan ágai vetének. Déltájban annyi árnyék sem maradt, hogy lázas fejemet megótmazza. Mondhatatlan szomjat éreztem, jóllehet saját véretem szopám. Végre elhagyott az eszmélet s bizonyos örült álmodozásba merülék. Csak akkor eszméltem föl ujra, mikor a nap a hegyek mögé hanyatlott, s fölszedelőzkedvén, odább másztam a fa árnyékából s homályos bágyadt pillantást veték a térségre. Ekkor váratlanul teve szava érinté fületem. Soha ennél hangzatosabb szavat nem hallottam! Kissé fölkeltem s némi távolságban egy targit (tuareget) láték mindenfelé kémlelődvé lassan ellovagolni. . . . Megnyitám száraz ajkaimat s gyenge szóval rebe-gém : „aman, aman“ (vizet, vizet), s elragadtatva, hallám a választ : „ivua, ivua.“ Nehány pillanat mulva mellettem ült, megmosá s megfecskendé fejemet, mi alatt én önkénytelenül csak azt rebe-gém : „el hamdu lilláhi, el hamdu lilláhi,“ (dicsértessék Isten).“

Csak a mosás általi felfrítés után adott neki inni. Azután a tevére emelte s így vitte a kúthoz, hol a karaván vala. Fölötlő, hogy mint Barth e helyen megjegyzi, legalább az európai ember Áfrikában csak abból él, a mit épen eszik s hogy, hacsak egy napig nem eheti a szokott mennyiséget, tüstént minden erejéből kifogy. Barth eleintén már beszélni is alig tudott s a rákövetkező három nap alatt is alig birt valamit enni, mignem lassan ismét erőhöz juta.

Jul. 18. Rhátba *) érkeztek utasaink, hol Hadzs Ahmed czimzetes helytartó s vagyonos kereskedő által fogadtattak. Ezzel bizonyos tekintetben új világba léptek, s Barth itt némely általános megjegyzéseket tesz északi Afrika népeiről.

Északi Áfrikát s különösen a Zaharát jelenleg három nemzet lakja: az arab vagy maur és beduin (bedávi-pusztalakó), a berber s végre a tebu nemzet. Ittott szerecsenyek is élnek, kiknek hazája azonban délre az úgynevezett Szudánban van tulajdonképen. Beled e Szudán, azaz a feketék országa. Bizonyosan tudjuk, hogy hajdan máskép volt a dolog. Egykor Fesszánban is fekete népség (szerecseny) lakott, melyet utóbb más beköltözött nép elszorított vagy magába olvasztott. Északi Afrika összes eredeti lakossága, úgy látszik, sémi származásu, melylyel utóbb Egyiptom felől beköltözött idegen, jóllehet rokon elemek vegyültek. Ez által támadtak az egyes törzsökök különbségei, melyeknél fogva a régiek a libüaikat, maurosokat, a mumidiaiakat, getuliaiakat stb. megkülönbözteték. De, úgy látszik, az egész lakosságnak ugyanazon általános nemzeti jelleme és nyelve volt. Mindazon népségek azon fajhoz tartoznak, melyet „berber“-nek nevezünk. E berber nemzet jellemző nevezete Mazigh (Madagh), állítólagos törzsatyjok. A vele összevegyült idegen elem vagy óegyiptomi, vagy himjari (Arábiában), vagy turani. Mindenesetre helyesebb volna az egész nagy nemzetet, mely még jelenleg is az Atlaszhegy legszélső nyulványaitól le az úgynevezett Nigerig és Szudán szívéig, s az Atlant tengertől Szíváig és Kauar-ig elhimlett, mazigh vagy imósarh nemzetnek nevezni; mert a berber ne-

*) Barth Rhát-ot nem pedig Ghát-ot ír, mert az arab ghain gyakran nem g-nek, hanem inkább r-nek hangzik, s ő helyesen úgy írja a neveket mint kiejtik.

vezetet részint nem ismerik, részint utálják, mint melyet nekik csak az arabok kölcsönöztek. Azon mazigh nemzet, mint sémi faj, ősidőben szállta meg Afrika északi szélét, délre azonban még a rómaiak idejében sem terjedtek a meztelen sivatag határáig, melyet akkor az éthiop vagy szerecseny törzs bírt. Várgela s Tauát is kétségkívül közép-afrikai szerecsenyek birtokában volt.

A fenikeiek, rómaiak, vandálok és byzantiak, kik északi Afrika partjait egymásután megszállták, úgy látszik, bizonyos kimélttel voltak a mazigh vagy berber nemzet iránt. A berberetek tehát megmaradtak eredeti lakhelyeiken, sőt nagyrészt a keresztyén vallásra tértek, míg néhány népség a zsidó hitet vallá. Ekkor betörtök az arabok s ezek kényszeríték a berberséget a délibb terméketlenebb tartományokba költözni. Több osztályokban nyomultak délre a berberetek, elszorítván a szerecseny népeket. Fesszánban ezeknek csaknem minden nyoma eltűnt, csak egyes nevek tanúsítják még, hogy ez országot is egykor ők birták. Rhátban ellenben nemesak a berberetek, hanem a szerecsenyek maradványait is találjuk.

A sivatagban elhímlett berber népségeket általában tuareg vagy tuarik-nak nevezik. Ez azonban nem tulajdonnév, hanem azt jelenti, hogy : hitchagyott. (Egyesben : tárki vagy targi; tuareg pedig többesben). Az arabok nevezhették így, mivel keresztyén vagy zsidó hitüket elhagyva a mohammedán vallásra tértek át. E melléknevet (Tárék) kapta azon hitchagyott berber, ki a Xeres de la Frontera mellett vívott csatában az árbokat vezérlé és a fényes győzelmet a spanyol keresztyéneknek megnyeré. Magok pedig azon névvel nevezik magokat, melyet már a görögök és rómaiak ismertek, t. i. mazigh, vagy amazigh („masix, mazys, mazax, maxitanus“ stb.). Azon nevezetnek mostani divatos alakja : amósarh, többesben pedig imósarh, köznemben végre : tamásirth. A Rhátban most lakó amósarh-ok vagy tuaregek rendesen aszgar, hogár vagy hágara nevezettel illetetnek. Az aszgar név igen régi s a rómaiak is ősmerték („auxor, aussur, auster“) s úgy látszik, anynyt jelent, mint nomád, költözködő pásztor. Most a hogar név az általánosabb törzsnév, az aszgar pedig ennek egyik osztályát jelenti.

Az aszgarok bizonyos harcziás nemességet képeznek, mely kis száma daczára a Talia és Szerszúa völgyek s az Aziú és Nids-

bertin kutak közötti nagy területen uralkodik s öt családra (tiuzi) és harmincz alosztályra (feja) szakad, mindegyiknek külön főnöke levén. Ez uralkodó nemes népségek alatt sokkal számosabb nép él, mely általában alattvalónak, szolgának („amrhi, többesben: imrhád vagy arabosan: merátha vagy metathra) neveztetik. Az amrhi-k (alattvalók) már testszinre is különböznek az amósarh-októl (szabadok, nemesek): ezek meglehetősen világos színűek, míg amazok, kivált a nők, közel járnak a szerecsenyekhez. Az amrhi-k is több ágra szakadnak, egyik águk a varvarén nevet viseli, s ebből támadhatott a latin barbarus, sőt a berber szó is. (Egyébiránt ber ember s ver is alkalmasint azt jelenti.) Az amózarh-ok egészen az alávetett amrhi-k munkájából élnek s azonkívül az országukon átvonuló karavanoktól szedett adóból (gheráma). Az amrhi-k nem viselhetnek vas gerelyt vagy kardot, sem fölöttő ruhát. Legtöbben állandó helyen laknak, míg az aszgárok közül sokan ide oda költözködnek borsátraikkal együtt. Az aszgárokkal összeköttetésben álló, de nem teljesen nemes és szabad népséget vagy osztályt a tenilkumok vagy tinjilkumok (azaz: Ilkum embe-rei) képeznek, kik szigorú vallási rendszert követnek s a Szudán és Fesszán közötti forgalom fő közvetítői.

Rhát kerített városka, valami 250 házzal, de fontos kereskedőhely. Lakossága igen kevert. Utasaink kellemetlen napokat töltöttek ott, kivált a targi főnökök kétszínűsége és tulságos követelései miatt. Végre valahogyan mégis megalkudtak velök s júl. 25-én ismét utra keltek. Csakhamar elérték a Tim-egaué nevű ültetményt s Báarakat vagy Iberké helységét, mely e vidéken az utolsó városi telepítvény a Közép- és Észak-Áfrikát elválasztó nagy sivatag előtt. Báarakat rendes agyagfallal kerített városka, igen csinos, két három emeletű, mintegy 150 agyag házzal. E városka olyan benyomást tesz az emberre, mintha gyermekjáték volna, oly piezike, csinos és tiszta s igen szabályosan épült. Amrhi lakosai datolyatenyésztesből és földmívelésből élnek. A föld sok sót tartalmaz s a kutak vize is sós. A vizmerítésre szamarakat és szarvasmarhát használnak; de lovak és juhok is vannak az oazison; mindezen házi állatokat a Szudánból hozzák. A gyümölcsfa-tenyésztésen kívül többféle gabonát, különösen eneli-t (pennisetum typhoideum), kevesebb búzát és árpat, azután sok főzeléket is termesztnek.

Bárákatot elhagyván, utasaink hol bu-rekeba, szebot és ag-hul fűvel (ez a tevék legjobb takarmánya), hol ethel, talha és szídder fákkal és bokrokkal fedett, hol kövecses és homokos térségen és völgyeken vonultak keresztül, mignem a meredek hágóhoz jutottak, mely az Aszgar felföldre vezet. Ez 4—5000 láb magas, csodálatos szétszaggatott és hasadékozott sziklái rengeteg sziklaerdőhöz hasonlitanak. A fővénykövek, melyekből az egész hegyhát áll, igen furesa alakúak s rút fekete színűek, ittott vörös fővénykövek és kék márgarétegek is látszanak. Az egész felvidék igen zord, mély völgyeiben kevés állandó tó és növényzet van. Ez kétségkívül az egész sivatag legmagasabb pontja, s Bärth magasabb helyet sehol egész közép-afrikai utjában nem ért. Ő azt hiszi, hogy ez a hires Tantana hegy, melyet az arab írók emlegetnek, mint az aszgarok tulajdonképi székhelyét. Azon zord és nagyszerű hegyvidéken tul az Egeri völgy van, melynek hírét már ezelőtt is ösmerték Európában, és pedig Amaisz vagy Maisz neve alatt. Ez igazán nagyszerű és óriási sziklafalakkal környezett völgy, s annál nevezetesebb, hogy itt a vízszintesen települő fővénykövek rögtön megszakadnak, helyt engedve gránit képletnek, mely inntova délfelé uralkodik. E völgyben utasaink a forró földövön annyira elterjedt asclepias giganteát is látták, és pedig 20 lábnyi magas példányokban, melyeknek fehér és violaszínű virágjai nagyon festőileg elütöttek a sötétzöld húsos levelektől. Itt tunfáfia, másutt asur, krunka vagy kaisz néven nevezik a belföldiek. Egyes példányokban Tripolisban és Murszukban is nő. Az asclepias giganteán kívül, a jószagú sia (*artemisia odoratissima*) s egyéb növények is előfordulnak, névszerint oly ethelfát is találtak (*tamarix orientalis*) melynek terebélyes ágai alatt az egész expeditio elegendő helyet talált. Ez volt a legnagyobb ethelfa, melyet eddigelé láttak vala.

Az Egeri völgytől nyugatészaknyugati irányban mintegy 5—6 mfdnyire a hires Dsánét oázis van, melyet azonban utasaink bátorságtalan helyzetök miatt meg nem látogathattak. A targi főnőkök t. i., kik nekik ótalmat ígértek vala, nem nagy bizodalmat érdemlettek, s a kis kél-ovi karaván, melyhez utasaink Rhátban csatlakoztak, nagy ótalmat szintén nem nyujthata nekik. Tehát a Dsánét völgyet jobbrul elhagyván, délnyugati irányban folytaták utjokat nagy lapos és víztelen térségen keresztül, jobbra az 5500

láb magas Tiszka, balra az alacsonyabb Mariau hegységet hagyván el. Három napi utazás után elérték a Falészelesz völgyet, mely, jóllehet majdnem egészen meztelen, bő vizü kutjánál fogva nevezetes. Azután részint homokos, részint kavicsos, majdnem meztelen térségen, melyből egyes fővénybuczkák és granitmagaslatok emelkednek, haladtak délnyugati irányban. A gránit képezmény mind tulnyomóbb lett, s az Anahef nevű hegyes vidéken egyremásra 4000 láb magas hegysorokban emelkedik. Az Ngákeli zöldellő és festői völgyön túl a hegyhát 5000 lábnyi magasságot ér, s ez Falészelesz és Airország közt a legmagasabb pont. Itt kezdődik a hadsilids (Balanites egyptiaca). Odább délre a gnájsz és gránit magas kúpokban és hegyláncokban lép föl, melyek között a zord sziklafalakkal és tornyokkal környezett Arokám völgye van. Ennek alját buja növéssü füvek és fák diszesítik. A hegyes és sziklás vidék az Iszala vagy Aiszala kútig terjed. Ezen túl délre szomorú, rideg és kavicsos síkság terül, majdnem minden növényzet és állat nélkül. Azon roppant pusztaságból csak itt ott emelkednek egyes elszigetelt gránitkúpok vagy hegygerinczek. Az ész. szél. 21° alatt az Aziu vagy Azeiu pusztája és lapos völgy van, mely az aszgar-tuaregek földjét a kelt-ovi-tuaregektől elválasztja. De a vidék azután is rideg és szomorú marad. Csak a szél. 20° táján levő Dsinnian völgye s a Fade-angh hegyesvidék mutat fel dúsabb növényzetet, különösen a Gébi völgyben (Erázar-n-Gébi), hol a pompás növényzet között már az abizga (Capparis sodata) is előfordul. Az arabok szivák- vagy liráknak nevezik e fontos cserjét. Korintszöllőhöz hasonlító bogyait friss és aszalt állapotban eszik a belföldiek, gyökerét a fog szállítására használják. Az abizga cserje vagy fa a szél. 20° és 15° foka között a legjellemzőbb növény a sivatag és Közép-Áfrika közötti tartományokra nézve. A Fade-angh hegységét harcziás határszéli népségek lakják; a Tá-rha-dsit völgyben az Air országhoz tartozó első állandón lakott helység van.

Utasaink Rháttól kezdve elébb inkább nyugati, azután inkább déli irányban folytaták útjukat, mint láttuk, néhány aszgar-tuareg főnök s kél-ovi karaván kíséretében. Aiszala kutjánál végre elérték a podgyászuk nagyobb részét szállító tinilkum kaflát, melynek kíséretében Mohammed Boro Szerki-n-turaua volt, ki Airországból s a Szudánban is nagy befolyású ember. Ezt már Mur-

szukban megsértették vala az angol ügyvivő Gagliuffi és Richardson, kik inkább a targe főnökökben bíztak. Azért nagyon elégedetlen volt s több ízben fenyegetőzék is. A tinilkumoknak is mindenféle követeléseitek és panaszaik voltak, s a tuaregek és kél-ovik is folyvást alkalmatlankodtak és szemtelenkedtek; sőt még tulajdon inasai is, kiket Tripolisban és Murszukban fogadtak fel, új meg új szemtelenséggel állottak elő. Mindezek után, mik azóta érték, hogy Murszukot elhagyták, kiki szabad zsákmánynak tartotta őket, s azt remélte magában, hogy elvégre is módjában lesz őket vagyonostul egészen elnyelni.

Többféle jelenség komoly veszélyt hirdetett az utasoknak. Egyszerre valamelyik inasuk utánuk szalad kiáltva: itt az ellenség! E kiáltásra az egész karaván a legnagyobb zavarba és rémületbe esett. Mindjárt kiki fegyverhez kapott s úgy látszott, kiki el van szánva komoly ellentállásra. A szomszéd kútnál csakugyan három gyanús embert láttak. De egyéb baj még nem történt. „A sivatag zsiványai nem szokták nyíltan megtámadni a karavánt, hanem előbb csendesesen és békésen beférkeznek s a legkülönműbb elemekből álló csapatnak egységét igyekezzenek aláásni, s csak akkor, ha a karaván minden gyengéit már jól kikutatták, vetik le álarczukat s mutatják ki valódi jellemöket.“

A három gyanús ember estefelé egyenest a tanyára ment, melyet a karaván elfoglalt vala. Utasaink hiában akarák őket illő távolságban tartani, a karaván többi tagjai ellenzék az erőszakot, s noha kiki rosztat gyanított, mégis megengedték a csavargóknak, hogy köztük háljanak; sőt Richardson kénytelen vala őket még meg is vendégelni. Másnap este ismét más három ember jelent meg, kiket szintén kénytelenek valának elfogadni.

Egy alkalommal Barth kissé eltávozott, ekkor hirtelen saját karavánjukhoz tartozó kél-óvi támadá meg őt hátulról. Barth azonban sokkal izmosabb vala, semhogy ily elpuhult ficzko a földre teríthette volna. Azonban elégtételt mégsem szerezhetett magának.

A mint aggodalom között útjokat folytatók, egyszerre valami fővénymagaslaton négy embert pillantottak meg. Azonnal néhány ember a karavánból csatarendben előre ment a magaslat felé. Barth épen az első rendben volt tevéjéről leszállván, készült a védelemre. Ekkor bámulatára észreveszi, hogy az előreküldött

kél-óvik vad tánczot kezdenek az ismeretlenekkel. Azután ketten a tánczosok közül rárohannak, megragadják tevéje kantárját s adót kérnek tőle. Barth legott pisztolyához kap, de még ideje korán felvilágosítják, hogy mit jelent az egész jelenet. Ez alacsony domb igen nevezetes hely. T. i. midőn a kél-óvik Ó-Goberországot Tin-samán fővárosával elfoglalták, ennek ősi fekete lakóival azon magaslaton egyességre léptek, mely szerint a kél-óvik, mint hódítók, megfogadták, hogy a fekete lakosokat ki nem irtják, s hogy főnökük csak is fekete asszonyt vesz feleségül. E szerződés emlékére azon szokást rendelték, hogy e helyen (Máket-n-ikelán: rabszolgák ajándéka) az elvonuló karavánok rabszolgái kicsapongásokat követhessenek el s névszerint uraiktól egy kis ajándékot kérhessenek. A rabszolgák nemis engedték el a szokásos ajándékot, hanem a karaván minden szabad tagja kénytelen vala darab vásznat, kést, inget, vagy bármicsoda apróságot nekik ajándékozni s azután tánczczal s játékkal vigadozának.

Midőn utasaink a Tá-rha-dsit völgyben sátoroztak, sok alkalmatlanságot kelle szenvedniök ennek elfajult vegyencz lakóitól. Mind aggasztóbb jelenségek mutatkoztak; az idegen vendégek mind nyitabban léptek föl s a karavánban uralkodó egyenetlenség, árulás és félelem mind jobban kitűnt. Noha sokat zajoskodtak és sok puskaport vesztegettek el, mégis eléggé világos vala, hogy sem a tinilkumok, sem a kél-óvik nem igen hajlandók a keresztyénekért harczolni. Azonban este az egész karaván csatarendbe állott. Mintegy 10 órakor egy csapat mehára (tevén ülő ember) jelent meg. Azonnal erős tüzelés kezdődék, de mindnyájan magasra löttek, s az egész éjjel tartó láрма és tüzelés daczára az ellenséget legkisebb baj sem érte. Másnap a rablócsapat fejei kijelenték, hogy a karavánt nem bántják, ha nekik a keresztyéneket kiadják. E követelésöket azonban kereken megtagadák tőlük. Erre odább álltak, hogy még nagyobb erőt gyűjtsenek.

Boro Szerki-n-turaua az utóbbi napokban sokat szónokolt a táborban, legalább színleg buzdítva az embereket az utasok és podgyászuk védelmére a zsványok ellen. Barth igen jól ismerte jellemét s folyvást szemmel kíséré fondorlatait. Mindig azon volt, hogy ezt az embert tegyék barátjukká, s most újlag sürgeté Richardson, hogy tetemesebb ajándékot adjon neki. Richardson végre megtette, a mit már előbb kellett volna tennie, s Boro ezen

túl csakugyan mindent elkövetett, hogy a hihetőleg részben általa is fölidézett veszélyt az utasokról elhárítsa.

Tovább menvén, az Imenán völgybe jutottak (aug. 24.). Este felé ismét öt gyanús ember jelent meg, kik hajnalfelé megint ellopóztak. Ezután nemsokára harczias jelenetek következtek. Barth és utitársai, azután Boro s még egy két inasuk bátran kiálltak a síkra. Az ellenség meghökkent s ismét alkudozni kezdé, különösen azt kíváná, hogy utasaink az izlámra térjenek át. A dolognak utoljára is az lett a vége, hogy a zshiványok gazdag zsákmánynyal beérték s megfogadták, hogy ezentul a karavánnak semmi hántatása nem lesz többé. E rablócsapat, mely utasainkat eddigelé annyira zaklatta, különösen az Air vagy Aszbenország határvidékén tanyázó e-fadé vagy fade-angh, kél-fadé és kél-ahagar emberekből állott, de aszgárok és kél-óvik is csatlakoztak hozzájuk. Ezek ugyan most fölhagytak a további üldözéssel, de azért utasaink még mindig nagy veszélyben forogtak. Azon országot, melynek küszöbén most átléptek, harczias és rabló népségek lakják, melyek sem az agadeszi főszultánnak, sem a tintelluszi főnöknek nem igen hódolnak. Hozzájárul hogy Agadeszben épen akkor nem vala szultán, az öreg tintelluszi seik pedig nagyon gyöngélkedék. Miután tehát a határvidéki törzsökök osztályrészöket elvitték vala, az Air-ban igen hatalmas merábetín-ek vagy aniszlimen-ek is akartak kielégittetni. Most még sürgetőbben követelték, hogy utasaink tagadják meg keresztyén hitöket, s komoly veszélylyel fenyegeték életöket. Este volt. Mindhárman egy sátor alatt ültek. A merabetinek s a karaván összes tagjai a sátor előtt álltak fel hosszú rendben, s imádságukat végezték. Ekkor hozzájuk léptek a karaván fejei és tulajdon inasai s követelék tőlük, fogadják el az izlámot, s midőn ezt tenni erélyesen vonakodtak, azzal távoztak el, hogy készüljenek tehát a halálra. Hallgatag komorsággal ültek a sátorban, végre Richardson e szavakra fakad: „Beszéljünk hát valamit, hisz egyszer úgy is meg kell halnunk! Mirevaló ekkép hallgatva itt ülnünk?”

Valóban, már azt hívék, haláluk komoly pillanata közeleg. Épen Richardson utolsó javaslatáról tanakodtak, mikép lehetne életöket megmenteni, midőn egyik hü emberök a sátorba rohanván, szíves részvéttel ezt rebegé: „Nem fogtok meghalni!”

Az új ellenség bizonyos meghatározott zsákmánynyal érte be.

De a merabetinek utóbb mégis a tevéket is elhajták, noha ismételve biztosították vala, hogy most az utasok már az ő ótalmok alatt levén, teljes bátorsággal utazhatnak tovább. Nehány tevét azután visszakaptak megint, de tizenötöt nem kerithettek többé kézre. Ennyi veszteséget szenvedvén, folytaták utjokat, midőn új veszedelem éré őket. Tin-tarh-odé helység mellett tágas völgyben ütötték fel sátraikat, hogy ott a tin-telluszi főnöktől kért fegyveres kíséretet bevárják. — Aug. 15-én az első zápor-estőt érték vala meg. Azóta ismételve lepettek meg a forróöv alatt szokásos fergetegtől, mely rendkívüli égiháborúval, záporosóvel és szélvészszel jár. Tin-tarh-odéban is nagy esőzéseket értek. „Minden dolog nedves lett, írja Richardson, s a lakosok mind szomor-ruak és levertek valának, a kél-ovik és feketék szomor-arczán látám, hogy az esősévszak valóságos telök; remegve járnak kelnek s oly színök van, mintha félig már vízbefuladtak volna. — Épen sátram előtt álltam s nézegetém az új tájékot, melybe jutottunk vala, s melynek buja növényzete s nedves légköre van, midőn a vad zaj újra megcsendüle. Az eső ismét patakokban omlott! Nagy folyam gördüle felénk. Embereink mégis eleintén beérték a kiáltozással, s a völgyön lerohanó vízfolyam meggátlására semmitsem tettek. . . A víz mindinkább növekvék, a tajtékozó hullámok forogva zúdultak közzénk. . . A völgy alacsonyabb helyeit már iszapos víz boritá, mely hatalmasan csapkodott a fákhoz s végre oly magasra szállt, hogy már sátrainkat is fenyegeté. Most embereink egy kis gátat raktak a sátrak köré, de néhány percz mulva a gát el vala hordva, s mi a vízben álltunk. Ekkor okvetlenül el kelle innen vonulnunk. Embereink, kik eddig, mint látszott a nedvességtől megszibbadva voltak, mint az ember a sarkföldi vidékek hidegétől szokott megszibbadni, most komolyabban láttak a munkához, s podgyászainkat és sátrainkat más helyre vitték, mely a völgy alja fölött tetemes magasságban volt s melyet a zugó hullámok környeztek. A karaván többi tagjai követék példánkat s nemsokára mindnyájan a kis szigeteken tanyáztak, hova a tevéket is felhajták, melyek még nem menekültek vala oda. Itt jó alkalmunk volt az afrikai jellemet tanulmányozni. A kél-óvik a víz-áradás ellen a végpercz előtt legkisebb előkészületet sem tettek, azután pedig mintha szántsándékkal a legfonákabb intézkedésekhez folyamodtak volna. A száraz árúkat tartalmazó csomagokat

a vízbe hengeríték, mintha fahasábok volnának, jóllehet, ha emelve hordják vala, meg sem nedvesülnek. A fekete rabszolgák pedig azalatt tánczoltak, énekeltek s a vízben játszadoztak, mintha nagy szerencse érte volna őket. A víz még mindig növekvék, már szigetünk szélén is átcsapott. Lassan lassan a közepére szorultunk, s mivel az apadásnak semmi jele sem mutatkozék, sőt az egész völgy már nagy faszálakat usztató hatalmas folyamra változott, komoly aggodalmak szálltak meg. Feszült figyelemmel és aggodással számítgatám, mennyi hüvelykkel kell még a víznek növekednie, hogy vagyonunkat egészen tünkre tegye, s mennyivel, hogy életünket is veszélyeztesse. Mig ekkép aggódva gyöttrődém, embereink a pillanat könnyelmű gyermekei, nem gondolva a holnapi napra s megelégedve azzal, hogy a hullámok még el nem érték, nevetkezéssel s tréfálkozással a vizárt látszának gúnyolni, mely magasabbra és magasabbra hágva a legmagasb fákat is feldönté, a bokrokat elsodrá s a szigetekék partjai körül vad tánczczal zajonga. . . Végre a vízdagály megállapodék; darab ideig egyenlő magasságban maradt végig rohanva a völgyön, mely vízzel egészen megtelt. Azután az ár elébb lassan, majd gyorsabban apadni kezdett. Új remény szállá meg kebleinket s hálát adtunk a mindenhatónak, hogy megmentett. Sok vízáradást láttam, de ekkorát még soha és seholsem tapasztaltam; ez igazán áfrikai áradás volt. Ha éjjel szakad ránk, alig menekülhetünk, mindenestre vagyonunk s tevéink nagyobb része bizonyosan odavész. E leomló víztömegek hatalma rettenetes, — Tin-tarh-odében igen sok ház egészen elsepertetett.“

Útasaink, kik a forróövi záporosók nagyságát még nem ismerték vala, eleintén gyermekies örömmel nézdelék a völgyben hirtelen támadt folyóvizet, mint oly tüneményt, melyet már régen láttak, de csakhamar oly rombolásokat szemléltek, melyek nekik a nagy özönvíz rombolásairól igen világos képet adhattak.

Midőn a rögtönzött folyam apadozni kezdett, a nyugati parton váratlanul egy csapat mehára jelent meg, az ellenkező oldalról pedig Tin-tarh-odé lakossága nyomult elő csatarendben. Már új veszélytől tartottak, azonban csakhamar megtudák, hogy azon fegyveres csapatot az öreg Annúr, a tintelluszi főnök küldé védelmőkre. De azért mégis helyzetők igen kényelmetlen vala. Podgyászuk egészen összeázott, sátraik a sárba voltak temetve, a bok-

rok közé menekült tevék alig birtak talpon állani. Azután az őtalmokra küldött csapat is részt akart venni a zsákmányban, melyet a rablók még meghagytak vala. Ekkép zaklatva és kifosztva érték el Tin-tellusztot sept. 4-én.

Mindezen bajokat a Fade-angh hegyes tartománytól délre eső zöldellő völgyekkel és kopár pusztaságokkal váltakozó vidéken szenvedték. A Tidik völgy és hágó a 4—5000 láb magas Aszben hegységre vezet föl, melyben több szép és termékeny völgy van. Az Aszben hegységhez a 4—6000 láb magas Timge terjedelmes hegycsoportozat csatlakozik, sok nagyszerű és festői kúppal és sziklafalakkal s közben közben termékeny völgyekkel. A Timge hegycsoport nyugati lejtőségén elterülő szép Szelúfiet völgyben, az ész. szél. $19^{\circ} 4'$ alatt, már a legyező vagy dumpálma (cucifera thebaica) fordul elő, míg a datolyapálma ellenben itt csak nyomorúltan teng. Utasaink a Timge hegycsoport nyugati nyulványain és völgyein haladtak keresztül, így jutottak az annak déli oldalán terülő Tintelluszt völgybe. Ez széles kopár vízmosás, melyet csak szélén szegélyeznek bokrosok. E völgy keleti oldalán fekszik sziklás dombokon Tintelluszt falu, E'Nur vagyis Annur seik székhelye. A falu déli oldalán mintegy 1200 lépésnyi távolságban levő homokmagaslaton ütötték fel sátraikat, hogy a sok baj- és fáradságtól megpihenjenek. E magaslat tövét szép zöld s messzire terjedő abizgabokrok ékesítik, tul rajta buja talhafákkal fedett mélyedés vala, mely azt a Tuán nevű zord gránitgerincztől elválasztá. A Tuánhoz délkeletre a Bundaj hatalmas hegycsoport csatlakozik, mely a kilátást délfelől rekeszté el.

Annúr seik kendőzetlen őszinteséggel fogadá őket. Egyenesen kijelenté, hogy ők, noha mint bűnös keresztyének jutottak országába, mégis a sok elszenvedett baj és veszély által tisztára mosattak, s most már csak az éghajlattól és orvoktól kell tartaniok. Utóbb megüzéné nekik, hogy ha saját veszélyökre a karavánnal akarnak a Szudánba menni, nem ellenzi s nem fog akadályt útjukba gördíteni; de ha azt kívánják, hogy ő maga kísérje el, fizessék meg tisztességesen.

Igy legalább tudták, hogy hanyadán vannak vele. Lassankint mind az öreg seik, mind emberei barátságosabb indulatot öltöttek utasaink iránt, úgy hogy ezek nagyon elbizák magukat s az okosság parancsolta öröködést is elmulaszták. Ekkép történhetett, hogy

valamely éjszaka rablók lepték meg őket a sátorban. De szerencsére nagy bajt nem okoztak nekik s fölserkentőkre mindjárt futásnak eredtek, még a Richardson sátrából kiczipelt csomagokat sem vívék magokkal. Utasainknak legnagyobb bajuk az volt, hogy már eredetileg is csekély készletők és vagyonuk, nevezetesen pénzük annyi veszteség és ajándék után nagyon megfogyott, úgy hogy a szükséges élelmet sem szerezhették meg maguknak s valóságos szükségét szenvedtek. Többnyire csak rosszul készített nehéz emésztésű és rosizü tésztával (bazin) kényszerültek beérni. A seik semmi vendégszeretetet sem mutatott irántuk.

Épen az esős időszak állott vala be, s majdnem mindennapi nagy záporosók azt bizonyíták, hogy utasaink a száraz sivatagon, hol csak egyes futóesők szoktak előfordulni, valóban már túl vannak. Az eső rendszeren délutáni 2 és 3 óra között kezdett nyugatról vagy délnyugatról fuvó erős szél mellett, különben pedig a keleti szél uralkodott. Tehát a Szudán ezen északi nyulványára az ugynevezett Niger folyónál képződött felhők kerülnek. Az eső az egész természetet, a növényeket és állatokat új élettel ruházta föl, s utasaink régen láttak oly vitor és gazdag életet és eleveniséget, mint itt a Tintelluszt völgyben.

Barth sokféle tudósítást vett vala Agadeszről, Air vagy Aszbenországnak fővárosáról. Ott időközben új szultánt választottak, ki őszinte ótalmat ígért utasainknak. Barth tehát eltökélte magában hogy Agadeszbe tesz kirándulást, s Annúr seik nemcsak beléegyezett, hanem ajánlólevelet is íratott a szultánhoz s tulajdon vejét rendelé kísérol és védöl.

Az ország, melyben utasaink most mulattak, a berberektől Airnak, a fekete és vagy népektől pedig Aszben- vagy Abszennnek neveztetik. Ezt most a berber nemzet egyik ága a kél-óvik (Ovi vagy Ui emberei) birják, kik északnyugatról jöven, azt 1740 tájban elfoglalták. Már azelőtt is berberök uralkodtak benne, de lakossága nagyobb részt szerencseny eredetű volt. Midőn a kél-ovik szállták meg az előtalált szerencseny népet, nem irtották ki egészen, hanem összevegyültek vele. A férfiakat ugyan lehetőleg nagyrészt kipusztították, de a nőkkel összeházasultak, s ekkép elvesztették eredeti jellemöket, természetüket és bőrük világosabb színét, s most a haussza nyelvet is épen úgy tudják, mint ősi berber, auraghije nyelvöket. Azért a tiszta berber fajok bizo-

nyos megvetéssel viseltetnek a kél-ovik iránt. Különös, hogy az aszbeni nők maiglan bizonyos kiváltságot élveznek, t. i. midőn aszbeni férfi más faluba való nőt vesz feleségül, nem a nő követi őt falujába, hanem a férfi telepszik meg felesége falujában. Ugyanazon elvből foly az is, hogy a kél-ovi főnök nem vehet berber eredetű nőt, hanem csak fekete feleséggel és rabszolgákkal élhet. Azon törvényes intézkedésre nézve, miszerint az uralkodás nem a fejedelem fiára, hanem nővére fiára száll, nem bizonyos, a berberekől származik-e vagy a szerecsenyektől. Most e szokás nemcsak Közép-Áfrika sok országában divatozik, hanem Indiában is, kivált Malabárban.

A kél-ovik tehát berber férfiak és szerecseny nők sarjadékai; de vannak oly vegyenczek is, kik berber vagyis amósarh nőktől és fekete férfaktól származnak, ezek a sötétebb színű, kisebb termetű, de arczvonásaikban inkább a tiszta berberekhez hasonlító búzaúé-k vagy abogelité-k, kik főleg a határvidékeken élnek, csavargók s kivált az Aszbentől délre s délkeletre terjedő tartományokat nyugtalanítják.

A kél-ovik számos kisebb nagyobb törzsökre szakadnak, ezek bizonyos köztársaságot képeznek, melynek feje az A-szódi-ban székelő király vagy amánokal. De a kél-ovik társasága még több más népséggel is áll bizonyos állami összeköttetésben, t. i. a kél-geresz-ekkel, i-ti-szanokkal és némely más kisebb törzsökkel. Azon egész állami szövetség feje a közösen választott fő szultán, ki Agadesz-ban lakik. Vannak azután oly népségek is, melyek az agadeszi szultán közvetlen kormányja alatt állanak, de a kél-ovik nagy szövetségéhez nem tartoznak. Ilyenek az emgedéziek vagy im-egéde-szenek (Agadesz lakói), a Tá-rha-dsit vidékén lakozó kél-fadé-k vagy kél-fadaj-ak, a rabló e-fadék, a kél-feruán-ok s az izenáren-ek.

Természetes, hogy mindezen sokféle népségek összeköttetése nem igen szoros; gyakran hadakoznak egymással, annál inkább, mivel minden törzs még több alosztályra és nemzetségre szakad, s minden osztálynak pedig külön külön feje van. Ily viszonyok között átható és erős kormányról szó sem lehet; a valóságos főhatalmat hol egy hol más főnök gyakorolja, míg az amánokal vagy főszultán csak a czimet viseli. Több népség egyedül martalékból él s folyvást zaklatja mind a belföldieket, mind az átutazó kara-

vánokat; ilyenek különösen a kél-fadék és e-fadék az ország északi, s a kél-feruának az ország déli határjain. Nagy gyűlölség uralkodik a kél-ovik és az egymással szorosabban egyesült kél-geresz-ek és itesszanok vagy i-ti-szanok között. Úgy látszik, a sókereskedés miatt a szövetséges törzsökök között, elkeserült belháború ütött ki, melynek folytán a kél-ovik kiszoríták ősi lakhelyeikből (a Baghzen hegy vidékéről) a kél-geresszeket és i-ti-szanokat. E két törzs együtt véve csak valami 5000 fegyverest állíthat ki, míg a kél-ovik legalább két annyit képesek kiállítani; de az előbbiek vitézbbek s több lovuk van, az utóbbiak pedig „teveemberek,” csatában pedig a ló többet ér, mint a teve. Azután az előbbiek szorosabban egyesültek, a kél-ovik pedig nagyon meghasonlottak.

A kél-geresszek s kivált az i-ti-szanok sokkal természetesebb és szebb emberek mint a szerencseny vérrel jobban kevert kél-ovik. Fegyvereik: dárda, kard és gyilok, továbbá hatalmas paizs, melyet ökör- vagy antilopbőrből készítenek s melyet igen ügyesen forgatnak. Sokan íjjal és nyíllal is harcolnak; puskája csak kevésnek van, s ezeket is inkább csak mutogatás végett viselik.

1854-ben újra véres háború ütött ki a kél-ovik és kél-geresszek meg itesszanok között. Képzeltetjük magunknak, hogy ily sokféle s egymással ellenségeskedő népségektől lakott országban az európai utazót, kit már keresztyén vallása miatt gyűlölnék vagy utálnak, folyvást veszély keringi. S utasaink, különösen pedig Barth valóban nagy ügyességet fejtettek ki, hogy nemcsak kikerülék a veszélyt, hanem több főnökkel és más előkelő belföldivel szoros barátságot is vetének.

Barth tehát okt. 4-én egy kis csapat kíséretében elindula Tintellusztból, s Agadesz vagyis inkább Egedes felé vevé útját, míg társai Tintellusztban maradnak vala. Utja számos festői termékeny völgyön vitt keresztül. Jobbra és balra kisebb nagyobb hegyek emelkedtek. Bal felől elsőben a Bundaj, azután a terjedelmesebb Eghellál, odább az Adsuri hegységek valának láthatók, jobb felől pedig a Tseréka, Agata és Belasszega hegyek nyulának a síkok és völgyek fölé. Az ész. szél. 18-ik fokán alul jobbra a Bila, balra a Dógem, odább délre az Aúderasz hegységek s ezektől keletre a nagy Baghzem vagy Maghzem hegység emelkedének. Az Eghellál, Dogem és Baghzem hegytetői 4—5000 lábnyi magasak s ezeknél csak az Airországi északi részén levő Timge hegycsoport

még terjedelmesebb és magasabb. E vidéken a fővény- és gránitképezményen kívül már a bazalt is mutatkozik s több kúpot képez, sőt a Dogem és Baghzem hegységek főtömege, úgy látszik, bazaltból áll.

E hegyek között szép völgyek vannak, mint a gyönyörű Tsiszólen (a két szarvú Tseréka s a felséges alakú Eghellál között), a még festőibb és dúsabb növényzetű Tiggéda, melyben a gyep majdnem oly szép, mint Európában, az Azada, az Aúderasz*) s egyéb völgyek. Ezekben többféle mimozák, a tabórak (balanites aegypticus), az abizga (capparis), a tunfáfia (asclepias gigantea), a talha, azután a legyező vagy dumpálma (cucifera thebaica), sokféle akáczfák és kúszónövények teremnek. A Borh-él völgyben utasunk a haussza nyelven „baure“-nak nevezett figefaj rendkívül nagy példányát találta; dereka 8 lábnyira a földtől még 26 lábnyi terjedelmű s terebélyes koronájáig legalább is 80 lábnyi magas volt. Ennél nagyobb baurét még a Szudánban sem látott. A Budde völgyben a karengiával (pennisetum distichum) ismerkedett meg legelőször. E növény tüskés magtökgja mint a bojtörján ragad a testre és ruhára, s a felér hangya mellett a közép-afrikai utasnak a legnagyobb bajt szerzi. Tüskéi az ember testében sebet és genyedést okoznak, azért mindig kis harapófogót kell magával vinni, melylyel azokat ki lehessen húzni.

E vidéken a tevéken kívül már sok (púpos hátú) marha, szamar, ló és kecske van, a Dogem és Baghzem vadonjaiban pedig számos oroszlány tanyázik, melyeknek semmi, vagy jobban mondva, csak igen kis sörényök van. A gazellák és antilopok sem hiányzanak. A madarak közül különösen a galambokat s Agadeszban a keselyűket emlegeti Barth. Utasunk e nevezetes városba okt. 10-én vonult be, ősi szokás szerint, nap leszállta után. (Folytatjuk.)

*) Ez Közép-Áfrikában talán a legdélibb völgy, hol a földművelésre még bizonyos ekét használnak; Barth ott három befogott rabszolga által látta az ekét húzni. Szudánban csak kapával (fertanya) élnék.

ROMA

RÉGI TÖRTÉNETEINEK

HITELESSÉGE ÉS EREDETE.

Niebuhr B. J. Vorträge über römische Geschichte. Herausgegeben von M. Isler. 1-ter Band. Berlin, 1846. — Schwegler (Dr. A.) Römische Geschichte 2 Bände. Tübingen, 1853 és 1856. — Lewis (Sir George Cornwall) An Enquiry into the Credibility of the early Roman History 2 Vols. London, 1855. — Macaulay (Thomas Babington) Lays of ancient Rome. Leipzig, 1851. — Bachofen (J. J.) és Gerlach (Fr. D.) Die Geschichte der Römer. 2 Bände. Basel, 1851. — Mommsen (Theodor) Römische Geschichte. Erster Band. Leipzig, 1854.

Vannak időszakok, úgy az egyéni, mint a közéletben, midőn egy időre jól esik elfeledkezni a jelenről és jövőről, s a régi múlt felé fordulva, annak eseményeit és állapotait tanulmányozni. Vannak különösen helyek is, melyek kiválólág ez irány felé vonzzák az emberi elmét. Ilyen Roma. A turista, ki mulatságot és szórakozást keres, a kényelem és élvezet embere ne menjen Romába, vagy legalább sokáig ne mulasson ott. Sokféle nélkülözést sőt unalmat is fog tapasztalni e városban. A farsangi rövid Saturnaliák idejét kivéve, bizonyos méla komolyság színe borítja el a várost és annak lakóit, mely önkéntelenül elragad az ide-

genre is. Mintha Roma egykori nagyságának és hatalmának gyászát viselné. Tesped, sínylik és romlásnak indul minden Romában és Roma körül: a közigazgatás s a közélet minden ágai, a földmivelés, ipar és kereskedés, a főbb és közép osztályok műveltsége, a nép erkölcei és jelleme, a tudományos- és szépirodalom. Sőt maga a művészet is, a mai Romának ezen fő dísze és dicsősége, mert habár felhalmozvák Romában, inkább mint akárhol, a művészet remekeinek tömérdek kincsei, mindez vagy az ó- vagy a középkor hagyománya: a Romában napjainkban lakó művészek pedig jobbára idegenek. A mai Romának fényt és érdeket csak a mult és a külföld kölcsönöznek. A „malaria“ néptelen pusztasággá változtatta át a város környékét, a „Campagna di Roma“t, hol a köztársaság korában népes és hatalmas, Romával századokig daczolt városok álltak, és később, a császárság idejében, a romai nagyoknak és gazdagoknak fényes nyári palotáik és mulató kertjeik egymást érték. A sivatag a malariával együtt mindinkább benyomúl a városnak belsejébe is. Romának legnagyobb része néptelen, s még a népesebb utcákban is komoly arczezal és szótalannul jár a romai, ritkán hallani hangos beszélgetést, vidám nevetést, vig dallamot, csak itt-ott szólamlík meg egy Máriakép előtt valamely utcaaszögleten az Abruzzokból Romába zárandokolt pifferaróknak, ezen kecskebőrbe öltözött festőileg rongyos olasz dudásoknak síró és jajgató hangu nótája. Korán estve minden élet kihál még a népesebb városrészekben is; a Forumnak, a Colosseumnak és a Circus Maximusnak környékén pedig, hol hajdanában a nép százezrei tolongtak és zsidongtak, már szürkületkor magányban találja magát az elkésett sétáló, s nem nagy biztosságban erszénye és élete iránt. Romának ezen komor színe annál felőtölőbb, mert meglepő ellentétet képez a többi nagyobb olasz városok élénkségével, akár Velenczéből jöjjünk, hol éjjel nappal sűrög forog a nép, és soha sem szünik meg a mozgás szárazon és vizen, akár Nápolyból, a világnak ezen legélénkebb, legzajosabb városából, hol örökké az utcán él, tolong zsidong, hemzseg, danol és kiabál az egész négyszázezernyi lakosság tömege, mintha mindnyájokat a hazájokban otthonos „tarantella“ csipte volna meg.

De habár Romában a külső élet hiánya, a lassú haldoklás jelenségei, kellemetlenül hatnak a világi élvezetek- és mulatsá-

gokhoz szokott és azok után vágyó útasra (még a színházak is, a farsang idejét kivéve, csaknem egész éven át zárva): annál dúsabb táplálékot nyújt e város a szellemi élvezetnek, a képzelemnek, a lélek és elme belső életének. Roma egy nagy multnak roppant Mausoleuma, melyet a művészet évezredekén át legremekebb műveivel felékesített. A régiségbuvár, a művészet barátja és avatottja sehol e világon nem talál oly bő alkalmat, oly kimeríthetetlen anyagot kutatásra, tanulmányozásra, bámulásra: mint itt, s a más nagy városokban oly sűrűn és csábítólag ajánlkozó alkalom világi mulatságra és szórakozásra. Romában csaknem teljesen hiányozván, annál több idő marad komolyabb foglalkozásra. Romának jelene keveset vagy semmit sem nyújt, a mi figyelmünket magára vonhatná: ily korhadt és rohadt jelenből szebb, boldogabb jövő nem fejlődhetik, egész figyelmünk tehát csak a múlt felé fordulhat. Romának múltja vagy a művészetben, vagy történeti emlékezetekben szól lelkünkhöz és képzelmünkhöz. E sorok írója is, utazásai közben kétszer tartózkodván hosszabb ideig e városban, érezte ennek sajátságos hatását. Mulatni és szórakozni jött, és úgy külső, mint belső okok és viszonyok komoly tanulmányozásra ösztönözték. Romában nemcsak az ókori építészet maradványai, a Pantheon, a Colosseum, Hadrian császárnak várrá átalakított Mausoleuma, a Forum diadalívei és gyönyörű oszloptörédei, a zsigibászárrá átváltozott marcellusi színház, Cecilia Metella síremléke, Cajus Cestius gulája stb. nemcsak az antik szobrászat remek műveinek roppant száma, mely a Vaticannak és Capitoliumnak hosszú folyosóit és tágas termeit, s a romai nagyok palotáit és villáit népesíti, de a városnak topographiája is, amaz öröknevű hegyek, vagy is inkább halmok, a Mons Capitolinus, Palatinus, Quirinalis, Aventinus stb., a Tiber vize és partjai, maga a föld, melyet Romában taposunk, mely annyi világrendítő események színhelye vagy kiinduló pontja volt, felidézik képzelmünk előtt azon nagy emberek és történetek emlékét, mikről már gyermekkorunkban oly lelkesedéssel és bámulással olvastunk Liviusból és Plutarchból, s oly erős gyermekded hittet, melyet akkor a történetnyomozók scepticismusa még meg nem ingatott. Nem hittük ugyan, mert a keresztyén vallás tanai nem engedték a pogány istenek beleavatkozását az emberi ügyekbe, habár örömet elhittük volna

azt is, de ki mert volna kétkedni annak történeti valóságán, a mit, hogy csak néhány példát említsek, a Horatiusok és Curiatiusok hármass párviadaláról, a Tarquiniusok zsarnokságáról és megbuktatásáról, Lucretiáról, az idősb Brutusról, Horatius Coclesről, Mucius Scaevoláról, Coriolanról, Cincinnatusról, a háromszáz Fabiusnak hősi haláláról, Appius Claudius és Virginiáról, Camillusról és Brennusról a latin és görög történetírók annyi ékesszólással oly meghatólag és szívemelőleg, és a mi több, oly részletesen beszélnek, mintha azon eseményeknek szemtanúi lettek vagy legalább hitelt érdemlő egykoru tanúk irásba foglalt körülményes jelentéseiből merítették volna.

Tudjuk, hogy újabb időkben a történettudomány vak hittel nem fogad el többé semmi tényt, a nélkül hogy alapjait és hitelességét szorosan, néha talán túlszigorral vizsgálná. Penelope gyanánt ma szétbontja, a mit tegnap szőtt, Schweizban Tell Vilmos létezését tagadja stb. A tagadásra és kétkedésre annyira hajlandó újabbkori történettudomány természetesen Romának régi történeteit sem kímélte meg, sőt kritikai szigorúságában annyira ment, hogy annak négy, mások szerint öt századát a historia országából száműzte s a mesék és költemények honába utasította.

Mintegy öt hónapig Romában élván, könyezve egy nagy-szerű multnak emlékeitől, magam is visszafordultam kora ifjúságomnak tanulmányaihoz, melyektől későbbi éveimben a kor égető kérdéseivel szorosabb kapcsolatban levő tanulmányok elvontak. Különös érdeket találtam abban, Roma történeteit a hely színén tanulmányozni, azokról a Capitolium halmán, a Forum romanum oszlopai és diadalívei között elmélkedni. De most már e történeteket nem a gyermek vak hitével és bizodalomával, hanem a történettudomány újabb vizsgálatait nyomán fejlődött kritika szemüvegén néztem, a nélkül azonban, hogy saját ítéletemről lemondva egy mesternek szavára esküdjem és vak hittel fogadjam mindenben a scepst és negatio tanait; sőt szabadságot vettem magamnak néha és néhol kétkedni a kétkedés tanain, megbírálni a bírálókat, s az eltérő és ellenkező nézetek és állítások vitáiból önálló, habár igénytelen véleményt vonni el. Ezen olvasmányaimat és tanulmányaimat folytattam Romából eltávoztam után is, s azoknak eredményeit szándékom a következő sorokban közölni a „Budapesti szemle“ olvasóival. Kimerítő vizsgálatokat s a vitás kérdé-

sek vég eldöntését e helyen tölem senki se várja; amazok egy-szemlei tanulmány (essay) szűk rámájába nem férnének, eldöntő ítéletre pedig magamat hivatva nem érzem, noha szerény véle-ményem kimondását áttallani nem fogom. Célom könnyű vázlat-ban s több oldalról világításban az olvasónak bemutatni ez ér-dekes történeti kérdést, mely jelenleg a külföldön sok elmét és tollat foglalkodtat s őt oly álláspontra helyezni, honnan, ha kedve telik benne, saját vizsgálatait és tanulmányait tovább üz-hesse, a fentebb elsorolt, általam is felhasznált munkák vezérlete és útmutatása mellett. Se szaktudósokhoz, se a néphez nem aka-rok ez alkalommal fordulni, hanem a mivelt közönséghez, tehát iparkodni fogok ennek nyelvén szólani, ezt egész előadásomban szem előtt tartani. Az áttekintés és tájékozás könnyítése végett megemlítem, hogy tanulmányomat három részre osztván, az el-sőben Roma régi történeteinek forrásait, a másodikban ama történetek belső hitelességének kérdését tárgyalván, a har-madikban végre a kérdés újabbbkori irodalmának ismertetése mel-lelt, a tudósok különböző állításait és vitáit fogom taglalni a romai régi historia anyagának és tartalmának honnan származása iránt.

I.

TÖRTÉNETI FORRÁSOK.

Von wannen kommt euch diese Wissenschaft?
Schiller.

A történeti tények hitelessége megítélésénél két dologra kell tekintettel lenni, arra t. i. 1) vajjon hitelt érdemlő források-ból merítették-e? és 2) nem foglalnak-e magokban anyagi lehe-tetlenséget, képtelenséget, meg nem oldható, meg nem egyez-tethető ellenmondásokat? E kettős szempontból tekintsük tehát Roma első századainak történetét is. Lássuk legelőbb, mily ala-pokon nyugszik, a mit romai historiának nevezünk és ismerünk. Ily vizsgálatnál legtanácsosabb visszafelé haladni, mint az áfrikai utazók, kik a Niger vagy a Nilus forrásait keresik. Azon régi görög és latin írók közt, kik Roma első századainak történetét részletesebben előadják s időkig fennmaradtak, legnevezeteseb-bek s egyszersmind legrégebbek Halikarnaszi Dionysius és Livius. Mindketten kortársak voltak és a romai történetírók chronológiája szerint, a város megalapítása után a nyolczadik

században éltek és irtak. De tekintsük őket és munkáikat közelebbről.

Halikarnaszi Dionysius munkája, mint egyáltalában a görög írók, nálunk kevésbé ismertetik. Munkáját magam gyermekkoromban, bárha csak fordításban, olvastam; most nem lévén kezemenél, jellemzésében Niebuhrt és Schweglert követem, kiknek dolgozatait e tanulmányaimban bőven használtam. Dionysius maga mondja, hogy Roma megalapítása után 724-dik évben jött e városba, s miután 21 évet a latin nyelv tanulására, s a romai történeti források kutatására és historiai anyag-gyűjtésre fordított volna, a város 745-dik évében adta ki historiai munkáját. Az 20 könyvre terjedett s a romai történeteket a legrégibb időktől az első pún háboru kezdetéig foglalja magában. Mért nem vitte tovább, bizonytalan; gyanítani lehet, hogy azért, mert Polybiusnak jeles és jóval régibb munkája onnan indul ki. Dionysius munkájából csak az első tizenegy könyvet bírjuk, melyek a város 311-dik évéig terjednek; a többi könyvekből csak töredékes idézetek jöttek reánk későbbi írók munkáiban. Mint történetíró nagy, és kivált a régieknél ritka érdemekkel bír. Szorgalmatos és lelkesmeretes történetbuvár. A korában még létezett régi történetírókat mind olvasta, figyelmesen egymással egybe hasonlította, és összegyűjtött minden anyagot, melyet különféle történeti forrásokban szétszórva talált. Innen van, hogy nem ritkán ugyanazon ténynek különböző forrásokból merített és egymástól eltérő leírásait egymás mellett adja. Vannak azonban hiányai és gyanút gerjesztő sajátságai is. A régibb annalistákban, mint Dionysius maga mondja, Roma legrégibb történetei csak igen röviden adatnak elő; annál csudálatosabb azon részletesség, melynél fogva az első könyv csupán a város megalapítása előtti időt tárgyalja, a másodikban nem megy tovább Romulus és Numa koránál s a fenmaradt tizenegy könyv a decemvirek idején túl nem terjed, mely időszak története Livius munkájának három első könyvében foglaltatik. Más régi történetírókkal közös hibája az is, hogy a munkájában szerepelő személyeknek hosszú beszédek, s ezekben oly okoskodásokat kölcsönöz, melyek azon idők és körülmények között lehetetlenek és képtelenek, nem is tekintvén azt, hogy a kérdéses személyek létezése is kétséges, az pedig hogy beszédek szövege, sőt csak tartalma is miképen szállhattak által századokon kereszt-

túl az ő koráig, meg nem magyarázható. Így például Romulussal, miután Roma falai már felépítvék, ékes beszédet tartat, melyben az egybegyűlt telepedőknek azon kérdést terjeszti elő, hogy mily alkotmányformát akarnak adni az új statusnak, mire ezek a monarchia mellett nyilatkoznak. Ő egyáltalában Roma első századainak történeteit úgy adja elő, mint valamely újabbkori pragmatica historiát. A tradíciónak magvát és alapját teljesen historiainak tekinti. Korának fölvilágosultabb szellemében ő sem hiszi többé az abban találtató meséket, de azokban a babona álmait látván ezeknek egyszerű kihagyása által véli helyre állíthatni a való történetet. Ily módon iparkodik az ősrégét lehetséges és valóságos historiává átalakítani és magyarázni. A lehetetlent és hihetetlent elmellőzván, az ellenmondásokat a mennyire lehet kiegyenlítván s őszhangzásba hozván, itt ott az egymástól elszakadt s egybe nem férő tényeket, közbeszúrások által okozatos összefüggésbe hozván, oly történeti elbeszélést állít elő, mely a hitelesség külszínét viseli. Míg a kritika tekintetében nem igen szigorú Liviusban igen sűrűn találhatunk panaszok az adatok szűke, a régi hagyomány bizonytalansága, ellenmondásai, a tényállás megállapításának nehézsége iránt, Dionysiusban ilyenekre nem akadunk, ő a sok század előtt történeteket egy szemtanúnak részletességével és biztosságával beszéli el, s előadása oly sima, oly határozott hogy nem is gyanítanak mennyire ingatag alapokon nyugszik, ha azt máshonnan nem tudnók. Ennélfogva azt mondhatni Dionysiusról, hogy ő dicsérendő szorgalommal felkeresett és felhasznált mindent, a mit saját korában munkája tárgyára nézve még találhatott, de hogy éppen azon igyekezete által hogy historiájának a hitelesség látszatát adja, a tradícióról a rege és mese színét letörölje, ezt hamis világba állította.

Livius már jóval ismeretesebb közöttünk: ki nem olvasta és tanulta őt iskolás éveiben, habár csak részben is? De a közelebb lefolyt évtizedekben a kor érdekei és iránya annyira elvonták az elméket az ókori történetek és régi írók tanulmányozásától, hogy nem tartom feleslegesnek róla is, valamint munkájáról, részletesebben szólni. Livius sokban ellentétet képez Dionysiusal. Kortársak voltak ugyan, de úgy látszik, nem ismerték s fel nem használták egymás munkáját. Livius munkája ropant kiterjedésű volt; 142 könyvben Romának egész történetét

adta kezdetétől Drusus haláláig. Mi ezen nagy munkából csak 35 könyvet t. i. az első, harmadik, negyedik decast (könyvtizedet) egészen, és az ötödiknek első felét birjuk. Liviusnak főereje és érdeme a csinos előadás. Nyelve könnyen folyó, kellemes, élénk és sima. Schwegler őt a velenczei iskola festészeihez hasonlítja, kiknél a színezés tökélye eltakarja a rajz hibáit. Különös előszeretettel és nagy szónoki mesterséggel festi a drámai hatású jeleneteket. Ő inkább művész, mint történétíró. A történeti személyek jellemzésében és ugyyszólván egyénítésében jóval felülmúlja Dionysiuszt. A beszédek, melyeket ő is elmondhat vele, inkább a körülményekhez és fellépő személyek egyéniségéhez alkalmazottak. Stylusa tömött és izlésteljes. A mondák költői elemeit érzi és érti, s azokat nem igyekszik száraz historial tényekké átváltoztatni. De nemcsak művészeti, hanem erkölcsi oldaláról is dicsérendő Livius munkája. Érti és érzi az emberek nagyságát és erényét is, részvétet mutat az emberek szenvedései iránt, többnyire helyesen ítél a tettekről: s azok indokairól. E szeretetreméltó jellemét Liviusnak már régi műbirák is, Quintilian és Seneca, elismerték.

De ezen szépműtani és erkölcsi jelessége mellett nem szabad elfelejteni hiányait. Egyik az, hogy a történeteket nem tekinti államférfiúi szempontból, mint például Thucydides, Polybius vagy Tacitus. Főczélja volt kora miveltebb közönségének Roma történeteit kellemesebb és élvezetesebb alakban nyújtani mint az ő előtte irt régi annalisták; a régi alkotmányos viszonyok keletkezésének és átalakulásainak tanulmányozására kevés gondot fordított, a századok előtt történeteket, a pártok állását és vitáit, a politikai jellemeket saját korának szemüvegén nézte s ennél fogva ha erkölcsileg helyesen és méltányosan is, politikailag gyakran ferdén ítél emberekről és eseményekről. Dionysiusznál sokkal kevesebb gondot fordít a régibb historiai források tanulmányozására. Munkájából tisztán kitetszik, hogy tudományos készüllet nélkül fogott írásához. Az eseményeket elmondja kellő rend és figyelem nélkül arra, ha mindenik a maga helyén áll-e vagy sem. Így például a Forum elkészítését más helyen említi s jóval előbb mint sem a Cloaca Maxima építését, holott amaz nem volt eszközölhető ennek bevezzése előtt, mert a Forum helye, mely annak előtt mocsár volt, csak ezen utóbbi nagyszerű csatorna által szárította-

tott ki. Világosan kitetszik, miképen járt el munkája irásánál. Minden időszaknál kezéhez vett, többnyire szerencsés választással, egy vagy más régi történetirót, s azt követi csaknem kirekesztőleg egy darabig, mire ismét mást választ vezérül, a nélkül hogy arra figyelne, vajjon egyik vagy másik közülök valamely előbbi vagy későbbi korszak történeteire nem vet-e új világot? Például a Hannibal elleni háborúnak mintegy kezdetétől Polybiust követi, kinek jeles munkáját előbb vagy nem ismerte, vagy figyelembe nem vette, különben el nem hallgatta volna azon fontos okmányokat melyeket ez író a Roma és Carthago közötti régibb viszonyokra nézve közöl, miről utóbb bővebben fogok szólni. Mi történeti munkájának első könyveit illeti, melyekben Roma régibb történetei adatnak elő, az elsőben és másodikban Fabius Pictort és Calpurnius Pisot követi és idézi, a harmadikban többnyire Valerius Antiaszt, a negyedikben Licinius Macert és Aelius Tuberot. Az e forrásokból meritett anyagokat izléssel és szerencsés tapintattal dolgozta fel, de némi gondatlansággal és kritika nélkül. Ennek következése, hogy néha önmagával jó ellenkezésbe s hézagokat hagy elbeszéléseiben, melyeket maga észre sem vesz. Azt mondja például, hogy valamely fegyvernugvás lejárt vagy meg lön szegve, melynek kötéséről említést sem tett; városok visszafoglalását beszéli el melyeknek az ellenség általi bevételéről szót sem mondott volt. Népek megveretéséről sőt kiirtásáról szól, melyek kevéssel utóbb teljes ép erőben küzdenek, városokat ostromoltat és elfoglaltat, melyek kevéssel előbb szerinte a föld színéig lerontattak. Ha kivételképen egynél több annalistát használ egy korszak eseményeire nézve, azoknak részletekben egymástól eltérő jelentéseit úgy adja, mintha különböző eseményekről szólanának, így például Roma 251-dik és 259-dik évei közt négy hadjátráról szól a volscusok ellen, melyekben gondosabb vizsgálat és combinatio után egy és ugyanazon hadjárat történeteinek ismételtesére ismerünk. A chronológiára nézve szintén gondatlan, s nevezetesen a királyok chronológiájának képtelenségein fen sem akad, melyeket Dionysius igen jól észre vett és kiegyenlíteni iparkodott. Például: Livius szerint Tarquinius Superbus atyjának Tarquinius Priscusnak halálakor „juvenis“*) és 40 évvel

*) Liv. I. 42.

később Servius Tullius megbuktatásakor még mindig „juvenis“^{*)}. Egyébiránt ezen gondatlanságnak, melylyel Livius forrásait kritika nélkül csaknem szolgálilag követte, csak művészebb és kellemesebb formát adván nyers és darabos előadásaiának, egy jó oldala is van, az t. i. hogy nála a régi mondákat inkább találjuk eredeti épségükben, miként azokat a régi annalisták felfogták és visszaadták, mintsem Dionysius átdolgozott és pragmatizáló, hol kihagyó hol pótló előadásában, mely sem traditio, sem historia. Ezen két író munkáin alapszik főleg minden tudományunk a római történet azon korszakáról, melynek hitelességét e helyen szóba hozzuk. A későbbi akár latin akár görög historicusok vagy ezen írókat használták fel vagy ugyanazon régiebb, reánk nézve elveszett forrásokból meríthettek csak mint ők, a fenforgó kérdésre nézve tehát csekély fontossággal bírnak. Ezekről tehát elég lesz csak tájékozás végett röviden emlékezni.

A későbbi latin historicusok épen jelentéktelenek; csak azokat értem kik hazájok történeteit az első századoktól kezdve adták, Tacitus tehát ide nem tartozik. Valerius Maximus Tiberius alatt írta munkáját, mely kritika nélkül egybeszedett adomák gyűjteménye. Vellejus Paternulus két könyvéből csak a második maradt fen; az elsőnek fele, mely a kérdéses időszakról szól elveszett. Florus Hadrian császár alatt írt; munkája csak rövid kivonat Liviusból; Eutropius is, a ki Krisztus születése után a negyedik században, Valens császár alatt élt, Liviust követte, nem különben a még későbbi és már keresztyén Paulus Orosius is. Liviusnak terjedelmes és hiányai mellett is nagybecsű munkája annyiban károsan hatott a római történetíráásra, a mennyiben háttérbe szorította, elfelejteté és ez által végkép elenyészteté a régibb történetírókat, a reá következő római historicusoknak pedig maga szolgálván bő forrásul és gazdag bányául, ezeket elszoktatá az önálló buvárkodástól.

Nevezetesebbek a későbbi görög historicusok, kik a római történetekről írtak. Ezek nem vak követői se Liviusnak se Dionysiusnak. Azok közül, kik Róma régi történeteire is kiterjesztik figyelmöket, legjelesebbek Diodor, Plutarch, Appian és Dio Cassius.

^{*)} Liv. I. 47.

Diodorus Siculus, Julius Caesar és Augustus korában élt, tehát Liviusnak kortársa volt. Általános világtörténetet írt 40 könyvben, mely a legrégebb időktől Galliának és Britanniának Julius Caesar általi meghódításáig terjedett, s a romai történeteket is synchronistice tárgyalta. Munkájából azonban épen a VII—X. könyvek, melyekben Roma alapítását és a királyok történeteit tárgyalta, elvesztek, s csak egyes töredékeik tartattak fel Constantinus Porphyrogeneta Excerptáiban. Ezekből úgy látszik, hogy a régi annalistákat, névszerint Fabius Pictort használta. De ezen töredékek sokkal csekélyebbek, hogysen mint történeti forrás a kérdéses időszakra nézve tekintetbe jöhetnének.

Plutarchot társai közül különösen kiemelem, nem annyira a történeti kritika szempontjából, melynek mérlegében nem nyom többet azoknál, hanem leginkább azért, mert a régi historicusok közül senki oly általános és mély hatást nem gyakorolt világszerte, mint ő. Biographiái századok óta jó és rossz fordításokban elterjedtek minden civilizált országban és nemzeteknél, olvastattak nagy és kicsiny, tudós és nem tudós által. Kétséget sem szenved, hogy Shakespeare is néhány drámai remekművét, Coriolant, Julius Caesart, Antonius és Cleopatrát Plutarchból merítette. Számos egymásra következő nemiadékok belőle merítette leginkább a görög és romai történetek ismeretét, elbeszéléseinek gyűlt lelkesedésre a szép, jó és igaz iránt. Erkölcsi hatása a legjótékonyabb, kellemetes és tanulságos, mulattató és lélekemelő olvasmány mindenkinek. Magam is gyermekeim legkedvesebb emlékei közé sorolom Biographiáinak újra meg újra ismételt olvasását, melyhez örömmel és élvezettel tértem néha vissza ifjú- és férfikoromban is. Plutarch Trajanus alatt írta úgynevezett Paralelláit, melyekben egyegy romai és görög férfinak életírását adja egymás mellé állítva s egymással egybeahasonlítva. Jelen vizsgálataink körébe a sok közül csak öt romainak biographiája tartozik. Romulusé Numa Pompiliusé, Publicoláé, Corioláné és Camillusé. Mint kritikust Niebuhr nem igen magasra helyezi. Idézetekből azonban látszik, hogy Dionysiuson kívül, kit több helyen említ és felhasznál, sok más régiebb, úgy romai, mint görög történeti forrásokból is merítette adatait, melyeket nagy ügyességgel együvé szerkeszt. Roma régi történeteit illetőleg Dionysius és Livius után benne kevés újat találunk.

Appian, jogtudós Alexandriából, Hadrianus és Antoninus Pius alatt mint ügyvéd Romában élt és 24 könyvben megírta Roma történeteit. Munkájának nagyobb része elveszett, csak tizenegy könyve maradt fen. Elveszett különösen az első könyv, melyben a romai királyok korszaka foglaltatott, a második, harmadik és negyedik könyvekben jobbra Dionysius követi, a történeti kritika előtt tehát önálló becsesl nem bír.

Dio Cassius, Antoninus Pius alatt született és 80 éves korában halt meg; életében magas állású volt, két ízben consul-ságot is viselt; munkájának fenmaradt részéből kitetszik, hogy államférfiúi belátással bírt, s a régibb alkotmányos viszonyokat jobban ismerte és helyesebben fogta fel, mint akár Livius akár Dionysius. Annál inkább sajnálhatni, hogy 80 könyvből állott terjedelmes munkájának, melyre 12 évig anyagokat gyűjtött s melyen utóbb még tíz évig dolgozott, csak mintegy negyed részét bírjuk, és pedig a munka közepéből. Egészen elveszett az első 35 könyv, tehát épen azon rész hiányzik, mely értekezésünk tárgyára vetetne némi világot.

A mondottakból kitűnik, hogy reánk nézve csakugyan Livius és Dionysius, Roma régi történeteit illetőleg, úgyszólván az egyedüli források. A mit más, korunkig fenmaradt régibb írótól e részben tanulhatunk, tekintet alig érdemel. Julius Caesar, Sallustius, s a még jóval régibb Polybius ide nem is tartoznak, mert remek munkáikban vagy egykoru vagy legalább későbbi korszakbeli történetek adatnak elő, melyeknek hitelessége kétség alá nem jő.

A történelmi kritika teljes joggal elvül tartja s követi, hogy történeti tény hitelesnek csak úgy tekinthető, ha egykorú tanubizonyyságon alapul vagy arra legalább visszavihető. Ebből természetesen nem az következik, hogy mindaz mese, a mit Liviusban vagy Dionysiusban a saját korukat megelőzőt hét századról írnak. Itt közbe kell szűrnom azon megjegyzést, hogy midőn e cikkekben évekről és századokról szólok s azokat Roma építésétől számítom, a romai írók chronológiáját követem, a nélkül hogy annak alaposságáért kezességet vállalnék. Liviusra és Dionysiusra térvén vissza, mindenből kitetszik, hogy egészben jó hiszemű

írók, a korokban még létezett s rendelkezésükre kész történelmi forrásokat lelkesen felhasználták, s valót akartak és véltek írni. Természetesen az ókor általános felfogása szerint, mely e tekintetben eltért az újabbkoritól, s a történetírást inkább művészetnek, mint tudománynak tekintette. Hiszen tudjuk, hogy Görögország legjelesebb történetírói, egy Thucydides, egy Xenophon, noha egykorú történetekről irtak, melyekben az egyik nevezetes, a másik főszerepet vitt, a szereplő személyekkel beszédeket tartatnak, melyek úgy mint műveikben állanak, soha sem mondathattak el. De ezen költői szabadságon kívül, melyet az ókor minden történetírója vett magának, Livius és Dionysius hazudni, ámítani nem akartak; csak több vagy kevesebb kritikával követtek, más régibb írókat. Saját hitelességük tehát ezen elődeik hitelességétől függ. Őket a romai történetírók és annalisták hosszú sora előzte meg, korokban még többféle egyéb történelmi emlékek is léteztek, melyeknek tanubizonyossága a historicusokénál jóval régibb korszakokba ért vissza. Ezek ugyan mai nap már mind elvesztek, de nem veszték el minden nyom nélkül. Későbbi írók, fentartották a szerzők neveit, adatokat személyességük, polgári állásuk, műveik tárgya, iránya és tartalma felől, itt-ott elszórt idézetekben hosszabb vagy rövidebb töredékeket is. E tekintetben nem csak historicusokban, kiknek forrásul szolgáltak, hanem kivált a grammaticusoknál lehet kielégítő sikerrel böngészni; noha ez utóbbiak idézetei nem történelmi tények, hanem inkább régi, elavult nyelvformák ismertetését tárgyazzák, még is alkalmat nyújtanak az illető írók irmodoráról s bizonyos mértékben szellemi irányáról is némi fogalmat szerezni. Az újabbkori tudományos buvárkodásnak sikerült ekképen kitűnő szorgalommal egybeszedni a száz felé elszórt adatokat s ezekből nem csak Roma Livius előtti történelmi irodalmának általános képét összeállítani, hanem az egyes írókat és műveiket is annyira jellemezni, hogy a történelmi kritikának juryja, ha nem is teljes evidentiával, de legalább hozzávetőleg ítéletet mondhasson azoknak hitelességéről. Ismerkedjünk meg tehát mi is egy kissé közelebbről ezen írók és történelmi emlékeknek a tudomány által mintegy sírból feltámasztott kísérteteivel, a mint azoknak árnyképeit Niebuhr, Schweigler és legújabbban egy angol történetbuvár Sir George Cornwall Lewis, szemünk elébe idézik. Lássuk előbb a régi tör-

ténetírókat, utóbb az ezeknél még régibb hivatalos följegyzésekre okmányokra és egyéb történelmi emlékekre átmenendők. Egyébiránt rövid akarok lenni s csak annyit mondani, a mennyi a tárgyalat kérdés körüli tájékozásra múlhatlanul szükséges, nehogy e tanulmány annyi kötetre terjedjen, a hány ivre szándékom szorítkozni. Ennélfogva csak a legfontosabb s illetőleg legrégibb írókról fogok részletesebben szólni, kik különben is a későbbieknek alapúl és forrásúl szolgáltak. A bővebben értesülni kívánó olvasót pedig Niebuhr, Schwegler és Lewis fentebb idézett terjedelmes és kimerítő munkáira utalom.

Legrégibb római történetíró Livius, Dionysius és mások tanúsága szerint, kik őt forrásul használták Quintus Fabius Pictor, a Fabiusok nagy és hatalmas nemzetségéből. Élete Roma VI-dik századának első felébe esik. Munkáját Dionysius állítása szerint görög nyelven írta, Niebuhr szerint azon okból, hogy a görögökben jobb véleményt támaszszon hazája és honfitársai iránt, de hihetőbben azért, mint Schwegler vélekedik, mert könnyebbnek találta a már kimivelt görög nyelven írni, mintsem a még darabos hazai nyelv irodalmilag járatlan ösvényein úttörő lenni.

A Fabius nemzetség a régi Romában műveltségre, s különösen görög zamatu műveltségre kitűnt. Az író egyik őse festésszettel foglalkozott mi az ó-római fogalmak szerint egy patricius állásával alig fért össze. Tőle vette eredetét a Pictor melléknév. Fia mint követ Alexandriába küldetett, tehát szinte jól birhatta a görög nyelvet. Egyébiránt Cicero Fabius Pictort a latin nyelvű annalisták közt is említi és Gelliusban egy ószerű irmodoru latin phrasisa idéztetik, mi azt gyaníttatja, hogy munkája talán más vagy önmaga által hazai nyelvre is fordítva lőn. Mily czimet viselt Fabius Pictor dolgozata és hány könyvre volt osztva, nem tudatik; de igen is, hogy a hazai történeteket legrégibb időktől a Hannibal elleni háboruig, magában foglalta. E munka írására talán családi hiuság és azon körülmény is adhatott okot, hogy a Fabiusok nemzetsége hihetőleg régi és bő családi chronikával birt, miből azt is megmagyarázhatni, hogy a romai történetekben a Fabiusoknak más nemzetségek felett oly kitűnő, helyenkint oly regényes szerep miért jutott. Livius, Dionysius, Diodorus Siculus gyakran idézik és használják, s a hang, melyen róla szólnak, mu-

tatja, hogy mint történeti forrás nagy becsben tartatott. Polybius is több helyen idézi, de hazája iránti részrehajlást és a romaiak eljárásának szerfeletti szépítgetését veti szemére. De bárminő volt munkája, annyi bizonyos, hogy az a romai történetírásnak alapköve.

Ifjabb kortársa és követője Fabiusnak L. Cincius Alimentus. Szinte görögül írta Dionysius tanúsága szerint Roma történeteit a város kezdetétől saját koráig: a régieket, a mi Fabiusról is mondatik, csak röviden, az egykoruakat azonban részletesen és bőven. A második púnháboruban mint Praetor részt vett és fogságba esett, de Hannibálnál jó bánásmódot talált, sőt ennek szájából némely adatokat is vett a háború eseményeiről melyeket munkájában felhasznált. Livius több helyen használja és idézi.

Feltűnőnek látszhatik, hogy oly korban, midőn Romában a könyvirás és nevezetesen a történetírás még bölcsőjében volt, ketten vállalkoztak egymás mellett, vagy kevéssel egymásután ugyanazon tárgyú, fáradságos nyomozással járó munkának megírására. Ebből némelyek azt következtették, hogy a plebejus származásu Cincius Alimentus, ellentétül Fabius Pictor patricius szellemű munkájához, a hazai történeteket plebejus szellemben és iránynyal akarta volna megírni. De ez csak újabb korunkbeli írók gyanítása, mely semmiféle régi tanubizonyyságon nem alapul.

Ugyan ezen (hatodik) századnak vége felé, szinte görögül irtak még C. Acilius és A. Postumius Albinus. Az első hihetőleg ugyanazon C. Acilius Glabrio, ki a város 599-dik évében három görög követet bemutatott a senatusnak és nekik tolmácsul szolgált. Munkáját bizonyos Claudius latinra fordította s e fordítást használta és idézte több helyen Livius. A másik fentemlitett romai-görög író, Aulus Postumius Albinus 599-ben praetor, 603-ban consul volt. Munkájáról részletesb tudomásunk nincsen. Az ítéletek róla különbözők; Cicero dicséri, Polybius ellenben kevésbe veszi.

A legrégibb romai történetíró latin nyelven, a legelső latin prosaíró M. Porcius Cato (520—605) a „Censeo Carthaginiem esse delendam“ híres elmondója. Már aggastyán korában írta „Origines“ ezimű történelmi munkáját. Cornelius Nepos megismerteti velünk e munka tartalmát és felosztását Cato életírásá-

ban. Hét könyvre volt osztva: az első a romai királyok történeteit foglalta magában, a második és a harmadik a nevezetesebb olasz városok eredetét és történetét, a négy utolsó a két első pún háborút és Roma egyéb hadjáratait és belső viszontagságait Cato utolsó életéveig. Cato anyaggyűjtési szorgalma és gondossága a régiek által nagyon dicsértetik. Ugy látszik, hogy legfontosabb volt valamennyi historicus közt Olaszország régi történeteire nézve. Bizonyost azon forrásokról, melyekből Cato merített, nem tudunk ugyan, de hihető, hogy az olasz városok őstörténeteit azoknak helybeli évkönyveiből vehette, a mennyiben korában még léteztek. Még azon időben el nem tűntek volt Közép-Itáliának különböző népfajai és nemzetiségei, az etruszok, oszok és sabellok városaikban tehát még fennmaradhattak némely okmányok, krónikák, annalisok, a régibb és előhaladt miveltségű etruszoknál talán történetírók munkái is, melyek utóbb a Sylla és Marius között folyt iszonyú polgárháborúban végkép eltűnhettek.

A hatodik századbéli történeti források közé számíthatni két régi latin költőt is, u. m. Naevius, a ki régiségre Fabius is valamivel megelőzi, és Ennius. Különösnek tetszhetik ugyan költeményeket történelmi források közé sorozni, de a nemzetek régi történeteiben nem ritkaság, hogy tisztán historiai események versbe foglalva adatnak elő. E részben elég Tinódira emlékeztetni.

Naevius az első pún, vagyis Carthago elleni háborút, melyben maga is szolgált és harczolt, tehát egykoru történeteket, régi versnemben, az ugynevezett versus vagy numerus saturniusban beszélte el. Költeménye hét könyvre volt osztva. Abban visszament Aeneas Itáliába jöveteléig; alkalmasint ő is, mint később Virgilius, Roma és Carthago ellenségeskedéseit Aeneas és Dido meghasonlásából származtatja. A fennmaradt részek jobbára e költeménynek ezen mythicus részéből valók. A többi töredékek, melyek történeti tartalmúak s az első pún háborúra vonatkoznak, igen rövidek s a költemény történeti becsére nem engednek következtetést vonni; csakis ószerű szólásmódok példái gyanánt idéztettek későbbi grammaticusok által.

Nevezetesebbek lehettek, mint történelmi forrás, Ennius *Annalis*ai. Ilyen, költeménynek furcsa czim alatt irt egy nagy eposzt, mely magában foglalta Roma egész történetét a legrégibb időktől saját koráig. Előadásában szoros chronologiai rendet tartva

az első könyvben előadta a Roma építését megelőzőtt történeteket, a második és harmadikban a királyok életeit, az ötödikben és hatodikban a Pyrrhus elleni háborút, a hetedikről kezdve tovább a pún és egyéb későbbi háborúkat. Már ezen felosztásból is látszik, hogy munkája inkább történelmi, mint költői műnek tekintendő. Sokáig nagy becsben tartatott az a romaiak által, és maga Cicero, noha nem nagy barátja a régi nyers és darabos latin irodalomnak és nyelvnek, róla több helyen elismeréssel szól, sőt néhol egyes mondatait is idézi. Ennius 515-ben született és 70 éves korában halt meg. Töredékei egybegyűjtettek a XVI-dik században Columna Jeromos és később még teljesebben Merula nevű németalföldi tudós által.

A későbbi században élt romai historicusokat elég lesz csak röviden említeni, mert ők még távolabb állván a régi idők történeteikhez, azokra nézve újabbat, hitelesebbet nehezen adhattak általutódaiknak annál, mit magok elődeiktől kölcsönöztek. Hihetőleg csak azoknak adatait ismételtek miveltebb formában s valamivel több kritikával és scepticismussal, hozzáadván a saját korukbeli történeteket. Csakugyan tudjuk idézetekből és újabb írók említéséből, hogy Roma VII-dik századának történetírói közül többen a régi mythicus történeteket nem fogadták el többi a VI-dik század íróinak gyermekded hitével, sőt azon iparkodtak, hogy azoknak mesés elemeit elmagyarázzák s a chronologiai képtelenségeket és ellenmondásokat lehetőleg kiegyenlítsék. Ezen század történetírói közül, kik már mindnyájan latin nyelven írtak, említenők:

L. Cassius Hemina, a ki kevésbé Cato után Carthago lerontása korában írta hazája történetét. Cn. Gellius igen terjedelmes író, mi onnan kitetszik, hogy munkájának 97-dik könyve idézve találtatik. L. Calpurnius Piso 605-ben tribunus, 621-ben consul, 634-ben censor volt. Grachus pártjának ellene, de különben becsületes jellemű, köztisztelőben álló férfiú. Livius két első könyvében Fabius Pictor mellett leginkább őt használta forrásul. C. Sempronius Tuditanus consul 625-ben; munkáját Dionysius említi és használja. Q. Claudius Quadrigarius Sulla ideje után írta munkáját; eltérőleg a többiektől, nem a város építésénél vagy éppen Aeneasnak megérkezésénél, hanem Romának a galloktól visszafoglaltatása utáni

kornál kezdi hazája történeteit. Valerius Antias, kinek munkája a régiek előtt sem állt nagy hitelben, sőt az egyetlen, ki egyenesen hazugsággal vádoltatik, még a nem igen nehezen hívő Livius által is *). De ez nem tartóztatja vissza Livius, hogy munkáját forrásul ne használja, s ennek tulajdonítja az újabb történetírók, hogy a Valerius nemzetségről, melynek ez író ivadéka volt, sok hamis adat és túlságos magasztalás csuszott a romai historiába. Valerius Antias is nagyon terjedelmesen írt, mert 75-dik könyve is idéztetik. C. Licinius Macer Cicero kortársa. 681-ben tribunus plebis, utóbb praetor. Mint ilyen Cicero által hivataltos visszaélésekkel vádoltatván, elítéltetését öngyilkossággal előzte meg. Előadása Cicero állítása szerint hiányos volt, de Niebuhr és Schweigler azt hiszik, hogy Cicero ezen gáncsoló ítéletére a személyes ellenszenv nem csekély befolyással lehetett; ők más írókban talált idézetek alapján azt tartják ezen historicusról, hogy kortársai közül önálló kutatásban és az okmányok felhasználásában dicséretesen kitűnik. Q. Aelius Tubero, szintén Cicero kortársa, de személyes barátja is. Romai Annalisait Livius a régi időktől kezdve itt ott használja és idézi. Pomponius Atticusnak úgynevezett Annalisai úgy látszik tabellaris, nem elbeszélő munka volt. Ilyen chronologicus átnézeteket készített Cornelius Nepos is.

A többiektől külön emlitem Junius Gracchanust C. Gracchus barátját, honnan mellékneve is származhatott. Ő nem írta Roma történeteit közönséges értelemben, t. i. háborúit, hadvezéreinek életét stb., hanem az alkotmány kifejlődését s annak időnkénti változásait, többnyire az évszámok említésével. Gyakran említették a jogtudósok munkáiban s a legnagyobb hitelt érdemlő források közé számítandó.

Sir George Cornewall Lewis fentebb idézett munkájában még a következő történetírókat említi a már nevezetteken kívül: Cajus Fannius, L. Attius, Lucius Coelius Antipater, Publius Sempronius Asellio, Marcus Aemilius Scaurus, P. Rutilius Rufus, Q. Lutatius Catulus, Lucius Pilius, L. Cornelius Sylla, L. Cornelius

*) Livius többször megrója, például: 26, 49: Adeo nullus mentendi modus est; 33, 10: Si Valerio quis credat, omnium rerum immo-dice numerum augenti; 36, 38: in numero augendo non alius intemperantior est scriptor s még sok más helyen is.

Sisenna s. a. t., kikről azonban, nevöket kivéve, semmi sem tudatik.

Teljesség kedvéért megemlítem, hogy több folyóirat tudósítása szerint ujabban egy még eddig ismeretlen nevű latin történetíró töredékei fedeztettek fel egy német történetbuvár Pertz által Londonban, ki is azokat kiadni készül. Az író neve Cajus Granius Licinianus; Julius Caesar kortársa lévén, hazája régi történeteire új világot ő sem vethet, de különben is az mondatik a feltalált töredékes munkáról, hogy az csak irodalomtörténeti tekintetben érdekes, de a historia abból eddig nem ismert anyagot és adatokat nem nyer.

Az archaeologusok vagyis régiségbuvárok is a történelmi források közé sorolandók. Ezek közt a leghíresebb Terentius Varro. Élt 638-tól 726-ig. Számos munkái közt a legfontosabb volt az *Antiquitates rerum humanarum et divinarum* című, mely 25 könyvben a világi és államrégiségeket, 16 könyvben pedig az egyházi régiségeket tárgyalta. Mind ezen, mind sok egyéb archaeologiai munkái mai nap mind elvesztek. Csak a latin nyelvről 25 könyvben írt munkájából maradt fenn hat könyv, melynek azonban a philologusok nem tulajdonítanak nagy becset, s a történetbuvár sem talál benne sok böngészni valót, mi azonban nem zárja ki azon gyanítást, hogy elveszett munkái a régi történetíróknak bő anyagot nyújthattak.

De eleget, sőt talán sokat is szólottunk a romai elveszett történeti irodalom nyomairól. Még csak néhány szót azon görög írókról, kik a régibb romai történeteket Dionysius előtt tárgyaltak. Herodot, a történetírásnak ősapja, Romát nem is említi, noha munkájában általa ismert minden ország és nép történeteit állítja egybe. Dionysius tanúsága szerint az első görög író, a ki Roma régibb történeteit említi, Kardia i Hieronymos, Pyrrhus kortársa, a ki elbeszélvén ezen királynak Roma elleni hadjáratait, e város régibb történeteinek átnézetét bocsátja előre. Ezt követte Timaeus Tauromeniából, a ki Dionysius szerint olasz és sici-liai történeteiről írt nyolcz könyveinek egyikében Roma eredetét és régi viszontagságait tárgyalja, egy másik külön munkájában pedig szinte Pyrrhus királynak Roma elleni háborúját írja le. Ezek Pyrrhus kortársai lévén és Roma ötödik századának második felében élvén, kevéssel régiebbek Fabius Pictornál. Philinus Agrigentből az első pún háborút írta le, mely alatt élt; Po-

lybius őt a romaiak elleni igaztalansággal vádolja. Sosilus és Silenus, Hannibal kortársai, a második pún háború történeteit irták. Polybius végre, kinek 40 könyvéből csak ötöt birunk egészen, Roma VI. századának második felében élt és saját korának egyetemes történeteit irta. Mint a görög segédhadaknak vezére, a hadjáratokban maga is személyesen részt vett és Carthago elestének tanuja volt. Hadtudománynyal és államférfiui belátással bírván, kellően fogta fel s ítélte meg a politicalai és hadi eseményeket, s fenmaradt könyvei, habár szárazok és ennélfogva olvasásra nem igen élvezeteseek, az ókori történetirodalom legbecsesb kincsei közé soroztatnak.

A mondottakból látjuk, hogy Roma Livius előtt sem szűköldött historicusokban; s habár munkáik elvesztek, azoknak egymást szakadatlan sorozatban folytató és kiegészítő egykorú tanubizonyosága által a város VI-dik és VII-dik századának történetei, a mint azokat Liviusban és későbbi történetirókban olvassuk, teljesen hitelesítetteknek tekinthetők, sőt az V-dik századnak második felét is, különösen a Pyrrhus elleni háborút, még a hiteles történet körébe vonhatjuk, minthogy az, habár nem romai, de egykoru görög írók munkáiban találja alapját; de még a legrégibb romai historicusok, Fabius Pictor és Cincius Alimentus életében is a közelebb lefolyt idők eseményei még sokaknak friss emlékezetében élhetett, s azonfelül számos állam- és okiratban részletelesen megírva lehettek. De más részről látjuk azt is, hogy Fabius Pictoron, vagy ha akarjuk, a görög Timaeuson túl megszűnik a történetírás tanubizonyosága, hogy tehát Roma első öt vagy legalább ötödfél századának történetei csak úgy nyerhetnek hitelességet, ha azoknak alapot, forrásokat találunk, melyekből a későbbi történetírás hiteles adatokat merithetett. Ily alapok, ily források azon századokra nézve, melyeknek egykoru történetírói még nem voltak, csak a következők lehettek.

Első helyen említendők a főpapok évkönyvei (Annales pontificum vagy Annales maximi), melyek így azért nevezettek, mert a pontifex maximus fehérre festett, nyilvános helyen felállított fatáblára évenként feljegyezte a lefolyt év legnevezetesebb eseményeit. Ezen táblák tartalma később leiratott s egybegyűjte-

tett; s idővel 80 könyvre terjedő gyűjteménynyé növekedett. Ezen följegyzések, legfontosabb alapjait képezték a történetírásnak; de nem szabad azt képzelnünk, hogy azokban az események részletes és egybe függő előadása lett volna található, sőt az ókor íróinak tanúsága szerint, azok csak igen sovány és rövid följegyzései valának a történeteknek, leginkább papi szempontból fogva fel, minélfogva kiválsólag a csodák vagy úgynevezett prodigiumokról, meglepő természettüneményekről, nap- és holdfogyatkozásokról, járványbetegségekről, döghalál és éhség eseteiről emlékeztek meg, melyekben az isteni haragnak jelenségeit látták, s nagyon kétséges, ha vajjon politikai vagy hadi dolgok rendesen megemlítették-e vagy csupán akkor, ha a vallással és egyházi szertartásokkal bizonyos kapcsolatba hozhatók voltak; csak ez által magyarázható azon zavar és ellenmondás, mely kivált chronologiai tekintetben, nem csak a legrégibb, de a későbbi korszakok legfontosabb adataira nézve is, még a második pún háboru idejéig észrevehető, mi rendesen vitt évenkénti hivatalos följegyzések létezésével egybe nem fér; innen magyarázható az is, hogy se Livius, se Dionysius azokra mint forrásaikra nem hivatkoznak, azokat tehát alkalmassint csak prodigiumok vagy vallási és egyházi tekintetből fontos események említésénél használták. De minthogy a régi népeknél a vallás és egyház a politikai és hadi dolgokkal szoros kapcsolatban állott, ezen papi évkönyvek a legrégibb időkre nézve rövidségek és soványságok mellett is igen fontos történelmi források lehettek, s a régi történeteknek, ha részleteit nem is, de legalább fő vonásait, hitelesség fokára emelhetnék, ha sok, úgy külső mint belső ok, de az írók világos tanúsága is azt nem bizonyítaná, hogy az eredeti és hiteles papi évkönyvek Romának a gallok általi elfoglaltatása és felgyújtása alkalmával a város alapítása után 360-dik, mások szerint 364-dik évben megsemmisítették. A város visszafoglalása után igyekeztek ugyan a romaiak az elvesztett évkönyveket emlékezet után és magánosoknál fentartatott másolatokból helyre pótolni, de hogy ezen későbbi szerkezet még sokkal hiányosabb és kevésbé hiteles lehetett az eredetinel, magából értetik. Hogy az eredeti s utóbb restaurált évkönyvek a gallok berontása előtti korba meddig értek vissza, nem tudatik, de hogy a királyok idejébe nem, világos, mert oly chronologiai képtelenségek és ellenmondások, a milyeneket a romai hét király-

nak historiája felmutat, bármi sovány és hiányos évkönyvek létezése mellett, lehetetlen volna.

Más és pedig világi neve a hivatalos följegyzéseknek voltak az ugynevezett Libri lintei vagy is vászonra irt névlajstromai a hivatalosoknak, melyek a Capitoliumban, Juno Moneta templomában őriztettek, s ennél fogva a gallok berontása alkalmával el nem égtek, mert miként tudjuk a Capitolium nem esett az ellenség kezébe, hála Maulius és a várórség vitéz védelmének és a Junonak szentelt ludak hombentő gágogásának. Ilyenek voltak a Libri magistratuum és a Fasti néven nevezett hivatalajstromok, minők a Romában még most is létező Fasti Capitolini. Ezek márvány táblákra vésve a consulok, censorok, dictatorok szóval a főhivatalnokok évenkénti névlajstromát foglalták magokban (Fasti consulares), ugy a győzelmes hadvezérek diadalmeneteit is az alkalom és idő feljegyzésével (Fasti triumphales). Ezek hihetőleg Augustus császár alatt készültek, a régi krónikák, az annales pontificum, a libri lintei és a libri magistratuum alapján. A fasti consulares a romai köztársaság kezdetéig mentek vissza és Augustus kormányidején túl a város 841-dik évéig vitettek; a fasti triumphales pedig éppen Romulussal kezdődtek és a város 734-dik éveig értek. Ezen kétféle hivatalos lajstromoknak nem csekély töredékei III. Pál pápasága alatt 1546 és 1547-dik években a Forumon találtattak és a Capitoliumon az ugynevezett Conservatorok palotájában mai napig láthatók. Több izben sajtó útján is közrebocsátattak. Mint későbbi kornak készítményei kevés hitelességgel bírnak kivált a régi időkre nézve. Noha forrásaik a libri lintei és libri magistratuum, mint említettük, a gall berontás és pusztítás előtti korba érhetnek vissza, azok még is igen hiányosak és sok helyen hamisítottak lehettek, különben nem csuszott volna be a romai köztársaság történeteibe is annyi chronologiai zavar és ellenmondás.

Említetnek a régi írók által még egyéb hivatalos könyvek és irományok is. Commentarii magistratuum, hihetőleg okiratok gyűjteménye, bizonyos neve a jegyzőkönyveknek, továbbá a Commentarii Pontificum, melyek alkalmasint egyházi szertartásokra vonatkozó szabályokat, ritualét s eféléket tartalmazhattak. Hivatalos történeti emlékeknek lehet tekinteni még néhány régi feliratokat ércz- vagy kőoszlopokon, táblákon, bőrrel bevont pajzson, minőket még Dionysius is, Roma VIII-dik századában és más ré-

gibb történetírók ő előtte láttak és leírtak. Egyik legnevezetesebb egy hajózási és kereskedési szerződés, melyet Roma a köztársaság első évében, Junius Brutus és M. Horatius consulsága alatt Carthagoval kötött. Az eredeti ércztábla Polybius éltében még meg volt, hihetőleg a Roma és Carthago közötti egyéb szerződéseket tartalmazó táblákkal együtt a Capitoliumi Jupitertemplomban őrzött államirattárban, mely jobbára ércztáblákból állván, Tabulariumnak vagy Aerariumnak nevezetett. Később Roma 671-dik évében a Capitoliumon támadt égés alkalmával ezen országos archivum a tűz martaléka lett. Polybius munkája harmadik könyvében a szerződés szövegét közli, említvén egyszersmind, hogy annak nyelve oly őszere hogy korában a legmiveltebb romai is csak nehezen bírta értelmét megfejteni. Ily monumentális okirat létezett több is, melyekről a régi írók tudósításai nyomán Schwegler részletesebben szól, s különösen hetet említ, kettőt még a királyok korából, melyek elseje Servius Tulliusnak, másika az ifjabb Tarquiniusnak tulajdonítatik. Ezen okiratok mennyire voltak hitelesek, most már, miután rég eltűntek, meg nem ítélni: ezen régi emlékek azonban ha egy részben némely személyeknek létezését, némely egyes ténynek történeti valóságát tanúsítják is, más részt egyenes ellenmondásban állanak sokban a traditionalis historiának főbb vonásaival és adataival, s ennél fogva annak hitelességét nem hogy támogatnák, még inkább megingatják. Némely újabb történetírók ezen régi emlékszerű okiratoknak, a mennyiben hitelt érdemlő szemtanúk által említettnek s illetőleg közöltetnek, nem ok nélkül nagyobb hitelt adnak, mint sem a régi történetírók bő, részletes és szép nyelvű elbeszéléseinek. Innen van, hogy például Mommsen, a romai történeteknek egyik legújabb feldolgozója, a Polybius által közölt kereskedési és hajózási szerződés alapján egészen új módon és az eddigi nézetekkel s a történetírók előadásával merőben ellenkezőleg fogja fel Roma régi állapotjait, külső és belső viszonyait, miről később bővebben szólandunk.

Gyanítható, noha e gyanítás régi író tanúsága által nem gyámolítottatik, hogy a hivatalos évkönyvek és feljegyzések mellett léteztek magánosok által írt emlékiratok is, vagy más olasz városoknak külön krónikái, melyek a gallok berontásakor talán meg nem semmisültek; továbbá egyes előkelő családoknak házi

krónikái, melyekben kivált az illető ház vagy nemzetség tagjainak tettei és viszontagságai jegyeztettek fel örökités végett. Ez utóbbiak ugyan aligha tiszta és hitelt érdemlő forrásoknak tekinthetők, sőt a történetek hamisítására nem kis befolyással lehettek, valamint a divatban volt halottas beszédek is (laudationes funebres), melyekről Livius és Cicero is említést és panaszt tesznek, hogy azokból sok hamis adat ment által a történetírókba. Ezen laudatiókban a szónok a halottat magát, de annak elődeit is magasztalta, mely alkalommal a családi hiúságnak aligha nem ritkán a valóság áldoztatott fel. Ily laudatiók az Atriumban az ősi-képeknél (imagines) őriztettek meg, és Cicero idejében még léteztek aránylag igen régiek u. m. Pyrrhus idejéből vagy is Roma ötödik századából valók. Az ily magán emlékiratok és feljegyzések vagy városi krónikák létezéséből magyarázhatni azt, hogy némely részletei a régi történeteknek, egy vagy más jelentéktelen csata vagy eredmény nélküli hadjárat, Liviusban, hihetőleg a régibb írók nyomán, igen bőven és körülményesen adatik elő, míg máshelyütt egy egész év eredménydus eseményei csak egy pár szóba foglaltnak *) a mint t. i. vagy részletesebb magán feljegyzések vagy a rövid hivatalos annalisok szolgáltak eredeti forrásul. Livius azonban ily krónikákat maga nem ismert, legalább nem említi, s a kérdéses adatokat már második kézből vette. Ily családi krónikáknak és a laudatióknak tulajdoníthatni azt is, hogy, mint már felebb említettük bizonyos korszakok történeteiben némely nemzetség tagjainak tettei, a többiek mellőzésével, aránytalanul és túlságosan kiemeltetnek.

Ezek tehát azon források, melyekből a romai történetírás adatait a város első négy vagy ötödfél századaira nézve merithette. Látjuk, hogy azok közül hivatalos iratok (Annales Pontificum, Fasti, Libri lintei s. a. t.) hiteles, de sovány adatokkal ajándékozhatták meg a historiát, a melyek pedig bővebb anyagot nyújtottak, mint a magán emlékiratok, a családi krónikák és kivált a halottas dicsérő beszédek, hitelesség tekintetében nem sok bizodalmat igényelhetnek, sőt egyenesen a történetek hamisításával vádoltatnak.

*) Például ily módon Liv. III, 19 „His consulibus Fidenae obsessae, Crustumeria capta, Praeneste ab Latinis ad Romanos descivit.“

Hogy ezen akár hivatalos, akár magán följegyzések annál ritkábbak és soványabbak voltak szükségképen minél régibb időben készültek, azon körülményből is következtethető, hogy az írás mestersége Romában csak a királyi korszak vége felé jöhetett gyakorlatba. A traditio s ezen épült történetírás szerint az etruszkokhoz, kik pedig a romaiakat míveltségben jóval megelőzték, a betűírást csak a görög Demaratos, Tarquinius Priscusnak, az ötödik romai királynak atyja hozta. Ha ez áll, úgy Romulus, Numa, Tullus Hostilius és Ancus Martius királyok alatt Romában a betűírás még egészen ismeretlen volt, és csak az állítólag görög-etruszk Tarquiniusok által hozatott be ezen városba. Csakugyan az első felirat, melyről a romai historia említést teszen, Servius Tullius korából való, s ó-görög betűkkel ércoszlopba vésvé az Aventimuson, a frigyes romaiak és latinusok által közös költségen épített Dianatemplomban állíttatott fel, ennek felavatása emlékeztetére. A királyság utolsó ideje alatt s a köztársaság régibb korszakában is az új mesterség hihetőleg még igen kevesek által értetett és gyakoroltatott; igen sokáig még aligha más célra használtatott, mint fontos államokmányoknak, frigy- vagy békekötéseknek, templomok és oltárok felszentelésének, és más országos érdekű cselekményeknek, minél rövidebb szavakkal feljegyzésére és megörökítésére, nem pedig irodalmi célokra vagy közönséges történeti eseményeknek, csatáknak vagy éppen szónoklatoknak és tanácskozásoknak részletes feljegyzésére. E nézetet erősíti az akkoron használt íróeszközök minősége is, u. m. ércztáblák vagy oszlopok, fehérre festett fatáblák, vászondarabok, bőrök, fahéjból készült táblák, mely íróeszközök nehezen kezelhetők lévén, nem igen kedveztek bővebb írásbeli följegyzések létrejöttének vagy éppen magán személyek irodalmi munkásságának. Ha tehát léteztek volna is a királyi korszak vége felé (Roma harmadik százada első felében) vagy a köztársaság első századában történelmi emlékiratok vagy évkönyvek, azok a lehető legrövidebbek lehettek csak s oly bő és részletes elbeszéléseknek, minőket e korszakokra nézve Liviusban s még inkább Dionysiusban találunk, anyagúl nem szolgálhattak. De még azon gyér és sovány historiai anyagban is a gall berontás s Romának ez alkalommal történt felgyujtása igen nagy pusztítást tett a régi írók egyhangu tanúsága szerint. Livius VI-dik könyvének elején mondja, hogy az, mit első

öt könyvében elbeszélt, oly történetek összege, melyek ködös homályba takarvák, mind régiségök miatt, minélfogva úgy mint távollevő tárgyak tisztán ki nem vehetők, mind azon okból, mert az írásbeli feljegyzések, ezen egyetlen hű segédeszköze az emlékezetnek, azon korszakban igen gyérek és rövidek, azon felül pedig ezeknek is nagyobb része gall pusztítás alkalmával el is veszett. „Mostantól kezdve azonban úgy mond, az ujja született ország világosabb és bizonyosabb történeteinek elmondásához fogok *). Más alkalommal is akárhányszor a régi idők eseményeinek előadásánál kétségét fejezi azok hitelessége iránt, mondván, hogy mindenkinek ítéletére hagyja mit tartson ezen régi történetekről, maga nemsokat gondolván vele, hogy azokról miként vélekedjenek az olvasók **). Plutarch Camillus életírásában említi, hogy a gallok pusztítása a legnagyobb chronologiai zavart idézte elő a romai történetekben és kétségét fejezi ki, ha valjon a gallok berontása előtti korszak chronológiája legkisebb hitelt érdeml-e? Felebb láttuk hogy egy VII-dik századbéli történetíró Q. Claudius Quadrigarius hazája történeteinek megírásában Romának a galloktól megmenekülését veszi kezdő és kiindulópontnak, mely eltérését történetíróársainak bevett szokásától kétségen kívül a hiteles okmányok és emlékiratok hiánya okozta az e válságos időpontot megelőzőt korszakból ***).

Hogy a Roma építését megelőzőt korszak történeteiről, me-

*) Livius VI-dik könyvének 1-ső szakaszában.

**) Liv. Praef. §. 6 : „sed haec et his similia, utcumque animadversa aut existimata erunt, haud in magno equidem ponam discrimine.“ Hasonló módon nyilatkozik V-ik §. 21.

*) Liviusban, a fentebb idézett helyeken kívül, még többször találkozunk panaszokkal a források hiánya és kétségekkel az általa elbeszélt események valósága iránt. Csak néhányat idézek a szövegben mondtak támogatására IV, 23 : „sed inter cetera, vetustate incerta, hoc quoque in incerto positum“ V, 21 : „sed in rebus tam antiquis si, quae similia veri sunt, pro veris accipiantur, satis habeam. Haec ad ostentationem scenae, gaudentis miraculis, aptiora quam ad fidem, neque affirmare neque refellere est operae pretium.“ VII, 6 : „cura non deesset, si qua ad verum via inquirentem ferret; nunc fama rerum standum est, ubi certam derogat vetustas fidem.“ VIII, 40 : „Vitiata memoria funebribus laudibus reor : — inde et publica monumenta rerum confusa. Nec quisquam aequalis temporibus illis scriptor exstat, quo satis certo auctore stetur.“

lyeket Dionysius egész első könyvében eléggé bőven tárgyalt, s a régibb romai historicusok is bevontak a történet körébe, hogy Saturnus, Janus, Picus, Faunus királyokról, Aeneasnak bejöveteléről Italiába, Latinus és Evander királyokról Turnus és Mezentiusról, Lavinium s utóbb Alba Longa építéséről s az albai királyok hosszú soráról semmi legkisebb egykoru történeti emlék vagy írásbeli feljegyzés nem létezett, de nem is létezhetett soha, s minden, a mit e korszakról a régi történetírók meséltek, egyedül szájról szájra szállt tradíció épülhetett, magától értetik s talán felesleges is említenem.

Hogy Roma első századainak történeteiben a hitelesség egyik főtényezője teljesen hiányzik, hogy t. i. a legenedékenyebb történelmi kritika sem képes azokat egykoru tanuk bizonyására vissza vinni, az előadottak után, úgy hiszem, kétséget sem szenved. Lássuk már most mikép állják ki a próbát e történetek belső hitelesség, anyagi lehetőség, erkölcsi hihetőség és valószínűség szempontjából?

II.

A BELSŐ HITELESSÉG KÉRDÉSE.

In bunten Bildern wenig Klarheit,
Viel Irrthum und ein Fünkchen Wahrheit.
Goethe Faustjából.

Ha Roma első századainak történeteit a mint azokat Dionysiusban és Liviusban olvassuk, tekintet nélkül azon források tisztaságára és hitelességére, melyekből meritettek, csak magokban vizsgáljuk, minden lépten oly adatokra akadunk, melyek vagy lehetetlenek, vagy egymással egyenes ellenmondásban vannak, vagy merő képtelenségek. Ha ezen történeteken végig mennénk, a kritika bonczkésével azoknak egymásba zavart szálait különválasztva az egyes részeket szétszedve és figyelmesen vizsgálva, mint előtünk Niebuhr, Schwegler, Lewis és mások tették, látnók miként omlik össze magában a különben is szilárd alap hiánya miatt ingatag alkotvány. De céloom nem lehetvén e lapon Romának kritikai historiáját írni, csak néhány példára kívánok szorítkozni, melyek az újabb történettudomány eljárásának modorát mutassák, egyszersmind kétkedő és tagadó irányát igazolják.

Roma régi történeteinek mythicus, mesés elemeit mindenki

ösmeri s azokat nem csak mai nap nem tartja senki történeti tényeknek, de már az ókorban is, nevezetesen Roma VII-ik századának írói, Livius és Dionysius közvetlen elődei, azoknak észszerű, a természet és emberi dolgok rendes folyásával megegyező magyarázatot iparkodtak adni, mint már felebb említettem. Némelyek azt hiszik ugyan, hogy ezen mesés alkatrészek elhárításával könnyű a valódi történetet helyreállítani, nem gondolván meg, hogy legtöbb esetben a mese és történeti tény, a lehetetlen és lehető, oly szoros kapcsolatban állanak, annyira egymásközé vannak keverve s együvé szöve, hogy a mythicus szálak kihuzatván, szétbomlik az egész szövet. De a romai historiának ezen tisztán mythicus részeit nem akarjuk tovább feszegetni. Ezeknél még inkább megingatják a romai régi történetek hitelét a chronologiai lehetetlenségek és képtelenségek.

A romai királyok korszaka, Romulustól kezdve Tarquinius Superbus kiűzetéséig, a traditió épült romai historia által 240 vagy 244. évre tétetik, mely idő alatt állítólag csak hét király uralkodott, mi első tekintetre igen valószínűtlennek látszik, az egyes királyokra felette hosszú kormányidő esvén. A kormányévek következőleg vannak felosztva a hét király között. Romulusra esik 37 év (utána egy évig tartott Interregnum volt). Numára 43 (mások szerint 39), Tullus Hostiliusra 32, Ancus Marsiusra 24 (23), Tarquinius Priscusra 38 (37), Servius Tulliusra 44 és Tarquinius Superbusra 25 év. Ezen hosszú kormányidők annál kevésbé valószínűek, minthogy a romai királyság nem öröklés, hanem választás által szállt az illető egyénekre, minélfogva föltehetni, de a körülmények is oda mutatnak, hogy mindegyik már érett férfikorban lépett a királyi polczra; ehez járul még, hogy e hét király közül csak kettő mult ki természetes halállal, a többi mind időnek előtte öletett meg, az utolsó király pedig kiűzetését még 15 évvel élte túl. De nézzük e királyi korszakot időszámítás szempontjából még közelebbről, és pedig különösen a három utolsó már kevésbé mythicus látszatú királyok történeteit. Tarquinius már mint házas ember, Ancus Marcius nyolczadik kormányévében költözik által Romába, állítólag az etruszkok országából, hol lucumo vagyis főnemes volt, de magát egy általa kívánt főhivatal megtagadása miatt sértve érezte. Ancus Marcius kormányideje 24 évre tétetvén, még 16 évig élt ennek királysága alatt. Ő

maga 38 évig uralkodott, tehát halálakor 80 éves lehetett s mégis kiskoru gyermekeket hagyott maga után, kiknek gyámja gyanánt a meghalt király veje Servius Tullius vette át a kormány gyeplőit, s magát utóbb a hozzá ragaszkodó plebs által, a szokott választási formák mellőzésével, királylyá választatta. Tanaquil, Tarquiniusnak neje, már körülbelől 75 éves lehetett férje halálakor, és miután Fabius Pictor tanúsága szerint, fiának Arunsnak halálát megérte, mely Servius Tulliusnak 40-ik kormányévében történt, 115 évnél tovább élt. Servius Tulliusnak mint fentebb láttuk, 44 kormányév tulajdonittatik. Ha tehát az ifjabbik Tarquinius atyja halálakor 20 éves volt (ifjabb pedig nem lehetett mert Servius Tullius állítólag azonnal kormányra lépte után, állásának szilárdítása végett, két leányát a két Tarquinius fiuval háziasította össze), közel 65 éves volt midőn ipját megbuktatta, 90 éves midőn fiaival együtt Romából kiűzetett és közel 100 éves, midőn Regillus tavánál, mint száműzött király a romaiak ellen hatalma visszanyerése végett csatában vitézül küzdött. A vadlelkű Tullia, Servius király leánya, szintén már 50 évesnél idősebb asszony lehetett, midőn sógorával Luciussal szerelmi viszonyt kötven, hogy vele egybekelhessen, ketten egyetértve meggyilkolták házastársaikat, illetőleg testvéreiket, mely iszonyúságok csak az ifjúkori szenvedély vad tüze által magyarázhatók. Sextus is, Tarquinius fia és Lucretia csábítója, midőn ezen szintoly könnyelmű, mint bűnös tette által atyjának kiűzetésére és egész családjának romlására alkalmat adott, vagy maga is tisztos öreg úr volt már, vagy ha még ifju volt, a minőnek a régi történetírók csakugyan mondják, azt kell feltennünk, hogy apja őt már aggastyán korában nemzette. Ezen chronologiai képtelenségek a Tarquiniusok családjának minden tagjaira kiterjeszkednek. Így Collatinus, Lucretia férje és a Tarquiniusok rokona, Egerius fia és Tarquinius Priscus testvérbátyjának Arunsnak unokája volt. Egerius, mikor rokona Tarquinius Romába költözött, már életben volt, midőn fiát Collatinust 130 évvel később azon örök hírű házi baj érte, melyből állítólag a romai szabadság felvirágozott, a szegény megsértett férj vagy már 90 éves aggastyán lehetett, mi Sextus merénnyét és Lucretia gyarlóságát némileg mentené, vagy a mennyiben őt a régi történetírás, névszerint Dionysius még fiatal, mintegy 30 éves férfinak festi, azt kell hinnünk, hogy apjának, Egerius-

nak már 100 éves korában született. Végre hogy e korszakból még csak egy példát említsek, Brutus, a romai szabadság megalapítója, Tarquinius Superbus uralkodása kezdetén még kis fiú, bukásakor ifjú, és azonnal a király kiűzetése után már nagy fiai vannak, kik, mint tudjuk, a Tarquiniusok pártjával összeesküsznek az új társaság felforgatására és saját atyjok által kimondott halálos ítélet folytán kivégeztetnek.

Elég ennyi az időszámítási képtelenségekről. Lássunk most egyptár példát a traditionak s azon épült ó-romai historiának elteréseiről, a mint azokat vagy különböző írókban vagy ugyanazon egy íróban egymás mellé állítva találjuk. A lehető legtarkább vegyületet mutatják a *R o m a a l a p í t á s a*, alapítója és ennek származása telőli különféle mondák. Schwegler azokat többször idézett munkájában elsorolja, könnyebb átnézés végett az egymáshoz közelebb állókat külön csoportozatok vagy osztályokban egybeállítva, s minden variáns mellett annak forrását is idézve. Ezen mondák közül a főbbeket mutatványul itt is megemlítenem. Legváltózatosabbak a görög eredetű az az görög írókból meritett mondák. — Vannak, kik Romának igen régi, tisztán olasz eredetet tulajdonítanak. Ilyen a Dionysius által is említett traditio, hogy Romus, Romának alapítója, Italus királynak fia Albától, Latinus király leányától.

Egy Antiochus nevű görög író, a ki kevéssel Thucydides előtt Italiának és Siciliának történeteit írta, azt beszéli, hogy Morgeshez, Italus király fiához egy Sikelosz nevű, Romából kiűzött férfinak jött; ezen traditio szerint, melyet Dionysius és Terentius Varro is említenek, Roma anya- és fővárosa lett volna a siculosoknak, Latium őslakóinak, honnan utóbb más népek által kiűzettek és kiszorítottak.

Mások idegen bevándorlóknak és gyarmatoknak tulajdonítják Roma alapítását, pelasgoknak, vagy kivándorolt atheneieknek, vagy Evander arcadiai gyarmatának a Palatinus hegyen, kinek Roma nevű leányától származnék a város neve. Némelyek a város nevét Roma (*ρομη*) görög szóból származtatják, mely erőt jelent, az alapítók fegyveres hatalmát akarván e névvel kifejezni. Legtöbben azonban Trója elestével hozzák kapcsolatba Roma eredetét. De ezek megint többfelé ágaznak el. Az egyik osztályba azon mondák tartoznak, melyek Roma alapítását a Troja bukása után

hazatérő helleneknek tulajdonítják. Ilyenek a következő variánsok. Ulyssesnek Circe három fiút szült, Romust, Antiaszt és Ardeast, kik utóbb Roma, Antium és Ardea városait építették — továbbá Latinus, Ulyssesnek és Circénak fia, az általa alapított városnak meghalt nővére, Rome nevét adja; végre az achájaiai Ilium bevétel után haza felé hajózván, szélvész által a Tiber partjaira vetetnek, s egy fogoly trójai nő hajóikat felgyújtván, kénytelenek helyben maradni s ott várost alapítani, melyet ama nőnek neve után Romának neveznek.

Mások már inkább közeledvén a közdivatu mondához, Romát földönfutó trojaiak által építették. Ezen második osztályba tehető legendák nagyon sokfélék. Csak néhányat említek ezek közül: — Aeneas Thráciában, mások szerint Phrygiában meghalván, négy fia közül egyik, Romus, Italiába jön s Romát alapítja; — Romus és Romulus, Aeneas és Creusa fiai, Hectornak két fiával együtt Romának alapítói; — Romulus és Romus Aeneasnak és Deritheá, Phorbas leányának fiai, mint kis csecsemős gyermekek érnek Italiába, partra szálláskor a hajók minden rajta levőkkel vízbe merülnek, csak a két csecsemőt viszi az ár csolnakban minden baj nélkül szárazra. — Roma, Ascanius leánya, Aeneas unokája a Palatinus hegyen Fides istenasszonynak templomot épít, tőle veszi nevét a később ugyanazon hegyen épült város. — Roma, menekült trójai nő, több honfitársával Italiába érkezik, Latinus király neje lesz s ennek három fiút szül: Romust, Romulust és Telegonust stb.

Egy harmadik osztályba tartoznak azon regék, melyek Roma építését egyes nemzetiségeknek tulajdonítják. Lycophron költő, hihetőleg Timaeus után, mondja, hogy Aeneas Tyrrheniában a sokat kóborlott Odysseussal és Telephosnak, mysiai királynak fiaival Tarchonnal és Tyrrhenossal egyesülvén, az Aborigines-ek országában 30 várat s ezek közt Romát is építették, mely traditio szerint tehát Roma háromféle nemzeti elemből egybeolvadt gyarmat lett volna. Ilyen azon rege is, hogy Roma eredetét és nevét Telemachosnak, Odysseus fiának, Rome nevű leányától, Aeneas nejétől vette, vagy hogy Latinus, Telemachosnak és Circének fia nemzette volna Romust és Romulust egy Rome nevű trójai nővel, mely regét Plutarch is említi, valamint azt is, hogy Rome, Aeneas neje, a mysiai Telephos leánya lett volna, mi ismét trójai és tyrrhenus elemek egybeolvadását jelenti stb.

Az itt elsorolt regék vagyis inkább hypothesisek Roma eredetéről mind régi görög írókból vétettek s itt-ott elszórva találtnak mint idézetek, későbbi írók, scholiasták, glossatorok, commentatorok és compilerok munkáiban. Nem oly sokfelé ágazók a szoros értelemben vett romai monda változatai, noha ezekben is találhatni oly tetemes eltéréseket és ellenmondásokat, melyek elegendők az egész regének hitelét lerontani. Sallustius Catilinájában Roma alapításáról szól Aeneas és az őt követő trójai menekültek által. Dionysius említi, hogy több romai történetíró — kiket azonban meg nem nevez — Romulust és Remust hol Aeneas fiainak, hol unokáinak mondja. Ugyanezt Naeviusról és Enniusról, a felebb említett romai poeta-historicusokról, állítja Servius, Virgil Aeneisének commentatora. Tehát Roma VI-dik századában a hagyománynak ezen variatióját még nem szorította ki a később hivatalosan elfogadott és mintegy államhitté vált ismeretes traditio, melyet most már a romai történetek minden compendiumában találunk, melyet gyermekkorunkban az iskolában tanultunk, mai nap mindenki ismer, melynek részleteit tehát itt ismételnünk szükségtelen. Csak egy nevezetes eltérésre akarok figyelmeztetni a Naevius és Ennius-féle s a többi romai historicusok által elfogadott monda közt, mely abban áll, hogy az egyik szerint Roma eredete oly közel esik Trója feldulása és Aeneas bevándorlása korához, míg a hivatalos traditio Aeneas és Romulus közé négy századot szúr, s Alba-Longa királyainak 15 nemzedéket magában foglaló hosszú névsorát iktatja, Ascaniustól Aeneas fiától és Alba-Longa építőjétől egész Numitorig, Romulus és Remus nagyatyjáig, kiknek kormányévei e királyi névsor koholója által, mert világosan magán hordja a koholmány bélyegét, összesen 400 évre tétetnek. Hogy a traditiónak ezen sokféle változatai közt melyik érdemel több vagy kevesebb hitelt, nehéz megmondani, mert hiteles alapja egyiknek sincs, a romai állam és történetírás által adoptált mondán pedig még több mesés elem, még sűrűbb lehetetlenség és képtelenség van keresztülszöve, mint a többin, noha költői szépséget és bájt attól megtagadni nem lehet.

Ugorjunk át már most a romai historicusok időszámítása szerint mintegy másfél századot Servius Tulliusig, Roma hatodik királyáig, ki már nem úgy mint Romulus, a hadisten fia

s a később maga is istenített Quirinus, tisztán mythicus személy jellemét viseli, hanem mint Roma polgári szerkezetének alapítója és rendezője, melynek oly részletes adatait találjuk a történetírók munkáiban, már inkább historiai egyéniségnek látszik; lássuk, hogy ennek származását illetőleg is mennyire térnek el s ellenkeznek egymással a történetírók. A régibb formájú, mythicus jellemű hagyomány szerint Tarquinius Priscus királyi házában, a tűzhely vagy oltár hamvában a ház- vagy tűzhely istene (lar familiaris) igen különös jelenség által mutatta szerelmi vágyát egy a tűzhely körül munkás vagy éppen az oltáron áldozó Ocrisia nevű rabszolganőhöz, mely vágnak ez megfelelően, megszületett Servius Tullius, a leendő király*). A fiúnak ezen származása az oltár vagy tűzhely lángjának nemtőjétől más jelekben is mutatkozott; gyermekkorában midőn alva feküdt láng csapott ki fejéből, mi által az efféle csodák magyarázatában jártas Tanaquil királyné őt, mint nagy dolgokra született fiút, gondosan felnevelte. Mint ifjú jelesnek mutatta magát béke és had dolgaiban, a király és nép szeretetét egyiránt megnyerte. A király őt vejének tette s résztette a kormányzás dolgaiban és gondjaiban. Tarquinius király elődjének, Ancus Marciusnak fiai által meggyilkoltatván, Servius Tullius az özvegy királyné tanácsára a király halálát eltitkolta a nép előtt, s azt csak megsebesültnak hirdetvén, egy ideig helyette vitte a kormányt, annak fiai különben is kiskorúak lévén. Igazságos, bőkezű- és népszerű eljárása által hatalmát megszilárdítván, eléggé biztosnak érezte magát a király halálát közzé tenni, s egyszersmind a senatus mellőzésével egyenesen a néphez fordult királylyá választatása végett, és pedig teljes sikerrel. Ancus Marcius fiai száműzettek, Tarquinius fiai pedig Servius Tullius saját leányaival házasicotta össze. Ez a hagyományos historiának a történetírók által csaknem általánosan elfogadott formája, csak a mythicus elemeket igyekeztek a VII-dik és VIII. század felvilágosult és rationalisticus irányu írói észszerűleg megmagyarázni.

*) Ezen traditiót, mythoszi naivságának ismertetése végett, az idősb Plinius latin szavaival is adom: „Tarquinio Prisco regnante“, úgymond, „tradunt repente in foco ejus camparuisse genitale e cinere masculi sexus, eamque quae insederat ibi, Tanaquilis reginae ancillam Ocrisiam captivam consurrexisse gravidam: ita Servium Tullium natum qui regno successit. Hist. Nat. 70. §. 204.

Anyául tehát meghagyván az Ocrisia nevű rabszolganőt, atyjának vagy Corniculum városának főrangú nemesét tették, ki szülővárosának a romaiak elleni védelmében elesett; teherben levő özvegye fogságba és a királyi házba kerülván, hol fia megszületett. Mások magának a romai királynak tulajdonították az apaságot, s a tűzhely nemtőjének meséjét Tanaquil asszony féltékenységének megnyugtató végett koholtnak gondolták stb. A gyermek fején kicsapott lángnak allegorikai értelmet kívántak adni. Mindezen variatiook csak mellékes körülményekre vonatkozván, megegyeztethek a traditio lényegével; de azzal a legkiáltóbb ellentétben áll egy másik hagyomány Servius Tullius származásáról, melyet Claudius császár etruszk forrásokból vett s egy a Senatus ülésében tartott beszédében felhozott, mely beszédnek töredékei fennmaradtak két, Lyonban 1528-ban feltalált bronzetáblán, melyek még most is a lyoni városházban őriztetnek s többek által kinyomattak. Claudius császár és a neki forrásul szolgáló etruszk annalisták szerint Caeles Vibenna nevű etruszk hadvezérnek barátja, bajtársa és alvezére Mastarna, sokféle viszontagságok után csatában elesett Caeles Vibenna seregének maradványaival, hazájából kiszorítva, Romában megtelepedett s a később és mostanig Coelius néven ismeretes hegyet megholt vezére után nevezvén így, saját etruszk nevét pedig Servius Tulliusra változtatván, később új hazájának királyává emeltetett. Caeles Vibennáról más írók is tesznek említést, mint etruszk származású kalandorról, szabad csapatok vezetőjéről, milyenek a középkori condottierek voltak, a ki alá nem rendelve az akkoron létezett államoknak saját rovására viselt hadat, s Romában vagy maga telepedett le a Mons Caeliuson. vagy mások szerint maga Etruriában meghalván, bajtársa és utódja Mastarna telepítette meg ott embereit. (Niebuhr, Vorlesungen über röm. Geschichte 1-ső köt. 157 lap.) Ezen Mastarnának azonságát Servius Tullius csak Claudius császár beszédéből tanuljuk ugyan, de ő világos szavakkal etruszk forrásokra hivatkozik*), és az etruszk nép miveltsége jóval régibb le-

*) Ez érdekes és sok vitára alkalmat adott helye Claudius császár beszédének az eredeti szövegben így szól: „Servius Tullius, si nostros sequimur, captiva natur Ocrisia; si Tuscos, Coeli quondam Vivennae sodalis fidelissimus omnisque ejus casus comes, postquam varia fortuna exactus cum omnibus reliquis (reliquis?) Coeliani exercitus Etruria ex-

vén a romaiakénál, hihető, hogy írott történeti emlékeik is régibb korban léteztek, s ennél fogva ha több hitelt nem, de legalább kevesebbet sem érdemelnek, mint a romai hagyományos historia. Ampère is érdekes cikkeiben „Histoire romaine á Rome”, melyeket tudós barátom Csengery Történeti tanulmányaiban hazai közönségünkkel is megismertet, az etruszk traditioval tart, míg Niebuhr a két versio közt haboz, Roma történeteinek első kiadásában Claudius császárral Servius Tullius etruszk származása mellett, a halála után Isler által kiadott felolvasásaiban pedig ellene nyilatkozván. Schwegler bőven megvitattván az egyik és a másik állítás mellett vagy ellen szóló okokat, végre inkább a romai születés felé hajlik. Hiteles történeti ténynek azonban, anynyi világos, egyiket sem lehet nézni.

Említettem már, hogy Roma későbbi századaiban léteztek még a régi korból való monumentalis okmányok, melyeknek valódiságáról reánk maradt hiteles írók tanúságot tesznek, melyek tehát egy részt a régi történetek némely tényeit, neveit és személyeit a mesék köréből kiemelve mintegy történeti térre állítják, mint például az előbbi cikkben említett templomavatási okirat Servius Tullius nevének és létezésének valóságáról tesz tanúbizonyságot; de másrészt ellentétben állanak ugyanezen okiratok a hagyományos historia adataival, sőt azokat teljesen meg is czáfolják. Lássunk egy pár példát erre is.

Livius, Dionysius és mások a régi annalisták nyomán elbeszéli, hogy Tarquinius Superbus és fia Sextus Gabii városát mi módon kerítették csel és árulás útján hatalmukba, mely elbeszélés semmi lehetlenséget nem foglal magában, tehát historiai ténynek elfogadható volna, habár fő vonásai Herodotból vannak kölcsönözve. De a Tarquiniusoknak tulajdonított ravasz eljárást mesének bizonyítja a frigykötés Tarquinius és Gabii lakosai közt, melynek okmánya, fapaizs, bevonva ökör bőrével, mire a kötés feltételei részletesen írva valának, még Dionysius idejében Sancus (óromai istenség, az eskü, szövetségek és békekötések nemtője) templomában látható volt, s melynek tartalma tökéletesen meg-

cessit, montem Coelium occupavit et a duce suo Coelio ita appellatus (Niebuhr emendatiója szerint: *a p p e l l i t a v i t*), mutatoque nomine (nam tusce Mastarna ei nomen erat, ita appellatus est ut dixi, et regnum summa cum reip. utilitate obtinuit,“ L. Schwegler 1-ső köt. 717. l.

czáfolja a monda állításait. Szó volt már egy más, ennél még fontosabb régi okmányról, a köztársaság első évében Carthagóval kötött hajózási és kereskedési szerződésről, melynek ércztáblára vésett szövegét Polybius, az ókor egyik legértelmesebb és teljes hitelt érdemlő historicusa, maga olvasta és tartalmát munkájában napjainkig fentartotta. Ezen szerződés tartalmából kitűnik egy részről, hogy Roma a királyi korszak vége felé s a köztársaság elején is, még messzire kiterjedő hajózást és kereskedést üzött Afrika, Sardinia és Sicilia partjain, mi homlokegyenest ellenkezik Ó-Roma állapotjáról azon fogalmunkkal, melyet a hagyományos historiából meritettünk, mely szerint a királyok alatt is, valamint a köztársaság első századaiban a romaiakat csupán szántóvető és hadviselő népnek hittük, a mely tengeri hajózást és kereskedést nem üzött, sőt alig ismert. Más részt ez okmányban Roma nem csak maga részére, hanem Ardea, Antium, Laurentium, Circeji, Terracina s a többi Roma alatt álló latin városok részére is Carthagótól bizonyos kedvezéseket kötött ki; mi oda mutat, hogy a Tarquiniusok alatt Roma hatalma és uralkodása csaknem egész Latiumra s különösen az egész tengerpartra terjedett Ostiától Terracináig vagyis a mostani nápolyi királyság határszéleig, holott a traditio szerint még Ancus Marcius, Tarquinius Priscus közvetlen elődje alatt Roma határa csak egy pár mértföldnyire terjedett. Roma hatalmának ilyen roppant terjedése oly rövid időközben meg nem magyarázható. Romának az első királyok alatti kicsinyszerű kezdeteitől, midőn a Tiberis tulsó partja, hol most Szent Péter temploma és a Vatican állanak, idegen, ellenséges ország, Etruria volt, midőn sok éveken át kemény harcok folytak oly városok lakosaival, melyek Romától kevés órányi távolságban voltak s melyeknek helyzete, mint más idegeneknek, úgy e sorok írójának is egy rövid kirándulás célpontjául szolgált, az átmenet oly állapotra, melyben Romát a Tarquiniusok alatt találjuk, midőn uralkodása és hatalma Italia nagy részére kiterjedett, s tengeren túli hatalmakkal szerződéseket kötött, a romai hagyományos historiában nincs indokolva s megmagyarázva. Ily hirtelen ugrást fel nem tehetni, de nem is lehetséges, hihető tehát hogy itt a romai traditioiban nagy hézag van, melynek betöltésére több századok, ismeretlen nevű uralkodók, győzelmes hadvezérek és ügyes államférfiak hosszú sora kívántatnék, mire azonban semmi ada-

taink nincsenek, de nem is voltak már a romai történetírás korában sem. Igaz, hogy később a köztársaság első századaiban Roma határai és hatalma ismét szűkebb korlátok közé szorul, a kiterjedtebb kereskedés és hajózás nyomai eltűnnek; de ez némileg megmagyarázható, ha a királyság utóbbi korszakában görög-etruszk befolyásnak vagy épen idegen uralásnak, s ezzel kapcsolatban szövetséges és baráti viszonyoknak a szomszéd népekkel és városokkal tulajdonítjuk Roma hatalmának és némileg műveltségének is emelkedését; míg később, a királyok kiűzetése után, megszakadván ezen frígyes viszonyok a szomszéd államokkal, különösen a hatalmas etruszk nemzettel, a romai nép ismét saját erejére szorítkozott s egyszersmind az idegen uralás jármával együtt az idegen befolyást is lerázván, szokásai és műveltsége is visszaeshettek ősi latin és sabin egyszerűségébe, hogy ne mondjuk nyerseségébe.

Azt mondhatná valaki, hogy ily hypothesisok felállítása feleslegessé válik, ha ama, Polybius által közölt kereskedési szerződést, mely a traditioval homlokegyenest ellenkezik, mint koholmányt elvetjük. De nem is tekintvén azt, hogy Polybius a legkomolyabb és legkritikaibb eszű régi historicus, tehát oly esetben, midőn szemtanu gyanánt szól teljes bizodalmat igényelhet, hogy más részről nem lehet indokot találni miért gyártatott volna a romaiak által oly okmány, mely saját hagyományukat czáfolja, létezik még mai nap is egy nagyszerű, el nem tagadható és megczáfolhatlan emlék, mely kétségen túl emeli azt, hogy Roma a Tarquiniusok alatt, ha ezeket historiai személyeknek s nem csak bizonyos korszak, befolyás és irány személyesítésének akarjuk tekinteni, de mindenestre a város alapítása és a köztársaság keletkezése közé eső korszakban oly hatalommal, anyagi és szellemi erővel birt, minőt az ismerő hagyományos historiából senki nem olvashat ki, nem gyaníthat, de meg sem magyarázhat. Értem az úgynevezett Cloaca Maximát, melyet már a romai császárság korabeli írók is bámulással említettek s a világ csodaművei közé számítottak *). Ezen nagyszerű építmény, daczára az idő rombolásainak és a várost halomra döntött földingásoknak,

*) Az idősebb Plinius Hist. Nat. XXXVI. 24. §. 104 ezt mondja róla: „Cloacae opus omnium dictu maximum.”

még ma is épen áll, s állani fog Niebuhr hite szerint, a világ végéig. Ahoz értők azt nagyszerűsége és tartósságra az egyiptomi pyramisok mellé, hasznosságra és a kivitel gyakorlati nehézségeire nézve pedig azok fölébe helyezik.

Roma alapításakor a Tiber kiöntései a Palatin, Capitolin és Aventin hegyek közti völgyben nagy vizöblöt alkottak, mely mint nádas és fűzes mocsár a Quirinal és Viminal hegyei közé is benyult, a szigetek gyanánt abból kiemelkedő dombok közti közlekedést akadályoztatta s a levegőt is egészségtelenné tette. Ezen nagy mocsárnak kiszáritása és az azt folyvást nevelő, lefolyás nélküli források lecsapolása volt célja azon roppant vízépítménynek, mely a közönséges időszámítás szerint is már közel harmadfél évezred óta rendületlenül áll, míg a romai császároknak csaknem egy évezreddel később épült nagyszűrű és pazarfényű művei már régen romba dültek. Ezen őskori vízvezeték háromszoros egymásfelett épült boltozattal, mész és ragasz nélkül egymáshoz oly szorosan és ügyesen illesztett négyszögekövekből van építve, hogy a várost több ízben megrázott földingás daczára a boltozatok kövei nem mozdultak ki helyeikből. Plinius szerint egy ízben Agrippa hét, rohanó záporok által földagasztott hegyi patakot vezetett e nagy földalatti csatornába, a meggyült iszaptól kitisztítása végett; gyakran az áradó Tiberis vizei is behatottak s a találkozó vizek rohamai egymással tusáztak, de az erős falak meg nem rendültek, a boltozatok sértetlenül állanak*). Ezen cloaca maxima, mint neve is mutatja, csak főága volt egy sokfelé ágazó csatorna-rendszernek és hálózatnak**), mely a város minden részeiből sőt a szomszéd vidékről is a földalatti forrásoknak lefolyást eszközölt, más részt pedig kiegészítve lőn a Tiber áradásait gátló erős parti építmények által, melyeknek vastag falai nagyrészt még most is megvannak. Csak ezen óriási építmények által lettek Roma alantabb fekvő részei lakhatókká, a Forum, a Circus maximus, s a később épült Colosseum helye, hol a romai népnek százezrei századokig sűrögtek és forogtak, csak ezen építések bevégezése után emelkedtek ki a vízből. Ezen

*) Plin. Hist. Nat. XXXVI, 24 §. 106. „pulsant ruinae, quatitur solum. terrae motibus, durant tamen prope inexpugnabiles.“

**) „Receptaculum omnium purgamentorum urbis“ mint Livius mondja I. k. 56. §.

roppant vízépitményt a traditio a két Tarquiniusnak tulajdonítja, s ha még hozzáadjuk a Capitoliumi templom építését, melynek nagyszerűségéről a romai historicusokban szinte sokat olvassunk, s a városnak erős fallal bekerítését, mely utóbbi a két Tarquinius kormánya közé iktatott Servius Tullius vagy etruszk Mastarna művének állíttatik, könnyen belátjuk hogy ily nagyszerű munkákat csak hatalmas uralkodó vagy nemzet végezhetett, nem pedig oly parányi város és állam, minő Roma a historicusok szerint a négy első király alatt volt, melynek határa Tullus Hostilius és Ancus Marcius hadviselési és foglalásai után is a Tiber folyam hosszában legfeljebb hat vagy nyolcz mérföldnyire, szélessége pedig alig két mérföldnyire terjedt, kisebb terület a legkisebb megyei járásnál.

Minő közbeeső történetek és változások lépcsőzetén emelkedett a kis szántóvető városka egy hatalmas állam polczára, mely egy aránylag terjedelmes birodalom, számos városok felett uralkodott, hajózást, kereskedést és ipart űzött és évezredekig fennmaradt építményeket hagyott az utókorra, miként szállott később, a köztársaság első századaiban, ismét alá ezen magas polczról, míg százados kisserű harcok után a szomszéd népségekkel újra egész Olaszország s végre a világ uraságára emelkedett, mindezt a traditio és historia megfjejtetlenül hagyja, de a megfjejtetlen emelkedésnek és hanyatlásnak világos, elvitázhatatlan bizonyossága mai napig is szemeink előtt áll.

Ha tovább haladva a köztársaság történeteire megyünk által nem találunk oly sokfelé ágazó eltéréseket, nem oly kiáltó és szembeszökő képtelenségeket, nem oly roppant s betölthetetlen hézagokat mint a királyi korszakban. Nem lépünk még történeti térre, de közeledünk feléje; mind a mellett még itt is minden lépten eltérő adatokra, ellenmondásokra, mesés, csodaszerű eseményekre, chronologiai zavarra és erkölcsi lehetetlenségre akadunk. Niebuhr, Schwegler és Lewis idézett munkáikban gondosan egybevetvén és megvitatván minden tényt, adatot, körülményt és viszonyt azon eredményre jutnak, hogy a köztársaság első századának historiája annyi költött alkatrészszel van vegyítve, miszerint igen nehéz, csaknem lehetetlen, a valót a mesétől különválasztani. A legnevezetesebb, leginkább elhíresült eseményeket részletes vizsgálat útján minden historiai alap és hihetőség nélkülök-

nek mutatják ki, és sok nagy nevű hős, kinek tettein ifjúkorunk fellelkesült, ki eszménykép gyanánt állottak képzelünk előtt, vagy mythicus személyek körébe utasíttatik, vagy kifosztatván a reá ruházott nagyszerű tettek fényéből leszáll a mindennapi emberek sorába. Nem lehet szándékom e tudósokat tényről tényre, adatról adatra követni e romboló és pusztító hadjáratukban a romai történeteknek legszebb, legfényesebb, legmagasabban tornyosuló fellegvárai, vagyis inkább légvárai ellen, mely kritikai hadjárat csak pusztaságot hagy maga után s itt-ott oszlop- vagy faltöredék gyanánt egy egy száraz történeti tényt, emlékeztetésül a körülötte csoportozott, de a kritika világító fátyla elől eltűnt ábránd képeinkre. Már is túl járok talán egy szemlei cikk határain, s még a fenforgó kérdés más oldalára is kellend az olvasó figyelmét forditanom, mind a mellett szükségesnek látom a köztársaság első századának történeteire s ennek néhány nevezetesebb és ismeretesebb részleteire, a belső hitelesség szempontjából, egy futó tekintetet vetni.

Részletes fejtegetésekbe nem fogok bocsátkozni, erre itt sem tér sem alkalom; egy egy nevezetes hadjáratnak vagy egy egy nagynevű férfiú tetteinek és viszontagságainak minden oldalról vizsgálása, bírálása és taglalgatása annyi tért foglalhatna, a mennyire az egész kérdés megvitatása e helyen igényt tarthat. Szándékom a köztársasági első századok történetének csak általános jellemzését adni, kimutatván azon belső hiányokat és fogyatkozásokat melyek, a külső alap és támaszok hiányán kívül, annak hitelességét megrontják, sőt nagy részben semmivé teszik, a mondottakat itt ott néhány példával felvilágosítván, melyekre azonban csak a legismertebb tényeket fogom használni hogy hosszabb magyarázatok nélkül is érthető legyenek.

A köztársaság történeteiben is, habár gyérebben mint a királyok alatt, találkozunk mythicus eseményekkel, ilyen például a Dioscurok, Castor és Pollux megjelenése és harczolása a Regillus tavánál folyt csatában, kik is állítólag a romaiak részére döntöttek el a csatát a Tarquiniust segítő latin had ellen. Gyakoriak a chronologiai zavarok és ellenmondások Némely csaták, hadjáratok ostromok, ugyanazon szerepelőkkel és körülményekkel hol egy, hol más évre tétetnek. Más részről egy későbbi háboru vagy egyes csata, hadi csel, hősi tett minden kisebb részleteiben is

híven lemásolva, de megváltoztatott nevekkal feltaláltatik néhány évtizeddel előbb vagy utóbb, máshol ismét a görög történetekből kölcsönzött jelenetekre akadunk. Néha egy s ugyanazon esemény lényeges eltérésekkel adatik elő p. o. Polybius, Horatius Cocles esetét, mint példáját hozván fel a Romában divatozott halottas beszédekben előforduló régi mondáknak. azt beszéli, hogy ő a Tiber hidját egymaga védte az etruszk had ellen, míg a romaiak azt lerontották, s hogy ott el is veszett. Livius és Dionysius ellenben két bajtársat adnak neki, Spurius Lartius és Titus Herminius, és szerintök a hid lerontása után vízbe ugrik és szerencsésen áthalad a romai partra, később pedig honfitársai által jutalmakkal és megtiszteltetéssel elhalmoztatik, annyi földet ajándékozván neki a köztársaság, mennyit egy nap alatt körüljárhat, s egy szobrot állíttatván fel tiszteletére, később pedig éhség alkalmával minden romai polgár eleséget szolgáltatott neki, a magáéból. Coriolan haláláról négyféle tudósítást találunk. Livius, Fabius Pictor idézve, azt mondja, hogy agg koráig a volscusoknál élt s öreg napjaiban gyakran azon panaszra fakadt, hogy az aggyasztánnak legfájdalmasabb a számkivetés. Ez a legrégebbi monda haláláról. A későbbi okoskodó történetírók hihetetlennek találván, hogy a volscusok magokat nyugodtan hagyták volna megfosztatni győzelmeik gyümölcseitől, azt beszélik, hogy őt, miután Roma ostromával anyjának és a romai hölgyeknek esedezésére felhagyott, mint árulót kövekkel agyon dobálták. Dionysius kit Plutarch és Appian is követnek körülményesen előadja miképpen öletett meg már a hadjáratból visszatérte után; Attius Tullius, a volscusok főnöke, irigységből meggyilkoltatta párthivei és baráti által. Végre egy negyedik Cicero által említett traditio szerint ő maga öngyilkossággal vetett volna véget életének. Egyáltalában Coriolan egész élete, mint azt Plutarchban megilletődéssel olvassuk és a színpadon is Shakespeare remekműve által reprodukálva láttuk, az újabb történetbuvárok minden részletekre és adatokra kiterjedő lelkiismeretes vizsgálata után, ugyanannyi meséből a mennyi tényből összeszőtt regének mutatkozik, melyből legfeljebb annyi való, hogy egy romai száműzött, mint vezére egy kalandorokból, menekültekből és mindenféle gyűlevész népből állt szabad csapatnak, felhasználva egy terveinek kedvező alkalmat midőn a fegyverfogható nép a volscusok ellen hadakozván, a

város védelem nélkül maradt, annak kapui előtt megjelent valódi vagy képzelt sérelmeiért polgártársain boszút állandó, s hogy a megrémült lakosok a száműzöttek anyját kérték fel közbenjárásra, kinek esdeklésére felébredvén benne a jobb érzés boszújáról nemiesen lemondott. Ennyi lehet és több nem történeti magva az egész mondának s még az is, hogy némi történeti alapja lehessen három évtizeddel későbbre átteendő, oly időre t. i. midőn csakugyan egyrésről Roma más résről a volscusok és aequusok között kemény harcz folyt, s az ellenség nagy részét a romai birtoknak elfoglalta s közel nyomult elő magához e városhoz. Minden egyéb részlete a Coriolanfőle mondának külső és belső okoknál fogva valótlán, hihetetlen vagy merőben lehetetlen. Hogy példaképen csak egy pár pontot említsek, Corioli városát 261-dik évben el nem foglalhatta a volscusoktól az ifju Cnaeus Marcius, honnan a traditio Coriolanus melléknevét származtatja, mert ugyanazon város neve előkerül azon harmincz latin szövetséges városok között, melyek Livius és Dionysius tanúsága szerint ugyanazon évben Spurius Cassius romai consullal frigyét kötöttek, mely frigynek okmánya érczoszlopra vésve még Cicero idejében is létezett; ily monumentalis okmányok pedig mindenesetre több hitelt érdemelnek a századokon által szájról szájra szállt s mindannyiszor kisebb nagyobb változásokon átment szóbeli hagyománynál. Az ellene indított per folyamáról is, melyet száműzetése követett, a legeltérőbb tudósítások léteznek; hogy csak egyet említsek, Livius azt mondja hogy Coriolan az ítélet napján nem jelent meg s távollétében ítéltetett el, míg Dionysius őt a nép ítélőszéke előtt fellépteti, védelmére beszédet mondat el vele, s egyáltalában hosszasan elbeszéli az egész eljárás részleteit. Honnan meríthetett Dionysius ily körülményes tudósítást, holott a traditio még azon lényeges pontra nézve is haboz, jelen volt-e Coriolan elítéltetésénél vagy sem?

Hadjárata a volscusok élén hazája ellen teljesen lehetetlen. Nem is tekintvén mennyire ellenkezik a valószínűséggel hogy a volscusok idegent, ellenséget, ha mint hazájából száműzött jött is hozzájuk, teljes bizodalommal fővezéröknek tették volna, hihető, de lehető-e hogy egy nyári hadjárat alatt Coriolan volscus hadával egész Latiumon és Roma birtokán keresztül rontva a város faláig nyomulhatott volna előre. Tizenkét általa elfoglalt latin vá-

rost névszerint említ Livius, tizennégyet Dionysius, ezek közül hetet harmincz nap alatt foglalt el, minden ellentállás, minden nevezetes csata nélkül. A három évtizeddel később folyt háboruban s még a negyedik század első felében is ugyanazon téren és ugyanazon városok körül harczoltak a romaiak a volscusokkal és aequusokkal, de ekkor egy egy város el- vagy visszafoglalása néhány évbe kerül, s oly év hadjárata szerencsésnek mondatik mely egyetlen város meghódításával végződik. Livius és Dionysius ezen hadjárat részleteire nézve sokban eltérnek egymástól p. o. az egyik Latium tengerpartja felől a másik épen ellenkező irányban közelített meg Romát Coriolan hadával, az egyik oly városokat foglaltat el vele, melyekről a másik hallgat s megfordítva. De azt hogy magyarázhatni meg, hogy miután Coriolan anyja kérelmére Romától visszavonul, egyúttal minden általa elfoglalt város és ország is visszaesik Roma birtokába? Már azt is nehéz elhinni, hogy a volscusok Coriolan parancsának engedtek volna midőn az felhagyván Roma ostromával, harczosait oly gazdag zsákmánytól, mely már úgy szólván kezökben volt, megfosztotta, mert Romának végveszélyben, minden védelem nélkül kellett lennie; különben nem járult volna annyiféle esdeklő küldöttséggel Coriolan elébe, noha másrésről az is megfoghatatlan, hogy Romának védői és harczosai hova lehettek, mert azoknak a traditióban semmi nyomát nem látjuk, semmi neszét nem halljuk. Feltevéen azonban hogy a volscusok vezéröknek e pontban meglepetésből, tiszteletből vagy bármi egyéb oknál fogva engedtek, hihető-e hogy egyúttal minden egyéb, a kor viszonyaihoz képest nagyszerű foglalásaikkal is felhagytak volna? Pedig kevésbé utóbb Romát ugyanazon városok és tartományok birtokában találjuk, s három évtizeddel később a volscusok és aequusok ugyanazokat foglalják el a romaiaktól, ha bár nem oly sebes diadalmenetben vagy is győzelmi pályafutásban a minőt a monda Coriolannak tulajdonít.

Coriolan mondája, mint a történetbuvárok hiszik a romai nép nemzeti hiúságának és büszkeségének szüleménye. Azon ténnyel hogy a köztársaság első századában szerencsétlenül harczolt a volscusok ellen, s birtoka nagy részét elvesztette, melynek visszaszerezése utóbb csaknem félszázados hadakozásba került, egészen el nem hallgathatta a romai hagyományos historia; e megveretéseket, tehát legalább romai származásu hadvezérnek akar-

ták tulajdonítani. Ily patrioticus hamisításoknak több példáját találjuk a romai historiában. Így például azon kedvező békealkut mely Livius és mások szerint a Porsennaféle háborúnak oly szerencsés véget vetett, teljesen megczáfolja az idősb Plinius által említett békefeltétel, mely szerint a romaiaknak megtiltatott a vasnak, mezei munkán kívül, más czélokra használása, mi ugyan annyi mint a fegyverviselés megtiltása és tökéletes meghódoltatás, vagy hogy újabb szóval s fogalommal éljek Romának a győzelmes, hódító által ostromállapot alá helyezése. Ilyképen igyekezett a romai hagyományos historia a hazát ért egyéb csapásokat is elpalástolni és szépítgetni, elhallgatás vagy költött körülmények, tettek és események becsusztatása által, mint például a gallok beütése s azok visszavonulása okainak és körülményeinek előadásánál, a Caudiumi vereség és gyalázat s Romának erre következett hitszegése esetében s több más hasonló alkalommal.

Más neme a hamisításoknak családi hiúság által csúsztatott be a romai történetekbe. Említettük már hogy Romában hihetőleg még Fabius Pictor előtt létezhetek családi krónikák melyekben a család tagjai szerepeltek. Hogy a köztársaság későbbi századaiban a gazdagabb és hatalmasabb családok ily házi krónikákat birtak s többnyire clienseik, néha görögök által íratk, tudva van; azokban kapcsolatba hozattak, hamis leszármaztatás által, a nem rég felkapott családok a régi történetek legfényesebb neveivel. Egyik legszemtelenebb példáját ezen genealogicus koholmányoknak említi Suetonius, mely szerint a Vitelliusok nemzetsége visszavitetik Faunusra, Latium őslakóinak mesés királyára. Ily házi krónikákat már a régibb időkben is birhattak a Valeriusok s a kitünő miveltségű Fabiusok. Említettük a halottas beszédek is, melyekről Cicero mondja hogy azokból sok hamis adat, hamis győzelem és diadal sőt hamis consulságok is mentek által a romai történetekbe. Ily házi krónikákból és halottas beszédekből szedhették ki különös előszeretetből egy Fabius Pictor, egy Valerius Antias a saját nemzetségüket dicsőítő elbeszéléseket, s így magyarázható azon kitünő szerep, mely a romai történetek régibb korszakában hol a Valeriusoknak, hol a Fabiusoknak jut. Egy későbbi történetírót, Licinius Macert, Cicero kortársát is egyenesen azzal vádolja Livius hogy saját családjá-

nak túlmagasztalása miatt hitelt nem érdemel*). A sabinok elleni háborúkban hol egy hol más Valeriusnak annyi győzelem és diadal tulajdoníttatik, miszerint azon gyanu nem látszik alaptalanulnak hogy ezeknek is egy része a Cicero említette falsi triumphus közé számítandó. A Fabiusokról nem kevésbé sokat és nagyokat beszél a hagyományos történet, csak egy példát akarok említeni, ama költőileg szép, de kevés valószínűséggel bíró elbeszélést, miszerint a Fabius nemzetség maga, háromszáz hat fegyverfogható férfiú, mindnyájan patriciusok, hadat indítandó Veji etruszk város ellen, melylyel Roma évek óta nem birt, táborát üttött a Cremera folyam mellett az ellenséges város közelében, ott utóbb várat is épített s Vejit onnan két évig féken tartotta, mire hadi csel által meglepetve mindnyájan vitézül harczolva elestek, s a Fabius nemzetség kihalt volna e gyásznapi folytán, ha egyetlen kiskorú gyermek nem marad vissza Romában, kitől az utóbbi Fabiusok származásukat vették. A kapu melyen a Fabiusok kiindultak utóbb „porta scelerata“ nevet viselt a Romaiaknál s végcsatájok évnapja „dies nefastus“-nak tartatott.

A régi traditio, melyet Livius követ, azt tartja, hogy e 306. elszánt harczos mind patricius volt, s hogy csak magok indultak ki Veji ellen*). Dionysius ezt valószínűtlennek tartván szokott modorában a traditiót hihetőbbé akarván tenni, mondja hogy a Fabiusok clienseikkel együtt négyezerre menő hadat képeztek. Festus ötezerre teszi e kis sereget. Ezen traditio sokkal költőibb és mondászerűbb minden vonásaiban hogy sem történetileg hiteles ténynek tekinthetnők. De sok is benne a hihetatlenség és ellenmondás. Nem hihető ugyanis hogy egyetlen nemzetségnek 306. fegyverfogható tagja lehetett volna, ha pedig volt mikép maradkatott annyi érettkorú férfiú után csak egyetlen kiskorú gyermek? Egyébiránt a Fabiusok utolsó csatáját, az ellenség által használt

*) Livius VII. 9: Quaesita ea propriae familiae laus leviores auctorem Licinium facit.

**) Livius ezt több helyen különösen kiemeli II, 49: „ibant sex et trecenti milites, omnes patricii, omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneret egregius quibuslibet temporibus senatus“ továbbá ugyanott: „nunquam exercitus neque minor numero, neque clarior fama et admiratione hominum per urbem incessit: sex et trecenti milites omnes patricii.“

hadicselt s a harcznak egyéb körülményeit igen eltérőleg írják le a történetírók. De erre nézve több részletekbe már nem bocsátkozom, különben is a romai hagyományos történetnek ezen érdekes epizódjára még egyszer más szempontból vissza fogok térni.

Roma régibb történeteinek hamisítására nagy befolyással voltak a politikai pártszenvédélyek, a nemzet osztályainak kölcsönös gyűlölsége is. Tudjuk mily heves és átkodott harc folyt a köztársaság korában a nemesség és nép, a patriciusok és plebejusok között. Már pedig a legrégebbi annalisták, talán az egy Cincius Alimentus kivételével, mind patriciusok voltak, s hihető hogy felekezetük nézeteit és előítéleteit átvitték munkáikba is. Ezekből vették Livius és Dionysius, mint már többször említettem, kevés kritikával nem csak a tényeket, de a színeket is, melyekkel azokat festve találták. Innen van, hogy szerintök a nép szószólói, az annak természeti és törvényes jogait a patriciusok zsarnoksága, szivtelen uzsoráskodása és törvényszegései ellen védő tribunosok nagyobb részt mint önző, rend- és csendzavaró, érdem és becsület nélküli izgatók, lázítók iratnak le, kivált a köztársaság első századaiban. *Seditio*, *seditiosus* szókkal minduntalan találkozunk Liviusnál, valahányszor a nép panaszait, a tribunosok követeléseit, a nép javára czélzó törvényjavasolataikat, vagy a nép jogait tipró egyes oligarchák elleni vádjait említi, noha a romai viszonyok figyelmesebb vizsgálatából kétséget nem engedőleg tűnik ki, hogy éppen ama régibb korszakban a nép és tribunusai részén áll az emberi és isteni igazság. Mind Livius, mind Dionysius Spurius Cassius, Spurius Maelius és Manlius Capitolinus eseteiben nem is kételkednek azon vádnak alaposágán, hogy az említett férfiak a nép kegyét a köztársaság felforratása és a királyság elnyerése végett keresték volna, s ennél fogva a rajtok végrehajtott halálos büntetést jogszerűnek és igazságosnak találják, daczára a hazáért szerzett érdemeiknek. Pedig a patricius pártnak annyira kedvező történetírókból is kivehető, hogy bűnök csak a szenvedő, éhező és sanyargatott nép iránti szánakozás volt, magok pedig hihetőleg alaptalan gyanunak vagy éppen csak a patriciusok gyűlölségének voltak ártatlan áldozatai. Livius azonban, noha a politikai pártküzdelmek leírásánál rendesen a patriciusokkal tart a plebsnek „*seditiosus*“ panaszai és követelései ellen, nem mindig következetes ezen nézeteiben, néha erőt vesz a nemesebb érzés és

helyes ítélet a források gondatlan és kritikátlan kiírásán, s maga is szájalommal szól a nép szenvedéséről és nyomorgatásáról és megrója a nemesek hatalmaskodásait és törvény elleni bitorlásait.

A mint egy részről a néppárt embereit igazságtalanul gyalázza a patricius szellemű romai történefirás, úgy másrészről érdemeiken felül dicsőíti saját pártjának legtulzóbb képviselőit. Példa erre a már többször említett Coriolan. Száműzetésének okát az őt különben annyira dicsőítő hagyományos történet úgy adja elő, hogy Romában iszonyú éhség levén, a senatus a szomszéd népeknél gabonát vétetett, mihez még a siciliai király tetemes gabnaajándékkal is járult. A senatoroknak emberibb érzésű és méltányosabb része azt kívánta hogy a vett gabona lehetőleg olcsóbb áron, az ajándékban kapott pedig ingyen osztassék ki az éhen haló nép között. Mások azonban, s közöttök leghevesebben Coriolan, a ki különben sem népbarát levén, azt most méginkább gyűlölte, mert az utolsó választásnál el nem nyerhette az általa keresett és kért consulságot, azt tanácsolták, hogy a megérkezett gabona elzárva tartassék és csak az eddigi drága áron adassék el; ha a plebs a régiebb, alacsonyabb áron akar eleséget kapni, úgy szólott Coriolan a senatusban, mondjon le a secessio alkalmazásával a nemességtől kicsikart, névszerint tribunválasztási jogáról. Ezért a tribunusok által vád alá helyezve száműzetett; mire a traditio szerint mint tudjuk s már felebb is említettük, a haza ellenségeivel szövetségbe hozta és csak egyedül anyja könyörgésének engedett. Coriolan akár valódi, akár költött egyéniség, mindenesetre jellemzi a romai traditio irányát, hogy ő egyik kedvencz hőse, kinek nem csak szívtelenségét, de honárulását is szépítgeti, s nagyobb dicsőítéseül neki még azon felül költött, magokban teljesen lehetetlen, győzelmeket tulajdonít.

Másik kedvencz alakja a romai történeteknek L. Quinctius Cincinnatus. Ki nem emlékszik ezen férfiú nevére mély tisztelettel? Ki nem látja benne az egyszerű és igénytelen polgári erény mintáját? kit nem hatott meg azon jelenet midőn őt ekeszarvánál találja a senatus küldöttsége, mely őt dictatorrá neveztetéséről értesíti s a veszélyben forgó haza megmentésére felhívja? E sorok írója maga is nem rég állott azon helyen, nem messze a Vaticanától, mely állítólag e nagyszerűleg naiv jelenetnek színhelye volt, habár nem azon gyermekded hittel és lelkesedés-

sel, melylyel egy pár évtizeddel előbb lépett volna e „szent helyre“, mégis erőt vettek benne is az ifjúkori emlékezetek a történeti tanulmányok által ébresztett scepstisen. Mi már ezen jelenetet illeti, ez magában nem lehetetlen, de mégis erős gyanút támaszt annak hitelessége iránt, hogy ugyanaz három alkalommal iratik le; Dionysius által kétszer, 294-ben midőn Cincinnatus consullá választatik, és másodszor 296-ban midőn a dictatorságra hivatik meg. Cicero ugyanazt 315-re második dictatorsága idejére helyezi át, Niebuhr pedig (*Vorlesungen über römische Geschichte* 1-ső kötet 284. l.) Perizonius után említi, hogy ugyanezen jelenet Atilius Serranus dictátorrá választásakor ismét előfordul. Ezen ismétlések és chronologiai eltérések azonban még inkább elnézhetők, de azon hadi tettek, melyeket Cincinnatus rövid dictatorsága alatt véghez visz, merő lehetetlenségek. Az aequusok serege Grachus Cloelius vezér alatt az Algidus hegyen a romai hadat körülfogja és három nap óta mintegy fogva tartja. Az új dictator a városban minden fegyverfogható embert kirendel, hogy öt napra való eleséggel, és kiki tizenkét sánczkaróval induljon ki. Nap estén a dictator vezérsege alatt kiindulnak s a nagy teherrel hátukon már éjjélkor érnek a nyolcz órányi távolságu Algidusra. Itt körülveszik az ellenség táborát, melynek, minthogy maga is körülvette és fogva tartotta az első romai sereg táborát, igen nagy körülete lehetett; azt reggelig körülsánczolják és erősített karósövény-nyel bekerítik a nélkül, hogy az ellenség valamit észrevenne; csak nap virradtával látja magát két ellenség közt, kénytelen magát megadni s élete megkíméléscért könyörögni. Az aequusok leteszik fegyvereiket és felső ruháikat s így félig vetkezetten akasztófa alatt bocsáttatnak el. Grachus Cloelius és alvezérei lánczra verve Romába vitetnek a diadalmenetet diszitendők. Tizenhat nap mulva Cincinnatus a megmentett hazának visszaadja a reá bízott határtalan hatalmat. Így adja elő Livius a történeteket, melyek hogy ily módon nem történhettek, magában világos. Dionysius szokás szerint némelyekben eltérőleg írja le az eseményt. Hasonló manœuvre szinte Cincinnatusnak más alkalommal is tulajdonittatik 290-dik évben, szinte az Algidason egy romai hadat körülkerítő aequus sereg ellen, s még harmadszor is előfordul 311-ben, hol az ellenség vezére szinte Cloelius, a többi körülmények is ugyanazok, az ellenséges tábornak egy éjen történt s általa észre nem vett be-

kerítése, annak feltétel nélküli megadása, a vezérek fogsága s a sereg többi részének akasztófa vagy járomalaku faállvány alatt haza bocsátása. A különbség csak abban van, hogy ezen utóbbi esetben a színhely Ardea, és Cincinnatus helyett Geganius consul szerepel. Cincinnatus ezen hadi tetteinek és érdemeinek lehet talán némi történeti alapja is, de a sok mesés körülmény, melylyel fölcifrázták, azt teljesen elrejtik s az egész tradíciót a historiai kritika kénytelen regének tekinteni.

Mit a hagyományos történet Cincinnatus politicalai életéről beszél, több valószínűséggel bír, de fájdalom tiszteletünket és rokonszenvünket neve és emléke iránt tetemesen csökkenti. A romai történeteknek ezen részlete kevésbé ismeretes levén, egy kissé hoszasabbnak kell lennem ezen merésznek látszó állításomnak igazolása végett.

A nép tribunusai közül egyik, Terentilius Harsa 272-ben törvényjavaslattal lépett fel, mely szerint öt férfiú választatnék meg, oly megbizással, hogy törvényt hozzanak a consulok csaknem korlátlan hatalmának a plebs irányában megszorítására. Így adja elő Livius a törvényjavaslat czélzatát. Dionysius egy kissé eltérőleg azt mondja, hogy eddig írott törvények nem létezvén Romában, s az igazságszolgáltatás a consulok által csak szokásos törvények és többnyire önkényök szerint, s néha a plebejus felek megrövidítésével gyakoroltatván, Terentilius azt kívánta volna, hogy a választandó bizottmány írott törvénykönyvet készítsen, mely a consulok birói önkényének határt szabjon s a plebejusoknak törvény előtti jogegyenlőséget biztosítson. E szerint tehát Terentilius csak codificatiót kívánt volna, mi egy évtizeddel később a decemvirek által csakugyan meg is történt.

E törvényjavaslatot a patricius párt hevesen ellenezte, kik között tekintély által kitűnt Lucius Quinctius Cincinnatus, indulatossága által pedig ennek fia Caeso Quinctius. Ez ifju hevében határt és féket nem ismert s míg apja és idősebb pártfelei szóval, ő maga a patricius ifjuság élén tetteles erőszakkal gátolta a törvényjavaslat keresztülvitelét; a népgyülekezeteket fegyveres kézzel ő és társai több ízben szétverték, sőt a tribunosokat is megtámadták hivatalos működésükben, noha ezek személye sérthetetlen volt (*corpora sacrosancta*) a nép secessiója vagy a városból kivonulása után a patriciusok és plebejusok,

mint két ellenséges tábor között, létre jött, esküvel erősített békekötés feltételei szerint. Ezen kihágásai miatt Caeso Quinctius a tribunusok által vád alá helyezettett; pörének tárgyalása alatt fellépett ellene egy Volscius nevű tekintélyes plebejus azon váddal, hogy Caeso és czinkosai az utcán beteges testvérével találkozván, őt előbb szóval bántották, s midőn ez élesen válaszolt, halálig verték. Ez embertelenség híre még inkább felingerelte a nép haragját Caeso ellen; ez bűnösnek találtatott s elítéltetett; de ő be nem várva az ítéletet, ügyének eldöntése előtt hagyta el a várost és romai birtokot s önkéntes számkivetésbe ment. Utóbb a patriciusok és különösen a Quinctiusok nemzetsége számüzött barátjokat és rokonukat megboszulandók, Volscius, mint hamis tanu ellen vádat indítottak, azt állítván, hogy ennek testvére azon időben, midőn a kérdéses kihágás állítólag történt, betegsége miatt már ki sem járhatott, Caeso pedig ugyanakkor a városban nem, hanem táborban volt. A tribunusok Volsciust a patriciusok vádja ellen pártfogásuk alá vették és elítéltetését több évig meggátolták, de 296-ban Cincinnatus az aequusok elleni háború miatt dictatorrá választatván, dictatori kormány alatt pedig a tribunusok hatósága és joga megszűnvén s Roma alkotmánya mintegy felfüggesztve lévén, Cincinnatus a hadjárat szerencsés bevégezése után le nem tette előbb hivatalát, míg Volsciust dictatori hatalmánál fogva mint hamis tanút el nem ítélte s így fiáért annak vádolóján boszút nem állott. A Volscius ellen támasztott vád alapos volt-e vagy nem, most már el nem határozhatni, de azon körülmény, hogy elmarasztalását csak kivételes állapotban, a megsértett s megboszulandó fél atyjának korlátlan hatalma alatt lehetett keresztülvinni, Volscius ártatlansága mellett szól. Ez Cincinnatus politikai életének egyik vonása.

Caeso Quinctius számkivetésében sem tudott nyugodni s nem hagyott fel terveivel a fennálló romai alkotmány népszerűbb institutioi ellen. Erőszakos természeténél fogva ismét erőszakos eszközökhöz nyúlt. Ő és néhány számüzött társai, kik között lehettek az utolsó királyllyal együtt a városból kiüzött vagy önként kivándorolt családok tagjai is, szövetkeztek Appius Herdonius nevű tekintélyes sabin főnökkel, kit a királyi hatalom ígérésével kecsegtettek. Ennek vezérlete alatt magok mellé vevén még rabszolgákat s egyéb gyűlevész népet is, éjjel belopódtak Romába s ész-

revétlenül elfoglalták a Capitoliumot. Ez csak árulás által, Caeso patricius barátinak és rokoninak egyetértésével sikerülhetett s czélja hihetőleg reactionarius ellenforradalom volt. A nép megtudván a veszély hírét, a tribunusok s az egyik népszerűbb consul Valerius Publicola vezérlete alatt megtámadta a Capitoliumot s azt kemény harcz után bevette, mely csatában Valerius consul elesett. A bevétel után még életben maradt Herdonius és Caeso pártbeliek kivégeztettek, az előkelőbbek lefejeztetvén, a rab-szolgák pedig keresztre feszítettetvén.

Az elesett consul helyébe pótló választás útján Cincinnatus lépett. Miképen történhetett, hogy e fontos hivatal az épen legyőzött ellenforradalom indítójának atyjára ruháztatott csak úgy magyarázható, ha Schweglerrel feltesszük, hogy e rendkívüli pótló választás a plebs befolyása nélkül ment véghez. Fiának erőszakos ellenforradalmi terve meghiúsulván, ő consultársával C. Claudius-sal más törvényesebb színű ellenforradalmi tervet forralt, melynek részletei csak bővebb magyarázat után lennének érthetők, de Livius III. könyvében vagy Schwegler második kötetének 591—594 lapjain található. Czélja ezen tervnek is a népjogok, s különösen a tribunatus eltörlése volt. De a tribunusok által a veszélyre figyelmeztetett és felizgatott nép oly fenyegető állást vőn, hogy a senatus jónak látta mint közbenjáró fellépni s a consulokat tervökkel felhagyásra bírni. Cincinnatus a hivatalból kilépvén, ismét a magányélet körébe vonult, ekkor pedig hosszabb időre.

Két évtized folyt le s közben a decemvirek zajos és háborgós ideje mielőtt a közélet terén ismét Cincinnatussal találkozánk. 315-ben ismét nagy éhség és drágaság volt Romában; sokan a nép közül vízbe ölték magokat, hogy a kínosabb éhhalált megelőzzék. A hivatalos intézkedések késtek vagy sikertelenek voltak. Ekkor egy gazdag plebejus Spurius Maelius a maga költségén gabonát vétetett Etruriában s azt ingyen osztatta ki az éhező nép között. E jótékonyság gyanús volt a patriciatus előtt, benne népkegyvádaszatot, alatta királyságra törekvést láttak s a hazát veszélyben képzelvén, Cincinnatust ismét dictátornak választották, cz pedig maga mellé Servilius Ahalát Equitum magisternek nevezte. Éjjel elfoglalta a Capitoliumot s a városnak több erős pontjait, reggel a Forumon felütötte a curulis széket s Maeliust Ahala által maga elébe idéztette. Maelius vesztét előre látván, minthogy a dictator hatalma

ellen a tribunusok nem védhették, megjeleni vonakodott s a nép tömegében keresett menedéket. Ekkor Cincinnatus parancsára Servilius Ahala utána rohant s őt fegyverével keresztül döfte. Ezen tett az agg Cincinnatus és segédje Ahala részéről megengedjük hogy némi bátorságot mutat, s a patricius párt, sőt a történetírók őket ezért mint a haza megmentőit magasztalták, de úgy hiszem, hogy egy embernek csupa gyanuból, minden birói vizsgálat és ítélet nélküli meggyilkolása és pedig minden sürgető szükség nélkül, magasztalást sem politikai, sem erkölcsi szempontból nem érdemel, sőt mentséget is alig találhat. A mennyire oly régi dolgokról mai nap ítélhetni Cincinnatus ez alkalommal pártérdekből és szenvedélyből ártatlan vért ontatott. Egyébiránt, ha felteszszük is Maeliusról, hogy nagyravágyó terveket forralt, ő sem kitűnő államférfiú, sem hadvezér nem volt, mint voltak ő előtte Spurius Cassius és utána Manlius Capitolinus, kik hasonló gyanunak estek áldozatul, tehát a köztársaságra nézve igen veszedelmes ember nem lehetett. Alamizsnával nem szerézhetni erélyes és vállalkozó politikai pártot, ha egyéb igények és tehetségek nem járulnak hozzá. Ezt bizonyítja azon körülmény is, hogy a néptömeg melynek közepette menedéket keresett és védelmet remélt egyetlen ember általi megöletését nyugodtan nézte és tűrte. Cincinnatus eljárása mellett tehát a „periculum in mora“ mentségét sem lehet felhozni.

Hosszasabb lettem mint szándékom volt, tehát nem is folytatom tovább a példák idézését. Roszul esik és hálátlan munka eszményképeink homlokáról lerántani a fénykoszorút, mely képzelemünk előtt oly sokáig környezte. Különben is úgy hiszem, a mondottakból is kitűnik, hogy oly történeti elbeszélések, melyek lehetetienségekkel, ellenmondásokkal és lényeges eltérésekkel telvők, melyek hamisításában különféle érdekek, nemzeti büszkeség, családi hiúság, pártszenvédély kimutathatólag közremunkáltak, melynek irott forrásai vagy épen nem voltak, vagy oly gyérek és soványak, hogy azokból legfőlebb csak száraz csontváza kerülhetett ki a történeteknek, de nem oly eleven festések, részletes leírások és elbeszélések, minőket a romai történetírók a legrégibb időktől kezdve adnak, ily történeteket nem tekinthetünk a kritika bírósága előtt megállható hiteles historiának, noha nem tagadhatni, hogy lehetnek, sőt vannak is itt ott történeti elemei és al-

katrészei a tradíciónak, csakhogy a kritikai vegybontásnak nehezen fog sikerülni azokat tisztán előállítani. Ha tehát itt azon kérdés merül fel, hogy meddig terjed a romai történeteknek azon szaka, melytől a hitelességet meg kell tagadni, ezen kérdésre nehéz kielégítő feleletet adni, sőt talán lehetetlen. Ki volna képes a határvonalt kimutatni, melynél a mythosz megszűnik és a historia kezdődik? Míg egyrésről a mese kisebb ágai messze átnyulnak az egykoru történetírás korszakába is, kétségen kívül a historia gyökereinek gyengébb szálai a királyi korszak, sőt talán a Roma építése előtti idők mondáiban is elvannak rejtve a mesének gazdagon és sűrűn tenyésző gyoma vagy helyesebben mondva virágai alatt.

Sir George Lewis többször idézett munkájában a romai régi történetek hitelességéről, a kérdés alatti korszakot, melynek végpontjául Pyrrhus hadjáratát tekinti Roma ellen, következőleg osztja hat részre. 1. Itáliának őstörténete és őslakói. 2. Aeneasnak megérkezése és letelepedése. 3. Az Alba Longai királyság és Roma megalapítása. 4. A hét romai király korszaka (állítólag 244 év) 5. A romai köztársaság története a király kiűzetésétől Romának a gallok általi elfoglalása és felgyújtásáig (244-től 364-ig tehát 120 év). 6. A gall háborútól Pyrrhus beü téseig lefolyt idő (174-ig tehát épen egy század). Ezen hat korszakot Lewis két kötetes munkájában külön külön, részletesen, alaposan és szigoruan vizsgálja s úgy találja, hogy történeti jellemre, a mese és tény vegyületébeni arányra egymástól tetemesen különböznek, de ezen alapos tudománynyal és éles kritikai értelemmel vitt vizsgálatnak végeredménye még is csak az, hogy a voltaképen úgy nevezendő historiának kezdetét nem előbb mint a Pyrrhusféle háboruban találja fel. Így tehát, a mennyiben a romai chronológiát alapul vesszük, mintegy öt század esnék el Roma történetéből, ha pedig ezt a romai historicusokkal a trójai gyarmatig visszavittük, körülbelől egy évezred.

„A történetbuvár,“ ugymond Lewis, „hiában pazarolja fáradságát a romai történetek első századaira. E korszak története ha csupán festői leírások gyűjteményének tekintjük, több élvezettel és haszonnal olvashatók az eredeti írókban; új divatú átöltözés által csak veszthetnek, a régi művész képét a restauráló ecset csak elrontani, de javítani nem képes. Minden törekvés azokat

tiszta historiává átalakítani, conjecturalis kihagyások, toldások, változtatások és áthelyezések által, meddő és hasztalan munka. Azok a kik hivatást éreznek magokban a romai történetek terén munkálni, fáradságuknak méltóbb jutalmát fogják aratni, ha idejüket a Pyrrhus beütését követett korszak felderítésére fordítják. Még itt is hézagokat, bizonytalanságot és homályt találunk ugyan, de a történeti körrajz lényeges vonalai határozottabbak és tisztábbak, a történeti anyag bővebb és hitelesebb. Ezen téren a történetbuvár több sikerrel munkálhat, mintha hiú kísérletekre vesztegeti idejét és fáradságát megkülönböztetni mi mese és mi való az oly mondákban, minők Roma alapítása, Servius alkotmánya, Tarquin kiűzése, a Porsenaféle háború, a dictatorság és tribunatus eredete, a decemvirek törvényhozása, Veji ostroma, Roma elfoglalása a gallok által; sőt a Liciniusféle rogatiók és a samniták elleni háborúk is.“ (An Enquiry into the Credibility of the early Roman History, 2-dik kötet 556-dik lap).

Idéztem az angol tudós szigorú végítéletét, melylyel saját munkásságának eredménye fölött is pálczát tör, de azért nem vagyok hajlandó azt feltétlenül aláírni. Miként más ezen érdekes kérdéssel sokáig foglalkozott tudósok, kiki a maga kiválasztott irányában aligha túl nem ment a kellő határon. Igaz hogy csak Pyrrhus korában veszi kezdetét Romára nézve az egykoru történetírás a görög Timaeus munkájában, sőt a néhány évtizeddel későbbben élt első romai történetíró Fabius Pictor idejében is éltek emberek, kik jól visszaemlékezhettek a Pyrrhusféle háború eseményeire, de voltak kétségenkívül bővebb írásbeli feljegyzések és hivatalos okmányok is ez időből, sőt tudjuk, hogy még Cicero is olvasta Appius Claudius Coecus beszédjét, melyet ő mint vak agastyán a senatusban a Pyrrhussal kötendő békesség ellen tartott. De a régibb időkre nézve sem hiányoztak teljesen az írásbeli feljegyzések, mint a történeti források tárgyalásánál láttuk, kivált a gallok berontása utáni korból, s habár ezek pusztításai és Roma felgyújtása alkalmával a hivatalos feljegyzések nagy része megsemmisült is, fenmaradhatott azokból is valami a Manlius Capitolinus által vitézül megmentett Capitoliumban. E hivatalos évkönyvek és névlajstromok (Annales pontificum, Libri magistratuum, Fasti Consulares s. a. t.), nem szolgálhattak ugyan forrássaul oly bő, részletes és anecdotaszerű elbeszéléseknek és leírásoknak,

minőket a romai historicusok munkáiban találunk, de mégis azon egyszerű, durva és ritkaszájú alapszöveget képezhette, mire a traditio és költészet tarka virágait himezte. Így például a traditiónak azon részletei, melyek a romai alkotmányos viszonyok kifejlődésére vonatkoznak s e kifejlődésnek egyes stadiumait jelölik, kétségen kívül történeti alapon nyugszanak s azokat a romai történetek írójának s kutatójának elmellőzni, ignorálni nem szabad. Pedig Lewis, mint a fentebbi idézetből látjuk, ezeket is a mesék közé sorolja, melyek tanulmányozására időt és munkát fordítani nem érdemes. Nem akarom ugyan állítani, hogy a romai institutiók eredetének története minden körülményeikben historiai valóság gyanánt tekintendők. Servius Tullius akár rabszolganő fia akár Mastarna nevű etruszk guerilla-főnök volt, lehet hogy nem is létezett és csak bizonyos korszak, irány, politikai átalakulás személyesítése, de az még sem szenved kétséget, hogy a neki tulajdonított institutiók a köztársaság előtti és pedig az etruszk uralkodás korába helyezendők. A dictatorság vagy tribunatus behozatalakor állítólag tartott beszédek és vitatkozások kétségen kívül nem tisztán historiai tények, a decemvirek történeteiben sok részlet, különösen Appius Claudius és Virginia esete hihetőleg nagy részben költemény inkább mint valóság, de azért mégis a dictatorság és tribunatus behozatala, azoknak jogai és attributumai s a decemvirek törvényhozása kétségtelen historiai tények és a romai historiának lényeges kiegészítő részei.

De ideje, hogy általmenjek a fenforgó kérdésnek más oldalára, azon másodrendű kérdésre t. i., hogy a romai történetírók honnan vették azon bő, részletes, életteljes elbeszéléseket s leírásokat, melyek habár a történeti kritika szempontjából tekintve csekély vagy semmi értékkel nem bírnak is, művészi tekintetben annál nagyobb becsűek, melyekben sok századok óta az emberek miveltebbjei, melyekben a romaiak magok hittek és gyönyörködtek? Erről a külföldi tudósok véleményeit, hypothesiseit és vitáit a következő és utolsó cikkemben fogom előadni, s egyszersmind a kérdésnek Niebuhr előtti és utáni irodalmát ismertetni.

LUKÁCS MÓRICZ.

IRODALMI SZEMLE.

LEGUJABB ARCHAEOLOGIAI MOZGALMAK A HAZÁBAN ÉS A HAZÁN KIVÜL. — I. Kunhalmok. Épen tíz éve, hogy oly közös, mint élénk részvéttel, — mit közbevetőleg legyen mondva, nálunk nem egyedül a tárgy újdonsága ébresztett, — nyitattak meg az első kúnhalmok Érd helysége határában Fehérmegyében. A nálunk még akkor úttörő fáradság eredménye, ha meglepő nem volt is a szakemberre, ki körülbelül tisztában volt magával az iránt, mit várhat általában az ily, Worsaeet utánzó, műtétből: még sem tévesztette el jó hatását nagyban véve; sokan ugyan is csak most kezdék hinni, hogy megtalálva az út, melyen tovább haladva, a krónikások és más történetírók fáklájával kezünkben, sikerülni fog, a mi a föld felületén, a verőfényen nem sikerült: őseink sirhomályából fegyvereiket, házi eszközeiket, kézműtárgyaikat, vallási és népszokásaikat földeríthetni. A kedvezőbb társadalmi viszonyok, mik közt akkor az elforgácsolt erők is hamar megtalálták a közös nehézkedési súlypontot a vállvetett közremunkálásra, közel jövőben már valósulva látták egy magyar archaeologiai társulat tervét, mely keringésbe is jött. És igaz, ma már egy európai országot sem ismerünk ily egylet nélkül, de többet igen, hol fiókegyletek közt oszlik el az egy célra, a honisme terjesztésére szövetkezett erők munkaköre. A szép remények lassankint leáldoztak láthatárunkon, az archaeologiai társulat terve terv maradt, és a kúnhalmok síri csendjét egy ásonyom sem zavarta, míg Pados János a csurgói halmok megismertetésével fel nem elevenítette a régen felhagyott tárgyat egy akadémiai felolvasásban. Most ugyan azon férfiú Varsányi János mérnök, ki az érdi kúnhalmok és a fehérvári királysírok felásatásánál a technikai munkálatok ügyvezetésével és a rajzok pontos és tanulságos előállításával egyaránt lekötölte maga iránt a tudomány-ság barátait, műútjából levélben értesít, hogy a vasküti határban felt kúnhalmokat nagy fáradságot és pontos ügyeletet igénylő, de hajlamának élvet is nyújtó munka után fölmerte és azok topographiai rajzát a hely

szinén bevégezte. Kétséggkívül ily topographiai rajz első alapja minden további tudományos czélú felásatásnak; és mi legalább több, a kedélyt igen leverő tapasztalás után igen hajlandók vagyunk minden egyéb időlen fűrgeséget egyenesen csak vaktában való turkálásnak, hogy ne mondjuk, koporsódulásnak bélyegezni. De becsesek e rajztervek még akkor is, ha minden további kutatás egyelőre elmarad is, kivált nálunk, hol az időnek kell oly sokat megérlelnie. Tudjuk a földmívelés már rendszerinti hivatásánál fogva a térfoglalásra van utalva és mindenha az egyengetésre törekszik; azért itt legelőt szeg fel és erdőt írt, ott dombot hord el és völgyet tölt fel vele, és így már könnyű is lesz elhítni magunkkal, hogy a szántóvas által elterített kunhalom bizonyosan több, mint a még fennlévő s a föld színén még kimagasló. De éppen ez utóbbiakat is, — vendég legyen a hazában, a ki nem látná, — egy hatalmas új ellenség fenyegeti, a korigényelt határok tagosítása; a legelők és erdők, hol ez emlékek még csaknem egyedül csonkítlan megmaradhattak, eke, borona alá jönnek s néhány év alatt, mint a mohácsi csatárok sírgödrének, „kő sem mutatja helyét.“ De ime a topographiai rajz vezérfonalán még századok múlva is biztosan fellelhetők, talán csak felső jelköveiktől megfosztva, de a mélységben bizonyosan éppen megtartva rendszeres alkotásuk egésze szerint. És így már azért is felette kívánatos, hogy ily topographiai tervek mint helyirati, a határterület plasticáját okmányozó segédeszközök a magánosok kezéből a megyei levéltárakba, vagy mint az öseinkről amugy sem maradt feliratos márvány és ércz emlékek helyettesei még illőbb helyre, a magyar akademia kéziratárába kerüljenek, a beváltásra fordítandó költsék már csekélysége miatt sem jöhetvén tekintetbe.

A nemzet a nagy Széchenyiek példáján buzdulva, törvényhozásilag rendelkezvén, fejedelmi fényüzéssel sietett palotát rakni tudományos kincsei számára; hetenkint özönlik a nép minden rétegeit képviselő közönség a magyar nemzeti muzeum fényes termeibe és bámulva áll meg a világhódító nagy rómaiaktól ránk maradt roppant terhű kőkoporsók és feliratos köemlékek előtt már a kapuboltozatok alatt; fent a hamvedrek összeszámolásában megbódul és újra kezdi az olvasás háládatlan munkáját; a bronzból öntött bálványok a római pogány vallásos szertartás minden eszközeit rendre megtanulja ismerni; minden téglatöredékről a fegyverben jártas de egyszersmind ipariügyes legionak, mely e földet megszállva tartotta, a rányomott név- és számbélyegét olvassa le; egy nagy-lelkű országnagy ajándékából ezenekint már most szekrényezve látja a nagy belbecsi éremgyűjtemény ritkábbnál ritkább példányait; a királyság fényes korából eredő, a török és tatár vérkereszttségét fölvert fegyverek végig szemfárasztó hosszu sorban a falon; gyöngytől aranytól meredező bársony csótárok, elefántesont nyergék közepén foglalnak helyet, széltől a szent ügyért lobogott zászlók váltják fel egymást; majd a kincstárban halmokba rakva a drágakövek és ékszeres az oligarchia keleti fényüzéséről tesznek tanuságot; de mindez, mi nemzeti, mi sajátja a magyarnak csak szent Istvántól kezdve, kis ezüst érmek alakjában kezd csak szólni kedélyéhez. És mégis épülve mindenben, érdekelve minden által, a

mit látott, lép ki az utolsó terem küszöbén a honfi, de homlokán egy mély merengést kifejező vonást látsz, melyből azt olvasod: hát a magyar tulajdonképi archaeologia tárgyai hol rejtvék, hogy azokat még tudósaink fel nem fedezték; a mit bámultam, mind a classikai romai nép vagy a magyar királyság kora veszi igénybe tulajdonául, hol vannak hát a honfoglalás nagy munkája korából, mire mindezen dicsőségek csak mint már meglevő alapra épülhettek, hol vannak, mondja, e pogány korunk emlékei, ha ama hátra nyilazó világhírű íjászoktól eredő egy nyilbegyet, ha azoktól, kik lóháton tartották még államalapító tanácskozmányaikat, egy nyeregpickelyt sem tudtak felmutatni? — A k u n h a l m o k b a n. Ezek a kincsgödrök, ott keresendők fel e nemes ércz erei; a kiaknázási eszköz egy szerény ohajtás — az a r c h a e o l o g i a i t á r s u l a t.

(II. A q u i n c u m és m a r a d v á n y a i.) Az iskolai programmok mint csupán alkalmi irodalmi művek, már mint ilyenek magában véve, de a példányok korlátozottabb száma miatt is, szűkebb forgalmi térnek örvendenek, innen van, hogy az archaeolog előtt legalább rendszerinti tartalmukat tekintve, nagy részben ismeretlenek maradnak. Miután a ben-
 czések soproni főgymnasiumának 1854. programja a tudomány érzékeny veszteségére korán elhunyt V i d á k Ö z s é b t ő l igen sikerült cikket hozott Sopron városáról, az idén alhoz méltón csatlakozik a budai kath. gymnasium évkönyve, hasonnemű dolgozatával F i c k e r H e n r i k tollából: Aquincum és maradványai (német nyelven). Szerző mindenek előtt a helynév különböző alakját sorozza elő, mint azt a régi íróknál főlemlitve találjuk; mindannyit mérlegezve, a feliratokban állandóan előforduló „AQ“ rövidítésének leginkább megfelelő A q u i n c u m mellett nyilatkozik, úgy azonban, hogy ezt is aquae quinque származékának, mit az Aquicaldenses, Septimontium és Quinquenium példája nyelvellenesnek bizonyít, azért nem ismeri el, és helyesen, mert összetett számneveknél, a számjelentő mindig elül állt. Mint szélföldi, a birodalom nagy határán létező hely jelentékeny őrsereget igénylő is volt Aquincum, s bár mint sz. mondja, közvetlen bizonyítékot nem birunk, de hihető, hogy a II. legionak állomáshelye volt (sz. nem ismerte, de nem is ismerhette műve kidolgozásakor a még fel nem fedezett, most is kiadatlan óbudai feliratot, mely szerint a Flórián téren most is épen tartott fürdők t h e r m a e m a j o r e s, és pedig l e g i o n i s II-ae neveztetnek; ha ezt tudja vala, bizonyosan bátrabban is nyilatkozik). Mikor nyerte el a római gyarmatváros (colonia) vagy ön kormányzási helyhatóság (municipium) jogát, azt ismét csak hozzávetőleg és a már ismert feliratokra támaszkodva, határozza meg, a mivel mindaddig be is kell értnünk, míg a tudománynak sikerül e részben eldöntőbb bizonyítékok birtokába jutni. Tovább menve, lelkismeretes méltánylással említi szerző azon tudós férfiakat, kik Aquincumot helyiratilag vizsgálatuk és tudós szorgalmuk tárgyává tették, B o n f i n t ő l kezdve a jelenig. Mindezek vívmánya azt látszik bizonyítani szerző szerint, hogy délfelé a császárfürdőig, északra pedig az úgynevezett Krempel malomig a gyárszigetet beletudva, terjedt el A q u i n c u m. Nagy előszeretettel tárgyalja szerző a talált és fen

levő régiségeket átaljában, de főleg az építészeti maradványokat; a vízvezetőt, melynek romjai a laicus figyelmét is felrázzák az északnak fekvő puszkaporos malomtól egészen a volt selyemfonódáig terjedő maradványokban, azután a gyárszigeten felásott fürdőket; és ez utóbbiaknak, mint itt értjük, egész cyclusára lehetne következtetni, úgy hogy aránylag a felfedezett helyiségek az egésznek igen csekély részét tennék, mi csak örvendetes; legalább marad az utódoknak is mit fölfedezni; de különös, hogy e szerint a Florián téren levő fürdő, bár kisebb, mégis a thermae majores nevet vívta ki magának. A föliratok közül az újabb korban ismereni tanultakat, különösen a Sz.-Endrei utczában lelt fogadmányi oltárokat: Mitras, a megtérő szerencse Fortuna redux és Arimeniusnak szenteltetket említi. Vonatkozással Mitrás tiszteletére kiemeli, hogy éppen Magyar- és Erdélyország kiválólag gazdagok e nemű emlékekben, és ebben kezet fogunk mi is szerzővel; de hogy Hammer és utána Köppen (Jahrb. d. Lit. XXIV. Anzeigbl. 1.) lett volna első, ki e körülményre felhívta a tudósok figyelmét, azt részünkről, kik az ide vágó irodalmi terményeket már jó időtől fogva összekerestük, alá nem írhatnók. Még igen zavart nézetek uralkodtak magában Németországban a Mitrás emlékeken állandóan előforduló bikáról, úgy hogy midőn mások Taurocathapsiáról (a szinkörben körülhajszolt, kifárasztott és szarvaiknál fogva földhöz sújtott bikákról így nevezve, melyeknek eladott husából begyűlt összegéből a döghalálba esett terhes asszonyok ápolattak betegségeikben), vagy éppen Europa, a phoeniciai királyi szűz, Jupiter által történt elragadásáról álmodoztak: az 1787 Erdélyben talált Mitrás emléke magyarázása közben, már akkor Bartalis Antal a tévúton járókat kedélyesen megczáfolja és annak igen helyes értelmezését adja „Ortus et occasus imperii romanorum in Dacia Posonii 1787.“ 8. 60 az emléket rézmetszetben közölven. Mászt részt Fickernek saját érdemül rójuk fel, hogy az Ahriman oltárán létező feliratról szólván, miután annak négy különböző kéz által készült másolatai Bécsbe küldettek, és egyikének sem adatott hitel, hanem még a nemz. museum igazgatóságától egy kefelenyomat (Bürsten-Abklatsch), a mit parányiságom vett eszközésbe, kéretett fel, de még ennek birtokában sem ereszkedett a „Leo“ szó értelmezésébe senki a központi választmány jelentése nyomán: ő egész szerénységgel, de igazsággal emlékeztet, hogy a Mitrás tiszteletnél, mely egészben rokon Ahriman tiszteletével (a két felirat is, mi jellemző, Ó-budán csak néhány arasznyi távolságban találattott egymástól), az oroszlány nevével a beavatás negyedik fokával diszkeskedők éltek. Onálláságának még más igen tiszteletparancsoló jelét adja szerző, midőn bár maga is kész mindent felmutatni, a mit Aquincum hajdani dicsőségére felmutathatni, a Kiss Ferencz birtokában levő pénz-sulymértékkel összefüggésben az Aquincumban létezett pénzverő intézetet (Tudománytár 1839. 197, 1.) el nem fogadja, s különösen Kiss Ferencz értekezése két támpontját ássa alá; wert ugymond, Aquincum a Notitia dignitatum-ban nem kerül elő mint pénzverdével ellátott hely, mi tehát az érnek ellen, melyeknek helyjegye „AQS“ vagy „AQP“ s a melyek Aquileja ellen Aquincumnak tulajdonittatnak, már ma

gában is nyomos bizonyíték levén, hozzá járul még, hogy mivel e helyjeggyel bélyegezett érmek egymástól különböznek metszésre, veretve és a képletek élességére; még épen nem lehet következtetni, hogy azok egy részét Aquincumnak úgy mint Aquilejanak lehetne egyformán vindícalni, mert hiszen a különböző bélyegző (Prägestock) is okozhatta azt, egy és azon helyen. Nem több védvet kíván látni szerző azon feliratban, melyre Kiss hivatkozik, mely bár Ó-Budán találtatott és egy numularius-t említ, de épen nem határozhatja el a kérdést. A numularius, pusztán állva, mint a jelen esetben, tehát nem numularius officinator, vagy numularius officinarum, csak közönséges pénzváltót jelenthet; (szerintem) ki nek boltja van (cambio di valuta) hol pénz nemeket cserél; de föltéve, hogy az illető pénzverő intézeti hivatalnok volt, lehetett másutt az, és fogadmányát mégis kő által Aquincumban teljesíthette. Mindezzel azonban magát a pénzsúly-mérték valódiságát illetetlen hagyja szerző és annak csak Aquincumra leendő alkalmazását nem akarja megengedni; de e kis furfangos emléket tudtommal Mommsen úr is jól megnézte, fog-e jól is nyilatkozni róla? azt majd azon nagy munka fogja csak megmutatni, melyet tervezve, hazánkat is meglátogatta. — Általában véve ez igen becses értekezésből örömmel tapasztaljuk, hogy Ó-Budának classicus talaja szerzőben egy új tisztelőt és mi ő benne egy szakavatott, független nézetű, saját tanulmányán álló ügybarátot nyertünk, ki mostani tevékenysége helyén magát tájékozva, hazánk fővárosának ókori multját vázlatban adja által növendékeinek saját tanterme édes emlékeül. A fiatal sarjadék, hiszszük, okulva fogja azt, és pedig növekedő kedvvel átlapozni, de a budai program, dióhéjában foglalva a forrásmunkák elágazó és szétszórt részleteit, helyet fog találni a szakférfiu könyvpolczán is annál inkább, mert fejtegetései körébe vonta a legujabb fölfedezéseket, midőn a régieket újra összefüggő bírálat alá veszi; azontúl pedig még elég élesen kijelöli a legsürgetősb teendőket, ezek közt fölhelyen: Aquincumnak egy fekráját. Jó hogy értekező tanár nem tudja, a mit mi tudunk, hogy ez eszme foganatosítására magokat elszánt ügybarátok egy nagylelkű magyar mágnás ezer forintnyi ajánlatától vadatlanul elűtettek; legalább ez sem szegi szárnyát munkakedvének jövőre is.

PAUR IVÁN.

PRINZ EUGEN VON SAVOYEN. Nach den handschriftlichen Quellen der kaiserlichen Archive von Alfred Arneth. Mit Portraits und Schlachtplänen. Erster Band. 1663—1707. Wien, 1858. Druck und Verlag der typogr. literar.-artist. Anstalt. 8-adrétb. XIII és 494 l.

Szerző, ki 1853-ban megjelent munkájáról: „Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Stahremberg“ dicséretesen ismeretes, s ki előtt, mint az ausztriai külügyi miniszterium egyik tisztviselője előtt Bécs gazdag levéltárai, köztük a hadi s a „Haus-, Hof- und Staatsarchiv“ készséggel megnyitlak, jelen könyvével lényeges szolgálatot tett az újabb magyar történetírás barátainak is. Arneth úrnak teljes igaza van, állit-

ván : hogy Eugen eddigi életirásai roppant tévedésekkel telvék ; s hogy tekintélyét gonoszúl kiaknázza az irodalom csürhe népe, mely saját nyomorúságos gyártmányait Eugen levelei képében árulgatta. A tévedéseket mi illeti, azoktól még Mauvillon munkája : *„Histoire du Prince François Eugène de Savoie, Amsterdam et Leipzig, 1750, 5. k.”* is hemzseg. Eugennek a múlt században megjelent életirásai közül ez a legjobb, és szerző mégis, például, nem tudja, hogy 1689-ben hol tartózkodott a herceg; szerinte Turinban volt az udvarnál, alkudozás végett, pedig valósággal Leopold soraiban küzdött a Rajnánál, s Mainz ostrománál meg is sebesítettet. Amaz állveleket mi illeti, azok — számra majdnem hatszáz — *„Sammlung der hinterlassenen politischen Schriften des Prinzen Eugen von Savoyen“* czim alatt 1811-ben bocsátattak közre, s minthogy Kausler Ferencz württembergi ezredesnek 1838-ban megjelent könyve : *„Das Leben des Prinzen Eugen von Savoyen, hauptsächlich aus dem mitlirischen Gesichtspunkte“* majdnem kirekesztőleg ana levélgyűjteményen alapszik, nem tagadhatni, hogy az 1811-ben Sartori által elvetett magokból dögleletes anyarozs még napjainkban is csirázott ki. Arnetli úr munkája elégre gyökeresen fogja kiirtani a ragályt, s ezt fődermül tudjuk be munkájának; másodérmül a haladást, melyet az compositiúi tekintetben, ha Stahremberg biographiájához mérjük, bőségesen tanúsít. A nagyobb, a nemesb izlésű férfiú, nemesb izlésű életíróra is talált.

Eugen Ferencz 1663. october 18 án született Párisban. Atyja Eugen Mórícz, Tamás Ferencznek a savoye-carignani hercegi ház oldalága alapítójának második fia volt, Bourbon Máriától; anyja Mancini Olympia, a versaillesi udvarnál mindenható Mazarin bibornoknak unokahúga, hajadon korában az akkor még gyermek-ifjú XIV. Lajos imádottja, s utóbb is több éveken át kegyencze, s mint ilyes, ha nem a fejedelemsnek, legalább udvarának urnője. Történt pedig, hogy de la Vallière hercegné fellépésével a lángoló szerelmet határtalan gyűlölet váltotta fel, s 1680-ban az akkor már özvegyiségre jutott Olympia legalább is a bastilleba kerül, ha nem sikerül neki még idején Brüsszelbe menekülni. Vagyonát rég elpazarlotta; elsőszülött fiáról az atyai nagyanya gondoskodott, a többiek, köztök az akkor tizenhét éves Eugen, szegénységük miatt igen alárendelt szerepet viseltek az udvarnál. A mi Bourbon Mária soissons-i urodalmiból még a családnál volt, az a legidősbik testvért illette; az ifjabbak, ha vagyonra szert akartak tenni, hadi szolgálatra vagy az oltárára voltak utalva.

Eugen hajlamai a hadipálya felé vonzák vala, de Lajos király, külsőségek után ítélvén, őt gyenge testalkatánál fogva az egyház szolgálatára alkalmasabbnak vélte. Versaillesban csak ha papi ruhába bújtatták, jelenhetett meg a gyermek, s a király őt *„petit abbénak“* szokta nem minden gúny nélkül nevezgetni. Midőn a tizenhét éves ifjú, kinek Vauban barátja Sauveur volt a geometriában oktatója, s ki a latin irodalom termékei között első sorba nagy Sándor életírását Curtiustól helyezte, a neki szánt egyházi méltóságokért köszönetet mondott Lajosnak s tisz-

tül kívánt neveztetni valamely ezrednél, kérelme visszautasított kiméletlenül. Az évek óta elfojtott bosszú most lobbót vetett Eugen lelkében, s megesküdött, mondják, hogy bucsut mond Franciaországnak, s hogy oda csak fegyverrel kezében fog visszatérni. Annyi bizonyos, hogy ezen eskü szellemében járt el mindenha, hogy Lajost és dynastiáját szívének szívéből gyűlölte halálaiglan. „A mi házunknak, — ír á ötven évvel utóbb, 1731. július 18-án III. Károly Emanuel sardiniai királynak — a savoyei háznak legveszedelmesebb ellensége a francia királyi család.”

A herceg egyik testvérbátyja, Lajos, ausztriai szolgálatban állott, mint dragonyos ezredes; ausztriai szolgálatba lépett Eugen is, midőn egy részről magát a francia király által elutasítva, s más részről a vaskvári béke befolyásával a török háború megújulását bizonyosnak látta. A mily kiméletlen, sőt nyers volt irányában Lajos, oly nyájasnak mutatkozott Leopold, ki némi elégtétellel vette, hogy a versaillesi udvar kitűnő egyéniségei közül többen hozzá folyamodnak, s ki a Lajossal kötött béke felbomlásának esetére méltán kíváncsi volt. 1683. július 7-én Petronell-nél látta a még nem egészen húsz éves Eugen, lothringeni Károly vezérlete alatt első ízben a harc és háború kábitó fényét és szörnységeit; testvérbátyját itt taposták el a tatár lovak patkói, ő maga itt tüntette ki első ízben ifjú bátorságát: Bécs felmentése s az 1683-diki hadjárat befejezése után a Kufstein dragonyosok ezredesévé nevezetett. Működését az 1684. és 1685-diki hadviselésben, Buda visszafoglalásának alkalmával, mikor az első seb dicsőségében is részesült, a harsányi ütközetben, s az 1688-diki hadjáratban, névszerint Nádorfehérvár kivívásakor, melynek falai alatt másodízben megsebesített, Röder bádeni tábornok hitelesen írta le néhány évvel ezelőtt közrebocsátott munkájában, mely Lajos bádeni örögrónak, Eugen hadimesterének fényes tetteit a bécsi és calsrui levéltárak irományainak alapján; s minthogy a herceg hadipályájának ezen szakát Arneth is érinti Starhemberg Guidó felebb idézett életrajzában; jelen könyv újat keveset nyújt ez évekre nézve. Annál gazdagabb új adatokban s az ismeretes adatok szabatossabb összeállításában a következő időszak, 1689—1696, melyet Eugen már mint altábornagy és lovassági vezér, XIV. Lajos ellen a Rajnánál és Olaszországban töltött. 1691-ben itt Maximilián Emanuel bajor választó fejedeleme mellett Carata volt a fővezér.

„Az ausztriai ház politikája — írja Arneth — mindenha üdvösnök látta, Olaszország előkelőbb családainak tagjait szolgálatába fűzni, s magának ama tartományokban általuk befolyást biztosítani. De még más cél is éretett el egyszersmind: a dynastia ez úton többrendbeli szellemi erőt is gyűjtött maga körül; a tizenhetedik században a császári hadak élén a tudományosság kivált olasz tisztek által volt képviselve. Hogy sok helyett csak néhányat említsek, ide irom a Montecuccoli, Piccolomini, Veterani neveket; az idegen nemesség annál inkább tódult a császári hadak sorai közé, mert a belföldi csak a tizenhetedik század két végtizedében kezdett nagyobb buzgalommal a hadi szolgálat felkarolásához látni. Még

1678-ban ekkép nyilatkozott Michieli, a velencei követ : „Németország nemességének színe nem akar hadi szolgálatot vállalni. E miatt ezen nemzetnél gyakran idegenek kezében vannak a legfőbb tisztségek. A német egy részről grávis és lassú, más részről büszkeségében lenézi a szolgálatot, szereti a nyugalmat, s az étkezésben és az italok izletességében keresi a kéjt. Törekvése arra van irányozva, hogy hivatala legyen az udvarnál vagy azon tartományokban, melyekbe kebeleztve vannak urodalmi. Miért is az ezredek és tábornokok jövedelmes tisztei nagyból idegeneknek jutottak, kik tömegesen ide tódulván, ezen fényes állomásokat buzgalommal keresték, könnyen el is kapták, s dúsgazdagokká váltak általuk.“

„Hasonló indokok eszközölhették, hogy Antonio Carafa, főfő nápolyi család ivadéka, császári szolgálatba állott. Katona volt ugyan, de Leopold őt mégis kivált alkudozásokra használta. Ügyességénél fogva főleg ilyesmire bírt képességgel : mint katona jelentékenysége nélkülű szerepet viselt mindenha. Neve azonban irtózatossá hírességre tett szert azon kegyetlenség által, melylyel Magyarországon egy talán valóságos, talán csak képzelt összeesküvés nyomait kutatta, s visszaélván a nyert teljhatalommal, bé nem bizonyított büntetésekre vérengző büntetést mért. Mindamellett csalódnánk, ha Carafában vasjellemű férfit, zordon vad harczost, egy második Albát gyanítanánk. Ő mindössze csak ravasz, furfangos ügyviselő volt katonaköpenyegben, kinek síma külseje érzéketlen sőt kegyetlen lelkületet takart vala. De hol s mikor ezen gonosz tulajdonai szűkebb korlátok közé szorítottak, ott és akkor igen hasznavehetővé vált, s nem tagadhatni, hogy közbenjárása Erdélynek békés hódolatát tetemesen előmozdította. Ügyviteli derekasságának köszönhetette, hogy Rabatta halála után császári főhadi biztossá neveztetett.“

Carafa igen hasznosan szolgálhatja ügyünket, — írta Eugen 1691. április 28-án Viktor Amadeus savoyei hercegnek — de ha kívánságainak nem tétetik elég, nálanál inkább nagyobb kárt senki sem tehet nekünk. Ez volt az ok, melynél fogva Eugen is azon volt ; hogy a bajor választó fejedelem főparancsnoksága alatt Carafa vezérelje a császári hadakat. De a hercegnek csakhamar bőséges alkalmá volt, sajnálnia, hogy ezélt ért törekvésében. Épen a legfőbb hadi tulajdonok nem voltak a nápolyiban feltalálhatók : a nagyobb viszonyok által meg állhatása, az eltökélés s a kivitel bátorsága. Ezen hiányok következtében a szövetséges fegyverek ez évi működése Catinatnak, a franczia hadvezérnek hasznára fordult. „Táborunkban páratlan zavar és páratlan rendtelenség uralkodik, — írta 1691. szeptember 29-én Carmagnolából bécsi biztossának Eugen, — s én nem hiszem, hogy kevésbé katona ember, mint a mi főbiztossunk, s olyatén, ki a háborút még nálanál is kevésbé érti, létezhessek.“ A megvetés, melylyel Eugen iránta viseltetett, bosszuállásra gyulasztotta az olaszt. A közlegénység kicsapongásainak fékezésére súlyos rendeletek hozattak, de azokat Carafa főleg vagy épen kirekesztőleg Eugen embe-reire alkalmazá. A herceg, mint a Kuefstein-dragonosok ezrede, egyik emberét visszakövetelte, hogy törvényt önmaga lásson reá. Mert a kegyel-

mezési jognál, a legnagyobb kiváltságnál fogva, melylyel akkor az ezredék parancsnokai bírtak, őket egymagokat illette az embereik felett hozott ítélet végrehajtása vagy törlesztése. De a Carafa által a per vitelével megbízott auditor vonakodott a dragonyost kiadni; az ítélet végrehajtatott, az elmarasztott közvitéz kivégeztetett. Eugen oly véleményben levén, hogy az ezredeknél a fenyték csak az ezredek korlátlan s a tábornokoktól független tekintélye által tartathatik fenn, és személyében az ezredek parancsnokainak jogát sértve látván, szárnysegéde által azt üzenté az auditornak: hogy ezentúl lovászait fogja hozzá küldeni, kik őt bottal oktassák mesterségére, ha azt még nem tanulta meg eddiglen. Az auditor helyett Carafa válaszolt, ráüzenvén Eugenre, hogy ő, a herceg, is köteles engedelmességre íranta, a fővezér iránt; s hatalmának tanúsításul fő hadi biztosi minőségében Eugent hétről hétre, hónapról hónapra várakoztatta, midőn ez pénzeit követelé vala. Ekkor kinyilatkoztatta a herceg, hogy semmi áron sem fog többé Carafa alatt szolgálni, hogy kész inkább a császár szolgálatából kilépni; 1691. november 3-án pedig figyelmeztette bécsi meghittjeit, hogy annak, bizony, rossz hatása leszen, ha Carafa úgy viseli magát az olasz földön, mint magát Magyarországon viselte volt. Leopold Carafát visszahíttá, s képességéhez illőbb tért akarván nyitni számára, őt követül küldte a szentszékhöz, de a tábornok még nem érkezett Rómába, midőn életének véget vetett a halál.

Eugen 1692-ben tábornagygyá, 1694-ben Olaszországban a császári hadak fővezérévé nevezetett, de Viktor Amadeus kétszínűsége miatt működése nem volt eredménydús, minő máskülönbösen valószínűleg leendett volna. Annál dicsőbbnek mutatkozott reá nézve az 1697-diki hadjárat Magyarországon, melynek diadalt pontja, a zentai ütközet, egyike a XVII-dik század legfényesebb csatáinak. Starhemberg Guidónak is része levén az 1697. szeptember 11-ének dicsőségében, Arneth úr e helyett azoknak ismételtesre szorítkozik, melyek az imént nevezett tábornok életírásából, Magyarország történeté-nek V-dik kötetébe is általmentek; de hadd álljon itt pótlásul a jutalomnak is felemlítése, melyet Eugen Magyarország királyának kezéből vett vala. A herceg még 1690-ben házat vett magának Bécsben a Himmelpfort-utczában, néhány évvel utóbb ezen háznak helyén nagyszerű palota emelkedett, melybe jelenleg a pénzügyi miniszterium van szállásolva. 1693-ban a városon kívül is palota építéséhez fogott, mely 'Belvedere' név alatt most mindenki előtt ismeretes, s Eugen aesthetikai ízlését fényesen tanúsítja. Jövendőjét a herceg ekkor már az ausztriai birodalom jövendőjével összeforrasztotta; 1698-ban a császártól, mint magyar királytól, az ország délszaki részében nagyszerű urodalmat nyert ajándécul. Leopold ugyanis a Siklós-hoz tartozó jószágokat azon tábornokainak adományozta, kik az illető országrésznek a törököktől visszafoglalásában dicséretesen működtek. Capara kilenczven ezer, Veterani özegeye hetvenezer, Eugen nyolczvanezer forintra becsült jószágokkal ajándékoztattak meg: Baranyavár, Bellye s még tizenegy kisebb helység és huszonegy puszta évenként ötezer forintnál többlet jövedelmeztek Eugennek. Szintén 1698-ban

nyolczvanötezer forintért Csepel szigetét vásárolta a herczeg Heissler Donát tábornagy özvegyétől. I. Ferdinád a XVI-dik század közepe felé a Salm-Eck grófoknak adományozta a szigetet. Gerlach István evangélikus lelkész, ki Maximilián követét a portánál, Ungnad Dávidot, 1573-ban Konstantinápolyba kísérte, ezen évi június 23-án Ráczevére érkezvén, naplójába jegyezte: „Ráczeve nagy és hosszú mezőváros, adóz mind a töröknek mind a Salm-Eck grófoknak; lakosai magyarok, kik jobbára kálvinisták és rácok, ezeknek szépen festett egyházuk van. Ezen mezővárosban nagy országos vásárok tartatnak, melyeket a bécsi kereskedők is szoktak meglátogatni, kik gyermekeiket rendszeren ideküldik a magyar nyelv megtanulása végett.“ Száz évvel utóbb a török uralkodás s a majdnem szünet nélküli háborúk következtetésében lakatlan pusztához hasonlított a századokon át virágzásnak örvendett sziget; tulajdonosai az Eszterházak, 1659-ben negyvenkétezer ötszáz forintért adták el Heisslernek. Csepelhez akkoron, mint napjainkban, a Budán alól a Dunaparton egy mérföld hosszában elnyúló promontoriumi urodalom is tartozott, s Eugen ennek birtokát annál többre becsülte, mert 1686-ban Budának visszafoglalásakor éppen ez volt a színhely, melyen a huszonhárom éves ifjú nem hervadó babért fűzött halantékai körül. Most, mint Bel Mátyás írva hagyta, mindent elkövetett, hogy műveltséget és jólétet oltson az ugar földbe; s a rokonszeny, melyet mindenha Magyarország ügyei iránt tanúsított; első sorban ugyan humanitásának, de egyszersmind azon körülménynek tulajdonítandó, hogy idejekorán helyet fogott az ország földesurai között.

A spanyol öröködési háború kitörése után 1701—2-ben Eugent ismét Olaszországban találjuk, mint a császári hadak fővezérét. Arneth úr az eddig rejtekben tartott levéltári kincsek felhasználásával s azonfelül művészi kézzel eseteli az eseményeket a carpii ütközetttől a luzzairai csatáig. Ezt Ebergényi, Deák Pál és Davia ezredek merész száguldozása követte, kik kétszáz huszárral és harmincz német lovassal Parmán s Piacenzán át a Póhoz siettek, melyen számos kereskedő hajók és a komp elfoglalása után által is keltek. Páviában azon ürtgy alatt, hogy nyomukban van az egész császári sereg, tetemes pénzüszletet csikartak ki. Aztán a dúsgazdag Certosát sereztették és útvokat Majlandnak vevén, itt a kapuöröket megszalasztották, s éljent kiáltván Leopoldnak, szigorú rendben Lombardia fővárosába lovagoltak. A spanyol hatóságok és Fülöp király hívei mármár távozók voltak, de a csekély lovászosztály természetesen csak rövid ideig mulatozhatott Majlandban. A vártán talált fegyverekkel s a kapukulcsokkal ismét tovább költözött. Az Adda, Oglio és Mincio folyókon át, october 3-án egyetlenegy ember vesztesége nélkül Ostigliába visszaérkezett.

1703-nak végén s 1704-nek elején most már a főhadi tanács elnöke Eugen, Pozsonyban volt, mint a császári hadaknak Magyarországon és Erdélyben fővezére. A könyv ezen része értékes adalékokat nyújt a Rákóczy-mozgalmak történetirójának. Károlyi Sándort, ha önéletírása majdan megfogott jelenni, az általa ecseteltől különbözőnek lá-

tandja szerző, ki véleményem szerint téved, midőn értelmiség dolgában Bercsényit Rákóczinak elébe teszi. Az 1704-diki nyáron ismét a Rajnánál találkozunk Eugennel, honnan seregével a francia hadakat Bajorországba követte, s itt augusztus 13-án Marlborough társaságában fényes győzelmet vett a francziákon és szövetségeseiken; az ütközet nemcsak vérengző volt de következményekben is gazdag; az angolok tudnivalóképen blenheiminek mondják egy szomszéd helység neve után, melynek elfoglalása berekesztette a nagy nap művét.

A könyvnek még hátralevő része Eugen kormányzói intézkedéseit Bajorországban, s az 1705—7-diki évek hadi eseményeit mind Magyarországon mind az olasz tartományokban tárgyalja, részletesebben az utóbbiakéit, mert Eugen, bádeni Lajos halála óta a császári hadak generalissimusa és német birodalmi fővezér, közvetlenül Olaszországban működött, s mint I. Józsefnek helytartója Majlandban, Lombardiának s az akkor hozzá tartozott részeknek közkormányát is vitte. A munka ezen fejezetei is nagyából Eugen irományainak alapján készültek, s a bécsi cabinetnek és általában I. Leopold s I. József monarchiájának gépezetét, úgy ennek fő mozgatóit jellemzetes világításban látatják az olvasóval. — Jelen kötetet még három fogja követni; a magyar történetvizsgáló élénk érdekekkel néz elejébe.

Sz. L.

MA BIOGRAPHIE. PAR P. J. DE BÉRANGER.

A 'Revue de deux Mondes' egyik ez évi füzetében, Montégut Emil ismerteti Bérangernek halála után megjelent önéletírását. Szabad legyen a figyelemreméltó cikket rövid kivonathan közlenem.

Béranger halála után megjelent emlékiratai alig változtatnak valamit a képen, melyet életében róla alkotánk, nem csak hogy semmit e kép körvonalából ki nem törülnek, de alig adnak hozzá valami új vonást, valami új árnyalatot. E csinos könyv hű tükre azon Bérangernek, kit régóta ismerünk; e 250 lap mindenike új tanubizonyosság-levele azon csodás tartózkodásnak, eszélynak, szerénységnek, s egyszerűságmind ügyességnek, mely jellemében volt, mert Béranger itt is módot talált, hogy csak önmagáról beszéljen s önmagáról is lehető legkevésőbbet. Nem akar compromittálni semkit s ebben tökéletesen célt is ér.

Azoknak, kik e könyvben politikai hatása kulcsát remélik föltalálni, mindjárt az első lapon megmondja, hogy csalódní fognak, mert ő csak néző volt; s a mit tett, annak leírását azokra bizza, kik az utolsó harmincz év történeteit kutatván, az események halmazában történetesen az ő nevére is rá fognak bukkanni. Ime, egy tollvonással a politikai szerep árnyba' vissza tolva! De ha vallomásokat, leleplezéseket nem nyújt is, legalább politikai társalgások emlékeit ohajtánók könyvében találni; — hasztalan; Béranger hallgatni szokott, ha jól nem mondhat; mindenkít, még X. Károlyt is jóakaró optimismus szemüvegén szereti nézni — s így a mi kíváncsiságunkat ingerelhetné és kielégíthetné, elmés politikai szikrák, mardosó élczek, sötét emlékek, mind távol maradtak könyvétől.

Kárpótlásul a közélet embere helyett a magánembert egész teljességében fogjuk tán találni a könyvben? Oh! ti nem ismeritek Béranger-t, ha ezt várjátok. Az önéletírás csak 1831-ig terjed s a magányba vonult, de ott mindenektől keresett költő utolsó éveiről merőben hallgat az írás. Lamartinet, Chateaubriand-t, Lamenna is-t szeretnők látni a mint e csöndes rejtekben megjelennek, — szó sincs rólok. Ime a költő aggkora egy második tollvonással — mely a „Fin“ szót oly korán irtale — eltörölve szemeink elől.

Fenmarad az ifjuság. Azonban itt sem igen pazar a nyilatkozatokban, s nem igen közlékeny. Új adatokat, a már ismerteken kívül alig nyújt. Mondhatnók egyedül serdülő kora s fejlődési időszaka, a miről valóban új és ismeretlen dolgokat találunk, kétszeresen érdekesekeket az által, mert itt találjuk meg a feleletet azon kérdésre: a polgári osztály vagy a nép személyesítője-e Béranger; mindkettőé, s könyve első száz lapjáról megtanulhatjuk, hogy neveltetése s élete első viszonyai, fejlődése körülményei szükségképp tették őt azzá, a mi lön, ama két osztály csodás vegyületű képviselőjévé.

De ezen kívül ifjuságából is alig találunk valami olyat, mit érdekessége miatt leginkább keresnénk. Egyszer kétszer, futólag szól azon mámoros elragadtatásokról, melyek pedig oly nagy szerepet játszanak az ifjukorban, s melyek alól — saját vallomása szerint — ő sem volt kivéve. Azt értjük, hogy önbecsülésből a futó érzelmek részletezésével nem időzhet, — de volt életében egy hajlam, mely szívében fontos helyet foglalt el, mely őt első ifjusága óta legkésőbb koráig kísértte, melyet nemzetsége- s emelkedettségénél fogva szégyelnie nem lehet, rejtegetni nincs oka, melyet mindenki ismert s melynek önéletírásában örök emléket állítani, mondhatnók: kötelessége lett volna. Miért bizza mégis másokra, barátokra vagy idegenekre, vagy tán éppen roszakarókra, hogy azon érzelméről és viszonyról beszéljenek, mely neki a „jó öreg szerető“ czimű csodaszép énekét sugallta? miért nem mutatja be e nemes barátját a közönségnek, hogy a halhatatlanságból és népszerűségből igazságosan megosztózzék vele? Ezer ok szól a mellett, hogy e nőt meg kell vala ismertetnie; tartozott ennek azzal, hogy az utókor e tiszta képet a könnyelműbb és kaczérabb Lisettekkel és Fretillonokkal össze ne zavarja, meg kell vala adnia ennek az irodalom előtt is azon helyet, mit élete történetében elfoglalt. Oly érzelem, mely a 19 éves kortól 75 éves korig tart, nagyobb befolyásu a szívre, jellemre, elmére, mintsem egy önéletírásban mellőzhető volna. Frère Judit kisasszony (ez neve) Béranger élettörténetének középpontját képezé, a szükölködő, bátortalan, névtelen ifjút ő biztatta, oktatta, segítette; a hires, nagynevű aggnak kit a küzdelem elfárasztott, egyedüliségét édesíteni, az élet egyformaságát elhordozni segített. És mi említés van róla az egész könyvben? Bizony alig több a semminél, egyikét merőben érdektelen apróság. Pedig mit nyert Béranger e tartózkodás által? Tolla, mely oly ügyes, élénk, a részletezésben páratlan, — e nemes barátnőről oly eredeti és szép képet nyújthatott volna, mely méltó helyet foglalt vala el a költők barátnői sorában.

Igy Béranger módját találta, hogy önéletrajzába ne szóljon se ifjuságáról, se öregségéről, se politikai, se házi életéről. Ügyes számítás, — félénkség, tartózkodás-e ez? nem merjük elhatározni; de ha a kimélytelenség hiba, ily határig vive a kimély (discretio) is oly nemleges erény, hogy azt senkinek nem ohajtjuk, legkevésbé annak, ki a közönségre nézve érdekes életének emlékiratait hagyja hátra örökségül.

Említettük, hogy a könyv első száz lapja, mely Béranger gyermekkoráról szól s fejlődése történetét foglalja magában, nem csak legérdekesebb, de a legértelmesebb és legtanulságosabb is. Egyebek közt az „ancien regime“ korából érdekes alakok vázlatait találja itt az olvasó, melyek az író naiv előadása által csaknem élökké válnak újra s azon — sokak előtt tán váratlan — tanúságot nyújtják, hogy a republicanus és democrata Béranger a régi Franciaországnak igen sokat köszön, a mi jellemében tiszteletre méltó. Bérangerben sok van a régi Franciaországból, több mint ő maga gondolta s ha neki mondják, elhitte volna. Oly világ közepett nevedett, melyet a megelőző korhoz kegyeletes emlékek ezer kapcsolai kötöttek, melynek eszméi ellentétben álltak érületével s szokásaival, mely Voltaire szavaira esküdt, azonban misére járt, mely democratia után esengett, azonban nemesi előítéletekkel, rokonszenvekkel volt tele. A régi korbéli francia társadalomhoz tartozónak s tényleg a társadalom kiegészítő részének tekinté magát, azért parvenu-k nem is igen voltak, mert ha valaki sorsán felül emelkedett, csak helyét változtatá; ellenben az ujkori francia úgy nézi magát, mint a ki csak akkor lép a társadalomba, ha helyet vív ki abban magának, Béranger, jelleme s kedélye által egészen a régi Franciaország gyermeke, s ez neki csak dicséretére válhatik.

Az életrajz ez első felének egy gyönyörű episodját lehetlen hallgatással mellőzni, bár Béranger életétől tulajdonképen távol áll s alig függ össze azzal, mindazáltal az irodalom köszönettel tartozik a kodályos öregnek, hogy e kis történetnek néhány lapot szentelt. Jary anyó története ez, — mit a magyar közönséggel meg fogok ismertetni. E gyors menetű, valódisággal és mélységgel teljes elbeszélés a legszebb dolgok egyike, a mik valaha Béranger tollából folytak, s Jeanne la Rousse és a vén csavargó mellett bátran helyet foglalhat.

A könyv utolsó 150 lapja távol van az előbbieik érdekességétől. Ugyszolva „személytelen“ emlékeket foglal magában, — nem oly dolgokat, mikben az író részt vett, csak némely olyanokat, a mik mellett néző volt. Még legkülönösebb ezek között az 1814-beli események leírása. A szövetségesek bevonulása meglepte s bámulással töltötte el a nemzetet, s csaknem harag és felindulás nélkül, hideg közönnnyel nézte az idegenek hadsorait, — mindenki a váratlan esemény magyarázatát kérdezte s azt: hova lett a császár? E sajátságos tétlen s szenvedőleges helyzetet mesterileg írja le Béranger, ki a császár iránti bámulata daczára nem tartózkodik megvallani: „ha a császár akkor minden lélekben és minden szívben olvashat vala, átlátta volna nagy hibáját mire épen lángesze s hatalma ragadta: mert elzárta a népet a szabad vélemény-

nyilvánítástól is, s így semmivé tette azon elveket melyeket a 89-ki forradalom fölemelt. Ebből következett a nép érzelmeinek, eszméinek, részvétének azon elzsibbadása, teljes elalvása, mi természetünkben fekszik, mint fellobbanó hirtelenségünk egyensúlyozó tulsága.“

Béranger azt is kimagyarázza könyvében, miért volt ő kezdettől fogva oly keseredett ellensége a restaurationnak. Utolsó énekeiről írott sorainkban (lásd a Szemle IV. füzetét) szoltunk már erről is, itt ismét megerősödünk abban a meggyőződésben, hogy ő a Bourbonokat legfőbbként azért gyűlölte, mert Bourbonok voltak. Gyűlölete igazságtalanságra is ragadja néha, különösen Angoulême hercegnő, a szerencsétlen királyi szülők szerencsétlen leánya iránt. Szemére veti, hogy nem viseltetett szeretettel azon nemzet iránt, mely apját és anyját vérpadra hurboltozta, s melyről gyermekkorra első benyomásai csak kegyetlen és vadképeket mutatnak szegénynek. Ha XVIII. Lajost rosz szívű s romlott kedélyű embernek festi, abban igaza van, de a Bourbon család többi tagja iránt, az igazság és emberiség nevében mondjuk, büneik mellett is kiméletesb lehetett volna.

Napoleon iránti bámulatát nem igyekszik eltítkolni. Brumaire 18-ának hangosan tapsol; élethosszig tartó consulságot szavaz; a császárság alatt ha nem is a rendszernek, de a nagy embernek s diadalmas hősnek örömmel hozza a koszorút. Bizonyos tekintetben ellenségeinek nem a köztársaság, hanem a császár ellenségeit tekinti s kora szereplőit gyakran nem elveik, hanem a két restauratio s a száznapi magoktartása szerint ítéli meg. Ismertünk királpártiakat, kik monarchicusabbak voltak a királynál; némely perczben azt mernők mondani: Béranger inkább napoleonista mint maga Napoleon.

Az ítéletek, miket Béranger akár politikai, akár irodalmi kortársairól mond, többnyire kedvezők. Inkább szeret hallgatni s egészen mellőzni valakit, mint megróni. Mintha azt akarná, hogy halála után is mindenki jó barátságban maradjon. Azért dicséretei gyakran üresek s jelentéktelenek, így pl. Vigny, Dumas, Sainte Beuve fölii nyilatkozatai, miket szükségtelennek tartunk egyenként idézni, de el nem hallgathatjuk csodálkozásunkat miért szól valaki s jelesen Béranger, általában valamit egy vagy más kortársáról, ha semmi jellemzetest nem tud vagy nem akar mondani föléle?

A költészetről sokkal kevesebbet beszél, mint költőtől várhatnók, azonban ezt nincs okunk megbánni, mert valahányszor irodalmi tárgyban véleményt mond, vagy közhelyet ismétel, vagy elűt az igazság mellett. Pedig izlése van, de csak a kis dolgokban; finom érzékű a részletek iránt, kevésbé szerencsés az egész felfogásában.

SZÁSZ KÁROLY.

ROMA

RÉGI TÖRTÉNETEINEK

HITELESSÉGE ÉS EREDETE.

III. *)

TUDOMÁNYOS HARCZ ÉS HÁBORU.

. . . . Certant et adhuc sub iudice lis est
Horatius.

Többen, kik a történeti kritikának ujabbkori szigorú eljárásáról Ó-Roma történetei irányában csak felületes tudomást szereztek, ezen kétkedő és tagadó irányt csak Niebuhrnak tulajdonítják, benne személyesítik vagy legalább őt tekintik e kritikai hadjárat első megindítójának. E sorok írója hasonló véleményen volt, mielőtt e kérdéssel tüzetesen foglalkozott, annak literatúrájával közelebbről megismerkedett volna. Tévedésben voltunk mindnyájan, kik ezt hittük: „Vixere fortes ante Agamemnona.”

Jacobus Perizonius a XVII. század második felében élt németalföldi tudós volt az első, ki Amsterdamban 1685-ik évben kiadott „Animadversiones historicae” című munkájában a magasabb kritika szempontjából fogta fel a romai történeteket. Előtte is volt ugyan egy pár író ki a romai őstörténetek egyik vagy másik részletét kritikailag taglalta, mint például Cluver Fű-

*) Az I. és II. részt lásd az ötödik füzetben.

löp (*Italia antiqua*, Lugd. Bat. 1624.) és Gronov Jakab (*Dissertatio de origine Romuli*, Lugd. Bat. 1684.); de ezek vagy igen kis térre szorították vizsgálataikat vagy tapintat és helyes ítélet nélkül jártak el; Gronov például az általa kétségbe vont tradíciónak helyébe nem kevésbé alaptalan és képtelen hypothesiszt állít. Több észszel s élesebb ítélettel bírálta meg egy francia philologus Bochart az Aeneas féle mondát (Sam. Bocharti de quaestione, num Aeneas unquam fuerit in Italia, epistola ad V. Cl. de Segrais, Hamb. 1672), mire azonban egy másik tudós Ryck Tódor (*Dissertatio de primis Italiae colonis et Aeneae adventu* 1684.) igen élesen felelt s munkájában, mely nagy olvasottságot, de a józan kritika teljes hiányát mutatja, mindent, mit a régi historicusokban Italiának őstörténeteiről olvasott, nem csak Aeneas letelepedését, de Janus uralkodását és Hercules átvonulását is történeti tényeknek tekinti. Ezen csak egyes részletekre szorítkozó és rosszul sikerült kritikai kísérletek után lépett fel Perizonius említett munkájával, mely tele van alapos és finom észrevételekkel. Míg ő előtte oly nagyhirű tudósok is mint a két Scaliger a régi írók állításait vakhittel fogadták, úgy szólván behunyt szemmel olvasták, Perizonius ezeknek minden adatait éles szemmel és előítélet nélkül vizsgálat alá vette ily szempontokból, ha hihető és lehető-e, ha nem áll-e ellentétben saját magával, ugyanazon vagy más írónak egyéb állításaival? Ily modorban tárgyalta a romai régi történetek több vitás pontjait, s a régi historicusok gondatlanságainak és ellenmondásainak felmutatásával a hitelők iránti vakbizodalmat első megrendítette. Ő benne támadt legelőször azon gondolat is, hogy Roma régi történeteinek anyaga talán énekekből keletkezhett, miképen a zsidó nemzet történetei, mit Niebuhr maga is elismer és neki annál inkább érdemül tulajdonít, mert Perizonius, mint hollandi, saját hazájában, a hol ilyes nemzeti dalok nem léteznek, erre példát nem talált, mint például egy dán tudós találhatott volna az Edda énekeiben és Saxo Grammaticusnak ily énekekből meritett historiájában. Perizonius azonban kortársaira csekély hatást gyakorolt és kritikai iránya helyeslést és viszhangot nem idézett elő. Az említett munka kevés idő múlván feledésbe sülyedt, sőt maga is, talán tudós társainak korholásai miatt elkedvetlenedve (kik nézeteiben hihetőleg tudományos haeresist láttak), később némileg eltért útjáról, s némely

Dissertatióiban és Oratióiban (De historica Romuli et romanae urbis origine és De fide historiarum contra Pyrrhonismum historicum 1702) maga egy Cluver, egy Bochart túlzott scepticismusa ellen nyilatkozik és például Romulus existenciáját, tetteinek és viszontagságainak lényeges részét, mint történeti tényeket védi, s ilyeneknek tekintetni kívánja, ha a mesés részletek és a későbbi kor toldásai eltávolíttatnak. De ezen reconstitúción, mely hihe-tőleg szellemének természetes irányával, talán saját meggyőződésével ellenkezett, és melyre csak külső viszonyok és befolyások szoríthatták, szerencsés nem volt. Niebuhr sok méltánylással szól róla, azt mondván, hogy elméje előítéletektől ment, philologiai tudománya roppant s ő egy szóval historiai lángész vala.

Niebuhrnak másik előpostája és hirdetője volt Giambattista Vico, a tizenhét század első felében élt, eredeti és meglepő eszmékben gazdag és igen genialis olasz író, kinek munkái azonban a homályos, zavart és bonyolodott előadás és nehézkes írásmód miatt nem igen élvezhetők. Ő sokat homályosan sejtett, mit későbbi tudósok buvárkodása teljesebb világra hozott, így például Wolfnak nyomozásait Homer iránt és Niebuhr eszméit a romai történetekre nézve Vico mintegy anticipálta „Principj della scienza nuova dintorno alla comune natura delle nazioni” czimű munkájában, melyben hasonló és rokon eszmék itt ott elszórva találhatók. Vico és Niebuhr leginkább két pontban érintkeznek. Először abban, hogy amaz úgy mint ez Roma régi történetének mythicus jellemét felismerte: „A régi népeknek,” ugymond Vico „a természet és szükség által parancsolta szokásuk volt gondolataikat költői jellemelekben kifejezni (disporre per caratteri poetici). Ily jellemelekben fejeztek ki bizonyos fogalmakat és eszméket. Az ok, miért éltek ezen költői és mythicus kifejezésmóddal az volt, mert azon őskorban a népek gondolataikat más nyelven nem bírták nyilvánítani. A régi mondakorszak hősei Aeneas, Evander, Romulus, Romának többi királyai mind olyan költői jellemelek, testté vált általános eszmék vagy fogalmak. Így például Romulusban a város és állam megalapításának eszméje testesült meg, s ezért is minden politikai institutiók alapjai tőle származtattak, Numának tulajdonított az isteni tiszteletre vonatkozó minden törvény és rendszabály behozatala s így tovább.” Ily módon igyekszik Vico a régi mondák eredetét megmagyarázni, azon meg-

győződésből indulván ki: „hogyminden hagyomány, mely valamely népnél magát hosszabb ideig fentartja, egy vagy más köztudomáson és közhiten nyugvó igazságnak kifolyása és testesülése.“ Egy részét az ó-romai mondáknak Vico a görögöktől származtatja. Szerinte ezek görög koholmányok s a romaiak azokat elsajátították. Több helyen azt állítja, de részletesebb indoklás nélkül, hogy a romai régi historia „a görög mythoszok mintájára költött historiai Mythologia.“ Látni fogjuk, hogy ezen pontban is egy másik német tudós, Schlegel Ágoston Vilmosnak nézetét anticipálta.

A másik pont, melyben Vico Niebuhrral találkozik az hogy ő is a traditiótól nagyban eltérő restructióját kísérti meg a romai alkotmány történetének. Ő belső okokból azon meggyőződést merítette, hogy a romai alkotmány és a romai jogviszonyok fejlődése egészen más volt, mint a minőnek azt a hagyományos történet leírja; azt állítja hogy a későbbi romaiak csak homályos emlékezetét és zavart fogalmát bírták a régi alkotmányviszonyoknak. E meggyőződésének alapján és „legyőzhetetlen metaphysikai kritika erejénél fogva“ mint szokott homályos és csak félig érthető nyelvén mondja, újra construálja a romai alkotmány történetét. Sajátságos hypothesiseket állít fel a régi alkotmány és jogviszonyok külön külön stadiumaira nézve, melyek nagyobb részt meg nem állhatnak; itt is, mint egyáltalában Vico minden irataiban, genialis ötletek és finom észrevételek egybe vannak keverve a legalaptalanabb sejtelmekkel és furcsánál furcsább állításokkal; mihez járulván a homályos és metaphysikai abstractiók fellegeiben úszó nyelv és előadás, az irataiban elszórt arany szemek kikaparása nem csekély munkába kerül és kevés élvezettel jár.

Merészebb és nagyobb hatást gyakorolt úttörő volt Beaufort. Ismerjük mindnyájan a tizenharmadik századnak kétkedő, tagadó, sőt tetteleg is romboló szellemét, mely a fennálló s legmélyebb gyökeret vert hatalmak és tekintélyek ellen is fordult, tehát a historia gyenge oldalait sem hagyta bántatlanul. A historiai scepticismusnak első megtámadásai Roma hagyományos történetei felé irányoztattak. Az első kísérletet ez irányban Pouilly tette. ki a párisi Académie des Inscriptions Mémoire-jeiben egy általa 1822-ben felolvasott értekezést tett közzé. „Roma első négy századai történetének bizonytalansága felett“ (Dissert. sur l'incertitude

de l'histoire des quatre premiers siècles de Rome), melyben a kérdést csak általánosságban tárgyalja, a nélkül hogy mélyebb és részletesebb fejtegetésbe bocsátkoznék; mire Abbé Sallier még felületesebb és gyengébb czáfolatokat közlött, ugyanazon Academia Mémoire-jeiben megjelent három Discoursban Roma első négy századai történetének bizonyossága (?) mellett szólalván fel (Disc. sur la certitude de l'hist. des quatre premiers siècles de Rome). Pouilly első gyenge kísérletét messzire maga mögött hagyta s a maga nemében igen jeles, figyelmet gerjesztő dolgozat Beaufortnak, egy sokáig Angliában tartózkodott francia menekültnek értekezése Roma öt első századai történetének bizonytalanságáról (Dissertation sur l'incertitude des cinq premiers siècles de l'histoire romaine 1738), melynek velejét utóbb rövidbben összevonta a romai köztársaságról irt historiai nagyobb munkájának előszavában. Beaufort kritikája rendszeres, világos, és meggyőző. Dolgozata két részre oszlik. Az elsőben a romai tradíciónak forrásait és alapjait vizsgálja s kimutatja, hogy azoknak teljes hijával van, s hogy ennél fogva a régi annalisták nem is voltak képesek a legjobb akarat mellett a lefolyt századok hiteles historiáját megírni. A második részben át megy a hagyományos historia tartalmára s az elbeszélt tények lehetetlenségét és ellenmondásait mutatván ki, azon eredményre jut, hogy a romai historia öt első százada hitelt teljességgel nem érdemel. De ezen negativ eredménnyel Beaufort megelégszik. Roma régi történeteinek reconstitúcióját meg sem kísérti s azon kérdésbe sem bocsátkozik, hogy a hamis és koholt adatoknak mellőzése után mi marad történeti tény gyanánt. Niebuhr és Schwegler szemére vetik, hogy csak rontani tudott, építeni nem.

Beaufort dolgozata nagy és maradandó hatással volt tudós és nem tudós kortársaira. Ő századának szellemével egy úton, egy irányban járt, annak úgy szólván folyamával úszott, azon kívül kritikai rendszere helyes és világos, előadása könnyen érthető és csinos, nézetei józanok, észrevételei találók és elmések. Ily kedvező viszonyok közt s ily ajánló tulajdonok mellett természetes, hogy oly hamar el nem felejtetett s önmaga ellen fordulni nem kényszerítettetett mint Perizonius, a ki századának vert utairól eltért, sőt annak folyama ellen úszni törekedett, és hogy nem ignoráltatott saját kortársai által mint Vico, kinek genialis elmeszikrái homályos előadásának

sűrű fellegei mögött észrevétlenül eltűntek. Beaufort nézetei befolyást gyakoroltak az utána következő történetírókra; Hook, Ferguson és Levesque, Roma történeteit írván, munkáikban ugyanazon nyomon járnak mint ő; más részről többen czáfolólag is léptek fel ellene és követői ellen, mint Sax, Nachtigall, Rambach, Beck, Larcher.

A mondottakból látjuk, hogy a fenforgó kérdésnek már Niebuhr előtt is csak nem két század óta gazdag literatúrája volt, s hogy a romai hagyományos historia, mint Patroclus holtteste felett, már kemény harczok folytak. De ennek megemlítése ne vétessék úgy, mintha legtávolabbról is szándékom volna a nagy tudomány és mély belátású férfiúnak tudományos érdemeit kisebbíteni vagy épen őt plagiummal vádolni. Már említettem, mily méltányos elismeréssel szólt Niebuhr Perizonius érdemeiről. Beaufort értekezését csak saját munkája nagyobb részének bevégezése után olvasta, Vico eszméiről pedig még későbbben, mások figyelmeztetésére, szerzett tudomást. De ha nem lett volna is így (min azonban kételkedni semmi okunk s jogunk nincsen), Niebuhr érdemkoszorujából egy levelkét sem veszítene mégis. A plagiumrólí vádakkal a költészet terén is legujabban német szomszédainknál nevetséges visszaélések történtek; azok s a prioritás körüli heves viták a tudományos kérdésekben még kevesebb tekintetet érdemelnek. Az első eszme megfogalmazása gyakran csak egy szerencsés véletlen szüleménye, annak tovább fejlesztése, életre alkalmazása, gyümölcsöztetése, ha nagyobb nem, de bizonyosan nem kisebb érdem a feltalálásnál. Ismeretes azon furcsa anecdotá (se non è vero è ben trovato) mely szerint széngáz által felemelt női szoknya ébresztette az első eszmét a léghajózás lehetősége iránt. Kisebb lesz-e azért azon jövőendőbeli tudósnak érdeme, ki valamikor fel fogja találni, akár tudományos combináció útján, akár ismét egy szerencsés véletlen által figyelmeztetve, a léghajók biztos kormányozhatásának módját, az első találmányt ekkép gyakorlati használatra alkalmazandó. A gőz mozgató ereje feltalálójának neve és emléke kétségen kívül hálát és tiszteletet érdemel, de nem kevésbé azon későbbi tudósoké is, kik a feltalált erőt mindig nagyobb és nagyobb körben az élet gyakorlati céljaira felhasználhatóvá tették, s ez által oly roppant változásokat idéztek elő az élet minden viszonyaiban, a minőket mai nap látunk és tapasztalunk.

Ugyanez áll a tudományok minden szakaira nézve. Nem egy nap és nem egy kéz műve akármely tudománynak alapjaiból felépítése, az számos egyéni erőnek századokig folytatott közremunkálását kívánja és teljesen bevégezettnek soha sem tekintendő. Egyik valamely szerencsés eszmét vet oda, melynek tovább fejlesztésére s alkalmazására azonban vagy nem képes vagy nem hajlandó, vagy ha azt megkísérli is, elődolgozatok hiánya miatt kielégítő eredményhez nem jut. Más vagy többen az eszmét felfogják, de inkább kutatásra mint alkotásra birván hivatással, az anyaggyűjtésre fordítják fáradságos de hasznos munkásságukat. Mások tért készítenek a leendő tudományos építménynek, egyengetvén a földet, kiirtván az utban álló fákat és bokrokat, sőt lerontván a dűledező régi épületeket is. Végre jő egy alkotó szellem, mely az egybegyűjtött anyagokból s az előkészített téren felépíti a tudomány nagyszerű alkotványát. „Monumentum aere perennius.“ De ezzel a munka még nincsen teljesen bevégezve. Jönnek mások, kik az új épületben hibákat fedeznek fel, s azok kiigazítását sürgetik, vagy magok tetteleg hozzáfognak, s egymásután addig toldják foldják, rontják bontják, míg végre az egykor annyira bámult épület összedől (az ércznél tartósabb emlékek sem tartanak örökké), s vagy annak anyagaiból új kezek új épületet raknak, vagy épen más téren új anyaggyűjtéshez fognak. Ez a tudományok történetének közönséges folyama. Kár tehát a tudomány országában fellette nagy súlyt helyezni az elsőségre és felsőbbiségre; az eszmék tulajdoni joga nem csak egyet, de többeket illet : azt kinek elméjében először támadtak, de mindazokat is kik mindig tovább és tovább fejlesztik. A mennyiben a tudomány művelése érdem és hasznos munkásság, a tudomány napszámosa, ki az építésre szükséges anyagokat gyűjti, szintoly tiszteletreméltó mint az alkotó elme mely azokból rendszereket szerkeszt össze. Ne magasztaljuk az egyiket a másiknak rovására, ne nézzük le, ne ócsároljuk az újat mert régi tekintélyekkel ellenkezésben van, vagy az általok lera-kott alapon tovább épít, s ne legyünk hálátlanok a régi iránt, mert elmés és merész ellenzője és czáfolója támadt, vagy ügyesebb követője, a ki homályos sejtelmeket teljesebben kifejti, világosabban és meggyőzőbb modorban indokolja. Becsüljük mindenkiben a munkás szorgalmat, a lelkiimeretes törekvést, ítéljük ítélőtehetségünk szerint az actákból, de ne higyük se magunk se másoknak csal-

hatatlanságában. Miben ma hiszünk, azt a jövő század talán tévedésnek fogja tekinteni, s mit ma tudományos haeresisnek nézünk, talán egy későbbi kor hitágazatává fog válni.

Ezeket nem magam érdekében mondom, sem a kritikának irányombani lefegyverzésére. Én magamat sem a tudományos úttörők, sem az anyaggyűjtők, sem az építők, sem a rombolók közé nem számítom. Van azonban még egy más, ha úgy tetszik alárendelt osztálya a tudományok körül munkálkodóknak, irodalmi dilettansok, touristák a tudomány országában, kik a tudománynak hol egy hol más tartományát nem annyira tudományos czél mint élvezet kedvéért bejárván, valamely tárgy által vonzódva, érdekelte érezik magokat, azzal közelebbről megismerkednek, azt minden oldalról és különböző álláspontokról szemügyre veszik, részrehajlás és elfogultság nélkül vizsgálják és, ha épen alkalom kínálkozik és türelmes hallgató akad, hazatért utasok módjára egyszerű, érthető társalgási nyelven, néhol talán kissé áradozó csevegéssel, elmondják a mit láttak, hallottak, tanultak és tapasztaltak. A tudomány méheinek nem nevezhetők mert nem szállanak illatos virágokra s nem is mindig édes méz az a mit szednek, de úgy hiszem a herék közé sem számítandók. Van-e némi haszon és köszönet munkásságukban, arról mások ítéljenek.

Bocsánatot kérve ezen feleslegesnek látszó kitérésért, mely itt talán még sem áll egészen helyén kívül, mert azzal álláspontomat kívántam kijelelni, felfogom ismét tárgyamnak elejtett fonalát.

Említettett hogy Beaufort kritikája nagy hatással volt kortársaira, hogy követőket és ellenzőket talált. De ezen hatás általános nem volt. Nem csak hogy sok czáfolói támadtak mint felebb említettem, mi magában hatás jele, de voltak a XVIII. századnak több írói, kik a romai történeteket tárgyalván, Beaufort nézeteit tekintetbe nem vették. Ilyen volt például Rollin, kinek nevét el nem hallgathatom; mindazért, mert terjedelmes, 16 kötetű munkája (*Histoire romaine depuis la fondation de Rome jusqu'à la bataille d'Actium 1739—49*). nem csak a maga korában, de a folyó század első tizedeiben is az olvasó közönségnél világszerte nagy népszerűséggel bírt, mind némi kegyeletből említem meg nevét és munkáját, mert ez előtt közel három évtizeddel belőle meritettem a romai historia körüli első részletesb ismereteimet, az ő idézetei által ismerkedtem meg a romai történet forrásaival s ösztönöz-

tettem azoknak is, nevezetesen Dionysiusnak, Plutarchnak és Liviusnak olvasására, szóval én Rollin historiájára ma is úgy emlékezem vissza mint a legmulatságosabb, legérdekesebb, legtanulságosabb olvasmányra. Munkáját gyermekkorom óta nem láttam, de ha most annak olvasására visszatérni időm volna, alkalmasint én is aláírnám Niebuhr és Schweigler ítéletét róla, mely benne a szorgalmat, jóakaratot és becsületes irányt elismervén, azt mégis minden önállóság és kritika nélkül a régi írók munkáiból összetoldott mozaiknak tekintik.

A hol a romai történet irodalmáról van szó, említetlenül nem szabad hagyni két nagy nevet, Machiavellit és Montesquieu-t, noha szorosan ide nem tartoznak, mert a romai történeteket nem a historiai kritika, hanem csupán a politika szempontjából tekintették. A nevezett két író két század választja el egymástól. Machiavelli a XVI. század első felében élt, irt és szerepelt Florenczben, a polgárháborúk, a pártok küzdelmeinek, a Piagnoni vagy nép- és szabadságpárt és a Palleschi vagy is a Mediciház pártja között életrehalálra folyt tusának korában, mely a Mediciháznak külföldi segélylyel nyert győzelmén s a florenczi szabadság elnyomásán végződött. Lesznek talán, a kik abban megütköznek, hogy Machiavelli és Montesquieu neveit egymás mellé állítom. Machiavellinek veszett nevét költötték; az közmondássá vált zsarnoki, hitetlen, álnok, ravasz politika bélyegzésére. E balvélemény egyik iratának (Il Principe) félreértéséből származott. Ezt tanulmánynak lehet tekinteni az önkényes uralkodás megalapításának és fentartásának módja és elvei felett, az olaszországi apró zsarnokok által gyakorolt rendszer mintájára. Hogy az abban előadott elvek nem a szerző elvei voltak, mutatják minden egyéb munkái, különösen saját hazájának általa irt története (Storie fiorentine), az olasz irodalomnak egyik legremekebb műve, melyet a hazafiság és republicanismus szelleme leng át. De nem lehet szándékom itt Machiavelli apologiáját írni, csak annyit kívánok még róla megjegyezni, hogy ő hazája pártküzdelmeiben a szabadság és népjogok mellett küzdött s e miatt a győzelmes Medicicsaládtól üldöztetést és tömlöczöztetést szenvedett. Florenczben, a Santa Croce templomában, Dante, Galilei, Michel Angelo Buonarotti és Alfieri, a szellemi és polgári szabadság bajnokai és részint mártírjainak siremlékei mellett nem rég láttam Machiavelliét is, azon

egyszerűen szép, saját honfiainak véleményét jellemző felirattal:

„Tanto nomini nullum par elogium“

„Nicolaus Machiavelli.“

De bármint vélekedjünk politikai jelleméről és iratainak irányáról, a nagy ész és mély belátást tőle senki sem tagadhatja meg, a ki munkáit ismeri. A többek közt Liviusnak első tíz könyve felett is értekezett (*Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*). Elmélkedések ezek Roma régi történetei felett, melyekből a legfinomabb és legtalálóbbszervezteket meríti: azon módokról és eszközökről, melyek által az alkotmányok megalapíttatnak, fenntartatnak és felforgattatnak, az egy vagy más alkotmányformának megfelelő intézményekről és kormányzási maximákról, az alkotmányváltozások okairól és feltételeiről, a néptömegek hajlamairól, érzelmeiről és szenvedelmeiről, szóval a nép- és államéletnek általános pszichológiai törvényeiről. De Machiavelli e dolgozatában a romai történeteket csak mint államférfiu tekinti, nem mint történetbuvár. Csak Liviust magát látszik ismerni, az abban talált tények hitelességét nem vizsgálja s azokat csak politikai elmélkedéseinek kiinduló pontjai gyanánt használja. Ennélfogva ő nem ritkán oly tényekből és eseményekből, melyeknek semmi történeti alapja és hitelessége nincsen, a leghelyesebb, leggyakorlatibb és életrevalóbb következtetéseket abstrahálja. Roma politikai mozgalmairól szólván, saját hazájának pártküzdelseit tartotta szem előtt.

Montesquieu mint korra úgy irányára nézve is közelebb áll hozzánk, neve ismeretesebb és sokkal népszerűbb. Ki nem ismerné nagy elméjét, jótékony irányát, szellemdús munkáit, habár csak hirtől is? Az ő korában, a XVIII-dik század elején, nyilvános politikai élet nem létezett, ő nem élt pártküzdelmek és politikai szenvedélyek tüzes légkörében mint Machiavelli, de mégis éles szeme behatott Roma politikai mozgalmainak mélyére. Elmélkedéseiben Roma nagysága és hanyatlásának okai felett (*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*) ő az eseményeknek közvetlen és a felszínen találató okain túl, felkereste a mélyebben fekvő és lappangó okokat is, melyek a régi historicusoknak s ezek későbbi felhasználóinak figyelmét elkerülték volt, s ez által a romai történeteket egészen új világításban tűntette elő. Nem annyira mint gyakorlati államférfiú, hanem inkább mint állambölcész tekintette azokat. Kritikai

szempontból azonban azok hitelességének vizsgálatába és megítélésébe ő sem bocsátkozott. Egyébiránt a romai történetek első részét, a királyok korszakát s a köztársaság első századát, mire Machiavelli észrevételei főleg vonatkoznak, Montesquieu csak futólag tárgyalja, de a későbbi korszakra, Roma hódító politikájára, a bukásnak induló köztársaság pártviszonyaira és erkölcsi állapotjára, s a Caesarok uralkodására annál több gondot és figyelmet fordít.

Ezen két nagy író megemlítését e helyett ha másért nem, legalább azért tartottam szükségesnek, hogy okát adjam miért esnek ezen classicus munkák, daczára a tárgy rokonságának és a szerzők világhírű nevének, a jelen tanulmány körén kívül, míg abban akárhány eddig az olvasók előtt teljesen ismeretlen író neve fel-
említetik, nézetei részletesebben megismertetnek és taglaltatnak. Hogy Gibbon híres munkája a romai birodalom hanyatlásáról és vesztéről ide épen nem tartozik maga a czim is mutatja (*History of the decline and fall of the Roman Empire*). E három nagy író nevei tehát, melyek a romai történelem terén három nemzetet, az olaszt, francziát és angolt oly méltón képviselik, ez értekezésben nem fognak többé előfordulni.

De már ideje hogy valahára Niebuhr-ra és a romai történelemben korszakot alkotott munkájára menjek által. Ő azon alkotó elmék egyike, kik a tudomány építőmestereinek osztályába tartoznak. Romai historiája nagyszerű, maradandó becsű, minden tekintetben első rendű munka, mely a romai történeteknek új alakot, új jellemet adott, a történetírásnak új irányt, új módszert jelölt ki. Niebuhr munkájának, melynek bevégzését, fájdalom, a szerző halála gátolta, sok kitűnő tulajdonai vannak, itt azonban nem feladásom annak bírálása, magasztalása s részletes megismertetése. E helyen bennünket leginkább kritikai oldala érdekel. Niebuhrban a felebb említett írók, egy Perizonius, egy Vico, egy Beaufort tagadó és kételkedő iránya legerősebb bajnokát találta, de abban különbözött elődeitől, kivált Beaufort-tól, hogy ő nem csak tagadólag tárgyalja Roma őstörténeteit, de a monda és költészet tarka leple alatt rejlő történeti valóságot igyekszik feltalálni és világosságra hozni. Neki a kritika csak eszköz, nem czél. Beaufort és Niebuhr együtt járnak a kételkedés, a tagadás irányában, a traditio roskatag épületét egyenlő buzgalommal és hasonló siker-

rel rombolják, de Beaufort annak romjaitól elfordul, Niebuhr pedig azok alól kikeresi a neki használhatóknak látszó anyagokat s ezekből új történeti épületet emel. Hogy ezen restructióban mily sikerrel munkálkodott, annak megítélését másokra hagyom. Ennek indokolt fejtegetése igen messze vezetne, nem is tartozik szorosán jelen tanulmányom tárgyához. Ily conjecturalis kísérleteknél biztos kalauza és vezérfonala nincsen a munkálkodónak, de nincsen biztos próbaköve a bírálónak sem. Sok, úgy szólván minden egyéni nézetektől, tapintattól függ. Ha valahol, ez esetben áll azon trivialis közmondás, hogy gáncsolni, egyes hibákat és tévedéseket kimutatni könnyű, de jobbat, egészben kielégítőbbet előállítani nehéz, talán azt mondhatnók, hogy lehetetlen.

A romai őstörténeteknek újból összeszerkesztésére Niebuhrt terjedelmes és mély historiai ismeretei mások felett képesítették. A traditio Roma régi történeteinek és polgári szerkezetének oly zavart homályos képét adja, hogy azt megérteni, a történeti fonalt a sok mesés himzés alatt feltalálni csak a historiai analogia segítségével lehet, valamint az egyes nyelvek alapos ismerete az összehasonlító nyelvtudományban talál biztos alapot s általa leginkább gyarapodik, vagy valamely népnek mythológiája más népek vallástörténetében talál felvilágosítást. Niebuhr különös képességgel bírt kétes és homályos történeti adatokat a historiai analogia alapján megítélni s tisztába hozni, a történeti fejlemények általános törvényeiből, melyeket az államélet természeti törvényeinek mondhatnánk, következtetéseket vonni, a hatásból és eredményből visszakövetkeztetni az okokra. Ezen képességgel még bizonyos merészség is párosulván Niebuhrban, neki sikerült a hagyományos mondák halmazából kiválasztott kevés adatokból az ó-romai alkotmány szerkezetének és fejlődésének, ha nem is kétségtelen történeti valóságu, de tisztán felfogható s önmagával egybehangzó, teljes képét egybeállítania. Schwegler, a ki más pontokban Niebuhr tanaival ellenkezik, elismeri, hogy ő volt az első ki a romai alkotmányos intézmények eredetét, történetét, egyes részleteinek és kerekeinek egymáshoz viszonyát s egymásbavágását kellően felfogta; elismeri, hogy maga némely lényeges kérdésben Niebuhrtól eltérő vélekedésben lévén, miután a kérdéses pontokat mélyebben és részletesebben vizsgálta, kénytelen volt nézeteihez állani. „Állításai, úgymond Schwegler, néha önkényeseknek, alap-

talánoknak látszanak, mert közvetlen historiai intuitio által vezetvén azokra, a bizonyítást és indokolást vagy egészen elmulasztotta, vagy véleményét nem elég erős okokkal támogatta. Többnyire eltalálta a valót, kivált az államalkotmányi kérdésekben, de állításait legtöbb esetben helyesebben lehet indokolni és sikerebben védelmezni mint ő maga tette.“

Szorosabban tartozik ezen tanulmány tárgyához Niebuhrnak elhíresült hypothesis, mely azon költői mondák összegét, mit évezredek óta tudósok és nem tudósok, mit a romaiak magok hitelen historiának tartottak, elveszett régi népdalokból és hőskölteményekből származtatja. Láttuk felebb, de Niebuhr maga is elismeri, hogy ezen eszme már ő előtt mintegy másfél századdal Perizonius fejében támadt. De ez az eszmét csak mellékesen vetette oda s az mint láttuk kortársainak agyában fogékony és termékeny földbe nem esett. Niebuhr azt következetesen alkalmazta Roma első századai történetének egész folyamára és minden részleteire, kimutatván helyenként a költeményes származás felismerhető nyomait, sőt az egyes költemények vázlatát, jellemét és tartalmát is kijelelni iparkodván, azokat több cyclusokra osztotta, s megkülönböztette egymástól; például: a népdalt Romulus születéséről és gyermekkoráról, a hőskölteményt Roma alapításáról és küzdelmeiről Tatiushaláláig, az éneket Romulus rejtélyes eltűnéséről és apotheosisáról, a költeményt a Regillus tava melletti csatáról, az éneket Cincinnatus győzelméről az aequusok hada felett, a hőskölteményeket Coriolanusról, Camillusról s. a. t. a mint t. i. a romai történetek folyamatában oly részletek merülnek fel, melyeknek költeményes jelleme és vonásai félreismerhetlenül feltűnnek és mintegy kirínak a szárazabb és történetiesb jellemű adatok közül. Ezen hypothesis nagy figyelmet és felindulást okozott a tudós világban; sok buzgó pártolói támadtak, de heves ellenzői is. Niebuhr nézetét romai historiájában bőven és több helyen védelmezi és indokolja. De itt is némileg úgy járt mint Schwegler róla más alkalomnál említette, hogy mások jobban, legalább világosabban, inkább közérthetőleg tudták nézetét támogatni mint ő maga. Niebuhrnak írásmódja komoly, nemes, tömött, némely helyeken emelkedett és magasztos, de egyszersmind homályos, nehézkes is; okoskodásaiban néha hiányzik a logikai rend és összefüggés, azoknak horderejét inkább sejteni lehet mint vi-

lágosan felfogni, szóval ő egyike azon német tudósoknak, a kik tudományos ismereteik kincsének kellemetes, tetsző formát adni vagy nem tudnak vagy nem akarnak. Tudományos pártfelei közt van azonban egy, ki alapos tudományt művészi izléssel párosítani bárkinél jobban tud, kinek neve nálunk is méltán népszerű: Macaulay. Az olvasó bizonyosan köszönettel fogja venni, ha Niebuhr tanának ismertetésében és indokolásában a szót Macaulaynak, a szó nagy mesterének engedem által. „Lays of ancient Rome“ (Ó-Roma regéi) czim alatt sajtószerű versgyűjteményt adott ki, melyben megkísérte Roma őstörténeteinek némely mondáit régi költői mezőkbe vissza öltöztetni. Ezen versgyűjtemény előszavában így szól:

„Beaufort óta kevés tudós tagadta, hogy az, mit a római királyok és régibb consulok történeteinek nevezünk, nagy terjedelemben mese. Bizonyos, hogy több mint 360 évvel a város alapításának közönségesen felvett éve után, a nyilvános emlékiratok kevés kivétellel a gallok által elenyésztettek. Bizonyos az is, hogy a római állam legrégibb annalisai több mint másfélszázaddal az említett pusztítás után kezdtek iratni. Bizonyos tehát az is, hogy az Augustus korabeli nagy latin írók nem bírtak oly anyagokkal melyekből a köztársaság gyermekkorának hiteles történeteit egybe szerkeszthették volna. Ez írók magok is bevallják, hogy az általok használhatott annalisokban sok csata említettik, melyben soha sem csatáztak, sok consul, a ki soha sem hivatalkodott s. a. t.“

„Roma régi historiája sokkal költőibb minden egyébnél mit a latin irodalomból ismerünk.“ . . .

„Már Plutarch korában voltak józan ítéletű emberek, kik a város alapításáról népszerű mondát valónak el nem fogadták, mert az nem a historiai, hanem regényi vagy drámai cselekvénynek jellemvonásait viseli. Plutarch ezek ellenvetéseire jobb feleletet nem tudott annál, hogy a véletlen néha költővé válik és néha oly események sorát hozza létre, melyek fejleménye nem különbözik egy művészileg kidolgozott költemény tervétől. De noha egy költői elemnek létezése a nagy város historiájában már annyi századok előtt sejtetett, Perizonius, a XVII. századnak egyik legélesebb eszű s legtudósabb régiségbuvára volt az első, ki tisztán látta s kimondotta hogy ama költői elemek mily forrásból eredtek. Új tana, mely saját korában kevés vagy semmi figyelmet sem gerjesztett,

a mi korunkban felelevenítettett Niebuhr által, a ki századának első írója lenne, ha szintoly ügyességgel birna az igazságok előadásában, mint azok felfedezésében. Elmélete elfogadtatott hazánk (az az Anglia) némely legkitűnőbb tudósa által, milyenek St. Dávid püspöke, Malden tanár s a boldogult Arnold. Az most a mint látszik általánosan (?) el van fogadva a régiségekben járatos írók által és valóban oly erős alapokon nyugszik, hogy nem egy könnyen felforgatható. Ez elméletnek népszerű magyarázata és indokolása talán nem lesz érdek nélkül azon olvasók előtt sem, kik a régi nyelveket és irodalmat kevésbé vagy éppen nem ismerik.

„A latin irodalom, melyet mai nap ismerünk, későbbi eredetű a második pún háború kezdeténél, s csaknem kirekesztőleg görög művek mintájára készült. A latin metrumok görög eredetűek. A legjobb latin hősköltemény gyenge viszhangja az Iliasznak és Odysseának. A legjobb latin Idyllek Theocrit utánzásai. A legjobb latin tanköltemény terve Hesiodostól kölcsönöztetett. A latin tragoediák Sophokles és Euripides remekműveinek rossz másolatai. A latin comoediák fordítások Demophilos, Menander és Apollodorus után. A latin philosophia tanait a görög bölcésesektől vette át, és Roma nagy szónokai folytonosan Demosthenes és Lysias szónoklatait tartották szem előtt.”

„De létezett valamikor egy régibb latin irodalom, tiszta latin eredetű és jellemű, mely teljesen elenyészett, sőt már akkor sem létezett többé, midőn azok születtek, kiket most legnagyobb latin íróknak tartunk. Ezen irodalom gazdag volt verses regékben, minők minden országban találatnak a hol gyakori a természetes ész és tudnivágyás, de ritka az írás és olvasás tudása. Minden emberi lény, ha nem egészen vad, a múlt időkről tudomásra vágy s gyönyörködik oly elbeszélésekben, melyek annak képét szem elé állítják. De könyvek csak a polgárisodásban már nagyon előrehaladt népeknél forognak közkézen. Verses beszédek tehát, melyek miveltebb nemzeteknél értelmi fényezés czikkei, félig civilizált népeknél csaknem az élet szükségéi közé tartoznak, nem annyira azon élvezetért, melyet a fülnek nyújtanak, mint inkább az emlékező tehetségnek nyújtott segély végett. A ki valamely érdekes regét kigondol, és azt oly formába foglalja, mely könnyebben tapad az emberek emlékezetéhez, nagy tiszteletben áll oly népnél, mely mulattatni és tanulni kíván, de könyvekkel nem bir. Ez a

balladanemü költészet eredete, mely mulhatatlanul csirázni és virágozni szokott minden nemzetnél polgárisodásának bizonyos kora stádiumában. Tacitusból tudjuk, hogy a régi germanok énekekből merítették minden tudomásukat a multról. Lucanustól és Ammianus Marcellinustól tanuljuk, hogy a régi gallok vitéz tettei a Bardoknak verseiben dicsőítették. Több századon és viszontagságokon keresztül az ének és dal hatása fentartotta magát a german és celt fajú népeknél. Etele nejének boszuja első férjének Siegfriednek gyilkosai ellen oly költemény tárgya, melyre a német nemzet méltán még ma is büszke (Lied der Niebelungen). Athelstan hőstettei az angolszászok és Canutéi a dánok által nyers és darabos költeményekben magasztaltattak, melyeknek töredékei korunkig eljutottak. A welsh (Wales tartománybeli) hárfások sötét századokon keresztül fentartották Arthur királynak, habár csak halvány és kétes emlékét. A skót felföld hegyei közt még most is böngészhetni Cuthullin és Fingal tetteit emlegető régi dalok maradványait. A szerbek és törökök közötti százados viadalmak harczias szellemü dalokban örökítették meg. Herrera beszéli, hogy egy perui Inca meghalván ügyes emberek megbizattak, hogy öt versekben dicsőítsék, melyeket a nép betanulván, ünnepnapokon nyilván elénekelt. Kurroglunak, Turkestan híres rablójának tettei, maga által készített versekben elbeszélve, ismereteseek éjszaki Perzsia minden falujában. Beechey kapitány a Sandwich szigetek dalosait hallotta versekben magasztalni Temehamehának, e szigetek legdicsőbb királyának vitéz tetteit. Mungo Park Afrika belsejében énekesek osztályát találta, e vad törzsek egyetlen annalistáit, s tőlök hallotta elénekelni Damelnek, a Jaloffok fekete királyának győzelmét Abdelkader, Futah Torra muzulman zsarnoka ellen. Ezen neme a költészetnek magas fokát érte el a tókélynek a spanyoloknál, mielőtt ezek olasz mintákat kezdtek utánozni. Még magasabban állott az angoloknál és alföldi skótoknál a XIV., XV. és XVI. századokban. De a tókélynek legmagasabb fokát a régi görögöknél érte el; mert abban kétség nem lehet, hogy a Homernek tulajdonított nagy eposzok balladanemü költeményekből szerkesztettek össze, melyek azonban magasztosságra és szépségre különbözők minden más nemzet balladáitól, sőt csaknem minden egyéb ismert költeménytől.

„Valamint a tapasztalás azt mutatja, hogy a balladaszerü

költészet a társadalmi haladás bizonyos kezdő szakában virágozni szokott, úgy szinte általános tapasztalásból tudjuk, hogy a műveltség és polgárosodásnak már későbbi fokára érkezett népeknél az rendesen elhanyagoltatik és kevésbe vétetik. Az ismeretek tágulnak; a szokások megváltoznak; külföldi nagy minták tanulmányoztatnak. A régi dalosok nyelve elavul. Verseik, melyeknek csak a fül szabott törvényt, szabálytalanok és darabosak. Egyszerűségük szegényesnek látszik a későbbi műköltészet csinos formái és tarka színezete mellett. A régi népdalok a művelt osztályok által megvetéssel lenézve és elfelejtve, még egy ideig a köznép ajkain és emlékében élnek, míg végre gyakran örökre elvesznek. Nem csodálhatni tehát, hogy Roma balladáái is teljesen eltűntek, ha arra emlékszünk mily kevés hija volt, hogy a nyomtatás feltalálásának daczára, saját hazánkban (Angliának) és Spanyolországnak sok népkölteményeit hasonló sors érte. Kétségen kívül sok régi angol és spanyol népdalt, nem kevésbé jelesek azoknál melyeket újabbkori gyűjtők összeszedtek s megmentettek, a feledés takarja, sőt végkép el is enyészett. Nyolczvan éve csak, hogy Angliában Childe Watersnek és Sir Cauline-nak egyetlen rongyos példánya létezett. Spanyolország a Cidróli gyönyörű költeményeknek szinte csak egyetlen példányát birta. Egy gyertya szikrája vagy bármely csekély baleset a világot egy percz alatt megfoszthatta volna e becses irodalmi kincsektől. Sir Walter Scott, ki a költő lángeszével a régiségbuvárnak kíváncsiságát és türelmes szorgalmát párosította, épen jókor jött az angol és skót határszéli népköltészet (Minstrelsy of the Border) becses maradványainak megmentésére. Németországban a „Lied der Niebelungen“ egészen felejtve volt, midőn a XVII-dik században először nyomtatás alá került egy nemes család könyvtárában lappangott régi kézirat után. Az egyetlen nép, mely polgárisodásának egész folyama alatt, az eredeti egyszerűségtől a legmagasabb műveltségig soha sem szűnt meg régi nemzeti költészetét szeretni és becsülni, a görög volt.“

„E szerint meg nem lephet senkit, hogy a romaiaknak is volt balladaszerű költészete, valamint az sem, hogy annak művei elvesztek. Inkább az lephetne meg, ha ők minden más néptől e tekintetben kivételt tennének. De vannak róla kétségbe nem vonható tanubizonyosságaink is.“

„Ennius, ki a második pún háború idejében írta köl-

teményeit, Augustus korszakában a latin költészet atyjának tartott. Ő csakugyan atyja volt a latin költészet második iskolájának, mely iskolának művei magok jutottak el a mi korunkra. De magától Enniustól tanuljuk, hogy léteztek régibb költők is, kik öhozzá hasonló viszonyban állottak, mint „g r ó f A l a r c o s” spanyol románcz szerzője Garcilasso-hoz, vagy „R o b i n H o o d” költője Lord Surrey-hez.“ (Mi magyarok azt mondhatnók mint Ilosvai, Tinódi vagy a még régibb. „Emlékezzünk régiekről” szerzője Gyöngyösi-hez vagy Zrinyi-hez) „Ennius versekről beszél, melyeket régibb időkben „Faunusok és költők énekeltek, midőn még senki sem jutott fel a Músák sziklabérczeire s a nyelvvel gondosan bánni nem tudtak.“ Ennius illető helyét Cicero idézvén, mintegy sajnálva kérdi: „Hova lettek ezen régi verseink?“ *)

„Ennius kortársa volt Quintus Fabius Pictor, a legrégibb romai annalista. Elbeszélése Romulus és Remus gyermek és ifjkoráról Dionysius idézése által számunkra fentartatott; abban Fabius említi, hogy a maga korában a nép dalokat szokott énekelni az ikertestvérek viszontagságairól. „Már Faustulus kunyhójában sem hasonlítottak Rhea és Mars gyermekei testben és lélekben disznó- és tehénpásztorokhoz, de úgy tűntek fel az emberek előtt, hogy ezek könnyen sejtették bennök a királyi és isteni vért.“ Így hangzottak hihetőleg e régi dalok. (Macaulay t. i. Dionysius szövegében Fabius idézésénél előforduló ezen phrasist egy régi daltöredéknek tartja, mely Fabius által prózába és görög nyelvre áttéve Dionysius által felvétellett, s e véleményét tudós és hosszú jegyzetben igazolni igyekszik).

„Cato, a Censor, ki szinte a második pún háború idejében élt, ezen elveszett literaturát említette hasonlóképen elveszett munkájában hazája régiségeiről.“ „Régi időkben,“ ugymond

*) „Quid? Nostri veteres versus ubi sunt?“ Ennius idézett helye így hangzik:

„Quos olim Fauni Vatesque canebant,“

„Quum neque Musarum scopulos quisquam superarat,“

„Nec dicti studiosus erat.“ Cicero Brutus XVIII.

Scaliger, egy középkori tudós philologus, Varrohoz irt jegyzeteiben (De Lingua Latina. Lib. VI.) úgy vélekedik, hogy a Faunusok, mely név alatt később a babona különös szörnyetegfajt, félig istent és félig állatot képzelt, Latiumban régenten mint jósök, látnokok, költők oly osztályt képezhettek mint Persiában a Magusok, Galliában a Bardok.

Cato Ciceronak idézése szerint, „a vendégek előtt lakománál dicső férfiakat magasztaló versek énekeltettek a flótások zenéje mellett“ „Bár még birnók,“ sohajt fel Cicero, „ezen régi dalokat, melyekről Cato szól.“ *)

„Valerius Maximus hasonlót mond, de forrásának idézése nélkül, hozzáadván hogy a régi romai dalok hallása nagyobb hasznára vált az ifjuságnak, mint az athenei iskolák tanulmányai, és hogy a régi nemzeti költészet befolyásának köszönhetette Roma nagy fiait, a Camillusokat, Scipiókat, Fabriciusokat, Marcellusokat, Fabiusokat **).“

„Varro, ki hazája régiségeivel kapcsolatban álló minden kérdésben tekintély, azt mondja, hogy régenten szokásban volt lakománál verseket elmondadni, néha zenekisérettel, néha csupán élő szóval, a mult idők férfainak dicséretére ***). Cato, Valerius Maximus és Varro tanubizonyságához Horatiusé is járul, midőn egyik ódájában****) azt jósolja, hogy Augustus békés kormánya alatt a romaiak tölt serlegeknél, őseik szokása szerint, flóták zenéje mellett énekelni fognak vitéz hadvezérek tetteiről és a haza őstörténeteiről.“

„Be lévén bizonyítva, hogy Roma régenten balladaneműi költeményekkel birt, könnyen megfogható, hogy e város régi históriája miért eredeti, míg minden egyéb a romai irodalomban a külföldtől kölcsönözött, miért költői, míg minden egyéb prózai jellemű. Nem habozhatunk annak kimondásában, hogy azon gyönyörű, megható, valóban nemzeti mondák, melyek a romai históriában oly meglepő ellentétet képeznek a száraz prózai elemekkel és környezettel, töredékes és átalakított maradványai azon régi költeményeknek, melyek már az öreg Cato idejében is elavultak, s melyekből Cicero már egyetlen verset sem ismert többé.“

„Hogy ezen nemzeti költészetet veszni hagyták, nem csodálhatni, ha azt tekintjük, mily teljesen diadalmaskodott utóbb a görög szellem Romában Italia nemzeti szellemén. Valószínű, hogy Homer és Herodot már a régi latin dalnokoknak is szolgáltattak

*) Tuse. Quast. IV. 2. és Brutus XIX.

**) Val. Max. II- 1.

***)) Lásd Varro töredékeit Noniusnál.

****) Hor. Carm. IV. 15.

némely tárgyakat és eszméket; de csak a Pyrrhus elleni háború bevégezése után kezdett a romai költészet kivetkezni régi nemzeti jelleméből. Az átalakulás gyorsan ment végbe. A legyőzöttek, mond Horatius, rabokká tették a győzőket. Épen akkor, midőn a romai nép a politikai befolyás és hatalom tetőpontjára lépett, az egyszersemind a külföld szellemi igája alá hajlott. Épen akkor, midőn a görög nép politikai befolyásától és hatalmától megfosztott, nyelvének és művészetének uralma általánossá és zsarnokivá lett. Egyébiránt e szellemi forradalom küzdés nélkül nem ment véghez. Naevius úgy látszik utolsó ivadéka volt a latin költők régi dynastiájának. Ennius egy új dynastia alapítójává lőn. Naevius az' első pún háborút saturnusi versekben, Italia régi nemzeti versmértékén énekelte; Ennius a második pún háborút hexameterben az Iliasból kölcsönzött mértéken. Az öregebb költő (Naevius) azon sírfeliratban, melyet magának írt, s mely érdekes példánya a régi romai nyelvnek és versmértéknek, panaszos hangon dicsekszik, hogy a latin nyelv vele együtt halt meg*). E szerint a mit Horatius a latin irodalom első hajnalának nézett, Naevius azt reménytelen alkonynak hitte. Csakugyan az egyik irodalom leáldozott s egy másik felemelkedett.“

„A külföldi izlés győzelme teljes volt; alig lehet a romaiakban gáncsolni, hogy nyersebb apáik által kedvelt darabos népkölteményeiket megúnvá, bámulással fordultak a görög irodalom remekművei felé. A honi népregék, felejtve a nagyok és műveltek által, a köznépet hihetőleg még néhány nemzedéken által gyönyörködteték. Mig Virgil gyönyörű hanggal gördülő hexameteireiben a földművelők munkáját s örömeit leírta, ugyanazon földművelők hihetőleg még mindig énekelték nyers saturnusi verseiket**). Nem hihetetlen hogy még azon időben, mikor Cicero a Cato által említett régi költemények elvesztét panaszolta, az Appenninek völgyeiben gondosan és türelmesen folytatott kutatás, a régi népköltészet sok becses maradványait hozta volna napvilágra. Ily kutatás akkor meg nem kísértetett. A latin balladák örökre elvesztek. De figyelmes vizsgálók azt hiszik hogy Roma régi történetében ez elveszett költészetnek számos töredékei még felismer-

*) Aulus Gellius, *Noctes Atticae* I, 24.

**) Servius in *Georg.* II. 335.

hetők, miképen az utas classicus földön gyakran talál egy vár vagy kolostor falaiba illesztve egy egy antik oszlopot vagy kődarabot, melyen a régi művészet domborművei még láthatók. A görög és romai theatrumok és templomok a törököknek és góthoknak kőbányák gyanánt szolgáltak. Ugy a régi saturnusi költészetet is kőbányának használták az annalisták és oratorok, melyből prózájuk anyagát szedték ki.“

„Nem nehéz a fejleményt kimutatni, mely által a régi dalok azon alakba öltöztettek, melyet most viselnek. Halottas dícsérő beszédek és krónikák voltak hihetőleg azon közbeeső láncszemek, melyek az elveszett népköltészetet az általunk ismert historiával egybekapcsolták. Igen régi időktől kezdve szokásban volt a nemes házból való romaiak holt teste fölött szónoklatot tartani. A szónoktól ilyenkor megkivántatott, mint Polybius mondja, hogy minden szolgálatot elsoroljon melyet az elhunynak ősei a hazának legrégibb időktől fogva tettek. Kétségen kívül a szónok e célra mindent felhasznált mit akárhol feltalálhatott tehát a történeti dalokban előforduló adatokat is, melyek tárgyához tartozhattak. Kétségen kívül áll az is, hogy az illető család ezen halottas beszédek kéziratát családi kincs gyanánt őrizte. Utóbb az első annalisták ily szónoklatok tartalmát felhasználták; a későbbi korszak nagy történetírói pedig felhasználták a régi annalistákat.“

„Talán nem lesz érdektelen egy különös mondát kiszemelni, s annak haladását az említett átalakulási stadiumokon keresztül követni. A Fabiusok nemzetségének kivonulása a Cremera partjaihoz, azoknak vitéz küzdelmei és kiirtatása azon sok szép részleteknek egyik legszebbike, melyek oly sűrűn találhatunk Livius első könyveiben. A consul hadi öltönyében nemzetsége tagjait hazának csarnokába gyűjti, három száz hat harczias férfiút; mindnyájan büszke patricius vérből, mindegyik képes consuli méltóságra, hadvezéri szerepre. Az aggódó és búsuló barátok kísérik a város utczáin keresztül, de panaszos búcsúszavaikat eltakarják a bámuló ezereknek harsány kiáltásai. A halálra szánt csoport, Janus templomát jobbra hagyva, a balszerencse kapuján kiindul, (a romaiak e kaput később porta sceleratának nevezték). Miután nagy hősi tetteket vittek véghez nagyszámú hadak ellenében, mindnyájan egy napon hősi halált halnak, csak egy gyer-

mek maradván életben, kiből a nagy Fabius nemzetség újra felvirult a köztársaság javára és dicsőségére. Ezen gyönyörű rege, melynek részletei oly költői valósággal festvék, de egyszersmind teljes hiányát mutatják a történeti valóságnak és hihetőségnek, valószínűleg lakománál nagy tetszéssel hallgatott régi énekből vette származását. Könnyű az átszármazás és átalakulás módját kimutatni. A nagyhirű Quintus Fabius Maximusról, a ki mintegy húsz évvel az első pún háború előtt, halt meg, és mintegy negyven évvel Ennius születése előtt; az mondatik, hogy rendkívüli pompával lőn eltemetve. A hullája felett elmondott emlékbeszédben őseinek hőstettei is magasztalva és nagyítva megemléstettek. Ha azon korban még létezett valamely költemény, mely a Fabiusok történeteinek legszomorúbb, de egyszersmind legdicsőbb eseményét élénk és megható színekkel festette, igen természetes, hogy a panegyrista ezen énekektől a legszebb, legköltőibb vonásokat kölcsönözte, szónoklatának ékesítésére, tekintet nélkül a részletek történeti valóságára. Kevés nemzedékkel később amaz énekek felejtve voltak vagy talán csak pásztorok és szőlőmivelők emlékezetében éltek. De az emlékbeszéd letéve maradt a Fabius-ház irattárában. Fabius Pictor természetesen ismerte ez emlékbeszédet és tartalmát, mely annyi érdekléssel birt családjára, tehát közvetve személyére nézve is, s abból hosszú kivonatokat vett által krónikájába. Ezen krónika, mint tudjuk, a legrégibb volt, melyet Livius használhatott. Liviusnak alkalmasint feltűnt a felejtett költőnek merész és szerencsés vonásokkal rajzolt műve a körülötte találtató száraz unalmas adatok és szintelen leírások közül, azt mesteri ecsetével felelevenítette s munkájában általadta a halhatatlanságnak.

„Hogy ez Romában így történhetett, igen valószínű, annál inkább, mert ugyanaz történt más országokban is, a többek közt saját hazánkban (Angliában). Perizonius és Niebuhr elméletét talán nem lehet jobban illusztrálni mint annak kimutatásával, hogy mit ők az ókorban megtörténhetettnek állítanak, az újabb időkben valósággal megtörtént.”

„Hume (Angliának egyik első történetírója) egész komolysággal azt mondja: „A történet Edgar királynak néhány szerelmi kalandjairól megemlékezik, melyekből mint egyes példákból, következtetést lehet vonni a többire.” E szavai után igen kelleme-

tesen elbeszéli Elfreda és Elfrieda viszontagságait, két beszély, melyeknek regényes vonásai igen gyanusok, s melyek általános jellemökre nézve nagyon hasonlítanak Ó-Romának némely legendáihoz. Mint forrását s e két szerelmi történet kezesét William of Malmesbury krónikáját idézi Hume, melynek írója Stephen király korában élt. Az olvasók nagy többsége azt hiszi, hogy e két regényes történetnek részletei szintoly hitelesek, mint bármely ujabbkori történeti adat. De ha William of Malmesbury krónikáját magát tekintjük, úgy találjuk, hogy ezen érdekes mesék elbeszélésében Hume figyelmét egy fontos körülmény elkerülte. William az igaz, elbeszéli e kalandokat, de világosan tudtunkra adja, hogy azok hitelességeért nem kezeskedik, s hogy ez csupán rágalmozó dalok alapján nyugszik. „Infamias quas post dicam magis resperserunt cantilenae“ Edgarral úgy látszik a régi angolszász balladaköltők nem igen kimélve bántak. Edgar a papok és szerzeteseknek kedvence, szerzetesek és minstrelek (dalnokok) pedig halálos ellenségek voltak.“

„Ily úton ment által e két beszély az angol historiába. Eredetileg költői alakban jelentek meg. Utat találtak véletlenül egy régi krónikába. A balladák eltűntek, a krónika megmaradt. Egy nagy történetíró, századok múlva, mikor a kérdéses balladák már rég felejtve voltak, e krónikát kezéhez veszi. Ezen régi költemények eleven színezete feltűnik előtte, átveszi lapjaiba s így történt, hogy oly történeti műben, mely hihetőleg oly sokáig fog élni mint maga az angol nyelv, kétségtelen tények gyanánt felhozva találjuk egy ismeretlen minstrel agyszüleményeit, melyek talán soha írásba se foglaltattak, kinek nevét feledés takarja, kinek nyelvjárását mai nap már kevesen értenők. E példa után akárki meg fogja engedni lehetőségét sőt valószínűségét annak, hogy Romulus és Remus, a Horatiusok és Curiatiusok regéi hasonló módon származtak.“

„A castiliai literaturában a felhozott példának másik párját találjuk. Mariana, Spanyolhon classicus, történetírója elbeszéli a nagy vitéz Cid két leánya és Carrion gyáva örökösei közt, Don Alonso király kivánságára kötött házasság körülményeit és következményeit. . . . Több spanyol író kimutatni törekedett az adatok és körülmények vizsgálata és egybevetése által, hogy ez elbeszélés nem lehet történeti valóság. Ily czáfolatra alig volt

szükség, mert e beszély nyilván mutatja a költészeti eredet jellemvonásait. Most azonban már teljesen világos is, mikép jutott az Mariana történetkönyvébe. Ő maga elismeri, hogy adatait régi krónikákból szedte ki; kétségen kívül használta a „Cronica del famoso Caballero Cid Ruy Diaz Campeador“ című, már 1552-ben kinyomatott könyvet. Nem tudta, de úgy látszik nem is sejtette, hogy ezen könyvnek legkitünőbb részletei egy XII-ik századbeli költeményből irattak ki, mely költeménynek nyelve és versezete elavult, de melyet költői láng és ihlet magas fokra, csaknem az Iliasz mellé emelnek. Pedig csakugyan úgy volt. Másfél századdal Mariana halála után ezen ősrégiségű balladagyűjteménynek négyszáz éves csonka példánya, pergamenre írva Bivarban felfedeztetett, és sajtó alá adatott. Ekkor sült ki, hogy Carrion örökösének érdekes kalandjait a tudós spanyol jezsuita közvetve és öntudatlanul oly régi költeményből vette, melynek létezéséről egész életében nem hallott semmit, melyről ha véletlenül reá nem akadnak ma sem tudnánk, melynek szerzőjét név szerint most sem ismerjük.“

„Ilyen, vagy ehhez hasonló módon történt hihetőleg a romai balladaköltészetnek historiává átalakulása.“

Eddig Macaulay. Hosszasan idéztem, de ezért úgy hiszem mentségre nincs szükségem. Ez idézet kétségen kívül dolgozatnak legérdekesebb része; kárpótlással tartozom az olvasónak azon unalomért, melyet száraz fejtegetéseim okozhattak, annál inkább mert, hogy értekezésem csonka ne maradjon, egy kis ideig még tovább is türelmét igénybe fogom venni. Pedig Macaulay után újra szót emelni még nagyobb merénylet.

Mielőtt tovább mennék, még egy pár szót Macaulay ó-romai balladáiról, melyekhez az idézett sorok bevezetésül szolgálnak. Azokban ő némely részleteit a romai történeteknek ismét költészetté visszaalakítani igyekszik, és pedig oly módon, hogy az általa irt balladákban nem saját személyében szól, hanem régi dalnokok személyeit képviseli, kik csak oly fogalmakkal és ismeretekkel bírnak minőket Roma negyedik és ötödik századaiban élt romai polgárokról feltehetni, kik tehát nem is emelkedtek túl saját koruk és nemzetök előítéletein és szenvedélyein. Ezen képzelt régi poeták nem ritkán vétenek a napjainkban közbirtokká vált ismeretek s a keresztyén felebaráti szeretet elvei ellen, az

eseményeket és egyéneket nem a XIX-dik század közvéleményének, hanem a Krisztus előtti harmadik vagy negyedik század emberének álláspontjáról nézik. A kötet négy romai tárgyú hosszabb balladát foglal magában. Az első Horatius Cocles történetét beszéli el. A képzelt dalnok állítólag a Porsenaféle háború után 120 évvel, s kevéssel a gallok berontása előtt élt. A korabeli párttusákat únva és büszkélkedve nemzetének hadi dicsőségében, a jó régi idők után vágyakodik, s a régi emberek dicső tetteit magasztalja, különösen Horatius Coclesnek és két társának vitézségét a Tiberis hidjának védelmében az etruszk had ellen. E költeményben még egészen őszérű és tisztán romai érzelmek és fogalmak nyilatkoznak. A második költemény a Regillus tava melletti csatát írja le, melyben Castor és Pollux harcztak a romai had élén, annak győzelmet szerezvén segélyök által. A szerző felteszi, hogy ezen költemény 90 évvel később készült az elsónél, s ettől annyiban különbözik, hogy benne már a görög költészet és a görög mondák homályos ismerete s némi befolyása érezteti magát. A harmadik költemény Virginia megható esetét mondja el. Ennek hangja és szelleme nagyon különbözik a két elsőétől. Ezekben a nemzeti vitézség dicsőített patricius hősök tetteiben és a köztársaság diadalma az elűzött, külföldi származású zsarnok család felett; Virginiában már a patriciusok és plebejusok pártküzdelmek és kölcsönös gyűlölsége nyilatkozik. Ezen költemény hangjára nézve azon satiricus, egyes személyeket és családokat megtámadó és gyalázó versek sorába tartozónak képzelendő, mely költemény neme a régi Romában igen gyakori lehetett, mert Cicero szerint a XII táblai törvények egyike kemény büntetés alatt az egyes polgárokat sértő gúnyversek készítését tiltotta, és Naevisről is tudatik, hogy a Metellusok ellen írt versei miatt tömlöczbe vettetett. A Virginia esetéről szóló satiricus ballada költője Macaulay által a negyedik század második felébe helyeztetik, a Licinius-féle rogatiók vagy törvényjavaslatok korába, melyeknek célja volt a plebejusoknak jogegyenlőséget szerezni a patriciusokkal. Ezek a leghevesebb vitákat idézték elő, s a kívánt engedményeknek legátalkodottabb ellenzője Appius Claudius Crassus volt, az egykori decemvir Appius Claudiusnak unokája. Ezen férfiú ellen fordult leginkább a plebejus-párt gyűlölsége, ennek személye és családja, különösen nagyatyjának emléke ellen fordítja

a dalnok is énekének legmérgesebb fulánkjait, őt mint Virginia vesztének okát, egész nemzetségével és ivadékával együtt a római nép gyűlötségének felajánlván. A negyedik és utolsó költemény „Capys jóslata“ czim alatt, már a latin ballada-költészet utolsó korába tétetik által, szerzője Naevius idősebb kortársa lehetett s aggkorában még Ennius hexameterait olvashatta és Plautus comoediáit színpadon láthatta. E költemény egy Romulus korabeli látnokkal megjövendőlteti Roma jövődő nagyságát és különösen a költő idejében történt győzelmes háborúját Pyrrhus ellen.

A gondolat Niebuhr theoriáját ekkép mintegy eleven példákkal illusztrálni szerencsés, de a kivitel, egész tisztelettel legyen mondva a nagy történetíró, szónok és statusférfiú iránt, nem oly sikerült, mint Macaulaytól várhattuk volna. A forma nagyon el van hibázva: pedig ha valamire, a költészetre nézve áll: „forma dat esse rei,“ kivált ha a kitűzött czél és feladás valamely kor és nemzet népköltészetének jellemét, modorát, úgyszólván styljét, példa gyanánt reproducálni. Macaulay a régi Roma dalnokait a középkori angol balladák rímes strópháiban szólaltatja meg, mi úgy veszi ki magát, mintha magyarul Zrinyiféle stanczákban vagy Kisfaludy Sándor regéinek versszakaiiban adnók a képzelt ó-romai dalnokok énekeit. Ezen aránylag modern öltöny a költői illúsiót és a kívánt hatást csaknem semmivé teszi. Angol olvasónak ezen formabeli anachronismus talán nem fog annyira visszatetszeni, hiszen nyelvök nem ismeri és nem bírja az antik metrumokat; ők Homert is Pope rímes fordításában olvassák. De mi magyarok, kiknek nyelve annyira alkalmas a görög és római mértékekre s azokban oly szabadon és annyi kényelemmel mozog, kik a régi költőket tartalomra és formára nézve hű és sikerült fordításokban ismerjük, mi az ilyen rímes balladastróphák formájába öntött mondákban, bármi szép és tanulságos bevezetésekkel mutassa be azokat a szerző, egy ó-romai népköltő művének reproductióját legjobb akarattal sem láthatjuk.

Niebuhr tanának, mely a római történeti mondákat elveszett régi népkölteményekből származtatja, voltak és vannak buzgó és ügyes pártolói s védői, de voltak és vannak tekintélyes ellenzői

és megtámadói is. Ezek közül megemlítem Schlegel Ágoston Vilmost, Schweglert és Lewist.

Kevéssel Niebuhr romai története két első kötetének megjelenése után (1811—1812-ben; a harmadik kötet csak a szerző halála után jelent meg 1832-ben) Schlegel Ágoston Vilmos, a görög és latin irodalom egyik legalaposabb ismerője Németországban, a méltán nagy figyelmet ébresztett munkát a „*Heidelberger Jahrbücher*“ című tudományos folyóirat 1816-diki folyamában megírta, mely bírálat utóbb Schlegelnek 1847-ben megjelent összes munkáiba is fölvétetett. (Őt meg kell különböztetni testvérétől Schlegel Frigyesztől, a ki Niebuhr nézetét pártolta) (*Gesch. der alten u. neuen Literatur. Wien 1822.*). Ama bírálatban Niebuhr kritikai eljárásával egyetért s ennek historiai eredményeit elfogadja, de a romai traditionak eredeti és nemzeti romai népköltészetből származását tagadja, Niebuhr állításának ellenében egy új, saját hypothesisét állítván fel. De halljuk Schlegelt magát: „Romának legrégibb historiáját a görögök tolták fel a romaiaknak; az görög találmány, ugyszólván görög regény. A romai állam eredetéről a későbbi romaiak magok sem tudtak semmi bizonyost. A tudatlanság és miveletlenség hosszú századai folytán a netalán fennmaradott kevés historiai emlékek a romaiak előtt is érthetetlenekké váltak; az elhanyagolt történeti monda egészen elnémult vagy csak töredékesen és akadozva szólalt meg. Midőn tehát a romaiak később a Pyrrhus elleni háború bevégezése után a görögökkel közelebb érintkezésbe jöttek, ők szintoly készek és hajlandók voltak görög származásukat (*origines graecas*) elfogadni, mint a hizelgő görögök készek voltak őket azzal mintegy megkínálni. Ismeretlen, homályos származásu s a szerencse kedvezései által felkapott s magasra emelt emberek módjára a romai nép örömmel és köszönettel vette, ha valaki őseiről, kikről maga semmit sem tudott, nagy és dicső dolgokat beszélt vagy hazudott. A görögök elsőik valának, kik a romai historia tárgyában szót emeltek, a romaiak nem tudtak egyebet mint amazok szavait ismételni; a legrégibb közülök, Fabius Pictor, már *Peparethosi Dioklest* irta ki. A görögök majmolása nőttön nőtt Augustus koráig, mikor tetőpontját érte. Hogy is történhetett volna másképp? Romában hemzsegett a görög paedagogok serege, kik az ifjúságot, melynek oktatása reájok bízott, mindennek a mi

hazai és nemzeti volt ócsárlására, kicsinylésére, megvetésére tanították. Végre oda jutottak a romaiak, hogy saját emlékeiknek legrosszabb magyarázói lettek, s minden mit később magok is sajátjuknak és honi eredetűnek tekintettek, tulajdonképen a görögöktől vett idegen áru volt.“

Schlegelnek ezen nézetéhez újabb időkben is csatlakoztak némely tudósok, mint például Dahlmann (*Forschungen auf dem Gebiet der Geschichte* 1823), a ki szinte azt hiszi, hogy a romai őstörténetnek első szárait már a görög Hellanikus fonta, ezekből utóbb Diokles teljesebb szöveget készített, mely azután Fabius Pictor kezeiben Roma őstörténetévé vált. Még utabban Karsten (*De hist. rom. ant. indole et auctoritate*. 1849), értekezését azon szavakkal zárja: „Innen joggal azt vélem következtethetni, hogy e meséknek legnagyobb részét vagy görög regeírók (*fabulatores*) koholták, vagy a görögöket utánzó romaiak gondolták ki.“ Itt megjegyzendőnek tartom, hogy Schlegelnek és követőinek *hypothesis*e főleg Plutarchnak egy helyére támaszkodik Romulus életírásában, a hol az író mondja, hogy Fabius Pictor a város alapításának történetében Dioklest követte. Egyébiránt Hellanikus és Diokles munkái szintugy mint Fabius Pictoré elvesztek, és későbbi írók említéséből azokról csak annyit tudunk, hogy romai tárgyokról irtak, de azt nem, hogy mit irtak. De erről bővebben utóbb.

Schwegler többször idézett igen jeles munkájában, melynek romai tanulmányaimban nagy hasznát vettem, mind Niebuhr mind Schlegel állításait czáfolja. Hosszas és részletes fejtegetéseit csak kivonatosan közölhetem.

Niebuhr ellenében először is tagadja, hogy *epicus*, vagy történeti tartalmu hosszabb költemények Romában Naevius és Ennius előtt létezhetek volna. A mit Cato, Varro és mások a lakomáknál flóták zenéje mellett énekelni szokott versekről emlitenek, Schwegler szerint inkább *lyricus*, óda vagy *hymnus* nemű, mint *epicus* vagy balladaszerű versekre illik, s ha benne dicsőítettek is vitéz elődök tettei, részleteket, adatokat nehezen foglaltak magukban, melyekből a történetírók elbeszéléseiket meríthették volna. Dionysius, Romulust és Coriolanust magasztaló énekekről szólván, azokat csakugyan *hymnusoknak* és *ódáknak* nevezi. A királyi korszak történeteit tekintvén, azt találja, hogy csak Romulus születése és gyermekkkora van költői színekkel festve, de már

Numa, Tullus Hostilius, Ancus Martius, Tarquinius Priscus történeteiben igen csekély a költői elem, s a felhozott adatok többnyire oly szárazak mind tárgyra mind előadásra nézve, hogy költemények, kivált népköltemények tartalmát nem tehették. Az utolsó Tarquinius történeteiben már sűrűbb a költői alkatrészt, de ezek nagyobb részt nem származtak népkölteményekből, nem is honi hagyományból, mert kimutathatólag Herodotból kölcsönzött tények vagy mondák utánzásai.

De azért sem tartja hihetőnek Schwegler az ily régi epicus költemények létezését, mert azoknak legkisebb töredéke sem maradt fenn, de nem is említettnek a későbbi grammaticusok, antiquariusok, commentatorok munkáiban, kiknek idézéseiből annyi elveszett historicusról szereztünk tudomást. Hihető-e, hogy oly terjedelmes és jeles népköltemények közül, melyekből a romai hagyományos történetek bő és érdekes tartalma merítettet, egy sem foglaltatott volna írásba, egynek nyoma és emlékezte sem maradt volna fel? Niebuhr ezért Enniust okolja, „ki azt képzelvén hogy Romának első költője, a régi és honi költészetet semmibe se vette, megvetette s azt el is fojtotta.“ Mire Schwegler azon kérdéssel felel: Enniusnak, ki maga idegen (calabriai születésű) volt, csak negyven éves korában jött először Romába s ott Scipio és Fulvius Nobilior pártfogása alatt igen alárendelt állást foglalt el, miképen sikerülhetett volna ezerek ajkain és emlékezetében élő nemzeti nép- és hőskölteményeket elfelejtetni sőt emlékezetöket is elfojtani?

Niebuhr és követői azon feltűnő körülményt, hogy Roma régi költészetéből a legkisebb töredék s egy költőnek neve és emlékezte sem maradt fenn, éppen az által magyarázzák, hogy az népköltészet volt, mely írásba nem szokott foglaltatni, hanem csak a nép emlékezetében és ajkain él, melynek szerzői ritkán ismeretesek még a kortársak előtt is. Erre Schwegler azon észrevétellel felel, hogy a népköltészet természetesen a nép érzelmeit és rokonszenveit szokta visszatükrözni, ezt lehetne és kellene tehát várni a romai népköltészettől is. De a romai hagyományos történetekben, melyek állítólag ily népköltészet kifolyásai, éppen ellenkezőt tapasztalunk. Roma régi historiájának legmagasztaltabb hősei mind patriciusok. A régi traditio kedvencz hősei, mint már előbb láttuk, Coriolan, Cincinnatus, Camillus a népnek legátalko-

dottabb, legdühösebb ellenségei voltak; a nép barátit, vezetőit pedig, a régibb kornak erélyes tribunusait, kik a nép számára jogokat kivívtak, vagy kivívni törekedtek, Genuciust, Publius Vole-rot, az Iciliusokat, stb. a hagyományos historia alig említi, s mi több a nép jóltevőit és ügyének vértanuit, Spurius Cassiust, Spurius Maeliust és Manlius Capitolinust mint honárulókat s a szabadság ellenségeit állítja oda; oly vád, mely az adatok és körülmények gondosabb vizsgálata után még alaptalannak is látszik.

A régi Romában Schwegler nézete szerint hiányoztak mind azon elemek, melyek egy nagy nemzeti eposzt, minők a Homer-félék voltak a görögöknél, előhozhattak volna. Szűk határok közé szorított, földmivelő és marhatenyésztő, önfentartásáért a szomszéd népekkel és városokkal szüntelen kisszerű háborúkat folytató, a nap szükségei és gondjai által elfoglalt, józan, gyakorlati jellemű nép volt a romai, de minden költői hajlam nélkül; nem is egy nemzet, hanem többféle népelemekből egybeszerkezett jogállam, melyet csak közös szükség és érdek tartott össze; ily földön nemzeti népköltészet nehezen virágozhatott. A romaiak nem hogy epicus népköltészettel, de a göröggel mérkőzhető nemzeti mythológiával sem bírtak. Egyházi énekeik fenmaradt töredékeiben képzelem és költői ihlet nyoma sem találtatik. A régi Romában Cicero és mások tanúsága szerint a költészet és a költők nem is becsültettek. De már az is mutatja mennyire hiányzott a romaiak közt a költői szellem, hogy Roma maga egyetlen egy költőt sem szült; a latin irodalomnak nevezetes költői közül egy sem született Romában, vagy birodalmának azon részében, mely a város első négy századaiban határát képezé, hanem mindnyájan a Roma birtokához későbbben csatolt tartományokból származtak.

De magában az ó-romai történet tartalmában látja Schwegler legnyilvánosabb bizonyosságát annak, hogy költészeti eredetű nem lehet. Annak legnagyobb és lényeges része jelleménél fogva dalok vagy énekek tárgya soha sem lehetett, hanem érett gondolkodás és okoskodás eredménye. Mese, az igaz, és nem valóságos történeti traditio, de oly mese, mely nem a képzelemből sarjadzott, hanem valóságos tények, intézmények, szokások szertartások, szent és világi czélu építmények, régi emlékek, egyének, családok, helyek nevei s több effélék körül kicsirázott, azokhoz tapadt, nagy részt azokból is keletkezett. Schweglernek ezen

nézetéről, mely saját hypothesisének alapja, alább fogok bővebben szólani. A mennyiben ily később kigondolt mesékből nem áll a romai historia és nem is írói koholmány, az alkotmány és jogviszonyok körüli traditiókon alapul; s ez csakugyan az ó-romai historiának leghitelesebb alkatrésze, annak mintegy magva, vagy csontváza, de épen ezen rész természeténél fogva népdalok és epicus költemények tárgya nem lehetett.

Czáfolatának eredményét e szavakban foglalja össze Schwegler : „Ha felteszszük is, hogy Romában létezhetek történeti tartalmu népdalok, azokból a romai történeteknek csak igen csekély része származhatott, oly terjedelmes és tartalmas epicus költemények létezése pedig, mint a Homorfélék vagy a Lied der Niebelungen, nem csak hogy ki nem mutatható, de nem is valószínű.“

Schlegel hypothesisc ellenében Schwegler okoskodásának veleje a következő. Hogy Roma régi történetcinek némely része írói csinálmány, kétséget nem szenved ; így például az egyes különálló mondák egybekötése, a száraz és rövid adatoknak részletes kifestése, sőt egész események is, például némely hadjáratok és csaták, melyek vagy újból kigondoltattak, vagy egy korból a másikba áthelyeztettek valami feltünőbb chronologiai hézag betöltése végett. Hogy a görögöktől is kölcsönöztetett egy vagy más részlet, szinte kimutatható ; a romai historiában előfordul néhány anecdotaszerű elbeszélés, melynek eredetiét, csak más egyéni és helynevekkel Herodotban találjuk. Az albai királyok hosszú névsora és chronológiája is hihetőleg későbbi görög koholmány, melynek czélja volt azon roppant hézagot betölteni, melyet a romai monda Aeneas beköltözése és Roma alapítása között hagyott. Egy vagy más hízelt görög áltudós, valamely gazdag és hatalmas romai családnak királytól vagy Aeneas utitársától származtatása végett, közvetve vagy közvetlenül talán szinte becsusztatott a romai traditióba egy egy mesét. De a romai historia összege, annak alapszerkezete, csontváza és lényegesebb alkatrészei görög írók koholmányai nem lehetnek. Az egészben véve, de legtöbb részleteiben is, tisztán romai nézeteken és fogalmakon alapul, Roma földjének helyi viszonyaihoz, emlékeihez, szokásaihoz szorosan tapad, tehát idegen földön lakó görög írónak műve nem lehetett. Schlegel gyanítása, hogy a romai őstörténetek eredeti forrása Diokles regénye lehetett, csak Plutarchnak egy helyén alapszik,

hol ő azt mondja hogy Fabius Pictor a város alapításának történetében Dioklest követte. Ezt mások úgy olvassák, hogy „egymással megegyeznek ;“ de ha állana is az első olvasás, az Plutarch részéről tévedés lehet. Egy gondatlanul odairt vagy hibásan másolt szóra vagy phrasisra ily merész hypothesis-t építeni helytelen dolog, Plutarch nem is tartozik azon historicusok közé, kik a tényeket és forrásokat gondosan és figyelmesen vizsgálják. Ezen Dioklest pedig csak az egy Plutarch ismeri, Dionysius a ki igen gyakran hivatkozik görög és latin forrásokra, nem is említi.

De a romai hagyomány a város alapításáról jóval régibb volt Fabius Pictornál, s már ő előtte néphitté sőt államhitté vált. Livius azt beszéli, hogy a város 458-dik évében, a samniták elleni háború idejében, tehát mintegy félszázaddal Fabius Pictor előtt, Cn. és Q. Ogulnius nevű aedilisek rendelkezéséből, állittatott fel az ikerket szoptató nőstény farkas ércszobra, melyet Livius még látott. E sorok írója is többször látott a Capitolium egyik termében egy ily szobrot, mely azonosnak állittatik a Livius említette emlékekkel s valóban az is lehet ; a mű sztylje minden esetre igen régi korra mutat, midőn a romaiak a görög művészetet még nem ismerték s nem utánozták : alkalmasint görög etruszk művész készítménye.

Fabius Pictorral csaknem egykoruak Cincius Alimentus, Ennius, Cato, Acilius, s ezek Dionysius tanúsága szerint a város eredetét mind egyformán beszélték. Ők tehát mindnyájan egy általánosan hitt és elfogadott traditióból merithettek csak, mert hogy valamennyien Fabius Pictorral együtt egy külföldi író regényét irták volna ki, kit Plutarchon kívül senki nem is nevez, és hogy ezen külföldi író csinálmánya a romai nemzet és állam vallásos dogmájává válhatott volna, az már csakugyan nem hihető.

De mit tesz Schwegler az általa elvetett Niebuhr, és Schlegelféle hypothesisok helyébe? A romai hagyományos történet eredetét, természetesen csak gyanításképen, mint hozzá teszi, következőleg igyekszik magyarázni.

A valóságos hagyomány Roma alapításáról s legrégibb viszontagságairól, ugy látszik, korán elveszett, mit könnyen megfoghatni az írás mesterségét vagy épen nem vagy alig ismerő népnél, kivált ha Schweglerrel felteszszük, hogy történeti dalai nem

voltak, mely formában a hagyomány könnyebben tapad az emlékezethez. Később a polgárosodás és mivelődés haladásával bizonyos tudvággy ébredt a romaiakban saját multjuk iránt, számos emlékek, szokások, intézmények, helynevek figyelmet kezdtek gerjesztetni, de azok származásáról vagy semmit sem tudtak, vagy csak homályos emlékezés, egy egy mondai töredék sejteté velök ezeknek mi módon keletkezését. Ezen homályos és töredékes emlékezés alapján igyekeztek a későbbi romaiak a napjaikban fenállónak eredetét okoskodás és conjecturák útján megmagyarázni. Itt azt szúrhatnók közbe, hogy körülbelöl úgy járhattak el mint az ujabbkori történetbuvárok tesznek Roma régi történeteinek reconstruálásában vagy a hagyományos történet eredetének magyarázásában. Öntudatos ámitás, a historia szándékos hamisítása, ugymond Schwegler, a multjokat mintegy kitalálni kívánó romaiaknak eszközben sem volt. Azon jámbor hitben éltek, hogy a rejtélyt csakugyan szerencsésen megfejtették. Eljárásuk oly naiv volt mint a régi népeknél a vallási mesék költése, minék czélja nem csálás és ámitás szokott lenni, hanem a kor és illető nép fogalmaihoz mért megfejtése a természeti tüneményeknek. Magából értetik, hogy ezen megfejtési és magyarázási kísérletek nem képeztek azonnal egybefüggő történeti elbeszélést, minő az általunk ismert romai hagyományos történet. A chronologiai rendezés, házagokat pótló toldások, a némely soványabb részleteket takaró és ékesítő képzelmi czafrangok, a töredékest egy nagy egészsze egybefüző fonal, későbbi írók munkásságának tulajdonítandók.

Schwegler tehát a romai hagyományt nem tekinti nemzeti költészet kifolyásának mint Niebuhr, sem idegen koholmánynak mint Schlegel, hanem a romai népnek becsületes szándéku és jó hiszemű magyarázási kísérleteiből származtatja, melynek czélja lett volna a multat fedő homály felderítése és a fennálló szokások, intézmények s. a. t. rejtélyes eredetének megfejtése. A romai hagyomány mondái rege alakba öltözött történeti hypothesisek. Schwegler szerint alsóbb miveltségi fokon álló népek eszméiket és fogalmaikat csak ily képes nyelven és mythicus formában bírják kifejezni.

Egyébiránt a romai hagyományos történetnek nem minden alkatrésze rege vagy írói koholmány. Bizonyos fő- és alaptények kétségen kívül történetiek. Lehető, sőt hihető is, hogy a romai

alkotmány kifejlődési stadiumainak némi, habár homályos és halvány emlékezete fentartotta magát a történetírás koráig. Az emlékezés, a hagyomány e tekintetben némely monumentalis emlékekre, államiratokra támaszkodhatott. Ennélfogva Schwegler az államjogi traditióktól a hitelességet bizonyos határig nem akarja megtagadni. Az alkotmány történetének némely alaptényei tehát valószínűleg lényegökre nézve történetiek, habár sokaknál a részletek, a körülmények, az okok és okozatok láncolata, melyek kíséretében a történetírók elénkbe állítják, p. o. a beszédek, melyek ily alkalommal pro et contra tartatnak, egyebek nem lehetnek mesénél és koholmánynál. Ezen történeti tények töve körülutóbb a mythoszok és mondák buján tenyésző vegetatiója támadt s azt csaknem egészen eltakarta. E mondákat Schwegler ismét többfélékre osztja és különböző forrásokból származtatja.

Először is megkülönbözteti egymástól a mythoszt és a mondát. Monda nevezetes eseményeknek a népakain, akár népdal akár mese formájában, fenmaradt emléke, melyet a képzelem több vagy kevesebb szabadsággal s önkénnyel, de öntudatos ámitás szándéka nélkül, mesés diszitményekkel felékesített. A mythosz ellentéte a mondanak. A mondanak magva és alapja valamely tény, melyet a költészet néha annyira felczifrázott és nagyított, hogy eredeti formájától csaknem egészen megfosztja; a mythosznak magva ellenben mindég valamely eszme, mely költött tények öltönyében állittatik szem elébe, hogy az elvont eszme anyagi alakot nyerve könnyebben érthetővé, mintegy szemmel láthatóvá, kézzel foghatóvá váljék.

Igy meghatározván a monda és mythosz fogalmát és értelmét, Schwegler kimutatni igyekszik egyes példák említése és fejtegetése által, hogy a romai hagyománynak nem történeti alkatrészei vagy mondák vagy mythoszok, vagy e kettőnek vegyülete. Ezen részletek vizsgálataiba tér szűke miatt nem követhetem. Ismertetésül csak egy pár ismeretesebb példát akarok említeni, melyek hoszasabb magyarázatot nem kívánnak.

Igy például mondák Schwegler szerint: Horatius Cocles hőstette, Mucius Scaevola merénye, az idősebb Brutus alakja és szereplése, Coriolanus győzelmes hadjárata hazája ellen, a háromszáz Fabiusnak vitéz halála, Cincinnatus haditettei az Algidus hegyén s. a. t. Ezeknek magva történeti tény lehetett, mely azonban a költött részletek és túlzott nagyítások álruhája alatt alig

felismerhető. Mythoszok példái: Servius Tullius nemzése a lar familiaris, a tűzhely nemtője által, miben Schwegler azon eszmét látja kifejezve, hogy Serviusban testté vált a romai királyság legbensőbb, úgy szólván leghoniasb szelleme. Mythoszt lát Romulus és Numa személyeiben is azért, mert azokban szerinte Roma nemzeti szellemének két főeleme volt személyesítve, a gyakorlati politica és a vallásosság szelleme, az állam és egyház. Romulus a városnak és polgári intézményeinek alapját veti meg és létezését a szomszéd népek és városok ellen szerencsés csatákban biztosítja, Numa ellenben 40 évig tartott uralkodása alatt folytonos békében él, (mi történetileg lehetetlen Roma azonkori helyzetében,) s egész idejét és munkásságát a vallás, az isteni tisztelet, az egyházi szertartások rendezésére és szilárdítására fordítja.

A romai hagyománynak legtöbb alkatrésze azonban Schwegler állítása szerint se a mondák, se a tiszta mythoszok osztályába nem tartozik, hanem a már előbb említett, regealakba öltözött történeti hypothesisek közé sorozandó. Schwegler azokat aetiológiai mythoszoknak nevezi, vagy is oknyomozó meséknek, mert oly költött eseményeket beszélnek el, melyek valamely létező ténynek, szokásnak, szertartásnak, intézménynek, emléknek, templomnak, elnevezésnek honnan származását magyarázzák meg. Ezek a történelmi nyomozásnak első, gyenge, gyermekes kísérletei. Nem tiszta mythoszok, mert nem egy elvont eszméből indulnak ki, hanem valami létező tényből, de nem is mondák, mert ezen létező tény nem magva, nem alapja az illető regének, hanem csak alkalmul szolgált annak költésére.

Ezen aetiológiai mythoszoknak még egy különös alnemét is különbözteti meg Schwegler, t. i. az etymológiai mythoszokat, melyek csupán valamely tulajdon névből kifejlett mesés tartalmu beszélek. Mind az aetiológiai mind az etymológiai mythoszoknak igen számos példáit találja Schwegler a romai hagyományban; a sok közül csak néhányat említ meg: Tarpeja árulását, honnan a tarpeji szikla vette állítólag elnevezését; a Lacus Curtius névnek eredetét; Tarquiniusnak származását Tarquinii nevű etruszk városból; Servius Tullius születését egy rabszolganőtől, mire a latin „servus“ szónak a Servius névvel hasonlósága adott alkalmat; Brutusnak tettett baromi butaságát, mivel kiáltó ellentétben áll a történeti hagyománynak azon állítása, hogy ő Tarqui-

nus Superbus által tribunus celerumnak neveztetett, mely hivatal őt a lovagi rend főnökévé és némely alkalmaknál a királyi személy képviselőjévé tette. Scaevolának önszántából elégetett jobb kezét, miről Dionysius nem szól semmit, Corioli városnak elfoglalását Coriolan által oly időben, midőn az hiteles okirat nyomán Romával szövetségben állott s. a. t.

Ezen kérdésnek legújabb angol vizsgálója, Sir George Cornwall Lewis *) szinte czáfolólag fordul Niebuhr elmélete és ennek angol követői Dr. Arnold és Macaulay ellen. Ő nem tagadja lehetőségét, sőt hihetőségét annak, hogy a régi romaiaknál balladák léteztek s énekeltettek, annak példája csaknem minden nemzeteknél előfordulván; de hogy hosszú tartalomdús költeményeik lehettek volna, melyekből nagy része annak mit Liviusban olvasunk, származhatott, az szerinte magában sem valószínű, de a régi írók tanúsága sem szól mellette. A mit ezek az elveszett régi énekekről mondanak, ily terjedelmesebb történeti költeményekre nem érthető. A latin nyelv a régibb korban nyers, miveletlen volt, alkalmatlan irodalmi és költői használatra. Még a hatodik század első felében is Fabius Pictor, Cincius Alimentus és más annalisták a görög nyelvet használták. A saturnusi verset, Romának ezen nemzeti metrumát, Horatius mint darabost, kellemetlen hangzásút, a mivelt életben nem használhatót, ócsárolja. (*Horridus ille defluxit numerus Saturnius*).

Való, hogy a romai hagyományos történetekben sok a költői és regényes elem, de ez még nem bizonyítja azt, hogy régi költeményekből származik. Ezen költői és regényes jellem magában még a történeti valóság ellen sem bizonyítana semmit, ha más okok nem harcolnának ellene. A hiteleseknek elismert, számos egykoru tanuk által erősített történetekben ninesen-e szintannyi költői és regényes jelenet és esemény mint a romai hagyományban? Hogy csak a régi kor történeteinek maradjunk, Nagy Sándor győzelmes hadi pályája nem kevésbé regényes mint Coriolané, és Cleopatra öngyilkossága költői érdeken nem sokat enged Lucretia halálának, Otho császárt pedig Lewis mind a kettőnél meghatóbbnak és nagyszerűbbnek találja. Ezek pedig kétségtelen történeti tények. Egyébiránt a romai hagyományos tör-

*) *An Enquiry into the Credibility of the early Roman History* 1855.

ténet, habár helyenként igen költői jellemű is, nagyobb részében a költőiség teljesen hiányzik. Ha elfogadnók is a népkölteményeket, mint forrásait a romai történeteknek, ebből csak kisebb részének származása lenne megfejtve. De még erre nézve is sürgőtelen és felesleges ezen hypothesis, mert Niebuhr maga is azt hiszi s állítja, hogy ezen költészeti eredetű rész adatai jobbra hamisak és költöztek, ugyan ezt bizonyítja legtöbb esetben az illető elbeszélések belső hitelességének hiánya. De ha ezt megengedjük, nem szükség történeti költeményeket, dalokat, balladákat feltenni. Valóságos történetek emléke versben tovább fennmaradhat, mert ezen formában erősebben tapad az emlékezethez, de költött, valótlan történetek eredete és létezése a történetírás korában csupán szóbeli traditio által is magyarázható, mert ez esetben nem volt szükség régi adatokat a vers és dal tartósabb formájában századokon keresztül conserválni, elég volt az akármikor kigondolt vagy képzelt regét egy bizonyos régi korba áthelyezni.

„Roma régi történeteinek költeményes részében,” ugymond Lewis *), „semmi sincs, miről számot nem lehetne adni, ha felteszszük, hogy az a nép emlékezetében élő legendákból keletkezett, mely legendák magok részint való, de nagyobb részben költött elemekből vegyültek össze. A mint ezek szájról szájra szálltak, sok átalakuláson, módosításon mentek keresztül; azt a mi bennök festői, érdekes és megható vala, mindinkább kiemelte a traditio szabadon működő ecsete, az egyes adatokat kellő csoportozatba helyezte s az egésznek tetsző színezést adott. Ezen hagyományos legendákon még a későbbi historicusok is, a mint kezeiken keresztül mentek, javítottak és simítottak, míg végre azon alakban, melyben ismerjük, korunkra jutottak.“

Lewis, mint ez idézetből kitetszik, a romai történeti regék származását illetőleg új theoriát felállítani, új iskolát alapítani nem igyekszik. Ezt neki hibául nem, sőt inkább érdemül tulajdonítom. A tudós viszketeg új hypothesisek által figyelmet gerjeszteni, elődjét és versenytársát elhomályosítani, csak ritkább esetben vezetett az igazság felfedezésére, de gyakran zavart és bizonyos egyoldalúságot hozott a tudományok tárgyalásába.

*) An Enquiry into the Credibility of the early Roman History I. köt. 221 p.

Ha a mondottakra visszatekintünk, úgy találjuk, hogy Roma régi történeteinek anyagát kiválólag a következő forrásokból származtatták az újabbkori történetbuvárok 1. Régi elveszett népkölteményekből (Perizonius és Niebuhr), 2. Görög regényírók koholmányaiából (Schlegel, Dahlmann és mások), 3. A későbbi romaiak által regealakba öltöztetett historiai hypothesisekből vagyis aetiológiai és etymológiai mythoszokból (Schwegler és ő előtte, habár csak homályosan kifejtve és következetes alkalmazás nélkül, Vico) s végre 4. Közönséges értelemben vett szóbeli traditióból s ennek természetes átalakulásaiból (Lewis). Egyéb magyarázási és származtatási kísérletekről tudomásom nincsen. De már a mondottakból is kitűnik, hogy nem ok nélkül tűztem ezen cikkem elébe harczias czimet és mottót. Nem csak a nagy hadjáratról volt alkalmam szólni a romai hagyományos történetek ellen, hanem azt is láttuk, hogy a közös ellenség legyőzése után mint hasonlanak meg egymással a szövetségesek, mint fordítják egymás ellen tudományos és polemicus fegyvereiket. Még harcziasb jelszót választhattam volna tehát: *Bellum omnium contra omnes*. De ne képzeljen magának az olvasó dühös, mérges, személyt sértő tollharczokat, minőknek fájdalom irodalmunkban nem egyszer tanui voltunk. A küzdelem lovagias, sőt udvarias modorban foly; kiki elismeri, sőt magasztatja ellenfelének érdemeit, tudományát; törekvése csak oda czéloz, hogy saját nézetének győzelmet vivjon ki. E polemiai modor azon francia parancsnokra emlékeztet, ki egy ütközetben az ellenséges csapat elébe vágatott s ezt leemelt kalappal s e szavakkal: „*À vous Messieurs!*“ az első lövéssel megkinálta.

Már most azon kérdés merül fel, hogy ezen különböző nézetű s egymással vitatkozó tudósok közül melyiknek van igaza? Vakmerőségnek látszik, ha tudományos dilettans, minőknek magamat vallottam, itélni akar szaktudósok felett, kik valamely rejtélyes kérdés megfejtésére életök nagyobb részében egész figyelmeiket s munkásságukat fordították. De nem is ítéletet akarok mondani, hanem igénytelen véleményt, mely hibás lehet, azt szívesen megengedem, de bennem önkéntelen támadt, fejlődött és erősödött, a mint csekély tudományos előkészülettel, de részrehajlás és elfogultság nélkül a tudósok fejtegetéseit és vitáit figyelemmel olvastam. Birkózó athleták felett a leggyengébb és ügyetlenebb néző is itélni szokott, versenyző lovasok felett az is, a ki soha

lovon nem ült, lövészek felett, a ki soha puskát vagy pisztolyt el nem süttött. Színésről, énekesről, tánczosról, zenésről, festőről, szobrászról, költőről mindenki ítél, habár e szépművészeteket maga soha nem művelte. Miért átallánám tehát csak én véleményemet, vagy akár ítéletemet is, e tudományos vita tárgyában e helyen elmondani. Ez azonban nem oda vág, hogy e tudományos versenyben kit illessen a koszorú; mert a fentebbi kérdésre, hogy kinek van igaza? én habozás nélkül azt merem felelni: mindegyiknek és egyiknek sem. E feleletben az ellenmondás csak látszatos. Mindegyiknek van igaza, a mennyiben véleményem szerint mindegyik a romai hagyományos történetnek egy egy forrását helyesen kijelölte, de mindegyik hibázott is, a mennyiben a maga kedvencz forrásából származtatta, ha kirekesztőleg nem is, de kiválólag, a hagyományos történetnek összegét. Itt találom igazolva előbbi mondásomat, hogy a vágy új, meglepő, figyelmet gerjesztő és korszakot alkotó állításokkal fellépni, a tudósokat nem ritkán túl ragadja az igazság határán, és zavart idéz elő a tudományban. Igaza van továbbá mindegyiknek a többször említett, e kérdés felett vitázó tudósok közül, mert habár mindegyik a maga saját kedvelt hypothesisét túlságos előszeretettel ápolja, kifejleszti, indokolja és oly terjedelemben alkalmazza, mely részrehajlatlan és elfogulatlan kritika előtt meg nem állhat, s a kevésbé figyelmes olvasóban oly benyomást hagy, mintha a romai régibb történetek egész összegét csupán ezen egy forrásból származtatná, tudományos lelkismeretök megnyugtató végett mégis, amúgy mellékesen és alkalmilag, mindnyájan egy kis concessiót tesznek az eltérő és ellenkező véleményeknek is. Hibáznak pedig valamennyien fejtegetéseik polemiai részében, a mennyiben az ellenfélnek ama mellékes engedményeit kevésbe vagy éppen semmibe sem veszik, miből az következik, hogy czáfolataik oly véleményt költenek az olvasóban, mintha az ellenfél az egy megtámadott forráson kívül mást nem ismert, vagy nem akart volna ismerni. Igaza tehát mindegyiknek van a mennyiben, véleményem szerint, az igazságnak egy részét mindnyájan kitalálták és különös gondal kifejtették s e mellett más származási módnak lehetőségét egészen ki nem zárták; más részről pedig hibázott is mindegyik mert a hagyományos történeteket túlságos arányban származtatta a maga saját kedvencz forrásából. Tehát csak az arány, a több

és kevesebbnek kérdése körül forog a különbség. De épen a kellő arányt meghatározni nehéz, sőt mondhatnám lehetetlen. Előttem kétséget sem szenved, hogy a romai hagyományos történeteken átvonulnak a történeti valóság szálai, melyek a legrégibb, talán a város alapítása előtti korba is visszanyulnak, a régibb időkben természetesen ritkábbak és vékonyabbak, s minél inkább közeledünk az egykorú történetírás korszaka felé, annál sűrűbbek, úgy hogy a köztársaság első két százada történeteiben a historiai tények összege már a festészek által használt fabábhöz hasonlít, melyet a monda és mese tarka színű és bő redőzetű palástja csaknem egészen eltakar és elrejt. Hiszem továbbá Perizoniussal, Niebuhrral és Macaulay-val, hogy a régi romaiaknak voltak történeti tartalmu énekeik, mit a régi írók tanúsága is bizonyít, és hogy ezekből néhány rege és adat becsúszhatott a régi történetekbe, de azt nem hiszem, hogy terjedelmes hőskölteményeik lettek volna, melyek tartalomra és költői becsre a Homerféle eposzokkal, a spanyol Romanceróval, vagy a német Lied der Nibelungennel mérközhettek, s a hagyományos történeteknek bő anyagot szolgáltatott volna. Hiszem Schlegel Vilmostal és Dahlmannel, hogy a romai történetekbe némely görög adomák átvétettek, de Diokles regényét és görög irkászok koholmányait, mint a romai őstörténetek főforrásait képtelenségnek tartom, s ez állítást magát a regények és mesék közé sorozom. Hiszem Schweglerrel, hogy a romai mondák egy része a későbbi romaiak történetnyomozási kísérleteiből származhatott és hiszem Lewis-sal, hogy nagyobb része szóbeli traditio kifolyása; hiszem végre hogy e különféle forrásokból származó tények, mondák, regék és meséknek rendezése sorozása, egybefűzése, a hézagokat pótló toldások, szóval a romai őstörténetek összes szerkezete a mint azt Livius és Dionysius könyveiben birjuk, írói munkásságnak eredménye. De hogy ezen egyvelegben mi történeti valóság mi nem, s hogy a történeti tények körül oly buján és sűrűn tenyésző mesék közül, melyik honnan vétetett, ezt egyenkint kimutatni lehetetlennek tartom; itt csak gyanításnak, találgatásnak, sejtelemnek látom helyét. E tekintetben Lewis véleményével tartok, miszerint a régi romai történeteknek tudományos reconstitúciója, még egy Niebuhr kezeiben is, érdekes ugyan, de kétséges eredményű kísérlet, s az is fog maradni örökké; de vele abban nem érthetek egyet, hogy

a Pyrrhusféle háboru előtti kor történeteinek tanulmányozásával foglalkozni meddő fáradság-, munka- és időpazarlás. Mert habár Roma régi történeteit hiteles alapon reconstruálni nem lehet is, a romai hagyományban is találhatók adatok és anyagok, melyekből a régi állapotok, erkölcsök, alkotmányos viszonyokról fogalmat szerezhetünk, mi a későbbi hitelesebb történetek megérthetése multhatatlanul szükséges.

Ez hitvallásom a fennforgó kérdésre nézve. Azzal tudom, hogy új fáklyát nem gyújtottam a tudománynak, új iskolát nem alapítok. Erre nem is vágytam. Egyszerű vélemény, mely talán sokakban támadt, kik e kérdéssel előttem foglalkoztak, a nélkül hogy érdemesnek tartották volna azzal a közönség előtt fellépni. A ki józan eszéről le nem mondott, ha valamely vitás kérdést tanulmányoz, egy vagy más véleményben megállapodik, legyen az új vagy régi, elmés vagy egyszerű; e véleményébe nagy fontosságot nem helyez, de ha alkalom kínálkozik a kérdést nyilvánosan tárgyalni, azt tessék vagy ne tessék, kimondani nem tartózkodik. Így én is; nem azért szoltam a romai hagyományos történetek eredete körüli vitákról, hogy a magam nézetét a közönség elébe terjeszszem, de miután azokról szoltam, jogomnak, sőt kötelességemnek néztem saját helyes vagy hibás véleményemet is kimondani.

Az általam említett történetírók és történetbuvárok, noha mellékes kérdésekre nézve egymástól eltértek, egymással ellenkeztek és vitáztak, a kritikai tagadó irányban megegyeztek, s e tekintetben mindnyájan Niebuhr, vagy is helyesebben mondva Beaufort iskolájához tartoztak. Mindegyik a romai hagyományos történettől megtagadja a hitelességet, csak abban különböznek egymástól, hogy tartalmát kiválólág egy vagy más forrásból származtatják és hogy némelyik a mese tarka himzése közt észrevehetni véli a kevés historiai szálakat, míg mások e reményről lemondanak és minden törekvést és kísérletet e tekintetben meddőnek nyilatkoztatnak. Ujabb időben ezen csaknem általánossá vált tagadó és romboló irány ellenében reactio támadt. Egyes szózatok emeltettek a lenézett, jogaiból kifosztott és a historia országából száműzött romai traditio védelmére; indítványba hozatott annak régi jogaiba

állásába visszahelyezése. Ezen conservativ, hogy ne mondjam reactionarius iránynak legnevezetesebb képviselői Gerlach és Bachofen, két baseli tudós, kik 1851-ben együtt kiadott romai történetökben *) a traditionak restauratióját tetteleg megkísértették. Ezen romai historiájok két kötetében ők csak a királyi korszak végéig haladnak; az elsőben a város megalapítása előtti, a másodikban pedig a királyok alatti történeteket adván elő a romai historicusok nyomán és alapján. Azon elvnek, melyből a szerzők kiindulnak, s a munka szellemének és irányának ismertetése végett hagyjuk őket magokat szólani: „Roma historiájában,” úgy szólanak e szerzők, „nem a tizenkilencedik század gondolatait, gyanításait, ítéleteit akarjuk hallani az ó-romai állapotok felől, hanem a romaiak tetteit és viszontagságait kívánjuk tanulni, úgy a mint ők magok felfogták, értették, hitték és az utókor számára feljegyezték. Egy nép életének leghivebb tolmácsai mindég azon férfiak lesznek, kik ugyanazon egy hon gyermekei, atyáik emlékei közt felnőttek s a multnak szellemétől áthatva, saját keblökben találhatják a kulcsot mindazon rejtélyek megértésére, melyeknek megfejtése a külföldi és más korbéli történetírónak nem sikerülhet. Egy nép élete oly egész, melyet ketté osztani, elválasztani nem lehet. Tettei és szokásai, tudása és hite, gondolkozása és cselekvése mind egy forrásból fakadnak, s miként az ég boltozatát a tiszta víz színe, úgy valamely nép tetteit és történeteit leghivebben a honi nyelv és irodalom folyama tükrözi vissza, melynek minden hangja a hazai szellem viszhangja. Ennélfogva a régi írók, különösen a romaiak, Roma történeteinek megírásánál irányadók legyenek, ne csak az anyagra nézve forrásaink, ne csak a formára nézve mintáink, hanem nézeteinkre, felfogásunkra nézve is hű vezetőink, kalauzaink. Romai álláspontról akarjuk látni a romaiak korát, s ennek festése romai erkölcsök és szokásoknak hű képét állítsa szem elébe.“ . . .

„Egyet törvényül fogadtunk és követtünk, hogy a lehetetlenre ne törekedjünk, oly kérdések megoldását ne kísértsük meg, melyek örökre megfejtethetetlenek. Némely tudósoknak kórságos vágya elméjük ügyességét és találékonyságát kinyomozhatatlan dolgoknak kinyomozásában megkísértetni, feneketlen mélységek fene-

*) Die Geschichte der Römer. 2 Bände, Basel 1851.

kére leereszkedni, mondhatatlan zavart hozott a történetírásba. A történetek összegének megállhatását elrejtett titkok felfedezésétől akarván függővé tenni, a legtávolabb multban oly tisztán akarván látni, mint a jelenben, a valóságot a gyanítás alapjára akarván állítani, ez által az egésznek állása ingóvá lőn s a historia lábai alól a föld mintegy félrevonatott “

„A valóságot egész magasságában és mélységében kinyomozni emberi erőt felülmuló vállalat, oly cél, melyet halandó még el nem ért s el nem érhet. De ha komolyan és lelkiismeretesen megérteni s visszaadni igyekszünk azt, mit egy nagy nemzet századokon által hitt, s mint hiteles történeteit nekünk hátrahagyott, a mi azon nagy nemzetnek legbensőbb öntudatával egybenőtt, a mi nagy tetteket és nemes elhatározásokat szült, ez is úgy hiszszük méltó célja a történetírásnak. Mások hadd ostromolják az Olympust, mi nem ismerünk magasabbat egy népnek mély és szent hiténél, miként az mondában, hagyományban és historiában nyilatkozik.“

Az idézett helyek legjobban fejezik ki a két schweiczi tudósnak irányát, munkájoknak jellemét. Szavaik nemes léleknek, kegyeletes szívnek, művészi izlésnek kifolyásai. A tagadó iskola okoskodásai ellen inkább az érzés mint az ész fegyvereivel vívnak. Munkájok, habár azt hiteles történetnek senki, még a szerzők magok sem tekinthetik, érdekes és sok tekintetben tanulságos olvasmány. Szép, nemes, kerek, komoly, tömött, méltósággal és izléssel teljes nyelven, az ó-kor klassicus íróinak nyelvén adják elő a római előker és a királyok korszakának eseményeit, a mint azokat a régi történetírókban találták, kiket, mint magok mondják, forrásaik, mintáik és vezetőik gyanánt követnek. Dolgozatukban a történeti nyomozás és kritika sem hiányzik, csak hogy ennek céljául nem magának a történeti valóságnak felfedezését tűzték ki, mi szerintők lehetetlen, hanem a régi források variánsai között a valódi, eredeti, honi, nemzeti, néphitté vált tradíciónak kijelölését.

Gerlach és Bachofen munkájának irányával és eljárásukkal határozott ellentétet képez M o m m s e n romai története *), melynek e tanulmányom körébe szorosabban tartozó első kötete 1854-

*) Römische Geschichte 1-ter B. Leipzig. 1854.

ben jelent meg. E munka a felfogás, előadás és szerkezet eredetisége, meglepő és elmés észrevételei, új szempontjai, éles és metsző jellemzései által közfigyelmet gerjesztett. Fény- és árnyoldalainak részletesebb ismertetése kétségen kívül érdekes lenne a „Budapesti Szemle“ olvasói előtt is, de e tanulmányomnak úgy is már szerfelett megtágult ráamájába többé nem fér. Itt tehát csak viszonyát és állását a romai tradícióhoz akarom röviden érinteni. Ő Bachofen és Gerlach-al szemben a tulsó szélsőséget képviseli. Nem lép ugyan fel czáfolólag, rombolólag a romai hagyományos történet ellenében, nem igyekszik kimutatni, bebizonyítani annak alogtalanóságát, mesés jellemét, képtelenségeit, ellenmondásait stb.; de ő még tovább megy, mert azt tökéletesen ignorálja. A kérdést eldöntöttnek tekintvén, feleslegesnek tartja azzal tovább is vesződni, s a készen talált „tabula rasán“ felépíti saját belátása és meggyőződése, hogy ne mondjam kénye kedve szerint, a romai historiának új alkotásu épületét, mintha e téren más, az ő művétől különböző építmény nem állott volna soha. Nem is indokolja ezen eljárását; a ki a romai historiát csak Mommsen munkájából ismerné, nem is gyanítaná hogy az, mit évezredeken által az emberek, mit a romaiak magok romai historiának hittek, mi úgy is mint mesés traditio a romai nép jellemének, hitének, világnézetének, erkölceinek érdekes tükörképe, hogy ezen traditio mondom valaha létezett. A Beaufort-Niebuhr-féle iskola által lerombolt hagyományos történet omladékaiból elővesz ugyan egyes anyagokat, melyeket saját épületére felhasználni jónak lát. Az ekként kiszemelt anyagokból rakja össze érdekes, eredeti, az eddigi nézetektől jobbra eltérő képeit a régi ethnographiai és államviszonyoknak Italiában, Roma politikai, alkotmányos, miveltségi, egyházi, hadi állapotainak. Nem tagadom, hogy e választásban többnyire helyes tapintattal jár el, de számot nem ad róla, hogy ezt vagy amazt honnan vette s mi okok és nézetek birták reá, hogy ezt kiválassza, amazt elmellőzze. Egyáltalában különös sajátása Mommsen munkájának, hogy ő forrásokra nem hivatkozik, állításait idézetekkel nem támogatja, az olvasótól megkívánja, hogy szavának bizonyítás nélkül is higgyen. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy munkája könnyelműen, komoly tanulmányok és kritika nélkül készült; a ki maga is a romai historiának tanulmányozásával foglalkozott s

azon felül tudja hogy Mommsen hány alapos tudományu dolgozatokat bocsátott közre a romai historiára vonatkozó tárgyak és kérdések felett, ezen munkájának minden lapjából azon meggyőződést fogja meríteni, hogy alapos studium és érett megfontolás nélkül semmit sem írt, s hogy minden állítása mély vizsgálatok eredménye és őszinte meggyőződés kifolyása; de ennek elismerése nem kötelez bennünket arra, hogy mindenben meggyőződését osszuk, a történeteket és embereket az általa választott szempontból tekintsük és ítéljük.

Bachofen-Gerlach és Mommsen ellentétes irányu munkái között mintegy közép állást foglal el s mindegyiktől eltérő módszer követ Schwegler romai történeteiben*). Mig Mommsen a traditiót, Bachofen és Gerlach pedig a traditio ellen irányzott kritikát semmibe sem veszik, Schwegler mind a kettőre egyiránt terjeszti figyelmét. Munkájának két kötetében a hagyományos történeteket adja elő a legrégibb, még Aeneas bejövedele előtti időktől a decemvirek koráig. Itt a jeles munka fájdalom megszakadt, a szerzőnek közbejött halála miatt, a történeti irodalomnak igen nagy veszteségére. A szerző módszere az, hogy a történeteket rövidebb korszakokra felosztván, előbb a traditiót adja elő annak variánsaival együtt, minden hozzáférhető forrást használva és idézve: azután az illető korszakbeli traditionak kritikája következik. Kritikája részletes, világos, a tárgyba mélyen beható, annak minden oldalait felderítő, legtöbb esetben meggyőző, roppant olvasottságra támaszkodó. Minden állítását okokkal vagy idézetekkel támogatja és bizonyítja. Vizsgálatainak általános eredményét ismerjük a róla és munkájáról több helyen mondottakból. Az egészben véve tagadó; a hagyományos historiából igen keveset hagy épen. Tudományos készülete és alapossága mellett nem fárasztó, nem untató olvasmány, sőt mind azok, kiket tudományos és különösen történelmi kutatások és fejtegetések érdekelnek, e munka tanulmányozásában élvezetet fognak találni. Szerzőjében a roppant olvasottság el nem fojtotta a szellemet s ennek szabadon mozoghatását. Előadása könnyű és világos, nyelve csinos és szabatos, a tárgyak és eszmék logicialag helyesen elrendezvők. Mind a mellett e nagybecsű munka inkább a történet-nyomozás, mint

*) Römische Geschichte 2 Bände Tübingen 1853 és 1856.

a történetírás körébe tartozik, inkább tanulságos, érdekes és szellemdús történelmi értekezéseknek és tanulmányoknak egybefűzött sorozata, mint historia; inkább szaktudósok vagy legalább szakértők, mint az általános műveltségű nagyobb közönség számára van írva. Nagyobb körű olvasóközönségre nemcsak szorosan tudományos módszere, de terjedelmessége miatt sem tarthat számot. A megjelent első két kötet közel száz ívet foglal magában és csak a decenvírek idejéig halad; a második kötet maga csak mintegy 50 évnél, a köztársaság első félszázadának eseményeit tárgyalja. Ha a munka hasonló modorban és részletességgel bárki által tovább, csak a köztársaság végéig s a caesarok korszakának kezdetéig folytattatnék, körülbelül tíz vagy tizenkét kötetre és öt vagy hatszáz ívre terjedhetne.

Az imént említett három történeti munka, a legújabbak, melyek a romai történetek előadását tűzték ki célul (mind a három e folyó évtizedben jelenvén meg) a mondottak szerint más más irányt, elvet és modort képviselnek a tárgy felfogásában és előadásában. Melyik jár tehát ezek közül a helyes úton? Már a mondottakból is kitűnik, hogy véleményem szerint mindegyik a maga nemében jeles és becses munka s a szerzőnek sajátos szempontjából tekintve céljának teljesen megfelel. Gerlach és Bachofen Roma nemzeti hagyományának jó ízléssel szerkesztett, nemes stílusban festett képét állítják az olvasó elébe, melyben tetsző egészszé találjuk egybe állítva a régi írók munkáiban elszórt egyes vonásokat, miket a szerzők, ha nem is történelmi, de helyes művészi kritikával meg tudtak választani. Képben művészi, nem tudományos becset keresünk, célja gyönyörködtetni, nem oktatni. S e célnak Gerlach és Bachofen műve megfelel. A művészi hatás annál teljesebb, annál tisztább, mert a történelmi kritika szörszálhasogató, kétkedő és tagadó beleszólásai által az előadás félbe nem szakíttatik, a hatás nem gyengítettik. A traditiót adták s akarták adni a szerzők, de csak a traditiót, a mint az a romai nép hitében élt, melyet Macaulay joggal a latin irodalom legköltőibb részének nevez. Azért is állapotok meg a királyi korszak végénél, melyen túl a romai hagyomány némileg veszteni kezd mythicus, költői jelleméből, prózaibb, történetibb elemek felvétele által.

Mommsen ellenben tisztán történeti művet akart írni,

mely elejétől végig a történeti valóság jellemvonásait mutassa, s legkisebb részében se legyen tarkítva, felékesítve vagy eltorzítva a mese és költészet czafrangjai, virágkoszorui és csillogó ékszerei által. Ezért is a hagyományos történet gazdag tárházából csak azon kevés adatot választotta ki, melyeket alapos és komoly studium után, saját belátása szerint, történeti tényeknek nézett, a mesés alkatrészek tömegét pedig érintetlenül ott hagyta, annak megemlítése és czáfolgatásával sem akarván munkájának komoly történeti színét tarkítani. A mit a szerző, nem kétkedünk benne, részletes vizsgálatok és érett megfontolás következtében, történeti ténynek elfogad, azt mint olyat minden habozás nélkül oda is állítja, nem akarván indokolás és bizonyítgatás által az olvasónak bizodalniát megingatni, kétségeit felébreszteni. Nem csak a romai traditio tartalmát és létezését, de azt is alig gyanítaná Mommsen munkájának olvasója, hogy korrajzainak s történeti elbeszéléseinek egyes vonásai valaha tudományos viták tárgyai voltak. Mommsen, noha egyéb régibb dolgozataiban szorgalmas és jeles kutatónak és aknásznak mutatta magát a romai történetek bányáiban, ezen utolsó munkájában tisztán történetíró akart lenni. A korábbi nyomozások és lefolyt viták eredményeit saját lelkismerete és meggyőződésének bírószéke előtt eldöntötte, s döntvényeit mint ugyanannyi történeti tény, minden tudományos fitogtatás, de minden önigazolás nélkül is, egyszerűen oda írta historiájának lapjára. Az olvasó, ki szavában és ítéletében meg nem nyugszik, legyen maga történetbuvárrá és fáradozzék a történeti valóság felfedezésében. Ezt a szerző szavakkal nem mondja ugyan sehol, de mondja az egész munka szerkezete, modora, hangja. A kívánt hatást csakugyan el is érte. A közönséges míveltségű olvasó legkisebbé sem fog kétkedni azon, hogy történeti valóság, a mi e munkában foglaltatik, habár némely állításán, jellemrajzán, s talán hangján és modorán néha meg talál is ütközni, de a szakértő is, noha egyben másban a szerző véleményétől eltérne, még sem fogja művétől megtagadni azon elismerést, hogy a történelmi anyagok kiválasztásában s egybefűzésében lelkismeretesen és többnyire szerencsés tapintattal járt el.

Hogy a szóban levő történeti munkák mindegyike, teljes méltánylást érdemlő jelességek mellett, még is csonka mű, tárgyat, a romai történetet, egyoldalulag fogja fel és adja elő, s

hogy az olvasó mindegyikből csak félszeg és hiányos ismereteket meríthet, nem szükség kiemelnem. Az, ki csak a romai tradícióval ismerkedik meg, s az újabb történetnyomozás eredményeiről semmi tudomást nem szerez, úgy más részről az is, ki a tradícióról, a romai hitben oly mélyen gyökerezett, a romai jellemről kifolyt, s arra visszahatott mondákról és regékről semmit sem tud, Roma történeteit, a tudomány jelen állásához képest, csak félig fogja ismerni és érteni. Az említett két munka közül tehát mindegyik magában véve hiányos és csonka, de mindegyik a másiknak kiegészítője.

Schwegler munkájából kétségen kívül a legteljesebb ismereteket meríthetni Roma régi történeteiről, mert az a kép mindkét oldalát mutatja. De hogy ez nagy terjedelme, tudományos, inkább értekező és polemizáló mint elbeszélő modora miatt csak kisebb, szakértő olvasókörnek való, s tulajdonképen nem is történetírás, már említettem. Oly munka Roma történeteiről, mely mind a tradíciónak, mind a történeti valóságnak kijelelvén a maga helyét és illetőségét, a romai hagyományos historiának költői és történeti elemeit egyfelől különválasztani, de másfelől oly művészileg egymás mellett kifejtteni tudná, hogy egyik a másiknak hatását ne rontsa, s e kettős Janusarczát a romai historiának a nagyobb, de mivel olvasó közönség izléséhez és befogásához mért nyelven szólaltatná meg, ily minden igényeknek megfelelő historiai munka még ezentul megirandó. Addig míg oly történetíró, a ki magában a tudós és művész tulajdonait egyesíti, a történeti irodalmat ily munkával meg nem ajándékozza, a romai historia összes képének egyes részeit és vonásait különböző iskolákból származott és különböző modoru mesterek ecsetével festett műveken kell tanulmányoznunk, és legalább saját elménkben, a mennyire bírjuk, a lehetőségig teljes képet összeállítanunk.

De ideje, hogy már valahára lelépjek az igen is sokáig elfoglalt térről, helyt engedve más dolgozótársaknak és más korszerűbb kérdések tárgyalásának. Némi aggálylyal veszek búcsut azon néhány olvasómtól, kinek elég türelme volt engem idáig elkísérni. Attól tartok, hogy kedvetlen, talán keserű érzéssel és benyomással fog megválni értekezésemtől, nem csupán az előadás hiányai, hanem tanulmányom tárgya, iránya, eredménye miatt is.

Hasonló érzéstől és benyomástól magam is alig bírok menekülni. Midőn látjuk, hogy egy nagy nemzetnek ötszázados története, mikben ez maga századokig hitt s vele együtt és utána annyi más nép és nemzedék, ha látjuk, hogy ez eseménydús és dicsőséggel teljes ó-romai történetek alkotványa szemeink előtt összeomlik, délibáb vagy ködfátyolkép gyanánt semmivé oszlik, s mint elsütött tűzijáték után csak éji homály és néhány kormos faoszlop és gerenda marad hátra a fényben úszó paloták és tündérkertek helyén, ha tapasztaljuk, hogy annyi nagy név, annyi hősi tett és nemes elszánás, melynek hallásán ifju lelkesedésünk egykor lángra gyúlt, a kritika érintésére mint ugyanannyi szappanbuborék szétpattan, ha szemünk láttára képzelt historiai tudományunk épülete leroskadván, azon meggyőződésre jutunk, hogy minél többet tanulunk, kutatunk, vizsgálunk, annál kevesebbet tudunk, azon magunkra s az emberiségre nézve nem épen hizelgő gondolat ébred lelkünkben, hogy az emberi vágyak legmagasabb céljai, hatalom, nagyság, örök hír, hogy maga a tudomány is, melyet ma sziklára épültnek hiszünk és holnap posványba sülyedni látunk, *vanitatum vanitas!*

De azért kár elcsüggednünk és elkedvetlenednünk. Van a képnek más, derültebb, biztatóbb oldala is. Habár mese volna is mind az, mit a romai tradícióban bámultunk és hittünk, a min föllelkesültünk és nemes utánzásra ösztönöztettünk, azért polgári erény, hazafiság és hősi elszántság nem pusztá szók, nem üres álmoképek. Talál kiki saját nemzetének történetében, találhatunk különösen mi magyarok a magunkéban, kétségtelen hitelességű, dicső tényeket, melyek a romai historia legfényesebb lapjaival versenyezhetnek. De a mesésnek talált romai tradíciónak létezése, romai néphitté válása maga is nevezetes historiai tény, kulcsa Roma bámulatos emelkedésének és nagyságának. A romai nép előkorának történetét a maga képére teremtette: jellemének bélyegét rányomta annak minden lapjára.

A mi pedig az emberi vágyak és törekvések céljainak, és magának a tudománynak hiúságát és meddőségét illeti, az csak bizonyos határig áll. Kik az ifjúság ábrándos évein túl vagyunk, akárhányszor tapasztalhattuk, hogy az, mire lelkünk egész erejével vágytunk, mi bennünket ellenállhatlan erővel vonzott, miután eléretett, elvesztette báját és ingerét, s annál nagyobb csalódás-

nak mutatkozott, minél csábitóbbnak tetszett annakelőtte. Boldogok, a kik vágyaiknak és törekvéseiknek mindig új meg új célokat keresnek és találnak s néhány csalódás után el nem veszítik a tehetséget, valamire vágyani, valami után törekedni. De ha igaz is, hogy a cél elérésével többnyire véget ér az élvezet (hiszen magának az életnek is végcélja a halál, mely minden földi élvezetnek véget vet), azért a törekvés maga még sem hiú és meddő; nem a célba vett tárgyban, hanem magában a törekvésben találunk örömet és élvezetet. A vadász nem az utólért vadnak elejtésében, nem is az asztalára nyert peccenyében, hanem magában a vadászatban leli örömét. A ki nemes célra, nemes eszközökkel törekszik, akár célta ér akár nem, a ki helyét becsületesen betölti, hatáskörében embertársainak használni törekszik, az nem hiában él, akár magas akár alacsony polcon áll, akár szűk akár tág hatáskörben működik, akár túléli őt neve és hire akár nem.

Igy van a tudománnyal is. Céljának közönségesen a tudás tartatik; de ki a tudományok történeteit ismeri, kénytelen bevallani, hogy a cél még el nem éretett senki által s e földön teljesen el nem érhető. Tudomány vagy tudós, e szónak betűszerinti értelmében, még nem létezett s létezni nem is fog soha. A múlt századok tudományát tudatlanságnak nézi a mi korunk; az ókor legtudósabb emberei igen sokban tudatlanabbak voltak korunk bármely iskolás gyermekénél. Ily előzmények után azok, kiket ma mint tudósokat tisztelünk, azt képzelhetik-e magokról, hogy már eljutottak a tudás határáig, melyen túl már nincs haladás? Bizonyosak lehetnek-e csak az iránt is, ha vajjon helyes, nem tévuton járnak-e? Az angol nyelv sokkal helyesebben és szerényebben mint mi „studentnek“ „tanulónak“ nevezi, azt, kire mi a tudós büszke nevét ruházzuk. A latin és német nyelv is csak *doctusnak*, *gelehrtnek* az az „tanultnak“ mondják azt, kit mi tudósnek nevezünk. De elég a szók körüli szórszálhasogatás. Csak azt akartam ezzel kimondani, hogy a tudományok mivélésében is a valódi cél nem a tudás, hanem a tanulás. Ebben találunk vigasztalást, szórakozást az élet csapásai között. A tudományos munkásság magában találja jutalmát, nem a sikerben.

Az itt tárgyalt kérdés körüli tanulmányaimnak sok élvezete-

tet és kellemes időtöltést köszönök, midőn eredményeit írásba foglaltam, nemcsak az olvasónak de magamnak is akartam azokról számot adni. Bármennyire tisztetem az olvasókat, kivált azokat (ha vannak?), kik czikkemet végig olvasták, mégis őszintén megvallom, hogy ha egy sem volna is, habár e zárszavaim csak a szedőnek és javitnoknak szólnának, még sem sajnálnám munkámat. Az író nem csak a közönségnek, de önmagának is ír, s a közönség közönyössége (bocsánatot e szójátékért) nem foszthatja őt meg azon élvezettől, melyet munka közben talált. A tudományos munkásság tehát, tekintet nélkül az eredményre és sikerre, magában is méltó czélja az emberi törekvésnek. A ki valaha tudmánynyal foglalkozott, habár csak melleleg s a nélkül, hogy az élet egyéb örömeiről lemondott volna, s habár kitűnő siker nem koronázta is munkásságát, utóbb, élemedettebb korában visszatekintvén lefolyt életére, azt fogja velem együtt találni, hogy a tudomány forrásából merítette, ha nem is legédesebb, legboldogítóbb, legelragadóbb élvezeteit, de bizonyosan legtisztább, legtartósabb, keserű utóíztól leginkább ment örömeit.

LUKÁCS MÓRICZ.

*) E czikkek revisióját tisztelt barátom Lukács Móríc z maga nézte át: így történt, hogy az előbbi füzetben e vállalat szerkesztője neve elé oly dicsérő epitheton csúszott be, melynek annál kevesbbé lehetett volna megjelenni, minél inkább osztozom tisztelt barátom nézeteiben a „tudós“-ról, „tudományról.“

S z e r k.

JÁNOS KIRÁLY

ÉS A

DIPLOMATIA.

Harmadik közlemény.

XVII. Az olmücsi értekezletnek eredmény nélküli felbomlását Ferdinánd részéről újabb hadi készülétek követték, s Jánoséról a francia királylyal kötött szövetség ünnepélyes kihirdetése, melyről minapi közleményünkben szólottunk. Rincon — a francia követ — Budáról utját Krakónak vette, János király egyik titkára, Szálkai Pál társaságában. „Franciaország legkeresztyénebb királyának azon követe, ki e napokban nálunk volt, — így szól a Zápolya által Budán 1527. július 14-én Rincon számára kiadott utlevél, — kedves sógorunkhoz. Lengyelország fenséges királyához megyen, miért is meghagyatik a hatóságoknak, ha kívánságuk benn maradni kegyelmünkben, hogy őt tisztességesen fogadják, eleségéről, szállásáról gondoskodjanak, Lublóig számára szekeret rendeljenek, s azonkívül mindazt cselekedjék és végrehajtsák, mit hívünk és titkárunk nemes Szálkai Pál mondani fog nékik nevünkben. Másként ne cselekedjete.” *)

Olaszországban Ferencz király és a pápa ellen szerencsésen működtek a német hadak; a cognaci szövetség feloszlott; s Fer-

*) Pray kéziratai, XXV-dik k. a pesti egyetem könyvtárában.

dinánd, ki a főleg Bácsban és Bodrogban garázdálkodott rácز hadakat magának már korábban megnyerte, most aggodalom nélkül küldhette cseh és német fegyvereseit Magyarországra. Lovassága Magyar-Óvárnál, gyalogsága Haimburgnál gyűlt együvé. Fővezére Kazimir brandenburgi örgróf volt *); György szász és Erich braunschweigi herczegek segédcsoportokat küldtek neki. Midőn Ferdinánd, Dévény elfoglalása, Pozsony és Nagyszombat hódolása s hadüzenet előbocsátása után, július 31-én az ország széléhez érkezett, hívei az 1491-diki pozsonyi szerződés rendeletéhez képest Pozsonyból elébe siettek fogadására. A király Köpcsén és a Lajta között a határszélnél leszállott lováról, a nádor, Báthori István, magyar nyelven üdvözlő beszédet intézett hozzá, melyet Macedoniai László pécsi prépost deákra fordított. Kérték a rendek nevében, erősíteni meg a nemzet szabadságait; és Ferdinánd, Widemann tudor által adatván választ, a kancellár, Szalaházi Tamás kezébe letette az ország jogaira és szokásaira az esküt. **)

Más nap tanácskozmány tartatván Óvártt, hire jött, hogy Zápolya hadai a ráczokat megverték, vezéröket Cserni Jovánt, az úgynevezett fekete ember-t megölték. János király Budavárában harang és ágyuszó által hirdettette ki az eseményt, s Rincon Antal, a francia követ, röviddel Krakóba érkezése után, itt szintén zajosan ülte meg a győzelmet, Rincon olyan lármát üt a fekete ember halála miatt, — irá 1527. augusztus 12-én Krakóból Ferdinánd követe — mintha a törökön vett győzelemről volna szó. Háromszáz viaszgyertyát és szövétneket gyújtatott a házak ablakaiban, trombitáltatott, doboltatott, Téged Isten dicsérünk-et énekeltetett, az utcákon pénzt szórattott; rég nem hallatszott hasonlatos örömjaj Krakóban. ***)

Ferdinánd augusztus 3-án Óvárról belebb indult az országba;

*) A háborút is ez üzenté meg Zápolyának, nem Ferdinánd, ki versenytársát ezzel élesen bántotta. *Indixisti nobis bellum*, — irá két évvel utóbb Ferdinándnak János, midőn őt párbajra kihivná — *per marchionem Casimirum, tui furoris atque avaritiae asseclam et administrum, indignius siquidem tibi visum erat, quum te ex sanguine archiducum Austriae oriundum profitereris, si nobiscum ex comitibus orto in arenam descenderes.*

**) Ursinus Velius, I. I.

***) Bucholtz, III. k. 219. l.

Nádasdy Tamás három száz lovassal előre sietett; Győr és Szent-Márton hódoltak a királynak. Augustus 9-én Komárom, 10-én Tata megadták magokat. Két nappal később már Esztergom is Ferdinánd hatalmában volt, s a mint Nádasdy Visegrád elébe érkezett, a felső és alsó erősség készséggel kaput tártak előtte. — Zápolyával Budán és Buda környékén csak háromezer fegyveres volt; fővezére Czibak Imre még mindig a tiszai részekben időzött. Fel sem tette, hogy, kivált Komárom, Tata, Esztergom és Visegrád ne álljanak ellent. S most a dunai hajósereg is Ferdinándhoz pártolván, és ennek előhada már Szent-Endréig érkezvén, augusztus 15-én János király Budáról Pestre magyar-rác hadainak rákosi táborába költözött. Távozása előtt meghagyta a budai polgároknak, adnák szép szerével Ferdinánd kezéhez az erősséget, hogy neheztelését ne éreztesse velök a győző. Augustus 16-án Kerepesen, 17-én Hatvanban táboroztak a Jánosiak; István király napját is Hatvanban ülték, elhallatszott hozzájuk Budavár falairól az ágyuszó, mely Ferdinánd bevonulását a fővárosba hirdette az országnak. Ekkor felszedték sátoraikat és Árokszállásra mentek háltni, honnan, Czibak hajdúi által kísértetve, útjokat a Sajó felé irányozták *).

Borsodban a Sajó és a Hernád között fekszik Lád, János király idejében a szent Pál után nevezett remeték egyik székhelye. Zápolya hadai majdnem egy hónapig táborozván e környéken, a fejedelemnek alkalma volt megújítania az ismeretséget Utiszenics Györggyel, ki azelőtt több évekkel, nála, mint erdélyi vajdánál, hadiszolgálatban állott; ki, nem tudni mi okon, a hadmezőt a kolostor falaival cserélte fel, s ki utóbb, elsőséget adván Horvátország egyik jelesebb családjából származott anyja nevének, mint Martinuzevics György hírével nevével betöltötte a világot **). Zápolya különben is távol lévén attól, hogy igényeiről lemondjon, mit Hatvanban kelt körlevele is tanusít, melyben az övéit hűségre intette, igérvén, hogy, mihelyest serege elégségesen megnövekedendett, nem csak kiűzi az országból az ellenséget, hanem boszút

*) Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról 1484—1543. közli Wenzel Gusztáv, Pest 1857. 173. 1. Zermegh, Schwandt-nernál, II. 388. Ursinus Velius az id. h.

**) Verancesics Antal összes munkái, I. 16 és kk. II. Martinuzevics levele Verancesichoz, Praynál, Annales, V. 271.

is áll rajta *), 'Fráter György által megerősítettett mind szándékában, mind reményében. Egyelőre ez még nem mehetett teljesezésbe, mert Ferdinánd hadvezére Salm Miklós Ferdinándot üzőbe veyén, először is Ládnál, majd Tokajnál — szeptember 27-én — véres ütközetben erőt vett a Jánosiakon **).

XVIII. Rincon e közben Krakóba érkezett Zsigmond királyhoz, ki őt szeptember 6-án I. Ferenczhez intézett következő levéllel eresztette utnak: 'Nagyságos Rincon Antal, felséged követe. nálunk volt, és elmondott mindent, mivel őt felséged megbizta. Határtalan köszönetet mondunk, hogy irántunk és országunk iránt annyi kedvezéssel viseltetik felséged, és hogy meg nem szünik mind arról gondoskodni, mi kölcsönös szövetkezésünkhöz és az öszves keresztyén ügy állapotához látszik tartozni. Részünkről azon leszünk, hogy felséged jóakarátát szeretettel, tisztelettel és mindennemű szolgálatokkal viszonzozzuk mindenha. S hogy mit válaszoltunk a követnek, mily állapotban van országunk és Magyarország, s mit követel tőlünk, hogy boldogulhasson, a keresztyén ügy, azt követ úr bőségesen fogja előadni. Az úristen tartsa meg felségedet épségben és szerencsésen; szivünkől ajánljuk magunkat ***).

A követ Krakóból Kassára sietett, s egész bizonyossággal állithatni, hogy néhány nappal a tokaji ütközet előtt találkozott Jánossal. Ennek udvarában, kivált ama politikai kapcsolatnál fogva, melyben Beriszló Péter bánnal állott vala **), számos dalmát nyert alkalmazást, köztök: Statileo, Verancsics, Andreis. Az utóbbik, a trauai születésű Tranquillo Partenio Andreis, nem régiben még lipcsei tanár, most a király által titoknokul adatott Rinconnak, ki őt 1527. szeptember 23-án Kassáról Francziaországba küldötte. 'Tudván bizonyossággal — írta ez nap Montmorency maréchalnak — hogy méltóságod látja mindazon leveleket, melyeket urunknak a legkeresztyénebb királynak irok, s megtudja belőlök az ittvaló dolgok állapotját, ritkán irok méltóságodnak, kit mint

*) Pray, *Epistolae Procerum*, I. k. 307. l.

**) Salmnak a tokaji táborból Ferdinándhoz szeptember 27-én adott levele, Hormayr *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*, 1823-diki folytatás 137. l. Verancsics, II. k. 27. l. Szerémi, 179 és kk. II.

***) Charrière, I. k. 159. l.

****) Verancsics, II. k. 261. l.

pártfogómat és jótevőmet különösebben szeretek, tisztelek. Küldöm ime a király parancsára ezen titkáromat, Tranquillót, s könyörgök méltóságodnak, értesitse ő legkeresztyénebb felségét azon dolgokról, melyek miatt őt küldöm, s eszközölje ki, hogy minél előbb, indittassék utnak, mert szükséges, hogy ő legkeresztyénebb felségének akaratáról minél előbb legyen tudomásom *).

Tranquillo visszaérkezéseiglen a magyar-lengyel végekben tartózkodott, úgy látszik, Rincon; annyi bizonyos, hogy midőn 1528. februáriusban János Erdélyből és Debreczen környékéről ismét a Hegyaljára jött, Rincon ott felkereste a királyt. „S e közben — írja Szerémi — Franciaország királyától követ érkezett János királyhoz. És a szegény király nagyon örült, vigasztalására volt a segédigérés.” Kevés napokkal utóbb megveretvén Szinánál Zápolya, előbb ugyan sógoránál Homonnainál vonta meg magát, s majd tanácsosnak látta, a Kárpátokon átmenni Lengyelországba, hol Tarnow várában, „mint örökségében leszállá**),” s hová őt Rincon is követhette.

A bajor hercegek, kik még imént oltalmi és támadási szövetségre voltak Zápolyával lépendők, aggodalommal és boszúsággal értesültek Ferdinánd szerencséjéről. Kancellárjok, dr. Eck kétrendbeli levele minél kevésbé sötét színekben ügyekezett előtők feltüntetni, a kivált az ő tanácsára általok felkarolt ügyet. „Kegyelmes fejedelmem és uram — írta 1527. szeptember 12-én Vilmos hercegnek — Schwarzenberg János úr megírta fiának a magyarországi hadjárat minden eseményeit, jelentvén, hogy Ferdinánd Budavárban van, és tábora a város körül, és a magyarok Budával átellenben, és hogy Ferdinánd szeptember 10-dikére országgyűlést hirdetett. És miután azon magyar urak közül, kik a vajdával tartottak, eddig még csak kevesen állottak a királyhoz (Ferdinándhoz), ezen országgyűlésen fog nyilvánulni, mily szándékuk van a magyaroknak. Jelentette azt is, hogy a moldvai vajda szintén követeket küldött a királyhoz, hogy Székesfehérvár magát megadta, hogy a töröknek meggyült baja a persával, s hogy Magyarországon drága az eleség. De én ezen levélből azt következtetem : hogy kevés magyar, és különösen kevés úr állott

*) Charrière, I. k. 160. l.

**) Verancsis, II, 29. Anyai öröksége lehetett.

a királyhoz, kik nagyból még a vajdával vannak; és ha nem jönnek az országgyűlésre, nagyon lehetséges, hogy a király nem fogja hasznát látni hadviselésének, és az országnak jóval nagyobb részét nem fogja elfoglalhatni, mert Magyarország terjedelmes tartomány, azt nem lehet néhány nap alatt kivívni vagy elfoglalni. Ezt kötelességemnek tartottam felségednek jelenteni, és véleményem szerint az egész hadjárat sarka az országgyűlés, mely tegnapelőtt volt megnyilando *).

Az országgyűlés megnyílt nem ugyan september 10-én de Mihály napja után. October 7-én az urak együtt voltak a királyi lakban. Ferdinánd bővebben fejtegette előttük jogát a magyar koronára; említette a Fridrik és Maximilián között egy részről és Ulászló között a másíkról említett szerződést, említette az olmüzi értekezletet, hitvesének Ulászlótól származását, s a pozsonyi választást, melynek megerősítését várja. Az urak jogszerűnek nyilatkoztatták a választást. Más nap a várak előtti téren Ferdinánd, a kancellár tolmáclata mellett beszédét a nemességhez intézte, biztosítván őket, hogy kormánya atyai kormány lesz; figyelmeztetvén őket, hogy nem az a kérdés: ki honnan való? hanem az: ki mint kormányoz? és szilárd meggyőződését nyilvánítván, hogy a kik szavazataikat reá adták és reá fogják adni, azoknak megbánásra nem lesz okuk. Felséged országglását senki sem ellenezte volna — viszonzá a nemesség szónoka Besenyei István — ha az ármányosok nem hitetik el velünk, hogy a szepesi grófnak királyságába felséged is Károly császár is beléegyeztek, s ha felséged leveleit el nem kapdossák, el nem rejtik előlünk. Most tudjuk miben van a dolog, s felségedet, mint törvényes királyunkat örömet üdvözljük **). Tudomására kívánom adni — írá october 8-án Ferdinánd Budáról testvérének, Mariának — hogy épen most visszajöttem az országgyűlésből, hol első előadásomat tettem, és nyomban feleletet is kaptam, és választátásomat megerősítették mindnyájan ***).

A budai országgyűlést megelőzte Zápolyának tokaji vesze-

*) Muffat, Correspondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der politischen Verhältnisse der Herzoge Wilhelm und Ludwig von Bayern und König Johan von Ungern, 52. l.

**) Ursinus Velius, II. 28. Widemann, Praynál, Annal. V. 145.

***) Gévay, I. k. i. f. 115. l.

delme, s követte Ferdinándnak királylyá koronáztatása és ellenének előbb Nagyváradra, majd Erdélybe vonulása. Nagyváradon october 4-én kelt levele által hijába intett mindenkit: ovakodjék Ferdinándtól s várja a nemzet üdvét tőle, Jánostól, ki most a Tisza mögé kénytelenítettett vonulni, mert annyi s megannyi könnyörgésére sem akartak a nemesek felkelni: a rendek tetemes számmal gyülekeztek Ferdinánd körül; hijába emlékeztette Perényi Pétert a barátságra, mely őket első ifjuságuktól fogva összefűzte, s a családjával kötött frigyre: Perényi, mint Ferdinándnak october 8-án Máriához adott levelében olvassuk, kinyilatkoztatta: ,hogy azon esetre, ha a rendek kívánni fogják, kész magával hozni a koronát, s a rendek csakugyan kívánták, és november elején Székesfehérvárott volt a korona *). Ezen körülmények, valamint az is, hogy János Erdélyben sem érezte magát menedékben, melynek szász lakosait, de részben a székelyeket is Ferdinánd biztosai, névszerint az erdélyi születésű Reichersdörfer György ellene hangolták **), — mindez, mondom, a bajor hercegeknek is tudomására jött.

A magyar ügyek — írta Eck kancellár 1527. december 2-án Vilmos hercegnek — így állanak: A király és neje Pozsonyba fognak menni, a telet ott töltendő, az özvegy királyné Óvárban fog maradni, s hitbére, a bányavárosok kezéhez adatnak. Magyarországon a hivatalok betöltvék, a hadak nagyból elbocsátvák, de hat zászlóalj Landsknecht, ha szerét tehetni, az országban marad. A vajda, mint Losenstein és Schwichau írják, egy erdélyi városban van, de olvastam az udvartól (gondolom, Ferdinánd udvarát érti) kiindult irományokat, melyek szerint onnan eltávozott; azt is mondják, hogy távozásakor sok népet vesztett, minek részemről nem adok hitelt; könnyű neki olyas várba vagy városba bejutnia, melyet lehetetlen lesz még e télen kivívni. Mindent összevéve, azon fordul a dolognak sarka: hogy a pápa felmentessék, s hogy Ferrara Franciaországához álljon; ha ez csakugyan megtörtént, mint hírlik, akkor lesz mód a cseh király terveit meggyúsítani. Nem ártana az olasz híreket Csehországra

*) Ugyanaz, ugyanott.

**) Ostermayer Jeromos, Kemény Józsefnél, *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, I. 11.

irni, onnan talán elszivárognának a vajdához, a magyarokhoz, s Ferdinándnak meggyülne baja miattok *).

XIX. A lengyel király nem nagy hajlammal viseltetett Zápolya iránt, de Magyarországon mégis inkább őt ohajtotta szomszédjául, mint a hatalmas német császár testvérét. A lengyel nép és a lengyel urak hasonló nézetben voltak. Logschau György. austriai követ Krakóban, kinek egyik jelentését már feljebb idéztük, 1527. június 7-én panaszképen ír: „a lengyel köznép a vajdával tart;“ június 9-én: „a nagymise közben szónoklatába imádságot szőtt a pap Magyarország királyáért, én Ferdinándot értettem alatta, ő a vajdát; Zsigmond és hitvese jelen voltak.“ A követ kérelmére, hogy a király ne engedje Zápolyát fegyverrel, hadi néppel országából ellátni, illetén parancs adatott ki: „a tatárok veszedelemmel fenyegetnek bennünket, nagy seregre van szükségünk, és ez okon senki se merészeljen az országból kiköltözködni;“ de egy lélek sem hitte komolynak e parancsot, s a francia követ és Zápolya biztosai folytatták a toborzást **).

A biztosok élén 1527. ősszel Frangepán Ferencz állott, kinek jelentései, mióta János király Budáról Tokajra, Tokajból Váradra, Váradról Kolosvárra, Kolosvárról Tasnádra s Tasnádról ismét Tokajra bujdosott, válasz nélkül maradtak, s kit ezen eljárás és a közvélemény rögtöni fordulójának szemlélete egészen elbőszítettek. „Felséges urunk ügyei itt roszúl állanak — ír 1528. januárus 23-án Verbőczinek, mint Zápolya kancellárjának — igen roszúl. Az urak nagyobb része Ferdinándhoz szít; segédet ne várjatok innen. Ferdinánd követei sürgetten sürgetik, hogy még azon lengyelek is, kik már korábban állottak királyunk szolgálatába, hivattassanak vissza jószágvesztés büntetése alatt. Fognak-e czélt érni? nem tudom; én ellenezni fogom szerényen és szerénytelenül; de arról és annyiról meg lehet győződve uraságod: ezek itt megannyian kétségbeestek urunk jövődjé iránt, s Ferdinándhoz pártoltak. És mindez azért történt, urunk ügyei — bár mit mondjanak mások — azon egyetlenegy ok miatt jutottak tönkre: mert Ferdinánd követei, kikhez minden harmadik, negyedik nap királyuktól ujuj futár érkezik levelekkel, itt csodálatos dolgokat

*) Muffat, az id. h. 53. l.

**) Bucholtz, III. 215.

hirdetnek a mi fejedelmünk megveretéséről, és annyi egyébről, mik ha igazak-e, hamisak-e, nincsen tudomásunkra. Igaz-e mindez? kérdezik tőlünk a lengyel urak; s mi mondjuk ugyan, hogy lehetetlen hitelt adnunk e híreknek, de ninesenek leveleink, melyekkel e hijábavalóságokat megeczáfolhassuk *).

Frangepán Ferencz rövid nap mulva, a nélkül, hogy Lengyelországot odahagyta volna, személyesen találkozott mind Zápolyával, mind Verbőczivel; s Tarnow várában János király hívei rendkívüli munkásságot fejlesztettek, nemugyan a magyar-török szövetség alkotása körül, mint Pray és társai hitték, mert negyedik cikkelyünkben bőségesen fogja látni az olvasó, hogy ama szövetség ekkor már megalakult volt: hanem buzgólkodtak kivált a nyugoti hatalmasságok rokonszenvének felköltése, ápolása körül. Ha az illető levéltárak elvégre alaposan fogtak átvizsgáltatni, kezünkben lesznek az ügy minden szálai, jelenleg még csak töredékeket birunk, de melyek minden kétségen kívül helyezik az europai nyugot tetemes részének solidaritását e tárgyban.

A királyi bujdosó 1528. április 8-án hosszadalmas levelet irt a németbirodalmi rendeknek, kik ekkor Regensburgban összegyülemők voltak. Előadta, hogy a nemzet őt a mohácsi vész után, melyben testvéröccse is halált szenvedett, közakarattal királyul választotta, mert csak személyes ellenei és önhasznukat kereső, csekély számú uri emberek nyilatkoztak Ferdinánd mellett; hogy koronáztatása után kivált azon volt, miszerint nem csak Németország, hanem a többi keresztyén népek is, valamint ez már százötven év óta történik, a magyar vér ótalma alatt békében élhessenek; hogy Ferdinánd őt méltatlanul bántá vala s királyul magát törvénytelenül Pozsonyban, nem, mint kellett, Székesfehérvárott választatta. Eziránt — folytatja — panaszt emeltünk levelek és követeink által ő szentségénél VII. Kelemen pápánál, s Ferencz, Henrik és Zsigmond, Francia-, Angol- és Lengyelországok királyainál, és követeket küldtünk mind uraságtokhoz mind a császárhoz, kik jogunkat előttetek fejtegetvén, egyszersmind készségünket nyilvánítsák, az ügyet ítélőszéketek elébe bocsátani, de ezen követek Ferdinánd által letartóztatnak. Hogy mindazáltal

*) Diplomatarium Széchenyanum a nemzeti muzeum kéziratai között.

uraságokat magunkról, ügyünkről értesíthessük, írjuk e levelet, melyből meglássék, mily igazságtalan háborút hozott reánk Ferdinánd, mert uraságtok, gondolom, nem fogja hinni, hogy az jogczimmel bir, ki vonakodván jogosan cselekedni, fegyvert fog, akarván talán dédösének Fridriknek és nagyapjának Maximiliánnak szerencsétlen hadjárataikat megboszulni, kiknek egyikét nagybátyánk Imre Magyarországból kiüzte, a koronát is visszafoglalván tőle, s kiket mindkettőjüket atyánk Imre, szepesi gróf, Magyarország nádora és főhadvezére, Mátyás király kormánya alatt Ausztria innenső részéből kimozdította, Bécsset is meghódítván. Mi szintén, még mint gyermek ifjú, a Magyarországra fegyverrel jött Maximiliánt határai közé utasítottuk vissza; s jelen ellenségünkön is már rég fogtunk volna erőt vehetni, ha egyedül fegyverrel, nem néhány magyarnak árulásával is harczolna velünk. A levél szerint ezek miatt kénytelenítettett ő, Zápolya, Lengyelországba vonulni. Keserves dolog, mondja, nemcsak a hozzá hasonlatos, hanem a középszerű állású emberekre nézve is, lezuhanni kedvező helyzetből mostoha viszonyok közé; s így nem csoda, ha az igazságos ok nélkül szenvedő ott keres segédet, a hol talál; és ha ő most olyatén eszközhez fog nyúlni, mely a keresztén világot veszedelembé ejtheti, annak Ferdinánd lészen oka *).

Április 26-án és 27-én Pack Otto, a hessz tartománygróf küldötte, ugyancsak Tarnowban, hol a felebbi levél kelt, alkudozásba ereszkedett Zápolyával. Ura, mint buzgó pártfogója Luther tanainak, örömet minél több ellenséget szerzett volna Ferdinándnak, és Zápolya reményt nyújtott a hessznek, hogy a lengyel királytól százezer forintot szerez számára.**) Eddig is elég emberünk volt — írta ez időtt János egyik levelében, melyet Ferdinánd emberei elfogtak, — de a hadviselés megnyílásakor magunkra maradtunk, s ez okon Tarnowba érkeztünk, idegen zsoldosok gyűjtésére; máris bérbe vettünk, a magyarokon kívül, ezer német nehézlovast s háromezer hatszáz landsknechtet husz ágyu-

*) Bethlen Farkas, I. 129. Kelemen pápáról e hely: „sanctissimus autem Clemens dirissima in nos jecit fulmina et inclementissime detulit; quae tamen nos patientissime detulimus“ minden bizonynyal interponálva van, mert Zápolya ekkor még igen jó lábon állott a pápával. Pray, Epistolae procerum, I. 332.

**) Ranke, Gesch. Deutschlands im Zeitalter der Reformation, III. 37.

val, és ezer hatszáz cseh lovast. Ezen német zsoldosokat, kiknek számát Zápolya valószínűleg túlozza, Minkwitz szász lovag fogta volna Luzsiczán és Szilezián át Posenbe hozni, János rendelkezésére *). Ennek személyes jelenléte Lengyelországban, s roppant kincseinek pazar kézzel osztogatott maradványai Krakóban tetelesen fogyasztották Ferdinánd pártját, ki Malzan Joákimot küldé Zsigmond királyhoz panaszszal, hogy János menhelyet talált Lengyelországban, hol toborzásait kényelemmel személyesen folytathatja. Valamint Károly császár nem akadályozhatta, hogy német zsoldosok ne gyűljenek Ferencz király zászlai alá, — válaszola Zsigmond — úgy én sem zárhatom el az utat mindazoknak, kik Zápolyához ügyekeznek. Rég már adtam ki parancsot, hogy itt-hon maradjon a lengyelség, és Zápolya rövid idő múlva távozni fog az országból.

XX. Tranquillo Andreis — deákos elnevezéssel Tranquillus Andronicus — e közben visszajött Ferencz francia királytól. Zápolya 1528. május 16-án Statileo Jánost, előbb óbudai prépostot, mos már erdélyi püspököt követül küldte, ugyancsak Franciaországba, következő megbízó levéllel: „Mi János, Isten kegyelméből Magyar-, Dalmát-, Horvátországok sat. királya, morva örgróf, s luzsiczai és mindkét sziléziai herczeg sat. tudtul adjuk, jelen levelünk által értesítvén mindazokat, kiket illet: hogy mi erősen bizván hívünknek, Krisztusban szeretett atyánknak, erdély-fehérvári választott püspöknek, tanácsosunknak és követünknek Statileo Jánosnak derekas hűségébe, eszélyes és törvényszerű magaviséletébe, s elégséges ügykezelési képességébe, őt minden úton és módon, lehető legjobb és leghatásosabb formában, tettük, csináltuk, ünnepélyesen rendeltük és neveztük valóságos, törvényes és kétségbevonhatlan követünk-ké, biztosunkká és különös küldöt-tünk-ké, hogy a legkeresztyénebb fejdelemhez, és fenséges urhoz, Ferenczhez, a Frankok királyához, Majland herczegéhez és Roma urához sat., kedves és tiszteletes atyánkfiához és vérünkhez indulván, ő felsége között és köztünk szilárd barátságot, testvérséget, egyetértést csináljon és tegyen; s hogy magát nevünkben és helyettünk mindenre kötelezze, általában pedig mindazt cselekedje, rendelje és gyakorolja öszvesen s egyenkint, mi a felebb-

*) Bucholtz, III. 243.

mondott barátságra, testvérségre, frigyre és szövetségre nézve szükséges és alkalmas leszen; mit törvényes és valóságos követ és biztos véghezvihet és végrehajthat, s mit minnenmagunk fog-nánk tehetni, ha személyesen jelenlennénk, legyen bár olyasmi, mihez még a jelennél is szabatosabb megbízó levél kívántatnék; adván királyi szavunkat és jó lélekkel igérvén, hogy mindazt, külön és öszvesen, mit jelen követünk e frigy és szövetség érde-kében és ügyében alkudozó, elfogadó, rendelő, határozó és megerősítő leszen, helyesnek, kedvesnek és megállónak fogunk ismerni, tartani és sértetlenül követni; valamint ezen követünk levelét is, ha ilyest netalán saját pecsétje alatt, a mondottak érvényesítésére kiadna és végrehajtana, midőn tudomásunkra jö-vend, magunk levelével és magunk pecsétje alatt, az általa szabott időközre fogjuk megerősíteni, és őt minden kötelezettségi teher alól felmenteni és felszabadítani, jelen levelünknek, mely-hez titkos pecsétünk függesztetett, erejénél és tanuságánál fogva. Kelt Tarnowban, 1528. május 16-án, országlásunk második évében. János király.‘*)

Szintekkor Montmorency maréchalhoz, a király meghitt tanácsosához is adott levelet, „Méltóságos fejdelem, legkedvesebb barátunk, — így szól a levél — küldtük uraságodhoz ezen kedvelt hivünket, tisztelendő Statileo urat, választott erdély-fehérvári püspököt, tanácsosunkat és követünket, kinck meghagytuk, hogy bizonyos dolgokról és ügyekről uraságodnak tegyen jelentést nevünkben. Kérjük tehát, adjon hitelt azoknak, melyeket felebb említett követünk, nevünkben mondó és előadó leszen, mert azt fogja mondani, mit hogy szándékunkhoz képest mondjon, megbíztuk. Uraságod jól és szerencsésen éljen, kívánjuk‘*).

Statileo, Rincon kíséretében indúlt el, de ők útjokat Anglián át vették Franciaországba, kétségkívül a végre, hogy VIII. Henrikkel is értekezzenek a reájok bízott ügyről; miután pedig Angliába csak augusztusban érkeztek, addig valószínűleg német udvaroknál időztek. „Nagyságos uram — írta 1528. augusztus 11-én Londonból Montmorencynak Rincon — jelentem, hogy visszajövet Magyar- és Lengyelországból, hová legkegyelmesebb királyunk

*) Charrière, I. 166.

**) Charrière, I. 161.

küldött volt, Angliába érkeztem. Egy püspök is velem jött, követül Magyarország királyának részéről. Én haladék nélkül tovább utaztam volna, ha nem tartóztat á bibornok. De exczellenziádnál leszek, mihelyest lehetséges, hogy egyremásra figyelmeztessen. Kérem, tartson meg engem kegyelmességében, mint leghívebb szolgáját, és ajánlja szolgálatomat ő felségének⁴ *).

Londonban mit végzett mit nem végzett Statileo, arról hallgatnak az eddig közzétett oklevelek; de hogy mit felelt Kelemen pápa, János követségére, mely őt ez időtájban, hihetőleg Brodaries szerémi püspök képében felkeresé vala, olvassuk e levélben: ,Valamint nem kétkedünk, hogy nehezteled bajainkat, melyek bennünket értenek, (Romának 1527. május 6-kán a császáriak általi elfoglaltatására s ennek következményeire czéloz), úgy te se kétkedjél, fiam, arról, hogy mi meg a te bajaidat vettük nehezen. Mert valamennyi keresztyén fejedelem szenvedésein sajnálkozunk, mint kik valamennyi fejedelem iránt közös szeretettel viseltetünk. Ismeretes előttünk erényed és vallásosságod, melyet országodnak a törökök elleni oltalmazása által régebben kitüntettél; miért is rajtad, ki, mint irod, egész erővel szeretnél a hitetlenek ellen fordulni, örömezt segítenénk, ha fenséged által bevallott és kétségbe senki által sem vonatható véginőségünk abbeli óhajításunkat, hogy bár kedves dolgot tehetnénk neked, nem akadályozná. Mert mult évi roppant inségünk, mindenkinék tudtára, még most sem enyhült. . . S ennek körülményei és folytonos távollétünk Romától, tudva levén, mint hiszszük, fenséged előtt, kérjük és reméljük, hogy jó neven fogja venni, ha nem tettekkel, mihez ninesen képességünk, hanem szeretettel és jóakarattal, melyeknek bőségében vagyunk, felelünk fenségednek. Mert erényed és tekintélyed miatt s mind saját magadnak mind embereidnek a keresztyén hit melletti működéseért, téged már régebben, még mielőtt királylyá választattál, igen szeretünk s nagyrabecsültünk: és ez okon kénytelenek vagyunk fájlalni, hogy olyas időjárás állott be, s olyas bajok jöttek főlünkbe, miszerint inkább csak sajnálkozásunkat fejezhetjük ki, de nem segíthetünk rajtad. Azon leszünk mindazáltal, hogy tekintélyünk és buzgalmunk által segédet eszközöljünk ki számodra más fejedelmeknél a keresztyén hit elleneinek visszaszorítására; s hogy a kik más uton nem lehetünk hasznodra, támogathassunk

legalább ezen. Többet irnánk, ha nem kellene hinnünk, hogy irántad való hajlamunk és jóakaratumk tudva van előtted, valamint ezt a tiednek leveleikből bővebben fogod megérteni. Kelt Viterbóban, 1528. augusztus 30-án, pápaságunk ötödik évében^{*)}.

XXI. Statileót 1528. octoberben a francia udvarnál találjuk. Minthogy a mi igen kedves és igen szeretett rokonunk s testvérünk János Magyarország királya, — így szól Ferencz király egyik oklevele. — már régebben felénk indította Statileo Jánost, választott fehervári püspököt, elégséges hatalommal és megbízással ellátott küldöttét, ügyviselőjét és követét, hogy velünk értekezzen, egyezkedjen és végezzen néhány olyas dolog iránt, melyek nemcsak saját királyságaink, tartományaink, urodalmaink és alattvalóink, hanem általában az öszves kereszténységnek javát, nyugalmát és biztosságát nagy mértékben illetik; minek szorgalmas meghallgatására és tárgyalására kellek és igen szükséges, tapasztalt, erényes, s egész bizodalunkat bíró személyt kijelelnünk és kiküldenünk: adjuk tudtul, hogy erősen bizván kedves és hűséges barátunkba, a sensi bibornokba, Franciaország kancellárjába, és nagy értelmiségébe, elégséges voltába, hűségébe és hosszas tapasztalásába, ezen s bennünket indító más okok alapján, adunk és adunk jelen levélnél fogva, teljhatalmat, képességet és különös megbízást, alkudozni, értekezni, egyezkedni és végezni mondott követtel, Statileo Jánossal, ennek megbízatása iránt, a mint az eszély kívánja, s oly alkupontok és feltételek mellett, mint a fenforgó esethez illik, és cselekedvén e tárgyban mindazt, mit cselekednénk vagy cselekedhetnénk minnenmagunk, ha személyünkben lennénk jelen. S még azon esetre is, ha oly valami adná magát elő, mi különösebb megbízást kívánna, mint a jelen levélben foglalt, jó hiszemmel és királyi szavunkra fogadjuk, hogy helyeselők, megerősítők és készséggel elvállalók leszünk mindazt, mit mondott biztosunk e tárgyban s mellékleteiben és függelékeiben, nem menván, s nem engedvén őt bármely módon ellenkező irányban indulni, — cselekedni fog, elvállalni és megadni. Minek bizonyosságára aláírtuk jelen levelet, s ahhoz királyi pecsétünket is ragasztattuk. Kelt Fontainebleauban, october 23-án, a megváltás 1528-dik, ural-

^{*)} Raynald az 1528-dik évhez.

kodásunknak pedig 14-dik évében. Ferencz. A király által : Robertet^{*)}).

Öt nappal később, october 28-án, a biztosok következő oklevelet irtak alá :

,A legjobb s legnagyobb Isten, úgy a Krisztusanya, a boldogságos szűz Mária dicséretére, dicsőségére és tiszteletére, bizonyítjuk s adjuk tudtul mindnyájoknak külön és öszvesen, hogy az egész keresztyénség egyetemes békéjének és a hit oltalmának érdekében a Krisztusban főtisztelendő atya, Antal, Isten irgalmából a szentséges romai egyháznak szent Anasztazia után címzett bíbornok-áldozára, sensi érsek, Franczia- és Németországok primása, a beaulieni és sanigniaci benedekes apátságok apátura, Francziaország és Britannia kancellárja, a méltóságos, fenséges és hatalmas fejedelemnek, Ferencznek, a Frankok legkeresztyénebb királyának, elégséges megbízással ellátott ügyviselője között egy részről; és a Krisztusban tisztelendő atya, Statileo János, választott fehérvári püspök, a méltóságos, hatalmas és fenséges fejedelemnek, Jánosnak, Magyarország királyának követe, küldötte és általános s különös ügyviselője között, a másik részről, következő alkuágazatok és egyezkedési pontok keletkeztek :

Először, hogy a mondott fejedelmek között leszen örök testvérség, egyesség, frigy és barátság, valamint utódaik és örököseik között, mely is annyira állandó és szilárd legyen, hogy soha semmi időben se szakasztathassék félbe; az egyiknek barátjai és ellenségei legyenek barátjai és ellenségei a másiknak is; köteleztessenek pedig és tartozzanak magok a királyok is egymást, erejökhez képest, támogatni és segíteni; tartozzék pártfogolni az egyik a másikat tanácscsal és kedvezéssel valamennyi, bár mine-mű ellenségei ellen, nem kimélvén költségeit, országait és uroldalmait. Mely segéd és támogatás, hogy utóbb némi kétértelműség ne keletkezhessék, részletesen fog meghatároztatni jelen szerződés megerősítésekor. Továbbá, Magyarország királyának mondott követe igéri királyának részéről, hogy lehető legnagyobb erővel és ügykezetel fog Ferdinánddal, Csehország királyával ellensé-

*) Charrière, I. 165. A Négociations de la France dans le levant kiadója, földieinek az idegen nevek írása körüli szokásos hebehurgyságával Statileo-t mindig Stalileonak írja.

geskedni, hadat viselni, nem kimélvén költséget sőt saját személyét sem, míglen a legkeresztyénebb király vissza fogta kapni és nyerni fenséges fiait, kik jelenleg Károly császári jelelnél vannak túsokul, valamint ezt Magyarországnak mondott királya ígérére vala Rinconnak, a legkeresztyénebb király által hozzáküldött követnek; és Magyarország királya semmiféle békeségre, frigyre és egyezkedésre nem fog lépni, sem nyilván sem titokban, sem önmaga sem közbenjáró személy által, a legkeresztyénebb király világos megegyezésén és akaratján kívül; és eszközölni fogja a cseheknél s a birodalmi fejedelmeknél, hogy kedvezzenek a mondott legkeresztyénebb királynak; és annyira leszen nálok a legkeresztyénebb király pártját fogó, hogy elkövetend mindent, mivel módja leszen gyermekeinek visszaszerzését előmozdítani. Igéri továbbá a felebbmondott követ, hogy azon esetre, ha a mindenható Úristen megadandja Magyarország királyának, miszerint országát akadály nélkül birtokolhassa: akkor Ferdinánd legyőzése után tehetségéhez képest fogja a legkeresztyénebb királyt Olaszországban segíteni mind könnyű lovassággal, mind gyalogsággal. Végre, a követ, királyának nevében, most fiául és országaiban utódául fogadja a fenséges urat, Henrik orléansi herceget, azon esetre, ha ő, Magyarország királya, fiörökös nélkül találna kimúlni. S ezen fiuvá-fogadást Magyarország királya országának közgyűlésében fogja megerősíteni és jóváhagyni. — A legkeresztyénebb király ügyviselője pedig igéri és fogadja, hogy a legkeresztyénebb király tehetsége szerint segített Magyarországot királyát országának visszaszerzésében és békítésében mind pénzzel mind egyéb szükséges dolgokkal, hogy képes legyen a háboru súlyát eltűrni és elviselni; addiglan pedig és jelenleg, adni fog és valósággal leolvasni húszezer arany tallért a háború súlyának elviseléseért; a mondott ügyviselő azt is fogadja és igéri, hogy a legkeresztyénebb király tartozzék Magyarországot királyának kezére lenni valamennyi, mind jó mind rossz ügyeiben, szeretettel és jóakarattal viseltetni iránta, őt mint rokonát s testvérét segíteni, támaszát tőle meg nem vonván semmi dologban. Ha pedig a legkeresztyénebb király egyességre találna lépni a mondott császárral, minden lehető úton módon Magyarország királyának is amaz egyességbe foglaltatására törekedendik, miszerint ez, ha lehetséges, szabadon maradhasson az ő Magyarországa-

ban, minden bántás nélkül Ferdinánd és Károly részéről. Igérik továbbá őszintén, mondott követek, hogy a felebbieket kivétel nélkül fogják illető királyaikkal és fejedelmeikkel jóváhagyatni; tudnillik, Magyarország mondott követe mihelyest királyával leend, és a legkeresztyénebb király mondott ügyviselője azonnal, midőn Magyarország királyának jóváhagyása be fogott érkezni. Minek bizonyságaul mi, felebbmondott ügyviselők, jelen levelet saját kezeinkkel irtuk alá és pecséteinkkel pecsételtük meg. Kelt Párisban, october 28-án, az Úrnak 1528-dik évében. Sensi bíbornok, kanczellár. Statileo János, erdélyi püspök, követ^{*)}).

Meglepő, vagy nem, de jellemző, hogy Statileo, ki az ol-mücsi értekezletben ura igényeinek foganatosítására az 1505-diki rákosi végzeményre, mint kötelezőre hivatkozott: most e végze-mény mellett is, s noha ezt törvényesnek mondotta, Ferencz ki-rály fiának, az orléansi herczegnek, kilátást nyitott Magyaror-szág koronája viselésére. — János egyébiránt, midőn ez okle-vél keletkezett, már magyar földön állott ismét, már nemcsak a francia királynak, hanem a szultánnak is volt szövetségese, mi-ről negyedik közleményünkben szándékozunk szólani.

SZALAY LÁSZLÓ.

^{*)} Charrière, I. 163—5 s 167. ll.

LEGUJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN.

BARTH UTAZÁSA.

(Folytatás.)

Barth legalább újabb időben az első európai és keresztyén ember, ki Agadeszben megfordult, mégis jóllehet mohammedán vallásu lakosai igen vadbuzgók, általában véve jó fogadtatásban részesült. Ezt annak köszönheté, hogy magát minden alkalommal ildomosan viselte, s hogy a városban több emberre akadt, kikkel már elébb találkozott vala. Ezek közt volt a nagy befolyásu Boro, kit már feljebb említettünk. Mindjárt megérkezte utáni napon egész két-övi kíséretével az új szultánnál, Abd el Káder-, vagyis Abd el Kádiri-nál tisztelkedett s átnyujtá neki a számára hozott ajándékokat és leveleket. A szultán igen nyájasan fogadá s teljes ótalmat ígért neki, sőt estve tulajdon asztaláról jóízű téstát küldé neki vacsorára. Azután is gyakran küldözött neki finká-szót, (buzalisztból és vajból készített jóízű lepény), furát (köleslevet főleresztett sajttal), húst stb. Barth e szerint itt sokkal táplálóbb ételeket kapott és szerezhetett magának, mint Tintellusztban. Társai is azalatt jobban éltek, mert az öreg Annur végre nagy-lelkü lett s ökröt ajándékozott nekik, úgy hogy az annyi idő óta nélkülözött marhahússal vendégelheték magukat.

Agadesz épen akkor a kél-geresszek, i-ti-szanok s egyéb népségek összejövetele által igen megélénkült. Azon népségek t. i. az új szultán ünnepélyes beigtatására gyűltek vala össze; nem sokára a nagy sókaraván is megérkezett, mely azután valami 10,000 tevével utazott Bilmába sóért. Barth tehát sok változatos és érdekes jeleneteknek volt tanuja s egyszersmind sokféle emberekkel találkozott, kik messze földről jöttek vala, s kiktől sok érdekes adatot és tudósítást gyűjthetett a távolabb országokról. Különösen a sokat járó kelő tauáti kereskedőktől, kikkel ott találkozték, nagyon messze terjedő oktatásokat vett.

Okt. 16-án vonult be Asztáfidet a kél-ovíknak A-szódiban székelő fejedelme, 2000 embernyi csapatának nagyobb részét a városon kívül hagyván. A kél-geresszek és i-ti-szanok főnökei már elébb érkeztek vala meg. Azután beigtatták a szultánt. Ez következőleg történt. Elsőben Abd el Kádert magán szobáiból a fáda (fejedelmi lak) állami csarnokába vezették. Itt az előjárt kél-geressz és i-ti-szan főnökök felhívták, foglaljon helyet a „gadón,” mely pálmalevelekből vagy más ágakból készített s gyékénynyel vagy szőnyeggel takart kerevet. A szultán leült, de úgy hogy lába a földet érte. Azután felhívák a kél-ovik, tegye lábát a gadóra. A szultán tehát keleti módra leült s ezzel vége volt a fejedelmi székre ültetésnek. Azután az egész ünnepies menet elhagyá a palotát s a városon kívül levő kápolnába vagy sirboltba ment, hol régi, s az egész moszlim Áfrikában divatozó, szokás szerint a fejedelem és egész kísérete a beigtatás napján imádkozni tartozik. Barth mint idegen és keresztyén természetesen nem lehetett jelen se a palotában teljesített székre ültetésen, se az ünnepélyes menetben és imádkozáson. A menetnek a város főutczáin és terein keresztül történt ki- és bevonulását háza lapos tetejéről nézte. Elöl szép tauáti *) lovon a szultán lovagolt kísérvé zenészekről. Gyapot- és selyemből készült tarka szövetű szép szudánüng (tobe, tekátkat) fölött a kék bernusz vala, melyet Barth mint az angol királynő ajándékát adott vala néki, oldalán görbe s arany markolatu kard függött. Utána két szerki-n-turaua (a fehérek felügyelője), azután a fadau-n-szerki-k (a palota fel-

*) „A tauáti ló” a sivatag berber lakóinál közmondássá lett s oly hirben áll, mint az imanáng nők s a tunisi gazdagság.

ügyelői), azután az i-ti-szan és kél-geressz főnökök következtek, mindnyájan lóháton s ünnepi köntösben fegyverben (kard, tör, hosszú dárda és roppant nagy pajzs), Ezek után a kél-ovik nagy csapata ment többnyire mehárán (hátas tevéen), végre hátul a városbeliek következtek részint lóháton, nagyobbrészt pedig gyalog, a divatos egyenes karddal, vagy nyíllal és íjjal. A nők és gyermekek a városon elszórt dombokról nézték a menetet, mely a középkori lovagok meneteire emlékeztetett, miután a veres sapkák, melyeket igen sok rojt s köröskörül zsinóron függő, varázsirato-
kat tartalmazó apró bőrszacskók ékesítnek, a fekete arczkötővel (teszilgemist vagy lithám), melybe arczukat pólálják, s a veres és fehér csikú egyiptomi sállal (aliáfu) nehéz sisakhoz, a sötét-kék tóbék vagy zubonyok pedig messziről a vasingekhez hasonlitanak.

Az ünnepély utáni napokban sokat tanácskoztak a martalócz auelimmiden-ek ellen intézendő hadjáratról („jáhi“ vagy „égehen“ az arab „rhazia“). A kél-óvik és kél-geresszek kiengesztelődtek, hogy a közös ellenségen boszút állhassanak. Míg a főnökök tanácskoztak, a nép zenével és tánczczal mulatozék. A városban tehát szakadatlanul nagy élénkség uralkodék, s ezt a megérkezett s utja folytatására készülődő nagy sókaraván még növelé. A főnökök hosszas tanácskozások után végre abban állapodtak meg, hogy a rabló amrhi-k, ikászkezan-ok és fade-anghok ellen intéztesék a hadjárat. Estve régi hordóbul készített dobbal az utczákon végig menő ember kihirdeté, hogy senki a Damerghu-ba vivő útra ne menjen, mintha a hadsereg délre akarna fordulni. Barth azután búcsut vett a szultántól, ki még elindulása előtt arab nyelven szerkesztett három ajánló levelet küldé néki, melyek Kanó, Katszéma és Daura helytartóihoz voltak intézve. E levelek tartalma a következő:

„Isten nevében stb.“

Ahir (arab nyelven így iratik Air) fejedelmétől, Abd-el-Kádiritól, Mohammed el Bákiri szultán fiától, Daura fejedelmének, Isz-hák a volt daurai fejdelem fiának. Isten kegyelme legyen a próféta legrégibb kísérőivel s az ő kegyelme legyen a kháli-fákkal. Amen. Szakadatlan áldás s legfőbb jóllét legyen veletek, szünet nélkül. Ez üzenetet küldöm néktek idegennek s vendégem-

nek tárgyában, neve Abd-el-Kerim *), ki hozzám jöve s a hivők fejedelméhez (emir el mumenin, azaz Szókoto szultánja) szándékozik menni, hogy, ha hozzátok jön, ti őt őtalmazzátok s vele jól bánjatok, hogy valami martalócz és gonosztevő az ő személyét és vagyonát ne bánthassa, mignem bátorságosan a hivők fejedelméhez érkezhetik. Ezt világosan a martalóczok miatt írjuk nektek, hogy őt legalkalmasabb módon ellenök megőtalmazzátok. Éljetek boldogul.“

E levelek a szultán pecsétjével valának megerősítve. Igen érdekes más levél is, melyet akkor a szultán kibocsátott az elhatározott hadjárat igazolására és kihirdetésére. Érdemesnek tartjuk szintén közleni. „A parancsnoktól, az igazság hü gyakorlójától, Abd-el-Kadiri szultántól, Mohammed-el-Bakiri szultán fiától E-Nur és Hámed és Szeisz minden népségeinek főnökeihez s mindazokhoz, kik köztetek nagy hatalmat birnak. Teljes békesség legyen veletek.

Ékesszólástok, üdvözléseitek s üzeneteitek minden dicséretre méltók. Láttuk a segédhadat, melyet népségeitek küldtek, s velök közösen erélyes intézkedéseket határoztunk a martalóczok ellen, kik a karavánok, jámbor jövevények (Barthot és társait érti) útjait s úgy az utasok mint a honmaradók közlekedését háborgatják. Azért óhajtunk tőletek segélyt az ő berontásaik ellen. A kél-fadajok a zshiványok. Nem avatkoztunk volna az ő főnökeik hatalomgyakorlásába, ha három ok nem indított volna reá: először mivel félek, hogy az anikel-től (az airi népek községétől) elszakadnak s az auelemminekhez állanak; másodszor, hogy ezekkel ne szövetkezhessenek ellenünk, mert ők is ezek is zshiványok; harmadszor, hogy beléegyezzetek, miszerint nekünk adót fizessenek. Siessetek tehát hozzánk; tudjátok, a mit a kéz tart, csak újjai segítségével tartja; mert újj nélkül a kéz semmitsem foghat.

Tehát elvárjuk eldöntéseket, azaz, hogy hozzánk csatlakozzatok az i-ti-szanok sókaravánja elutazta után, mely nálatok a hó 15-kére van határozva. Isten! Isten kegyelmes s meghallgatja az imádságot! Jöjjetek tehát hozzánk s feltűrjük ujjainkat (a bel-

*) Barth ez arab nevet vette föl mindjárt utazása kezdetén, jelentése: A kegyelmesnek szolgálója.

földiek, kik bő inget vagyis tobét viselnek, feltűrik az ing ujját, mikor munkához fognak) s visszakergetjük a rablócsordákat s vitézül harczolunk ellenök, miképen az Isten (dicsértessék az ő neve) megparancsolta, „Íme a gonoszság megsaporodott a földön!“ Az úr ne számoltasson minket a szegények és ügyefogyottak, az árvák és özvegyek miatt, az ő igéje szerint: „Ti mindnyájan pásztorok vagytok s ti mindnyájan számolni fogtok nyájaitokról, vajjon igazán jól viseltétek-e gondjokat, vagy szomjan hagyátok elveszni.“ Tehát ne késedelmeskedjete, hanem siessetek székvárosunkba, hol mindnyájan együtt vagyunk; mert „buzgóság a vallás dolgában minden ember kötelessége;“ vagy küld gyorsan hozzánk a te követedet határozott felelettel; küld el követedet oly hamar mint csak lehet. Éljd boldogul!“

A hadjárat egészben véve szerencsés vala. A fade-anghok s más rablók keményen megfenyítették. Igaz, hogy utasaink az elvesztett javakat nem kapták vissza, de azon körülmény, hogy a rablók keresztyéneken elkövetett rablás miatt fenyítették meg, már magában is jó hatást tett.

Barth a fejedelem elmenté után még néhány napot a városban tölte. Agadesz vagyis tulajdonkép Egedes *) körülbelől 2500 láb magas felsíknak (hammada) szélén fekszik, az ész. szél. 17° 2' keleti hossz. 8° 5' alatt (Greenwichtől). Területén a gránit és homokkő váltakozik egymással, bizonyos mélységben a föld sok sót tartalmaz, mit nem csak az itt előforduló tócsák, hanem kutak is tanusítanak. A városban jelenleg három kút van, azelőtt kilencz volt. De az inni való vizet a városon kívül levő kutakból hozzák. A város omladozó sárfallal van kerítve, rendetlen négyszöget képez s mintegy két mfdnyi terjedelmű. Valami 600—700 lakott háza s 7000 lakosa van. Hajdan sokkal népesebb és virágzóbb volt, most sok negyede, kivált déli oldalán, elpusztult s a romladozó házakban senkisem lakik. E pusztá részén igen nagy erősített épület van, mely talán szállóhely (khán) volt. A házak többnyire sárból épülvék, lapos fedelűek s többnyire egyemeletűek, csak 50 vagy 55 ház kétemeletű, (azaz padlásszobáik is vannak). A házak elrendezése kényelmes és nyugodt életre mutat. Jellemző az udvar baloldalán levő roppant ágyhely.

*) Egedes tiszta berber szó s családot jelent.

A városnak több piacza van, pl. a főzeléktér, a hús- és baromtér, a tevetér, stb. A fadán vagy fejedelmi palotán kívül különösen a me-szálladse, 90 vagy 95 láb magas, sárból s keresztbe tett 13 deszkarétegből épült torony, melyhez mecset csatlakozik, érdemel különös figyelmet. A deszkaszálak a falból 3—4 lábnyira kinyulnak s így némileg lépcsőkül is szolgálnak a fölmenetelre. Mindenik oldalon 7 nyílás vagy ablak van. A torony alul 30 négyszeg lábnyi terjedelmű, a középefelé kissé kidomborodik, azután pedig fölfelé mind keskenyebb lesz s felül körülbelül csak 8 négyszeg lábnyi. Úgy látszik csak őrhelyül szolgált s azon időből való, mikor a városban még elég iható víz volt, s erős falai bástyául szolgálhattak az ellenség megtámadása ellen. A toronyhoz igen alacsony és komor külsejű mecset csatlakozik, az imádságra való felhívás a mecset lapos födeléről s nem a toronyról történik. A mecset délnyugati sarkától mintegy 50 lépésnyire még más tetemes magasságú s igen ferde állású csonka torony van.

A me-szálladsén kívül, mely a város főmecsetje, még tíz kisebb mecset van, hajdan a mecsetek (mszid-ek) száma vagy hetvenre rúgott. A város különböző helyiségei elneveztetésében három különböző nyelv, t. i. a temasirbt vagy targie (berber) a góber vagy haussza s a szonrhaj vagy szonrhaj-kini nyelvek szavait találjuk. Mert lakossága e három különböző nemzet elemeiből alakult. Azonkívül az arabok és számos más nemzetbeliek is meglátogatták a kereskedés azon egykori középpontját, úgy hogy itt oly nép- és nyelvvegyület uralkodék, melynél fogva a tolmácsok egész városnegyedét foglaltak el. Az udvarnál leginkább a haussza nyelv divatozik, a város lakossága pedig leginkább a szonrhaj nyelven beszél, ugyanazon nyelven, mely Tumbutu-ban vagy Timbaktu-ban divatozik. Arabul kevesen tudnak. Agadesz környékén is egyikét helységben a szonrhaj nyelv divatozik, míg Air többi helységeiben a temasirht vagy berber s a haussza nyelv uralkodik.

Barth az Agadesz multját illető nyomozásai következtében azt hiszi, hogy e város 1460 tájban alapított, és pedig öt külön berber törzsök által, hogy az éjszaki és közép Afrika között folyó kereskedés fokhelye legyen. 1515-ben a szonrhaj nemzet fejedelme, a nagy hódító Hads Mohammed Aszkia foglalta el Agadeszt, s elűzvén a berber lakosok nagy részét, szonrhaj gyarmatot telepített oda. Ugy látszik a régi lakosok egy része, különö-

sen a szegényebbek ott maradtak, s ezekkel összevegyültek a szonrhaj telepítvényesek. Azért nemcsak az egedesbeliek nyelve sok berber szóval van keverve, hanem testökben és termetökben is meglátszik a berber eredet, különösen a nőknél, kik sokkal világosabb színűek, mint a tiszta szonrhaj-ok, kik szerecsenyek.

Egedes, úgy látszik, kevéssel a Mohammed Aszkia által történt elfoglaltatása előtt érte el legnagyobb virágzását; ekkor 30—50,000 lakosa volt, kik igen nyereséges kereskedést űztek, főleg a szonrhaj birodalom fővárosával, a gazdag Gogó-val. De még 60—70 év előtt is nagy és vagyonos helység volt. Ekkor azonban lakosainak nagyobb része elköltözött s a Haussza birodalom városaiban telepedett le, Egedes vagyonossága leginkább a Gao vagy Gogo városával űzött kereskedésen alapult; e nagy város 1591-ben a marokkói császárságba kebelezetett, miután azt Dsódar pasa elfoglalta. Ennélfogva a kereskedés fő utja Marokkónak ment, s ennek fejedelmei akkor rögtön nagyon meggazdagodtak. Azonban Gogo mint tartományi város is fennállt s bizonyosan Egedesen keresztül Gadamesz- és Egyiptommal is folytatá kereskedését. De a mult század vége felé a nyugati tuaríkok vagy amósarh-ok egészen leronták Gogót, s ezzel Egedes vagyonosságának főforrása is megsemmisítettett. Ekkor tehát végképen hanyatlott a hajdan oly virágzó Egedes.

Hajdan Agadesz kereskedésének fő tárgya az arany volt, mely Gogóból került ide. Az agadeszi helytartó akkor az ő fő urának, a szonrhaj királynak évenként 150,000 aranyat volt képes adó fejében fizetni. Most az agadeszi fejedelem összes jövedelme legföljebb 40,000 pftra rúg. E fejedelmet, mint láttuk, a szövetséges törzsökök fejei igtatják be, és pedig nem Agadeszben, nem is Air országban, hanem Góberben lakozó szerecseny család tagjaiból választják azt, s kényők kedvök szerint kiteszik vagy kivégezik s mást tesznek helyébe, de mindig ugyanazon családból. A fejedelem fő jövedelmét teszik: a beigtatásakor neki hozott ajándékok, a szabad lakosoktól járó csekély s az amrhi-ktől szedett teteme-sebb adó, a bevitt áruktól szedett vám (minden tevetehertől 8 pft.), az átvitt áruktól szedett csekély vám, az egyesekre, sőt egész törzsökökre kivetett bündijak, stb, Agadesz lakosai semmit sem adóznak neki, s ő tulajdonkép csak a tuareg törzsökök feje nem pedig Agadesz ura.

Fő tisztviselői; a szerki-n-turaua (fehérek főnöke) vagy a ko-keu grégere (udvarmester), kinek főteendője most az, hogy a sókaravánt Szokotóba kíséri s megótalmazza, miért is nyolczadot kap az elszállított sótól; a bába-n-szerki vagy kokeu keina (a heréltek feje); a fadaua-n-szerki-k (a palota fejei), mintegy a fedelem hadsegédei stb.

Bizonyos mesterségek még most is virágzanak Agadeszben, nevezetesen a varga, kovács, nyerges, szijgyártó mivességek. Főleg a kovács nagy tekintélyben álló ember. A lakosság többsége azonban kereskedésből él; Bilmából a sót szállítják a délibb tartományokba, honnan kivált gabnát hoznak cserébe. Különös az, hogy jelenleg az agadeszi piacon semmiféle pénz sem kering, sem arany, melyre hajdan saját sulya volt, sem ezüst, sem kurdi (kagyló); tulajdonképi pénzláb a szerecsenyköles (pennisetum typhoideum) s e gabnafajjal mindent aránylag sokkal olcsóbban lehet venni, mint más árún *).

Barth okt. 30-kán bucsút vett Agadesztől s visszasietett Tintellusztba ugyanazon úton, melyen jött vala. Innen mindjárt tovább ment délnek, s nov. 6-dikán reggel a Tin-teggana völgyben találá úti társait s Annur főnököt. Amazok kissé megirigylék eredményben dús kirándulását s kevesebb szivességgel üdvözlék, mint Annur. Itt a Bilmába ment sókaraván vagy „airi“ megérkeztére kelle várakozniok, azért csak dec. 12-dikén indultak tovább. „Későn reggel indultunk meg. . . . Egész néptörzs vala mozgásban, a férfiak gyalog vagy teveháton, a nők tevén vagy számaron ülve, magokkal vivén minden házi szükségét, még könnyű lakjaikat is, a gyékényeket és rudakat, fazekat és mozsárt, tálat és ivó csészét, mely sokféle butor és eszköz tarka rendetlenségben lógott köröskörül. Egész marhacsorda s tejelő kecskenyáj s egy sereg fiatal futkosott körülünk, a játszi szeszélyes fiatal tevék gyakran félbeszakíták az egymáshoz kötött málhástevék rendét. Minden csupa élet, sürgés forgás vala s igen buzditó látványt nyujta.“ Összesen mintegy 2000 teve volt. Minden osztály előtt a mádogu vagyis az illető főnök legbiztosabb s legtapasztaltabb embere járt. Az egész sereget az öreg Annur

*) Az értékegység a mithkál; egy mithkál = 1000 kurdi; két és fél mithkál = 2500 kurdi vagy egy Mária-Terézia tallér.

vezérlé, majd lovon, majd tevéen ülve, majd gyalog vezetve tevéjét. Minden osztálynak saját dobosa és siposa is volt; dob és zeneszó mellett tánczoltak és mulattak, mikor a tevéket legelőre eresztvén megpihenének, s ugyancsak dobszó mellett folytaták az utat is. Mig a karaván oda járt, addig a honmaradt öregek, nők és gyermekek többnyire elhagyák falvaikat, s a délibb vidékekre költözének, mivel az északi határszélen tanyázó népségek a minapi megfenyítettés után is egyre háborogtak.

Igy látjuk, hogy egyetlen árucikk, t. i. a só, egész nemzetet mozgásba hoz. „A teremő természet a sivatag legkopárabb, legterméketlenebb helyein ama kimerithetetlen sótelepeket rakta, mig a termékeny belföld terjedelmes országaitól az embernek szükséges azon kelléket magtagadá. Oly mélyen be van vésve a természet törvényeibe a népforgalom, a szükségletek kölcsönös kicserélésének elve. Nagy messziségből vonul ama rideg földövek lakója a sótelepekhez, megrakja tevéinek százait és ezreit s hónapokig tartó utat téve más termékenyebb földövekre vonul, melyek lakói örömet vesznek meg tőle a sőt gabonáért s műiparuk készítményeiért.”

Bilmában a só folyó állapotban fordul elő, a közönséges só igen keserű s europai ember nem igen élhet vele; de van jobb izü is, mely rendesen por alakjában szállittatik s mely háromszor drágább amannál.

Utasaink azután a meredek Telessera és Eberassza hegyek között elhaladván délkeleti irányban folytaták útjokat, azután nyugatnak fordulván megkerülék a festői Mári hegyet s végre az Unán és Bargót nagy völgyek mentében elérték Air ország déli határát, melyet kopár, és vízben szegény felsik választ el a tagamák legelőitől. Itt vessünk még általános pillantást az eddigelé oly ismeretlen országra.

Air- vagy Aszbenország Tidiktől kezdve két szélességi fokon keresztül nyúlik el, a szélesség 19 és 17 foka között, szélessége pedig egyremásra 40—60 földirati mfldet tesz s a keleti hosszúság 8. és 9. foka között van (Greenwichtől). Tulajdonképeni magvát magasodás teszi, melyből több nagyobb hegycsoport még magasabbra emelkedik. E hegységek között mélyebb barázdák vannak, melyekben a főleg septemberben és októberben előforduló forróövi esők következtén a hegyeken összegyűlt víz alá-

folyás az azon szoros völgyekben összeszorúlt hőség mellett igen buja növényzetet támaszt. A termékenység azon körülmény által növekedik, hogy a gránittal bazalt is vegyül nagy mennyiségben (ittott trachitot is találunk); mert hol a homokkő uralkodik, ott a természet a legszegényebb. A völgyek általános magassága 1800, a legjelentékenyebb hegycsoportoké pedig 4000—5000 lábat tesz, sőt a Tengik vagy Timge hegycsoport legmagasb csucsa ihihetőleg a 6000 lábat is elérík. Azonban a számtalan kisebb nagyobb völgynek nincs közös folyómedre s ez az ország földének tökéletlen kifejlődését bizonyítja.

Az ország lejtőssége a legmagasb hegycsúcsok nyugati oldalán egészben véve nyugat felé ereszkedik ugyan le, de még a nyugatnak csapó ezen völgyek is kitágulnak, ellapulnak, a nélkül hogy egyesülnének. A fő hegycsoportok keleti oldalán ugy látszik a Mári hegy képez némi vizválasztékot; de itt is mindjárt a közelben ellenkező irányu völgyek vannak, úgy hogy az előtt, ki az országon keresztül utazík, a nélkül, hogy a völgyek elejét és végét ismerné, az egész csodálatos vad tönkelegnek tüník fel. Több völgyben oly dús növényzet van, hogy sok tevét, marhát, szamarat és kecskét táplálhat. A tulok, azaz a tulajdonképi szarvasmarha csak Rhátig terjed, helyét Airországban már a szudáni marha vagyis pupos zebu foglalja el. Lovat is találunk Airországban, de keveset.

Az erdőségek többféle mimosákból, legyező pálmákból s abizgákból állanak, de a növények „mumiája,” a talhafa sem hiányzik s egykét helyen a datolyapálma is előfordul, s hihetőleg némi szorgalom mellett más völgyekben is lehetne e hasznos fát tenyészteni. Gabnát is, különösen szerecsenykölest sokkal többet lehetne termeszteti, mint mennyit az aszbeniek termesztenek. Több helyütt, névszerint Egedes környékén a szennanövény is terem, de leveleit nem szedik, mert nincs kinek eladják. Délre a Tinteggana völgytől már az indigo is mutatkozik más növények között.

A vad állatokat illetőleg már említettük, hogy a hegycsoportok vadonjaiban a sörénytelen oroslány tanyáz, a sakál vagy aranyfarkas is gyakori, a hiéna ellenben gyérebbe mutatkozik. Számosak az antilopok és majmok is. A madarak közül megemlítjük a struczot, a dögkeselyűt, a pusztai hollót, a gyöngytyúkot.

Többféle galamb és kisebb madarak is elevenitik az erdőket, mezőket és házakat.

Aiország éghajlata egészben véve egészséges, különösen Egedest Barth igen egészséges helynek tartja. A szembajok ritkábban fordulnak elő, mint a Zahara más vidékein, a járványos betegségek közül névszerint csak a himlő szokott néha uralkodni.

Aiország összes népessége valami 60,000 lélekre rúg. Legnépesebb városok: Egedes vagyis Agadesz s a Baghzen hegység déli tövéén épült Afazasz. Hajdan a Bonday hegységtől nyugatra eső Aszódi is 7—8000 lelket számláló város volt, most azonban lakosainak száma nagyon megfogyott.

Az összes népesség a mohammedán vallást követi s meglehetősen türelmetlen és vakbuzgó. A gyermekek némi oktatásban is részesülnek. Egedesben vagy öt iskola van, melyekbe mintegy 300 gyermek jár. Vannak egyes bölcsek is, kiket mind a nép mind a főnökök nagy tiszteletben tartanak.

Utasaink tehát Airország termékenyebb völgyeit elhagyván, az Abadardsen hegygerinczen át a vízben és fában szükölködő felsikra értek, melynek főleg északi része igen zord és kopár. Igen hives idő járt s az öreg Annúr gyakran fázott s nagyon szerette volna Barth meleg bornuszát. Azért egy kis darabka sajtot is adott neki „hideg elleni óvszerül,” mi az első fejedelmi ajándék vala, melyet Barth a szükmarkú főnöktől kapott. Mióta utasaink Airország északi határain vagyonuk legnagyobb részétől megfosztattak, még az élelem dolgában is nagy fogyatkozást szenvedtek és rosszabbul éltek, mint a belföldiek. Barth főleg ennek következtében annyira elgyengült, hogy már a Tellessera hegyre is csak a legnagyobb erőködéssel mászhatott fel, innentova pedig soha még a legcsekélyebb hegyre sem birt fölmenni.

1851. jan. 1-jén a karaván a felsik legzordonabb részén vonult át. Azután mind termékenyebb vidékekre jutottak. Ember ugyan nem lakik állandóan a felsikon, annál szabadabban mozognak rajta a különféle állatok: gazellák, antilopok, vadökrök, struczmadarak stb. A felsik a giraffának is hazája; igen gyakori a fenek vagy niauniaua (*megalotis pallidus*?) s a hangyász is, amaz kisebb, emez sokkal nagyobb üregekben tanyáz. A szélesség 16°

15'-től délre a föld mindenütt rakva van a karengiával, mely azután a fehér hangyával együtt az utasnak a legnagyobb bajt szerzi. Odább délre e két bajhoz egy növénynyel új baj csatlakozik; az „ajdó“ nevű fűféle növény ez, melynek tüskés magtokja fekete színű; tüskéi nagyobbak és erősebbek, mint a karengiái, de nem oly sűrűk. Ugyancsak azon felsíkon s a délre eső vidékeken két lábnyi és nagyobb száraz teknősbéka fordul elő, melynek teknőjét a tagamák vállú gyanánt használják.

A tagamák a felsíktól délre e szélesség 16 és 15 foka között tanyáznak s marhatenyészésen kívül főleg vadászattal foglalkoznak. Apró gyors lovaikon mint a nagy antilopot, mind a giraffot utoléri s elejtik. Némelyek a sókereskedésben is részt vesznek s annyiban az egedesi fejedelmet uralják. Törzsük most nagyon megfogyott. Földjükön már egyes mocsárokat is találunk.

Utasaink jan. 3-dikán érték el az első támaga falut. A gúnyhók itt galyakból és gyékényből rakatnak össze s bőrrel fedvék, nem pedig fűvel, mint a kél-ovik méhkas forma gúnyhói. Alig hogy utasaink a kútnál letelepedtek, azonnal néhány lovas jelent meg a faluból. Majd nők is jöttek mindenféle áruval, különösen hússal is. Szép termetű s világos színű, de nem igen erkölcsös emberek, noha sokan a férfiak közül hajfonadékot viselnek, jeléül annak, hogy aniszlimenek vagyis merabetinek, azaz szent emberek. A nők mindjárt egyéb szolgálatra is kínálkoztak s felduzzadt kövérségüknél fogva a kél-ovik s több más afrikai népek szemében valóságos szépségek. Minél kövérebb és vastagabb a nő, annál szebbnek tartatik.

Jan. 4-dikén egy előkelő hölgy, s teste mérveit tekintve első rangú szépség jelent meg ökörháton. Vonásai igazán szabályosak és megnyerők voltak, de az ökör erősen lihegett a női szépség nagy terhe alatt. A hölgy betegeskedett s a „tabib“ vagy „nemeglán“ (orvos) segélyét kérte. E czímet Overweg szerezte volt magának orvoskodásai által, jóllehet módja igen sajátságos vala. Rendesen t. i. a hét mindenik napján külön külön orvosszert rendelt, nem tekintve a beteg baját. Egy napon pl. kalomelt, másikon Dover porát, harmadikon glaubersót stb. rendelt. Néha azonban, ha ráérkezett, megvizsgálá elébb a beteg baját s ahhoz képest adá neki az orvosságot. A „sivatag vastag királynéját“ szintén csak a napirenden levő orvosszerrel örvendezteté meg,

mert induló félben levén, nem vala érkezése baját közelebből megvizsgálni.

Utasaink mind nyájasabb és termékenyebb vidéket értek s nemsokára a tagámák más ideiglenes falvához jutottak. Itt nagy marhacsordákat, sőt juhnyájakat is találtak; eddigelé majdnem sehol sem láttak vala juhot. Az itteni juhnak gyapja helyett szőre és zsírfarka van. Gyapjas juhaik, úgy látszik, csak a nyugati tuaregeknek s a szonrhaj-oknak van.

Nemsokára Damerghú első falvaikoz és terjedelmes gabna-földeihez jutottak. Eddigelé egy két helyen, pl. a Szelufiet és Auderasz völgyekben láttak ugyan apró kertföldeket, melyek gabnával voltak bevetve, de mindez oly kevés volt, hogy a lakosság legkisebb része sem élhet belőle. Itt végre Beláfrika azon termékeny vidékét érték el, mely a ráfordított csekély munka dacára nemcsak tulajdon népességét táplálhatja, hanem más országok lakóinak is juttathat a gabonából. Damerghú ország a szélesség 15-dik fokán alul kezdődik, s mintegy 60 mfdnyire terjed hosszában, 40 mfdnyire pedig szélességében. Aszben országtól függ ugyan, de nincs belékebelezve s külföldi tartománynak tekintetik. Ugy látszik, hajdan is így volt. Mert Aszben országot eredetileg a góber törzs, azaz azon nemzetnek, melyet most a belföldiek haussa nemzetnek neveznek, legnemesebb eredeti törzse lakta, míg Damerghú mind hajdani mind mostani lakossága leginkább a kanóri nemzethez tartozik. Számos helysége van, a lakosok mindenütt főleg gabnát (csak szerecsenykölest) termesztnek, úgy hogy Damerghú különösen Airország éléstárául szolgál.

Utasaink számos kisebb nagyobb majorság és falu mellett elhaladván jan. 7-dikén Taghelel nevü helységbe érkeztek, mely kísérorjók, az öreg Annúr birtoka. Itt három napot töltöttek. „Utazási vállalatunk sikerére nézve Tághelel több tekintetből fontos hely volt. Itt oly vidéket értünk vala, hol egyes utazóknak lehetséges külön utjaikat követni, s én meg Overweg kénytelenek valánk pénzügyeink rossz állapota miatt Richardsontól elválni, hogy mindenikünk megkísértse, mit képes egyedül és zaj nélkül kivinni, mig nem otthonról új segély érkezik.“ Barth e szavakkal rekeszti be első kötetét. „Megindult szívvel, írja Richardson, bucsuztunk egymástól, mert Középafrikában az utazók, ha külön utakat kö-

vetnek, nem számolhatnak arra, hogy ismét találkoznak.“ Richardson szomorú sejtelve csakugyan bételjesült.

Utasaink, mint látók, Taghelelben elváltak egymástól (1851. jan. 11-dikén); Richardson délkeletnek Szinder felé fordula, Barth és Overweg pedig délnyugati irányt vőnek. A nagy sókaraván is megoszlik, egyik része szintén Szinderbe utazott, míg a nagyobb rész a hátramaradt Annur öcsese, a vallásos és becsületes öreg Eleidsi vezérlete alatt Kanónak tarta. Az 1851-ben Aszbenországból kiindult sókaraván, Barth fölvetése szerint, összesen valami 3500 tevetether sót szállita a Szudan különböző országaiba, s e sónak értéke az ottani becs szerint 150 millió urí-ra*), vagyis 120,000 pftra rugott. Ez a mi viszonyainkhoz képest elég csekély összeg, mégis az évenként egyszer megforduló sókaraván (airi) által eszközölt kereskedés igen nagy jelentőségű Bel-Afrika népei életében s jóllétet és kényelmet áraszt szét a legtágabb körökben.

Damerghú, mint följebb megjegyzők, Aszbenországnak hódol s annak gabnatára. Barth és Overweg útja népes és jól mivelt földeken, majd szép erdőségeken és sűrű bokrosokon vitt keresztül. A szélesség 14-dik fokán áthaladván, Teszaua tartományba jutának, hol több új növényt találtak. Ezek közül megemlítjük a doroát vagy tulipánfát (parkia) gyönyörűn színezett virágjaival, azután a tamarindfát, mely odább délre is előfordul, s fölséges és gyakran 80 láb átmérőjű lombozata e forró földön enyhítő hús árnyat nyújt. Alább gyapotcserjékkel beültetett földeket is találtak. Jóllehet rendesen csak a fiatal ültetményeket ápolják gondosan, utóbb pedig a felburjánzó gyomot sem irtják ki, mindazáltal e gyapotföldek azt tanúsítják, hogy a nép a miveltségben már némi előmenetelt tett.

Csirak falunál Overweg is elvált Barthtól, hogy a nyugatra terjedő Gober és Marádi országokat bejárja. Barth azután igen termékeny földeken keresztül folytatván útját s több helységet

*) „Uri“ a Szudanban sok helyütt pénz gyanánt keringő kagyló, (Cypraea moneta); többes számban „kurdi“; 2500 urí vagyis kurdi = egy tallér.

elhagyván, Gozenakko kerített városba érkezett. Itt a karaván néhány napig megpihent, Barth tehát a néhány mfdre-, északnyugatra eső Teszaa városát is meglátogató, hol Overweget már elég kényelmes szállásban találá.

Teszaa az északi szél. $13^{\circ} 43'$ s a keleti hosszúság 8° alatt (Greenwichtől) esik, szép fákkal és szántóföldekkel ékesített vidéken épült, fatorlatokkal és árkokkal erősített város, melynek látása Barthot nagyon megörvendezteté, első nagyobb város lévén, melyet a Szudanban ért. Lakói kéjelmes, derült életet élnek. A lakóhelyek kényelmesek s megfelelők az ottani körülményeknek. Rendesen magas nádcserénnyel kerített, terebélyes fák lombjaitól árnyalt udvar szolgál a család tartózkodó helyéül. Az udvar bejáratánál faszalak- és gyékényből épített, szellős árnycsarnok (runfa) van, mely a házi élet ügyeinek elintézésére s idegen vendégek elfogadására szolgál; beljebb az udvar közepén vagy merő nádból összefont, vagy agyagfalból s hegyes nádfödélből álló gunyhó van, mely jól elrekesztett és meleg s a családi élet biztos és bizalmas menhelye. A házhelynek kedélyes rendetlenségben és bizalmasságban élő sok marha, kecske, tyúk és galamb, s ittott egy ló vagy málhás ökör kölcsönöz nagyobb életet.

A lakhelyek kéjelmes voltával öszhangzásban van a lakosok jelleme; derülten és vidoran élvezik az élet örömeit, gyöngéd hajlammal viseltetnek a nők iránt, kedvelik az éneket és tánczot, de mindezt utálatos tulság nélkül. Bizonyosan itt kiki legnagyobb boldogságát csinos feleségben találja, s ha szerét teheti, öreg hitvestársához mást, fiatalabbat vesz magának, vagy elvállik elébbi feleségétől; de csak a legvagyonosbnak van több mint két felesége s többnyire egy nővel érik be. Sokan még pogányok, azért a szeszes italok nincsenek teljesen megtiltva, mindamellett az iszákosságnak híre sincs, s a pogányok vagy kissé lelkiisméretlen mohammedánok általában véve a szorgóbul készült „giá“-ból csak annyit isznak, mennyi életök földerítésére szolgál. A férfiak egyszerű ruházata többnyire sötétszinű bő ingből s nadrágból áll, melyet azonban, kivált úton, gyakran zsákul is használnak. Fejüket könnyű, bő sapka fedi gyapotkelméből; a helyett a kereskedők és tudósok (mallem — iskolamester, ki arabul tud olvasni, s néhány verset tanult meg a koránból) rendesen zöld posztóból készített szűk sapkát viselnek, melynek kétfelül a fület eltakaró

szárnya van s melyet azért oroszlányszájnak neveznek (baki-n-szaki). A vagyonosabbak még a skótok plaidjéhez hasonló köpenyt is viselnek, 9—10 láb hosszú s mintegy 3 láb széles darab sávolyos gyapotkelméből, melyet vagy hanyagul a vállra vetnek, vagy, kivált hűs időben, a mellen összefognak. Mindezekhez még csinos bőrtalp járul; ékszerűl pedig a nyakról zsinóron függő apró, veres bőrtáskákat, kést s egyéb szerszámot viselnek. A nők, kivált fiatal korukban, szabályos, tetszetős arczvonásuak és csinosak, általános ruhájok sötétszínű kendő gyapotkelméből (turkedi), melyet a leányok a mell alatt, a nők pedig a mell fölött fognak össze, ékszerűk többnyire csak a nyakukról függő néhány üveg gyöngyfüzér. A pogányok öltözete többnyire csak az ágyék körül kötött bőrkötényből áll, de teljes meztelenül csak a gyermekek járnak.

Teszauában tetemes élénkség uralkodik, lakosainak száma legalább 10,000. Kivált vásárkor nagy sürgés forgás van, a vásárteret köröskörül árnyfedelek, amaz áfrikai bódék környezik; melyek alatt különösen élelmi szereket árulnak. Ezek között feltűnők a pergelt sáskák, melyek a nép eleségének tetemes részét teszik. Itt több sáskafaj fordul elő, eledelül csak a mintegy 2 hüvelyk hosszú, nagyobb sáska szolgál. A vásártér közepén való emelvényen kis tűzhelyek vannak, hol botoeskákra tűzött apró húsdarabokat sütnék, úgy hogy a felül levő kövérebb darabok zsírja az alsóbb, sovány darabokra csepeg; egyegy ily darabot egy uriért adnak. Nagy vásárkor, mely hetenkint egyszer (szerdán) van, sok marhát s néhány tevét is árulnak.

Teszauában festőde is van (marina). Ez mintegy 3 láb magas emelvény agyagból, melyen 14 gödör vagyis fazék van. E gödrökben a tephrosia toxicaria leveleiből indigo festéket főznek, melyben a gyapotkelmét festik, 1—7 napig áztatván azt, miáltal a kelme világosabb vagy sötétebb színt kap. E festődék a Szudanban csak a XVI. század óta terjedtek el. Az így festett kelme valóban szép, s ha tartósabb volna, az európai készítményekkel is versenyezhetne.

Teszaua ura Marádi ország fejedelmét uralja, de különben csaknem egészen független. Tartományában legfőbb bíró, s ítéletét nem lehet főúrához feljebb vinni. De tanácsosai, különösen a ghadima tudta nélkül fontosabb intézkedést nem igen tehet. Minden

családfő 3000 urít fizet neki fejadó képében, azonkívül tetemes jövedelme van a sokféle pénzbírságokból is. Így pl. ki mást megver, 10,000, ki törvénytelen házasságban él, 100,000 urít fizet büntetésül, ki valakit szándékosan megöl, egész vagyonát elveszti. Minden falunak saját birája van, ki a kisebb ügyekben ítél s az illető adót, felelőssége alatt, behajtja. Szóval, Teszaua tartomány egészben véve igen boldog kis ország volna, ha a pullók folyamatos rabláskodásai és dúlásai nem rongálnák.

Nevezetes dolog, hogy Annúr kélovi (vagy kelúii) főnöknek Teszaua tartományban is vannak birtokai. Mindjárt Teszaua városa mellett van terjedelmes jószága, melynek neve Nacsira. E helység a földeken elszórt számos gunyhóból áll, melyekben Annúr alattvalói, többnyire rabszolgák elég kéjelmesen élnek. Mert a targik általában, különösen pedig a kelúik nemcsak emberségesen, hanem kimélve és nyájasan is bánnak rabszolgáikkal, s ily esetek, mint Ouderasz völgyben, hol a rabszolgákat ekébe fogták s mint a marhát ostorral hajtották, csak egyes kivételek.

A szinderi helytartó két embert küldött vala levéllel, hogy Barthot és Overweget Szinderbe kísérjék. De utasaink nem hajtanak az ő parancsára. Barth tehát jan. 19-kén folytatá utját Gazaua vagy Gezaua városáig. Ez a marádi-gober szövetséges országokhoz tartozó legdélibb hely, s azért sokat kell a pullók vagyis fellanik támadásaitól szenvednie. A város csaknem szabályos négyszeg, melyet erős földhányás és fatorlat s mély árok kerít, s melynek mindenik oldalán agyagból épült kapuja van. Minden kapu mintegy 12 láb mély, s felül erősített emelete van, melyen vagy 12 kézijás foglalhat helyet. Az így megerősített kaput a hauszák „a város üstökének“ nevezik (szanko-n-birni). Különben Gazaua csaknem egészen úgy épült, mint Teszaua. Gazauában mindennap van vásár, hol marhát, húst, sokféle főzeléket, cserépfazekat, stb. árulnak. De kereskedése a pullók zaklatásai miatt csekélyebb jelentésű. Lakosa mintegy 10,000, nagyobb részt pogányok, kik csak bőrkötényt viselnek, mind a mellett van kisebbszerű festődéje (marina).

Gazauától délre se a marádi-gober szövetséghez, se a pullók birodalmához nem tartozó peres terület van, mely semmi határozott kormány alatt nem áll. Ez uratlan területen tehát mindenféle rablók és zsiványok tartózkodnak, kik az utat igen

veszélyeztetik. Azért az egész karaván komoly hallgatagsággal s ovatosan folytatá útját a majdnem egészen elpusztult s csak rengeteg erdővel és alacsony cseplesszel fedett vidéken. Pedig itt hajdan számos város és falu virágzott, melyeket a vallási vakbuzgóságra fölgerjedt pullók századunk kezdete óta lerombolának. Itt állott többi között Dankama város, hova a katszenai király menekült, miután székhelyét a pullók elfoglalták vala. Dankama sokáig védelmezé magát, sőt Katszenából is kiszorulának a pullók, de nemsokára nagyobb erővel újra megvevék Katszenát s végre Dankamát is tövig leronták. Most sűrű tövises bokros fedi a város helyét, s az egykor oly élénk vásártér helyén egyetlen óriási kúka, vagyis majomkenyérfa (*adansonia digitata*) terjeszti szét tömeges roppant gallyazatát, megtestesítve a helynek szomorú bús emlékét s mintegy siratva az emberek elpusztult lakhelyét, melyet annyira kegyel. A mint a karaván e helyhez közelge s a tüskés cseplesz keskeny ösvényein keresztül vergődék, vad kiáltásra fakadt, átkozva a pullókat, ennyi nyomor szerzőit s ennyi nemzeti jóllét megsemmisítőit. Valamennyi dob megperdült s a dobszó messzire hangzott a rideg erdőn; kiki, mintegy az elhagyott vadon gonosz szellemeitől kergetve — mert a mohammedánok többnyire e babonában lélekzenek — előresietett, hogy e bús helyet mentül gyorsabban elhagyja. E jelenet bizonyára nagy jelentőségű. „Az aszbenauák (Aszben lakói) nem ok nélkül gyászolják ezen dúlásokat és pusztításokat s a fellanik véres győzelmeit; mert a meggyőzettek, a goberauák, az ő vér- és törzsrokonai, kiket ugyan ők magok szorítottak ki Aszbenből, de kikkel mindazáltal igen bensőleg összeolvadtak. A győztesek ellenben merőben más népségek s nem tartoznak a nagy siriai-libüai népcsaládhoz.“

Barth azon puszta és veszélyes vidéken szerencsésen áthaladván, jan. 22-dikén Katszena (Kaczena, nem pedig Kasna, mint eddig roszul irták) vidékére jutott. A város kerítőfalaitól északra-keletre mintegy $\frac{1}{2}$ mfdnyi távolságban sűrű cseplesz és árok védi a városhoz tartozó mivelt földeket és legelőket. A keskeny ösvényen áthaladván, az egész karaván Tulla és Takumaku falvak közelében tábornak jár, a zöldkertek mellett, hol főleg dinya nyét termesztnek.

Nemsokára arra lovagolt a katszenai szultán számos lovas

kisérettel, s Eleidsi hivatalosan tudtára adá, hogy a sátor, mely az ő figyelmét magára voná, az északról jött keresztyéné. Erre ürüt s mézet küldé a jövevénynek fejedelmi ajándokul, mi Barthot kellemetlenül érinté, mivel podgyásza egyik részétől Aszben határain fosztatott vala meg, megmaradt részét pedig Kanóba előre küldötte volt, s azért nagy szegénységében nem tudá, mivel viszonozza a fejedelmi ajándékot. Ez ügyefogyottsága s teljes szegénysége a legnagyobb aggodalmat és bajt szerzé Barthnak, annyival inkább, minthogy tudta, hogy a katszenai szultán nagy ajándékot vár. Másnap a szultán a kelovik tábora előtt néhány száz lovast szemle alá vett, hihetőleg hogy megmutassa, mi hatalmas úr. A lovasok egészben véve derék lovakon ültek; mind-egyiknek hosszú egyenes kardja volt, mely jobb vállukra vetett zsinegen függött; azonkívül sokan a targík módjára bal karjokon függő tört vagy kést is viseltek; főfegyveröket azonban szúrásra való hosszú nehéz láncsa tette. Védfegyverül legtöbben hosszukás négyszögű paizst viseltek, antilopbőrből (*Leucoryx antilope*), mint a targík, vagy roppant, legalább 5 láb átmérőjű kerek paizst fekete bivalybőrből. Puska csak vagy 4—5 vala látható. Ruhául mindegyik két inget viselt, melyeket Egyiptomból bevitt, veres-fehér sállal kötöttek le a mellen, némelyiknek bernusza is volt, melyet szintén a mellen kötének fel. Azonfelül a pullók az amosarhoktól (targík) kölcsönzött fekete arczfödőt (rauani, lithám vagyis teszil-gemiszt) is viselték. A lovak szerszáma, a nyereg és kengyelve egészen elütött azoktól, melyek a targíknál divatoznak; a kengyelve alja oly görbe, hogy a félkört meghaladja, s oly szűk, hogy a meztelen lábat is alig lehet belészorítani.

Barth végre mind Bel-Rhéttel, tauáti születésű arab-berber vegyenczezel, ki Katszenában nagy befolyású ember s tetteleg a fehérek, azaz arabok ügynöke (Szerki-n-turaua), mind Mohammed Bello Jerimával, Katszena szeszélyes helytartójával vagyis szultánnal találkozott. Ez az átadott ajándékkal nem volt megelégedve s a vele és mindenható tanácsosával folytatott hosszas alkudozásnak eredménye csak az volt, hogy Barth a sókaravántól elbucsúzni s Katszenában maradni kényszerüle. Végre arab kereskedőtől kölcsönt vett föl, hogy tisztesebb ajándékot adhasson a szultánnak és Bel-Rhétnek, s így szabadságot nyert, hogy útját folytassa. Bel-Rhét igen ravasz, de a koránban jártas mozlem.

Egy alkalommal heves szóváltás közben Barthot káfernek, azaz hitetlennek, eretneknek nevezé. Ez ellen Barth hathatósan tiltakozék. Ebből aztán érdekes beszélgetés támadt; Bel-Rhét azt vitatá, hogy mindazáltal vannak keresztyének, kik az eretnek nevet megérdemlik, s ha már az angolokat és általában a protestánsokat nem illetheti a „káfer“ névvel, legalább legyen szabad a görög vallásukat s különösen a gyűlöletes moszkókat (oroszok), kik a konstantinápolyi szultánt annyira zaklatják, annak nevezni. Mohammed Bello szultán főleg a Barthtól kapott orvos szereket igen szívesen fogadá, csak azt sajnálá, hogy neki nem akart oly szert adni, mely a férfi tehetség és erő növelésére szolgál, s azt, mely az ellenséget elriasztja. (Ez utóbbi alatt röppentyűt értett, melynek hatásával a szudanbeliek az előbbi expeditio alkalmával ismerkedtek meg.) Mohammed Bellót széltiben gazembernek, gonosztevőnek és sátánnak nevezik, Beláfrika ezen országaiban a szólási szabadság s korlátlan uralom csodálatos módon van össze kapcsolva.“

Jan. 30-dikán Barth és kis úti társasága kivonult Katszena délkeleti kapuján, Kanónak tartva. De mielőtt oda kísérmők-Hausza ország s Katszena városa viszonyait kell röviden meg-éríntenünk.

Nem tudjuk bizonyosan, a hausza nemzet mikor alakult sajátos népcsoporttá, annyi bizonyos, hogy annak fő eleme hajdan északibb vidékeken lakozott s utóbb a délibb vidékeket szállá meg, hol most találjuk. Így láttuk, hogy a hausza szövetség legjelentősebb s legnemesebb tagja, a góberek, a berberék (amazígek vagy amosarhok) által szorítottak ki északi lakhelyeikből. Bello szultán állítása, hogy a hausza nemzet bornúi rabszolgától eredt, csak azon megvetést tanúsítja, melylyel a pullók azon erélyes fejedelme az elpuhult hauszák iránt viselteték. Mert a zengzetes hausza nyelv egészen elüt a Bornuban divatozó kanóri nyelvtől, amaz kétségkívül a siriai-áfrikai (sémi) nyelvcsoporthoz csatlakozik, emez pedig a turani nyelvekhez tartozik*).

A hauszák hagyománya szerint Biram a hausza nemzet ősapja, ennek fia Karbagari, ennek fia meg Bauú, kinek fiai: Kat-

*) Ez még kérdés, melyre nézve Hunfalvy Páltól nem sokára felvilágosítást várhatunk.

szena és Szegszeg, Kanó és Ranó (ikrek), s végre Gober meg Daura. Mindezen nevek városok és tartományok személyesítései. Biram most jelentéktelen városka Kanó és Khadedsa között, s most rendesen Garú-n-ghabbesz vagy Biram-n-ghabbesz a neve. Általában Biram a hausza nemzet legrégibb székhelyének mondatik. Karbagari a város elfoglalásának személyesítése, Biram, Daura, Gober, Kanó, Ranó, Katszena és Szegszeg az ismeretes eredeti hét hausza állam (hausza bokeu), melyekhez más hét tartomány járul, melyekben a hausza nyelv szintén elterjedt, noha nem a benszülöttek nyelve, s melyeket tréfából a hét semmirevaló vagy korcs hauszának (banza bokeu) neveznek. Ezek: Szanfara, Kebbi, Núpe vagy Niffi, Guari, Jauri, Jóruba vagy Jariba s Korórofa.

Bauú gyermekei a hagyomány szerint következőleg osztoznak az apai örökségben; Góber hadnagygyá lett (szerki-n-jáki), hogy testvéreit ótalmazza; Kanó és Ranó a gyapotfestés ügynökeivé lettek (szaraki-n-baba), Katszena és Daura a forgalom és kereskedelem ügynökeivé (szaraki-n-kaszua), végre Szegszeg kötelessége vala, hogy testvérjeinek a szükséges rabszolgákat szerezzé.

Katszena királyainak irott névjegyzékét birjuk, melynek hitelenségét nem igen lehet kétségbe vonni. Voltak bővebb irományok is, melyek azon ország történeteit részletesebben tárgyalták, de ezeket a vakbuzgó pullók megsemmisítették. Első fejedelemnek Komajo neveztetik, ki a XII. század elején élt. Utána több uralkodóság következett, mignem 1513 táján Hads Mohamed Aszkia, a hatalmas Szonrhaj király hódító hadjáratai azon közép-áfrikai országokban nagy megrázkódásokat és változásokat okozának. Azonban Katszena csak rövid ideig uralá Aszkiát, s utóbb Bornu felsőségét ismeré el. 1540 táján Ibrahim Madszi lett Katszena királyává, ki az izlanra tért. Ennek utódait végre az 1807 óta mindinkább elhatalmaskodó pullók foszták meg birodalmuktól.

Az északi szélesség $12^{\circ} 55'$ s a keleti hossz. $7^{\circ} 25'$ (Greenwichtől) alatt fekvő Katszena városa mostani helyét eleintén alkalmasint több apró falu foglalá el, s csak idő jártával a falvak összeolvadása által lőn nagy várossá, melyre aztán a tartomány nevét ruházzák. Felvirágzását lihetőleg a szonrhaj birodalom fő

városa, Gógó romlása mozdította elő, mert ez iparos nagy városnak Múlai Hámed, a marokkói fejedelem hadvezére által történt elfoglaltatása után a kereskedelem nagy része Katszenába költözködék. Katszena lassankint roppant várossá növekvék, mint azt még most is fenálló kerítőfala tanúsítja. Ennek terjedelme t. i. $3\frac{1}{4}$, s a ki- és benyuló szegletekkel együtt $3\frac{1}{2}$ földirati mfdet tesz; ha területének csak felerésze is be vala építve és megnépesítve, legalább 100,000 lakosának kell vala lennie. Ugy látszik, hogy a XVII. és XVIII. század alatt a Szudan azon egész részének legelső városa volt, még pedig nemcsak kereskedelmi, de országlati tekintetben is. Itt, ugy látszik, az arabokkal való közlekedés folytán támadt országosultság tetőpontját érte; a hausza nyelv Katszenában fejlődött legnagyobb tökélyre s a katszenai lakosság általában nagyobb módosság és miveltség által tűnt ki.

De 1807-ben a pullók (pullo, többesben : fulbe; a hauszák fellaniknak, a bornubeliek pedig fellátáknak nevezik) Othmán dan Fódie hitujító lelkesítése által kérlelhetlen vakbuzgóságra gerjedének, s a legelőkről és erdőkből, hol eddigelé pásztorkodtak vala, összeseregelve megtámadák s megvevék Kanót s azután Mallem Rhomáro vezérlete alatt körülszállák Katszenát. Hét évig vivák az erős várost, végre az éhség kényszeríté a hauszákat, hogy azt feladják. Az inség oly nagy volt, hogy a különben utált dögkesely 500, a gyík pedig 50 kurdiba került. A kadók vagy habék (igy nevezik a pullók a hauszákat) még egyszer vevék el Katszenát az ellenségtől, de Rhomáro csakhamar nagyobb erővel tére meg s Dankama elfoglalásával véget vetett a hauszák ottani birodalmának. Azonban Marádi fejedelme még most is Katszena urának czimezi magát s a marádibeliek és góberek még le nem tettek a reményről, hogy Katszenát ismét visszafoglalják. E háborúk alatt, melyek még folyvást folynak, Katszena gyors hanyatlásnak indult, a külföldi kereskedők Kanóba költözködtek, hol az izlam és pogányság, s a leigázás és függetlenség közti harc már lelohadt. Jelenleg Katszenában csak 7—8000 ember él, a szabálytalan négyszeget alkotó, nyolcz kapus kerítőfalak által berekesztett térnek legnagyobb részén gabnaföldek vannak, s csak az északnyugati és északkeleti részekén vannak elhímlett vagy sűrűbb lakhelyek.

A katszenai tartomány azelőtt sokkal terjedelmesebb vala,

ujabb időben feldaraboltatott, hogy kormányzója függetlenségre ne törekedhessék. Lakossága is a szakadatlan háborúskodások miatt nagyon megfogyott, s körülbelől 300,000 főre rúg; legalább 50 helység van 4000 lélekkel, a többiek kisebb falvak. Minden családfő adó fejében 2500 kurdit fizet (ez a telekadó, kurdí-n-kasza), azonfelül egyegy rabszolgától 500 kurdit kell adózni. A tartomány hadereje körülbelől 2000 lovasból s 8000 gyalogból (többnyire ijászokból) áll.

Egészben véve Katszena a Szudan egyik legszebb tartománya; egyremásra 1200—1500 lábnyi magasságban fekszik s ekkép az ugynevezett Niger folyam s a Czád tava közti vízvásztéket képezi. Éghajlata egészségesebb mint Középáfrika sok más tartományaé.

Növényzete változatos és gazdag; a fák közül legközönségesebbek: a doró (parkia), melynek magvaiból csokoládéféle lepényt készítenek, a gyönyörű lombozatú czámia (tamarindfa) s a kadenya (shea Micadania, bassia Parkii). A sokféle cserjéken kívül, főleg azon fákból állanak az erdők és berkek. Inkább elhímetten terem az óriási kúka (majomkenyérfa, baobab, adansonia digitata), mely különösen a helységekben s azok közelében fordul elő, óriási galyait mint megannyi fákat nyujtva a magasba. A kúka főleg mikor lomb és levél nélküli, sajátságos tömegszerű és idomtalan növény; beczős gyümölcse patkány farkához hasonló, hosszú vékony száron csüng alá. E gyümölcs néha 16 hüvelyk hosszú s 6 hüvelyk vastag, a magokat környező húsa kellemes savanyú ízű. Kétséggel a kúka Középáfrika legjellemzőbb fája s a Szenegáltól a Fehér Nilusig van elterjedve. Még ennél is nagyobb magasságra terem a rími vagyis selyemgyapjúfa (bentang, bombax, eriodendron guincense), mely a legóriásibb növényekhez tartozik s mint a kúka rendszeren a városok főkapuja előtt fordul elő. A rími az itteni pogány népek szent fája volt, s azonkívül, hogy mint ilyen a kapu őrje vala, az utasnak messziről látható utmutatóul is szolgált. A pálmafák sem hiányzanak, különösen több helyütt diszlenek: a karcsu legyezőpálma (goreba vagy dumpálma), mely hol bővebben hol gyérebben egész Középáfricában terem a szélesség 18-dik és 10 foka között; azután a gyönyörű deleb-pálma (giginya), melynek legyezős koronája a madarak kedvelt lakhelye. A jóízű vaját szolgáltató vajfa (bassia Parkii) szeszélyes

idomokban terjeszkedő galyait és ágait könnyű, legyező vágnyőféle levélsomók diszesítik. Az e vidékeken előforduló többi fákat elmellőzvéen még csak a pompás baure nevű fügefajt, azután a dinnyéhez hasonlító gyümölcsöt termő dinnyefát vagyis gondát (*carica papaya*) és az ajabát (banánfát) említjük meg. A gondafa, úgy látszik Egyiptomból került e vidékekre; gyönyörű gyümölcse van, mely 7—8 hüvelyk hosszú s 3—4 hüvelyk vastag. Katszenában azonban elég drága, mert darabja 25—30 kurdiba kerül, ezen pedig a szegény ember öt napra való eleséget is vehet magának. Kanóban kis szeleteket is árulnak belőle egyegy uriért.

A fellanik fő foglalatossága még most is a marhatenyésztés; e vidékeken a tehenek mind fehérszínűek, s a bikák a vállukról aláfüggő zsirduzzadék által tűnnek ki. Nagy kecskenyájákat is látott Barth, a kecskék mind kávébarna színűek voltak.

A szántóföldeken, melyeket csak kapával piszkálnak fel, leginkább szerecsen kölest (*gero*, *pennisetum typhoideum*) és szorgót (*daua*, *holcus sorghum*) termesztnek; helylyel-közzel rizst (mely vadon is terem) és buzát is. Főzelékül szolgál: a kenyérgyökér (*goaza*), édes burgonya (*dankali*), a majomkenyérfa fiatal sarjai (*iníá-n-kúka*), földi mogyoró, stb. Igen kellemes ízű gyümölcsöt az erdőben vadon termő vad gondacserje is nyújt.

Barth Katszenából kiindulván, egészben véve dél nyugatnak irányzott útjában szép, mivel és népes vidékeket ért. Egykét helyütt gyapotcserjékkel, alább dohánynyal beültetett földeket talált. A számos helység lakosai szorgalmasok és nyájasok, földmíveléssel és marhatenyésztéssel foglalkoznak, néhány helységben festőde is van. A kisebb falukat elmellőzvéen csak Ku-szágát s a több tekintetben még nevezetesebb Bécsit említjük meg; mindkettő kerített város, élénk kereskedéssel. Kellemes és szerencsés utazás után Barth febr. 1-jén estve Kanóba, az áfrikai Londonba érkezett. (Folytatjuk).

HUNFALVY JÁNOS.

A
FÖLDBIRTOKI HITEL,
KÜLÖNÖSEN
A HITELINTÉZETEK.

Második közlemény.

A szemle terjedelméhez mért korlátok közt igyekeztünk röviden előadni a földbirtoki hitel és hitelintézetek alapelveit, s azok állapotát a külföldön. Most az ausztriai birodalomra térünk által, előadván azon kísérleteket is, melyek e tárgy körül eddig hazánkban történtek. Az ausztriai birodalom azon tartományaiban, melyek nagy részt határosak a német birodalom országaival, már a szomszédi helyzetnél fogva is több ízben elevenen nyilvánult a birtokos osztályban azon kívánság, hogy földbirtoki hitelintézeteket állíthassanak. Azonban mivel talán nem volt módjukban ohajtásaikat elég nyomatékosan fejteni ki, részint mivel a múlt század végén és a jelen század első két évtizedében, a nagy papirforgalom, a devaluatio, az állam ingadozó hitele nem engedték a magános hitel megalapítását : az érintett kívánság sem teljesülhetett. Utóbb, a béke hosszas évei alatt, hitele és pénzügyviszonyai rendezésével az állam maga is annyira el volt foglalva, hogy nem fordíthatott kellő figyelmet azon cél elérésére.

Az 1840—48 közötti évek voltak II. Leopold uralkodása óta, az ausztriai pénzügy legnyugalmasabb és rendezettebb kor-

szakát képező évek. A földbirtoki hitelre vonatkozó mozgalmak mind ezen korszakba esnek.

Első volt Galliczia nemessége, mely 1840-ben földbirtoki hitelintézet felállítását kérelmezé. Sapieha herczeg indítványára kinyerték Galliczia rendei az ausztriai első földbirtoki hitelintézetet, mely ugyan nem a szükségekhez mért kiterjedésben*), a porosz rendszer józan elvei szerint engedményeztetett. A záloglevelek 100 fttól 1000-ig szólanak, 4% kamatoznak, a kölcsönző azonkívül 1% törlesztési és 1/4% kezelési járulékot fizet; 3% egyszer mindenkorra betétetvén minden kölcsön vevő által a tartalék pénztárba. Ez illetékek fizetése mellett 41 év előtt törlesztetik a kölcsön vett tőke. A záloglevelek az alakulás utáni években 1848-ig rendesen névbeli értékben voltak pénzzé tehetők, s jelenleg 80 és 90 közt állanak.

A csehországi nemesség mindjárt a gallicziai intézet fölállítására után hasonló intézet után vágyódott és gróf Deym Frigyes 1843-ban a rendeknek egy értelmesen írt és czélszerű tervet nyújtott be egy csehországi földbirtoki hitelintézet iránt, melyet a rendek 1843-ban nyomtatásban ki is adtak, azonban közbejött akadályok miatt csak tervben maradt ezen intézet.

Magyarországban az 1843/4-diki országgyűlés, mely roppant szorgalommal annyi czélszerű törvényjavaslatot tervezett, mint egy országgyűlés sem azelőtt, a földbirtoki hitelintézet felállítását is javaslatba hozá.

Gróf Széchényi István „két garas“ czimű röpirata, s ezen érdeken tett indítványa következtéken alakult az országos pénzügyi választmány, mely egyebek közt a földbirtoki hitelintézet fölállítását is tervezte.

Földbirtoki hitelintézetet tervezni az 1844-diki birtokviszonyok közt nem kis feladat volt. A fenállott ösiségi viszonyoknál fogva a kellő biztosság és ovatosság fentartása mellett a birtok értékének 1/3-dára javaltatott a kölcsön. Az intézet szervezésével, ha nem is tökéletes, de az akkori viszonyokhoz alkalmazott életre való eljárás lön javasolva.

Azonban ezen intézet fölállítása ellen a kormány részéről két nagy akadály gördítettett. Először az 5% zálogleveleket nem

*) 1843-ban 4,565,605 forint értékű záloglevél lön kiadva.

lehetett volna az intézetnek forgalomba hozni; a bécsi bank kizárólagos joga lett volna készpénzért is névértékben ezen leveleket magához váltani, miről úgy vélekedtek az országos rendek hogy a záloglevelek öszletére nézve korlátozólag hathat, s az akkori olcsó kamatláb mellett a banknak nagy nyereséget ígért. De leginkább azért hiúsult meg a terv, mert a kormány az intézet igazgatásának és kezelésének alapját megfordítá. A tervezet szerint a fölügyeleti jog a kormányt illette volna, s az igazgatás, kezelés az országgyűlés megbizottait. A kormány ellenben a felügyeletet kívánta az országgyűlés küldötteire ruházni; az igazgatást, kezelést, tisztviselők kinevezését magának követelvén.

Alig lett volna törvény, mely ha létesül jobb hatást gyakorolhatott volna a földmivelés fölvirágzására. 1840-től fogva kezdett a földmivelés élénkebb beruházások és javítások tág terévé válni. Ezen korszakban változtak meg a magyar földbirtokos hitelviszonyai. Azelőtt az alapítványi pénztárak, de magánosak is elegendő törvényes kamat mellett kölcsönpénzzel látták el a magyar földbirtokost. Az 1840-ben hozott váltótörvény egészen megváltoztatta ezen viszonyt, s az országgyűlési 3 évi szünetidő elég sajnos tapasztalásokat mutatott, melyek a magyar földbirtoki hitelnek hitelintézet általi segélését szükségesnek bizonyítá.

Az 1847/s évi országgyűlés törvényei közt, összefüggésben az urbériség megszüntetésével, egy földbirtoki hitelintézet föllállítása szentesítve volt. A törvényhozás előre látta, hogy a földmivelési viszonyok teljes átalakulása korszakában — midőn az urbéri erőt tetemes beruházásokkal kell pótolni — lényeges segílyt csak jól rendezett földbirtoki hitelintézet adhat; s ezért ki mondá ezen intézet föllállítását, az állam részéről 300,000 forinttal rendelvén dotaltatni. A bekövetkezett események azonban lehetlenné tévék a törvény életbe léptetését.

A magyar földbirtokos osztály az urbériség megszüntetése után erélylyel látott hozzá a jószág okszerű rendezéséhez; s noha a vesztett urbériség után négy éven által semmi kamatot nem kapott, s a kárpótlási öszletek csak az utolsó években fiztettek ki államkötelezvényekben: a háború csapásai alatt, s azt követő években vagyoni állás tekintetében minden nagyobb megzavarás nélkül — mondhatni — nevezetes előmeneteket tett,

Ennek okait a következő körülményeknek tulajdoníthatjuk:

a) A legtöbb család elevenen érezvén az átalakulási korszak igényeit, a fényűzés s költséges háztartás megszorítása által kevesebbet adott ki, gazdálkodni kezdett.

b) Az 1847/8-diki törvények kimondván a moratoriumot, elegendő idő engedtetett minden józan előrelátással bíró gazdának ügyeit okszerűleg rendezhetni. Nagyra megy azon öszlet, melyet a moratorium szerzett a birtokos osztálynak az által, hogy minden adósság kamatját törvényes 6⁰/₁₀₀ korlátozá, az összes birtokosság uzsorával terhelt régibb adóssága, — mely emésztőleg hatott a termelésre — számos milliókra mehetett, s föl nem mondhatóvá tevén a kölcsönöket, hasonló hatással volt, mint a melyet a földbirtoki hitelintézetek szoktak gyakorolni.

c) Ez években minden termény ára tetemesen növekedett; a föld és egyéb adónemek nem érték el a mostani magasságot, s így növekedvén a birtokos osztály tiszta jövedelme, a jószágok értéke is növekedett.

d) Végtevére az urbéri kárpótlási kötvények lassankint kiadtván, új tőke-érték állott a birtokosok rendelkezésére.

Tagadhatlan, hogy 1856-ig — míg a jó terményárak meg voltak, — daczára a már emelkedő közterheknek, — s míg az urbéri kárpótlási tőkék fizettettek, sok igyekező gazda nagy előmenetelt tőn jószágai fölszerelésében, sokan terheiket törleszthették, s a jobblét inkább előre, mint hátra ment.

Az 1856. évtől kezdődött ezen látszólagos jobblét hátrálása. Ennek oka a következőkben keresendő:

a) A moratorium megszűnte után a folyóvá lett tőkék fizetése vagy meghosszabbítása ismét a régi, sőt növekedett uzsorás kamatok mellett volt eszközölhető.

b) A birtokos jövedelme folytonosan csökkent, holott a termelési költség ugyanaz maradt; a földbirtok terhei ellenben növekedtek, épen mikor a valóságos jövedelem alább szállt.

c) Hozzájárult ezekhez, hogy a pénzforgalom, — az 1856-tól fogva szerfölött megsokasodott vállalatok következtében, minők a hitelintézet, vasútak stb. — az ipar és bürzei üzletek felé rendkívülileg özőnlvén, elvonatott a kereskedés, s különösen a terménykereskedés termékenyítő teréről, mikor épen a bank hitele-

zése szűkebb korlátok közé szorítottatott, a forgalomban nevezetes tényezőt képező állam-papirpénzek (Reichs-Schatzscheinok) a forgalomból visszavonattak.

d) Tudva levő dolog, hogy az állam pénzügye 10 évtől fogva folytonos, és tetemes deficitel küzd, mely csak újabb kölcsönök, újabb terheltetés által egyenlithető ki; ismert dolog, hogy a külkereskedés éveken át passiv áll *); hogy számtalan millió vándorol ki évenként a kölföldi tőzsérek kezei közt levő állam-adósságok kamatai, és az iparvállalati papírok nyereségei fejében, mi a hitel viszonyokra és különösen a földbirtoki hitelre csak károsan hathat.

Érezte a magyar birtokos osztály a fordulat első korszakában, hogy ily körülmények között egyedül okszerű alapokon rendezett földbirtoki hitelintézetek nyújthatnak elegendő segílyt. S mint a lapokból tudjuk, tétettek is e részben lépések, hogy egy magyar földbirtoki hitelintézet felállítására szabadalmat nyerjenek.

Ily előzmények után született a bécsi nemzeti bank hypothecalis osztálya.

Lássuk, mennyiben felelt még, s általjában mennyiben felelhet meg ez intézet működése az összes birodalom, a 12,120 g. □ mérföldet tevő földbirtok birtokosai hitelszükségeinek.

Ha a földbirtokosok javára olcsó pénzt adna is az engedményezett 200 millio pft maximumig mehető bécsi hitelbank: mi ez azon nagyszerű hypothekához és annak hitelszükségeihez képest, melyet az érintett 12,120 □ mfnyi területű földérték igényelhet, midőn egyre-másra egy holdra egy forintot alig meghaladó hitel jönne.

Hogy ez intézet, a legjobb szándok mellett, sem felelhet meg egy czélszerű földbirtoki hitelintézet alapelveinek: eléggé mutatja az eredmény, mely szerint szinte két évi működés után, az 1858. évi januári számadás szerint, földbirtokra 15,323,200 forintnyi záloglevelet volt

*) 1850-ben 54, 1851-ben 20 $\frac{1}{2}$, 1856-ban 45 millióval.

csupán képes kibocsátani, midőn széltere látjuk, hogy a legjobb hypothekával bíró birtokosok — olyanok is, a kiknek jószágait betáblázások vagy épen nem, vagy csak kis mértékben terhelik — 18, 20% sőt még magasabb kamatokat is fizetnek. Miután a 15,323,200 forintnyi záloglevélért alig kaptak a birtokosok többet készpénzben 12 millió hétszáz ezer forintnál: vajjon kifejezi-e ez azon hitelezési öszletet, melyet száz millió catastralis hold productiv terület birtokosai ily időszak alatt maguknak igényelhetnek?

A bécsi bank hypothecalis osztályának alakítását az 1855-dik évi october 21-diki pénzügy ministeri rendelet engedményezé, mely szerint a bank részvényei 40 millió forinttal növeltettek, miért 35 millió ezüst pénz fizettetett be a bank részvényesei által. Ezen rendelet értelme szerint föl van jogosítva a bank ezen 40 millió forintot ötszörösen haladó öszveg erejéig, azaz 200 millióig zálogleveleket bocsáthatni ki a banknál lekötött földbirtokok alapjára. — Megtörténvén a befizetések 1856-ban, a bécsi bank — mely eddig jegybank volt — ezen minőség mellett földbirtoki hitelintézeti üzlet végett záloglevelek kiadásával is foglalkozik.

Hogy a bécsi bank ruháztatott föl a jegybank-monopoliumon kívül a hypothecabank szabadalmával: a következő okoknak lehet tulajdonítani:

Állam- és nemzetgazdasági szempontból fontos föladat a bank részéről a készpénzzel fizetés megkezdése, azaz jegyeire nézve a parancsolt elfogadás, s az ezzel összekötött ezüsthöz aránylagos árkelet: vagyis az agio megszünte.

E köteleztetésének eleget tehet, ha ezüst készlete elegendő az előfordulható beváltásoknak megfelelni; ezüst készlete kellő növelése fő akadályául tekintendő azon tetemes öszlet melylyel az állam a banknak tartozik. Ez öszlet 1858 elején még 203,784,354 pforintot tett, melyből 150 millió és 100 ezer forint az államjaval által van fedezve, melynek egy kis része az állam kölcsönből átengedett öszlet befizetése által lerovatott, más része a 150 milliót haladó értékű állam-jószágok átadása által fedeztetett ugyan. de e jószágok készpénzzé tehetők nem lévén, az ezüstkészlet nevelésére nem fordíthatattak. Ily körülmények közt az ezüstkészlet nevelésére szolgáló mód új részvények kibocsátásában ta-

láltatott fel. 40 millió erejéig új részvények kiadására nyert a bank szabadalmat, melyek ezüstben levén befizetendők, 35 millió ezüstrrel nevedezett a bank érczkészlete. Azonban e befizetés, ha a bécsi bank ezután is csak jegybank marad: a részvényeseknél méltán azon kívánságot gerjesztheti, hogy a részvények növekedésének aránya szerint, a jegybanki üzlet növeltessék; — mi csak bankjegyek szaporított kibocsátása által lett volna elérhető; ez által azonban a kitűzött cél még inkább háttérbe szorul.

A birodalom minden országaiban élénken nyilvánult a földbirtoki hitelintézetek föllállítása iránti ohajtás. Ezen kívánságnak eleget tenni, de egyszersmind az érczkészlet 40 millióvali növekedését elérni: ez azon cél, mely oka lehetett, hogy a bécsi bank a földbirtoki hitelezés szabadalmával is felruháztatott.

Ha tisztelt olvasóink némi figyelemmel olvasták, a miket fentebb a földbirtoki hitelintézetek alapszerkezetéről mondánk, bizonyára egyetértének velünk, midőn azt nyilvánítjuk, hogy az érintett, fentebb indokolt pénzügyi intézkedés koránt sem teszi feleslegessé a földbirtoki hitelintézetek felállítását; s ha a pénzügyi viszonyok jobbra változnának is: azon intézet működése távolról sem foglalja magában azon alapokat, melyek egy 12 ezer négyszög mértföldnyi terület földbirtoki hiteligényeit kielégíthetnék.

Mert:

a) Az összes földbirtoki hitelnek egyetlen intézetnél központosítása oly lényeges hiány, a mely ellen szól mindazon alapos ok, melyet a központosítás túlterjesztése ellen felhozhatni; s a melyet a földbirtoki hitel terén minden nemzet gyakorlati tapasztalatai is támogatnak.

Poroszország a földbirtoki hitelintézetek bölcsője, s 80 évi tapasztalatot tud e téren fölmutatni, s ennek öt tartományában, 2500 négyszög mfdnyi területen, 5 külön intézet diszlik 120—130 millió záloglevéllel; előmenetelének, józan kifejlésének okait a helyesen alkalmazott önkormányzási, tartományi rendszerben kell keresnünk, hol minden tartományban az egyesült birtokosok az állam felügyelete mellett olcsón és czélszerűen s biztosan kezelik a földbirtoki hitelintézeteket. Olcsón, mert a birtokosság választottjai a működés fontosabb teendőit díj nélkül végzik, s minden szükségtelen kiadást korlátozni tudnak; czélszerűen, mert ismer-

vén a tartományi birtokokat, a birtokosok egyéniségeit, józan elvek szerint, illő kimélettel járnak el, a hol a biztosság nincsen veszélyeztetve; biztosan, mert a viszonyok helyes ismereténél fogva alapos becslési elveket alkalmazhatnak, s erélyes, de a birtokost tönkre nem tevő eljárás mellett, az intézetet károsodni nem engedik. A viszonyok ismerete, és a kölcsönös jóállás azon rugók, melyek az önigazgatás terén ily üdvös, és biztos eredményt tudtak előidézni.

A poroszországi tapasztalatok után 12,000 négyszög mérföldnyi területen 25 intézet is fenállhatna. Egyetlen központi intézet, mely az érdekeltek hozzászólásának kirekesztésével, ily roppant térre terjeszti ki munkásságát, szükségkép belszerkezetében foglalja a hibás eljárás magvát. Nem ismerhetvén a helyi viszonyokat, helyes becslési elveket nem állapíthat meg; gyakran csatlakozhatik, s hogy ennek kitéve ne legyen, igen szűk korlátok közt fog mozogni. Nem ügyelhetvén föl az egyesek vagyoni állására, nem ismerhetvén azt, túlszigorral lesz kénytelen eljárni ott is, a hol arra nincs valóban szükség. A túlságos központosítással szükségkép együttjáró formaságok nyügei közt nehézkesen mozog az intézet egész igazgatása.

b) A szükségnek távolról sem felelhet meg. A szabályok értelme szerint az összes birtokosságnak nyújtandó hitel maximuma 200 millióra van határozva. Mi ez egy birodalom földbirtoki hitelére nézve, a melynek productiv területe 60 millió catastralis holdat meghalad, s melynek pénzürtékét Hain statisticus 9,519,405,000 forintra becsüli. Miután a bécsi hypotheca bankosztály föladata egyszersmind városi házakra kölcsönözni, ha e célra a hitelnek $\frac{1}{4}$ -dét számítjuk: 100 forint földbirtoki értékre alig jön több 1 ft 30 kr. hitelezésnél.

c) Továbbá, miután a földbirtoki hitel-osztás egy jegybank szabadalmává lett: az érintett intézet nélkülözi azon végcélát, melyet minden más állam a földbirtoki hitelintézetek fölállításánál kitűzött t. i. hogy kizárólag a földbirtokosok érdekében működjék. A bécsi bank igazgatósága természetes állásánál fogva főczélul magának mindig azt fogja kitűzni, mimódon szerezhet részvényeseinek lehető legnagyobb osztalékot. Más intézetek, melyek vele versenyeznének, nem lévén: a pénzkölcsönre szorult birtokosok kénytelenek lesznek az eléjük szabott föltételeket va-

kon elfogadni. Ez elvek szerint vannak alkotva a szabályok is, melyek szerint működik; föl van mentve a törvényes kamatláb alól, készpénzt nem ad, csak záloglevelet, mely a börze ingadozásainak van kitéve; a végrehajtásra és jószág eladására nézve szükségtelen szigorral járhat el; végrehajtása az adószedés módjára történhetik; a jószágot első árverési határnapon eladhatja; a lekötött birtokokon kívül az adós minden ingó vagyonára kiterjed, s kivételes bíróságul a bécsi törvényszék áll rendelkezésére; a haszonrészt maga magának szabja meg. Nem csuda hát, hogy ezen hiteltől óvakodik, a ki csak teheti; mit eléggé bizonyít szinte két évi működés után ez aránylag oly csekély, csupán 15 milliónyi hitelezés. Nem csuda, hogy

d) a bank hypothecalis osztálya által nyújtott kölcsön drága, drágább, mintsem a jelen pénzügyi viszonyoknál fogva lenni kellene, már azon oknál fogva is, mivel a bank, mely magának 6% kamatot fizettet, még pedig félékenként előre, csak 5% záloglevelet ad ki, melyek természetesen sokkal alantabb értékesíthetők, mint ha az egyesülési elvek szerint alakult intézet csak annyit tenne félre a befizetett kamatokból, a mennyi az intézet igazgatási kiadásai fedezésére megkívántatik, mi kis öszletekkel dolgozó intézeteknél is bőven fedezhető $\frac{1}{4}$ száztólból.

Tisztán a birtokosok érdekében működő intézet, ha törlesztés nélkül 6% kamat fizetést kívánna, $\frac{1}{4}$ -et levonván a költségekre: $5\frac{3}{4}$ százalékkal kamatozó záloglevelet adhatna ki, melyeknek árkelete hízonyára a mostani pénzügyi viszonyok mellett is nem 80 és 85 közt, de ha nem is százan felül, legalább azt igen megközelítőleg állanának; mi a kölcsöntvevőre igen nagy különbség.

Ennek megmutatására hasonlitsunk össze a lehető kedvezőtlen pénzügyi viszonyok közt az oly intézet kölcsönét, mely mint a bécsi bank a maga számára 1% levonást tesz, és az olyanét, mely egyesületi téren nem nyerészkedési célból, a birtokosok lehető előnyére működik, s melynél csak $\frac{1}{4}$ o vonatik le az igazgatási költségekre, s így $5\frac{3}{4}$ záloglevelei 100-on állanak akkor, midőn az elsőnek 5% záloglevelei közép számítás szerint 84-en állanak. Még csak néhány hete, hogy a bécsi bank sorsolási, azaz 32 évi törlesztéssel összekötött záloglevelei 80—81-en állottak;

jelenleg 84—85-en állanak, s úgy hiszem mindaddig, míg az állam pénzügyi viszonyai egészen rendszeres állapotba nem jönnek, alig fognak 88-on fölül emelkedni: tehát 84-et lehet mind jelenleg magas, mind idővel közép értékesítési ár gyanánt fölvenni.

Ha 84-et veszünk fel közép-árul az 5% zálogleveleknél: az $5\frac{3}{4}\%$ kamattal kibocsátandó záloglevelek árkeletét 100-ra tehetjük, azaz 100 frtos záloglevél 100 forintért lenne eladható.

Ezen alapokat fölvéve, lássuk, mennyit fizet a kölcsönző valósággal kamatul, s mibe kerül kölcsöne az első, mibe a második esetben?

Ha valaki — nem számítva a bélyegdíjt és egyéb illetékeket, csak a börzei árt s a félévi kamatokat és törlesztési járulékokat, a miket a pénz fölvételekor előre lehúznak — a bécsi banknál 100,000 forintot valósággal föl akar venni, 32 éves záloglevelekben 124,224 pftot kell valósággal fölvennie;

mert a 124,224 forint zálogleveleket a börzén

84 folyó árért eladva, kap 104,348 ft. 9 krt.

Ez összeget kézhezvevén, le kell előre tenni

az összes 124,224 for. félévi kamatja és tör-

lesztési járuléka fejében minden 100 forintnyi

záloglevél után $3\frac{1}{2}$ ftot számítva — összesen 4,347 „ 50 „

Ez befizettetvén: ha a börzén szokásos $\frac{1}{8}\%$

eladási provisio nem számíttatik, marad va-

lósággal keze közt: 100,000 „ 19 „

mely 100,000 frt készpénz után 32 évig kell fizetni:

a 6% kamatot 124,224 frt után . . . 7,453 „ 26 „

az 1% törlesztést 1,242 „ 14 „

Összesen egy évre 8,695 ft. 40 krt.

Mi ha 32 évig pontosan fizettetik: le van róva a teher. Az előre lehúzott félévi járulék a 32-dik évben számíttatik be. E szerint a valóban fölvett pénz kerül $7\frac{453}{1000}$ és a törlesztéssel együtt $8\frac{695}{1000}$, azaz minden 100 forint 32 évig évenként 8 ft. $41\frac{2}{3}$ krba.

Számítsuk a másik esetet; vegyük fel, hogy a földbirtoki hitelintézetnél is fizet a birtokos 100 ftos záloglevélről 7%, miből 1% törlesztés, $\frac{1}{4}\%$ az igazgatási költségekre, és a tartalék-pénztár nevelésére megy fel — mi a németországi minden kisebb intézeteknél is elegendőnek találtatott: — tehát az első példa

szerinti 7%o fizetés mellett a záloglevelek után adhat az ilyképen működő intézet $5\frac{3}{4}$ kamatot; minélfogva a záloglevelek árkeletét parira tehetjük, mely szerint a 100 forintos záloglevelet 100 forint készpénzért lehet eladni. Mibe kerül ez esetben a pénz?

Hogy a kölcsönvevő valóságos 100,000 forintot vegyen kézhez: a 100,000 fthoz következő öszleteket kell számítani:

évenként: 1%o törlesztés fele	500	frt.
„ $\frac{1}{4}$ %o igazgatási költség fele	125	„
„ $5\frac{2}{3}$ %o kamat fele	2875	„
Öszvesen	3500	ft.

Miután ezen öszletet is záloglevelekben veszi

ki: ezen 3500 forint $3\frac{1}{2}$ %o-tje	122	„ 30 „
Öszvesen:	3622	ft. 30 kr.

Tehát öszvesen 103,622 $\frac{1}{2}$ forintot kell záloglevelekben — melyek parin kelnének — átvenni, hogy a kölcsönvevő valósággal 100,000 forintot kapjon. Ez öszletért kamat és törlesztés fejében kell fizetni évenként 7250 ft. 30 krt. Tehát az oly intézet, mely egyedül a kölcsönzők érdekeit tartja szeme előtt, a mostani pénzviszonyok közt is, 1—1 $\frac{1}{2}$ %o-tel olcsóbb pénzt adhatna.

Mi nagy öszletet tesz ezen különbség, ha 32 évig évenként 6%o-tel törlesztetik: a következő számítás mutatja:

Az első eset szerint 100,000 forint készpénz évi járuléka 32 évig	8695	ft. 48 kr.
A második eset szerint:	7250	„ 30 „
Különbség a második eset javára	1445	„ 18 „

Miután 1 forint 32 évig fizetve a bank törlesztési szabálya szerint 100 forintot törleszt: 1445 ft. 18 kr., ekkép tőkésítve 144,530 forint tőkét képezne.

De ha a parinak biztos elérése sőt felülhaladása czéljából a záloglevelek 6%o-ak volnának is: a törlesztési öszlet ez esetben is 1%o, a kezelési járulék $\frac{1}{4}$ %o és így öszvesen 7 $\frac{1}{4}$ %o levén: az első esethez hasonlítva 1183 forint kiméltetnék meg évenként, mi 32 év folytán a bank törlesztési kulcsa szerint 118,300 forintot haladó tetemes öszveget tenne.

Föltéve, hogy a bécsi bank helyett egyesületi téren működő földbirtoki rendes hitelintézetek csak a második mód szerinti engedményre vezetnének, és csak a bécsi banknak engedményezett

200 millió ft. erejéig kölcsönöznének: ekkép visszafizettétvén 32 év múlva az egész 200 millió tőke: ha $5\frac{3}{4}\%$ záloglevelek névbeli érték szerint eladhatók: 289 millió; ha a 6% záloglevelek kelnének e szerint: 236 millió új tőke maradna a nemzeti készítés legnagyobb és legfontosabb ágával foglalkozó birtokos osztály kezénél.

Még nagyobbyszerű különbség állna elő, ha összevessük a gallicziai józan elvekre fektetett földbirtoki hitelintézet működését a bécsi bank első eset szerint kiszámított működéséhez. A mostani pénzügyviszonyok között a gallicziai földbirtoki hitelintézet 4% záloglevelei, — melyek 40 év alatt törlesztetnek — majdnem egyenlő árkeletűek a bécsi bank 32 éves zálogleveleivel. Ezen intézeteknél fizet a kölcsönző 4% kamatot, és 1% törlesztést, és legfőlebb $\frac{1}{2}$ igazgatási költséget, összesen $5\frac{1}{4}\%$ -tól $5\frac{1}{2}\%$ évi díjt oly árkeletű záloglevelekért, melyekért a bécsi banknak 7% -ot kell fizetni. A két kölcsönzési mód közti különbséget minden következményeivel könnyű utánszámítani.

Nem legvilágosabb és kézzel foghatóbb ujjmutatás-e ez arra, mi a legbiztosabb mód a földbirtoki hitel emelésére?

Hogy a fentebbi kiszámítások alapjául egyedül a bécsi bank 32 éves zálogleveleit vettük fel: oka nem más, mint hogy köztudomás szerint ezután a bécsi bank 6 és 10 éves lejáratu leveleket többé nem fog kiadni, s kölcsöneiben csak a 32 éveseket használandja. Egyébiránt mind a 6 mind a 10 éves zálogleveleknel az 1% banknyeremény hasonló kiszámítási eredményre vezet.

És miért húzza a bank ezen több, mint egy száztólit? Talán azért, mert késedelmes fizetések vagy veszteségek esetében a bank viseli ezen terhet, mire — a szabályok szigorú megtartása mellett, miután a birtok fele értékére és első hypothekára kölcsönöz — alig lenne eset; s kérdelem, vajjon e czélt nem látjuk-e elérve lehető legnagyobb sikerrel minden más intézeteknél, hol a tartomány összes birtokossága vállalta magára a jóállás terhére oly vagyonnal, mely túlhaladja a nagyszerű bécsi bank valóságos vagyonát.

e) De a földbirtoki hitelnek kezelése oly intézet által, mely más természetű, sokszoros köteleztetések által, mint jegybank, mint az állam jószágok kezelője és értékesítője, mint az állampénzügynek rendkívüli időkben hathatós segéde, van igénybe véve,

— nem nyujthat zálogleveleire nézve bizalmat oly mértékben, mint a birtokosok egyesülése által kölcsönös jótállás mellett alapított tisztán föld- birtoki hitelintézet.

Világosítsuk állításunkat egy példával:

Az igaz, hogy oly hatalmas intézet jótállása, mint a bécsi bank, nagy szó, mert 1858-diki kimutatása szerint csak a részvények befizetése után 103; tartalék-tőke gyanánt 10; más vagyon gyanánt 16; ezüst készletül 98, államtartozásul $203\frac{1}{2}$ millió vagyont mutat ki; tárczájában levő váltókban 79 millióval bir; állam-kötvényekre 85 milliót kölcsönzött, s ezen alapot csak 383 millió bankjegy terheli. Oly kimutatás, milyennek a bank régen nem örvendett, s reméljük, hogy ha rendkívüli idők közbe nem jönnek, a nyujtott biztosság mindinkább növekedni fog.

De másrésről tegyük föl, hogy például Csehország rendei közös jótállás és biztosítás mellett, egyesületi alapon állitnának egy földbirtoki hitelintézetet. Csehország 952 □ mérföldnyi területével nem képezi a birodalom $\frac{1}{12}$ részét, s így például 40 millióig terjedő földbirtoki hitel kielégítésére kibocsátott zálogleveleinek biztosítására szolgálna azon kölcsönvevők 80 millióra becsült földbirtoka, kik egymásért szorosabb jótállást vállaltak; s ha a porosz elvek szerint az egész tartomány jótállása járul hozzá szélesb értelemben: Csehországnak legalább 8 millió productiv-catastralis-holdat tevő földbirtoka legalább 6—800 millió forint biztosságot nyujt. S ez mennyivel felülmulja a bank összes vagyonát? Kivált ha tekintetbe vesszük, hogy a bank földbirtoki hitelüzlete az egész birodalomra, Csehországé pedig egyedül ezen országra lenne szorítva.

Legvilágosabban bizonyítja állításunkat a gallicziai földbirtoki hitelintézet zálogleveleinek fent idézett árkelete, összevahasolítva a bank hosszú törlesztési zálogjegyeinek árkeletével. Ugyan is a gallicziai zálogjegyek 4% hoznak, és árkeletök a bank védelmére irt röpiratban is nyolczvanon fölül értékesithetőknek mondatnak. A bécsi bank hasonló hosszú idő alatt kisorsolandó jegyei sem állanak feljebb, a melyek pedig 5% hoznak, és a melyért a kölcsönt vevő 6% kamatot és 1% törlesztést fizet*).

*) A bécsi bank hypothecalis osztályának működéséről megjelent

Kimutattam a fenebbiekben, hogy a bécsi bank, alapszerkezeténél, a hitelezési üzlet korlátozásánál s a kölcsön drágaságánál fogva nemcsak az összes ausztriai, de a magyarországi földbirtokos osztály hitelszükségének sem felelhet meg. Az egyedül biztos segély csak oly tartományi hitelintézetek föllállítása által érthetik el, melyek az államfölgyelete alatt, az érdekeltek által szigorú becslési és végrehajtási szabályok szerint, egyesített jótállással, tisztán az érdekeltek érdekében, fognak kezelteni.

Az agio, az állampénzügyi folytonos deficit, a földbirtoki adóilleték bizonytalansága, a passiv külkereskedés, a múlt években erőn fölül kezdett iparvállalatok, és börzeszedelgések még mindig oly akadályok ugyan, melyek az egészséges földbirtoki hitel fölvirágzásának ellene állnak: mindazáltal ha tartományi földbirtoki hitelintézetek engedményeztetnek, s azoknak szervezeténél minden lehető előny megadatik, minő például a zálogleveleknek kisebb összegekre kiterjesztése, a tartalékpénztár nevezetes dotátioja az állam részéről, bélyeg és betáblázási díjmentesség, olcsó és czélszerű kezelési rendszer stb.: ez intézetek a mostani pénzügyi viszonyok közt is sokat, s mindenesetre sokszorta többet tesznek a birtokosok helyzete javítására, mint a bécsi jegybank nagyszerű, de annyi más célra igénybe vett alap-tőkéjével, a legjobb akarat mellett is, tenni képes.

Midőn ezen — a földbirtoki hitelviszonyokról tartott szemlét bevégeztük, nem mulaszthatjuk el, hogy végezetül néhány komoly szót ne intézzünk hazánk földbirtokosaihoz.

Nézzük végig minden nemzet törvénykönyveit: sehol sem fogjuk találni oly következetesen, oly határozottan, s mondhatni oly tulzottan kifejezve a törvényhozás szándokát: „megőrizni és föntartani az ősi birtokot az eredeti birtokos

munkák: Ueber die Benützung der Hypothekar-Credits-Abtheilung der oesterreichischen National Bank Wien 1856 bei Fr. Mantz. Gegen die Benützung der Hypothekar-Abtheilung der National Bank von Seite der Hypothek-Besitzer in Böhmen 1857. Prag. C. Bellmann. — Für die Benützung der Hypothekar-Abtheilung, von Seite der Realitäten-Besitzer in allen Kronländern, Wien 1857. bei Fr. Mantz. — Grundbestimmungen für die hypothekar Credits-Abtheilung der priv. Oest. National Bank. Wien. 1857. bei Fr. Mantz.

kezénél“, mint a majd egy évezredes törvényhozást magában foglaló nemzeti törvénykönyvünkben, a „Corpus Juris“-ban.

A birtok-stabilitás nem kis tényező a honszeretet hathatós ébresztésére és megerősítésére!

Ha a honban az egyes birtokos családoknak van némi csekély ingatlan birtoka, mely századokon által nemzedékről nemzedékre száll, az eldődök emléke által mintegy szentesítve: nem sokszoroztatik-e százszoros kegyeletteljes kötelékekkel azon honszeretet, mely nélkül nincsen a nemzeteknek jövőjük.

Nem félthetjük addig nemzetünket, míg a szeretett haza földje annyira tulnyomólag a régi kezek közt marad, hogy a hozzá jövő új elemeket magába olvaszthatja. A birtok és vagyon befolyást ad, irányt tűz még ott is, hol megszűnt a nemzet a maga belviszonyaira hatást gyakorolni.

Nemzete ellen vét, a ki elfeledi, hogy elődeinek köszönheti magasabb birtoki és személyes állását: de nem csak nemzete, hanem önmaga és utódjai ellen is vétkezik, a ki bármely viszonyok közt nem tudja megőrizni az ősi birtokot.

Legyen azért a magyar természetben gyökerezett mély érzés, hogy igyekezzünk megtartani, s utódainkra hagyni az ősi házat, melyben apáink, és mi születünk, igyekezzünk ha növelni és diszítani nem tudjuk, legalább a maga épségében megtartani az ősi földet, mely eleinknek tekintélyt és politikai befolyást, nekünk élelmet szolgáltatott, habár a ház nádfedeles szerény lak, vagy tornyos kastély; habár a föld, a mit örökségünknek nevezünk, uradalom vagy egy kis tanya körül elvonuló dülő föld! Legyen ezen érzés elég erős bennünk a józan előrelátó számítás, gazdálkodás, és ha kell, nélkülözni tudás elveit megerősíteni; legyen elég erős a hiuság, fényűzés és álszégyen oly könnyen terjedő s vagyont fogyasztó hatását körünkből kiirtani.

Ha józan, előrelátó, gazdálkodó és hiuságtól ment, tántoríthatlan, szigorú szabályok szerint járunk el vagyonunk kezelése körül; ha meggazdálkodott filléreinket a jövő nemzedék élettéljes növelésére földünk jövedelmezőbbé tételére, s hazafiúi czélok elősegülésére áldozzuk: béke és nyugalom szállja meg családi életünket, s bármily viszonyok közt függetlenül fogunk megállni

tudni, a jövőnek fentartjuk magunkat, s magunk föntartása által föntartani segítjük nemzetünket.

Előrelátás, józan számítás, és gazdálkodás azon elvek, melyek az egyes családok, valamint az államok anyagi jólétét föltételezik. Állami józan pénzügyi rendszer nem képzelhető rendes gazdálkodáson, s előrelátó józan számításra alapuló évi költségvetés nélkül, a hol minden kiadás a bevételekhez képest van egyensúlyozva. A magán életben, családi körben, a gazdálkodás, vagy bármely üzlet kezelésénél szintén szükség van, — kivált hitel nélküli viszonyok közt — rendes évi budgetre, melyben a kiadás és bevétel egyensúlyozva legyen, hogy a kiadások, az elkerülhetlen, szükséges és fölösleges rovatokba sorozva álljanak; az elkerülhetlenekről a szükségességre akkor menjünk át, ha az elkerülhetleneket fedeztük; s ha a szükségességen kívül marad rendelkezésünkre elegendő öszlet, akkor elégítsük ki a fölöslegest.

Mi nagyszerű hatása lenne csak egy évtized múlva is, ha minden földbirtokos évenként feleslegessé tehető kiadásai egy részének megszorítása által csak jövedelme egy tized részét meggazdálkodván, akár hasznos — ismét jövedelmező — beruházások, akár forgalmi tőke előállítására fordítaná; ez által évenként milliókkal szaporodnék a birtokos osztály tőkeösszelete. A gazdálkodási elv tette nagygyá egykor Hollandot, képezi Anglia nagyságának egyik főtényezőjét. Száz meg száz millióra megy Anglia — évenként nevelkedő — tőke összelete, miután nagyszerű mértékben tudnak új értékeket teremteni; s nem emésztvén föl az évi, nemzeti készítés eredményeit; sőt azt a világ minden részeiben értékesítvén: évről évre számos új tőke áll elő, melyek a nemzeti ipar és földmívelés terén tett beruházásokra szolgálván, a nemzeti jobblétet hathatósan növelik.

A jelen viszonyok közt, midőn pénzt csak nehezen és drágán kaphatni: a főfeladat adósnak nem lenni. Ezen czélt elérjük, ha egyrészt kiadásainkat megszorítjuk, másrészt ha készpénzünket felül nem haladó vállalatokba, javításokba, vagy szerzésekre nem bocsátkozunk, míg a földbirtoki hitel kifejlődése által olcsó felmondhatlan és törlesztési kölcsönökhöz nem jutunk.

Szerezhet-e józan számító 8%-re fölvett pénzből birtokot,

tehet-e ily pénzzel beruházásokat? Ritka beruházás az a földmivelés terén, mely biztosan és azonnal 8 és több százalék hasznot hajthatna.

Azok pedig, a kik már jelenben nagyobb kamatokra felmondható pénzt kölcsönöztek, igyekezzenek terheiket mielőbb leróni. Ha csekély e teher: róják le mielőbb meggazdálkodandó jövedelmökből; s ha nagyobb, okszerű lerovásra a legegyszerűbb és legolcsóbb mód, ha mielőbb igyekeznek olcsóbb, és bizonytalan fölmondásnak ki nem tett pénzt szerezni.

Ha e tekintetben a bécsi bank hypothecalis osztályát kénytelenek igénybe venni: igyekezzenek:

a) Annyi kölcsönpénzt venni föl, hogy semmi más fölmondható és magas kamatu kötelezettségek fent ne maradjon, hogy így a bank irányában vállalt kötelezettségek teljesítésének, más igények támasztása útjában ne álljon. Mert egyszeri fizetési határidő elmulasztása az egész tőke rögtöni, kérlelhetlen, és kiméltelen behajtását vonhatja maga után, melynél öszves vagyona rögtön és olcsó áron úgy adathatik el, hogy vagyonának nem terhelt része is utána mehet.

b) Miután jöhetnek előre nem látott esetek, rendkívüli terméketlenség, leszállt árak, megakadt kereskedési üzlet, pénztelenség, melyek a legbiztosb számításokat is semmivé tehetik: legalább annyi záloglevelet tartson meg, vagy annyi készpénzt tegyen le biztos helyre, például takarékpénztárba, a mennyi egy évi kamatfizetésre tökéletesen elegendő;

- a) annyi biztos jövedelmet biztosítson magának szorosan kötelezett haszonbérbe adás, vagy más mód által, a mennyi a bank iránt vállalt kötelezettség teljesítésére megkivántatik.

d) Ha bizonyos évek például 6 vagy 10 év múlva köteles a kölcsönt visszafizetni, vagy tegye félre, és fektesse záloglevelekbe évenként s előre kölcsönösszege hatod vagy tized részét; vagy gondoskodjék legalább egy évvel a lejárat előtt új kölcsönnyerésről, vagy birtoka egy részének eladásáról, nehogy a határidő eltelte után a késedelmet nem ismerő gyors behajtás miatt egész vagyonát elveszítse.

LÓNYAI MENYHÉRT.

IRODALMI SZEMLE.

OESTERREICHISCHE GESCHICHTE, bis zum Ausgange des dreizehnten Jahrhunderts. Von Max BÜDINGER, I-ter Band. Leipzig 1858.

Midőn valamely nemzet történetírója saját nemzete történeteit előadva, az azzal viszonyban volt többi nemzetek történeteinek leírásába, magyarázásába sőt elítélésébe ereszkedik, nem kívánhatjuk ugyan, hogy gondolkozásmódja, nézetei, elvei s ezek nyomán ítéletei a saját nemzeti szempontból működő hazai történetíró nézeteitől és ítéleteitől eltérők ne legyenek, sőt ez eltérő nézetek és ítéletek hasznát sem akarjuk tagadni, a mennyiben azok, ha alapos tanulmányozás, s általánosabb, magasabb világnézetből történt fölfogás eredményei, a netalán szűkebb látkörű s kiválólag nemzeti fölfogású hazai történetírókat az egyoldalúság és elfogultság hibáitól figyelmeztetőleg óvják: de midőn valamely történetíró egy másik nemzet multját előszeretettel és elfogultsággal pártolt saját nemzeti szempontjából ferdén bírálja s hamisan ítéli el, még pedig a nemzet történeteinek adatait kellőleg nem ismerve, számba sem véve, vagy hibásan értelmezve ítéli el: a hazai történetírásnak komoly tiszte és nemes hivatása az avatatlanság rendre utasítása. Ily helyzetben van a magyar történetírás Büdinger „Oesterreichische Geschichte“ című művével, mennyiben az hazánk történetét is külön szakaszokban részletesen tárgyalja.

Büdinger a magyar nemzet betelepődését külön czikkben tárgyalva, ha nem is registrálja oly pontosan és részletesen mint Brunner (Die Einfälle der Ungarn in Deutschland. Augsburg 1855.) külön czikkbe azon borzasztó adatokat, melyeket a középkori krónikák nagyon is korlátolt fölfogású írói a pogány magyaroknak, az egyházak és kolostorok dúlóinak, vad erkölceiről, igen is könnyen kimagyarázható nemzeti és vallásos ellenszenvből, összeirtak: még is a magyar nemzetet Európába telepedése korában „az emberi fejlődés legalsó fokán“ álló inkább esor-

dának, mint nemzetnek jellemzi. (228. l.) Hogy nemzetünknek még mai honunkba lépte előtt alkotmánya volt, hogy közügyeit nemzeti gyűléseiben a község intézte, törvényeket a község hozott, hogy a vezéri hatalom a bírótól öseinknél el volt különítve, s így nemzetünk nemcsak az emberi, hanem a politikai kifejlődésnek is nem a legalacsonyabb fokán állott, mélyen elhallgatja s e hallgatásával nyíltan tagadja. Ő neki, mint előtte Schlözernek, Dümmlernek s több külföldi tudós jóakaróinknak, Béla király névtelen jegyzője hiában irt; neki Kézai, Thuróczi nem történetíró, hanem csak a magyar hagyományok imitt-amott nagy óvakodással használható gyűjtője. Ő értelmében fíradtak a magyar történettudomány férfiai, kik e forrásainknak hitelességét vitatták és bebizonyították. Történettudományunkból bátran kivághatjuk mindazon lapokat, melyeket e Schlözer, Dümmler, Büdinger és társaik által forrásul el nem ismert hazai írókból meritettünk. A névtelen jegyzőt, kinek műve Schlözer szerint egy ostoba barát örült fecsegése, Dümmler szerint egy mellékesen oda vetett rövid jegyzetben — mint ezt egy külön értekezésben bővebben tárgyalni ígérkezik, — határozott politikai irányból a XIII-ik század végén szerkesztett iromány, bizvást a tűzbe dobhatjuk*). Azon körülmény, hogy a magyar hét vezér vérszerződésének, s illetőleg a magyar alkotmány megalapításának valóságát egy más, a névtelen jegyzőtől teljesen független honi forrásunk, a régi székely krónika is igazolja, s hogy ennek hazánkban is egy ideig némelyek által kétségbe vont hitelességét hazai történettudományunk bebizonyította, szerző előtt bizonyosan ismeretlen; s így e részben ő hazai történettudományunk fejlődésének színvonalán alul áll.

Nem akarjuk elvitatni, hogy pogány öseink a IX. és X-dik században nyugot-európai dúló hadjárataik által, melyek hadi szerkezetök pusztai lovag életmódok kifolyásai voltak, de a melyeket mellesleg mondva éppen a szomszéd német birodalom ezenkori politikai nyomorultsága és erkölcsi súlyedése segített sőt idézett gyakran elő, méltán rettegés és gyűlölet tárgyai ne lehettek volna: de a magasabb, habár német szempontból ítélő történetvizsgálónak azon anyagi kár mellett, melyet e hadjáratok nemzetének okoztak, méltán tekintetbe kellene venni, hogy a német birodalmi haderő ujjá szervezésére, a várvédelmi rendszer behozatására éppen e hadjáratok adtak alkalmat, s így e rombolás a német birodalomra nézve egyszersmind a megiffodás és felüdülés csiráit hozta magával. S vajjon a magyaroknak Európába telepedése s honalkotása nem inkább szerencse volt-e éppen a német birodalomra, azt a Bálti tengertől az Adriáig alakulandó szláv uralom súlyos nyomásától szabadítván meg? S vajjon azon mulékony rombolásért, melynek emléke öseinket a nyugot-európai keresztyénség előtt vádúl terhelte, nem adott-e a magyar nemzet nemes engesztelő áldozatot, midőn a keresztyénség bűsz ellenségei, az ozmánok ellen századokon át Nyugot-Európa védfalát képezte s nemzeti létéért, de közvetve Nyugot-Európa megmentéséért

*) Nem dobjuk biz azt; s addig is míg e részben tüzetesen szólhatunk, utasítjuk a Dümmlereket és Büdingereket Czoernig báró nagy ethnographiai munkájára, mely nem rég jelent meg.

küzdve kül- és belvésektől dult kebléből sokkal több hősi vérrel öntözte szerencsétlen honának sikjait, mint a mennyit valaha harcyszomjas ősei Európában ontottak?

A szempont, melyből Büdinger őseinknek X-dik századi hadjárait elítéli, korántsem ily általános és magasztos, hanem a nevetségig szűk körű és ferde. Beszélvén Nyugot-Europa ekkori nyomorúságáról, melyet a magyarokkal egy időben a nyugoti Alpoknál az arabok, Spanyolországban a mórok, az Elbénél a dánok s északi Frankhonban a normannok dultak és raboltak, ily szavakban ad kitörést a magyarok iránti elfogultságának (227. 228. l.): „De a különbség a magyarok és ezen népek közt még is roppant volt. Először, mindnyájoknak volt hazájok, melybe az általok meghódított tájakról a legroszabb esetben visszatérhettek. (Mintha ez valami különös szerencse lett volna a rablott tájakra nézve, s mintha Árpád és utódai korában a magyarok soha se tértek volna vissza még a legjobb esetben is zsákmányukkal saját tanyáikra!) Azon földnek ellenben, melyet a magyarok 896-ban elfoglaltak, csak addig kellett előttök biztosnak látszani, míg nyugoti szomszédaik gyöngesége tartott, s mégis e volt azon egyetlen föld, melyet a bujdosók hazájoknak tekinthettek. S aztán ezek egészen kívül állottak mind azon népek állapotján és fejlődésén, melyek közzé őket a sors vetette.“

„Ama garde-fraineti mór rablók — folytatja szerzőnk — tudták, hogy honfiaik a szomszéd tengeren és Spanyolországon uralkodtak; volt saját miveltségök s ennek érzetében megvetéssel tekinthettek alá a durva nyugotiakra, kikkel oly kegyetlenül elbántak. (Tehát ezen mivelte rablóknak Büdingerrel együtt méltán megbocsáthatunk!). Azon skandináv kalandorok is, kik Rollo allatt az elfajult nyugoti frank királyoktól egyik legszebb tartományukat kicsikarták s annak Normandia nevet adtak, ezek is az igaz, mint a magyarok, honukból elűzött bujdosók voltak: hanem épen itt mutatkozott a különbség. (Halljuk!) A francziák e normánnokat még száz év múlva is idegeneknek tekinthették s történetíróik nekik hibásan kalóz nevet adhattak: de már két első hercege alatt Normandia nyugoti frank lábra volt állítva. Mily gyorsan kellett a nyugoti frankok élet módjának és nézetének ezen fajrokon új jövevényekre hatni, midőn alig húsz év múlva, hogy honuk nekik átengedtetett, hazai nyelvök használata már annyira megfogyatkozott, hogy második herczegök egy tengerparti városba volt kénytelen küldeni fiát, hogy azt megtanulhassa, s az a XI-dik században teljesen kiveszett. (Tehát ezen anyanyelvöket elfelejtett tengeri rablóknak Büdingerrel együtt szintén megbocsáthatunk!). A magyaroknál azonban a honi finn dialectus, jóllehet több mint hat század múlva nyert magasabb irodalmi alkalmazást, teljes erejében föntartotta magát; az ott maig is a nép nyelve.“ Hinc illae lachrymae! Értjük. De már így mi a Büdinger-féle történetiskola tribunálja előtt ösapáink vétkeiért soha írgalomra nem számithatunk!

Az emberi lét legalsó fokán állt magyarok Büdinger szerint miveltségben alatta álltak mindazon népfajoknak, melyek közé a sors őket vetette (például a szláv, bolgár és oláh fajnak?); egyetlen érdemök,

melyet Büdinger értekezésében melleleg fölemlítve talállok, az, hogy „vad szabadságuk daczára a szigorú katonai parancsnokságnak hódolni régtől fogva megszoktak“ (223. l.) Ha ez áll: legyen szíves Büdinger ur megfejteti, hogyan lehetett képes e vérszopó, kegyetlen, miveletlen faj ama miveltebb, polgárisultabb nemzetek között magának hont foglalva, államot alkotni, s azt egy századon át régi erkölcesei (vad szabadsága) mellett is föntartani. Hiszen Büdinger szerint őseink, mielőtt a keresztyénséget el kezdték fogadni, még semmit sem hagytak el régi életmódjokból s még mindig az emberi lét alacsony fokán (még is itt már nem a legalacsonyabb fokon) állottak“ (366. l.) S még is épen ezen pogány korszak az, mikor a magyar állam mind belháborgásoktól, mind küllelenség/beütéseitől folytonosan megóva, túlnyomó erejét Európa dulására fordíthatta. Talán a katonai vitézség, az anyagi erő mellett, ez államalkotáshoz és fentartáshoz a szellemi fensőségnek, a politikai bölcseségnek bizonyos fokával is megáldotta őseinket nemzetök nemtője?

Büdinger szerint, — mint ezt a szent István törvényeire tett okoskodásából kivehetjük, — a magyar fajnak politikai iránya ez lett volna: „az ország benszülotteit, kiknek őseit a bevándorlók itt találták, s kiket részint földmivelő cselédeikévé tettek, részint hadi és más szolgálatra alkalmaztak, folytonos alattvalóságban tartani. E czélra nézve első föltételnek kellett tetszeni előttök, hogy a rendeket élesen elkülönítsék s meggátolják, hogy a hódított nemzetekből valaki a győzedelmesbe emelkedhessék, mely uralkodási ösztön a magyarokban, mindaddig, míg országuk főnállott, sohasem hiányzott.“ (407. l.). Természetes, hogy Büdinger úr a névtelen jegyző azon adatait, melyek szerint a felföld némely vidékein a szlávok a magyarokhoz önként csatlakoztak, s őseink a hódolókkal nem csak emberségesen, hanem lovagiasan bántak, mint koholmányokat elveti: de hogy annyit sem tud, hogy Sz.-István előtt minden magyar és minden a magyar zászlóhoz csatlakozott idegen: kún, orosz, és szláv fegyveres egyiránt szabad volt, Sz.-István reformja után pedig egészen a legujabb időig nem a magyar faj, hanem a magyar nemesi rend birt politikai jogokkal a nem-nemesi rend fölött, előttiünk valóban bámulatos. Sz.-István alkotta a magyar nemesi rendet, ő vetette meg alapját a várjobbágyok idővel szintén nemessé vált osztályának; de ez osztályok vajjon csak egy tized részét is képezhették-e a magyar fajnak, melyről tudjuk honi krónikáinkból, hogy, ha a keresztyén hitre áttérni vonakodott, s pedig az első évtizedekben a tömeg nagy része bizonyosan ilyen lehetett, szabadságától megfosztatott. Hogyan fejthetnők meg különben, hogy honunkban a magyar fajú jobbágyok száma, kik fölött a nemesség épen azon hatalmat gyakorolta, mint az idegen nemzetiségű jobbágyok fölött, hazánk összes lakosainak körülbelül felét képezte? S így állván a dolog, ugyan micsoda lelkiismeretességgel írhatta a szerző az egykori morva birodalom lakói körül Felső-Magyarországban maig fönmaradt tótságról, hogy az „a hosszas szolgaság által legnagyobb részben mélyen süllyedt nép, bilincseinek csaknem egy ezredév után kellett föloldatni“ (208. l.) E bilincsek alatt józanul csak a jobbágyság

kötélékeit érthetjük, melyektől valamint a szláv, oláh stb. úgy a mind-egyiknél számosabb magyar jobbágyság épen csak a magyar kiváltságos nemesség hazafiúi nemes áldozatkészsége által szabadult föl.

A mi a magyar faj ellenében hánytorgatott kizárólagos uralomra törekvést illeti: bátrak vagyunk Büdinger urat hazai történeteink kissé mélyebb tanulmányozására szívesen fölkérni, s meg lehetünk győződve, e tanulmány után maga is be fogja vallani, hogy a világ egyetlen nemessége sem vett föl magába annyi idegen elemet, mint épen a magyar. Már Sz.-István udvara telve volt a német, olasz s szláv eredetű egyházi s világi fő hivatalnokokkal, s ettőlfogva az idegen nemesség Magyarországra özönlése s itt testvéri befogadtatása a legujabb korig folytonosan tartott; mit a magyar eredetű nemesek kölcsönösen semmi más államban ily mértékben magok irányában soha nem tapasztaltak. Az Árpád királyok korára úgy hiszem elég lesz csak a Kézai által följegyzett német, olasz és szláv eredetű bevándorlott lovagokat említenem, kiknek nagyobb része itt hatalmas nemzetségeket, némely részben még ma is virágzó földbirtokos családokat alkotott. A későbbi korra az olasz eredetű Drugetheket és Frangepánokat, az oláh Drágfiakat, a szláv eredetű Szapolyaiakat, a horvát Zrínyieket, Draskovicsokat, a német Elderbachokat stb. stb. emelhetjük ki, kik idegen nemzetiségből eredve a magyar hazában a legfényesebb hivatalokat viselték.)* S az idegenek szíves fogadtatásának van-e fényesebb bizonyossága, mint azon számtalan kiváltságok, melyekkel a magyar korona birtokaiba települő idegen gyarmatosokat királyaink elhalmozták? Mutathat-e föl épen a német faj bármely más országban részére engedményezett oly kiváltságokat s politikai jogokat, melyekben az Erdélybe települt szászokat a magyar királyok részesítették, s melyek gyakorlásában azok a hazában külön nemzetet s úgyszólván az államban külön államot alkotva mintegy hét századon át, egészen a legujabb átalakulásig, folyvást megmaradtak?

A mily alaptalan s Sz.-István törvényeinek fejtegetése közben úgy szólván hajánál fogva előrántott volt ezen kiméretlen vád, épen oly alaptalan s nem keveseb avatatlanságot árul el szerzőnek azon hibás állítása is, hogy a magyar hon önállósága csak a 907-ben szerző szerint egy ismeretlen helyen, valóban Pozsonynál, vívott csata után kezdődött. „Ezen csata által lön, — mond szerző 224. l., — a magyarok letelepedése azon földön, melyet még ma is laknak, biztosítva. Országuk ettőlfogva állott önállóan, mignem több mint hat század mulva a törökök ellen egy hasonlóan oktalannul merészelt csatában tönkre ment.“

Ne vitatkozzunk a fölött, vajjon e csatát a németek ellenében, kik az Árpád halálával kiskorú fiára Zsoltra szállt ország megbuktatására számítva törtek a magyarra, őseink oktalann merészességgel vitták-e: elég az, hogy az eredmény nekik dicsőség és diadal, elleneiknek romlás és gyász lön, s e diadal után egy századig a pogány magyar vezérek korában szomszédaink hadai soha többé Pozsonyig nem nyomultak. De bár-

*) A köznemesség kebelében is nagy számmal voltak oláh, szláv stb. nemesek.

mily fontos volt is e csata a magyar hazára nézve, annak önállóságát nem ez adta meg; mert hazánk azon pillanattól fogva, hogy Árpád a Kárpátokon átkelve 889 ben hódítani kezdett, Árpád haláláig, 907-ig is teljesen független és önálló volt. Legalább tudtunkra a történetírás Árpádnak és a magyar hazának semmi idegen állam vagy fejedelem iránti függőségéről vagy kötelezettségéről legkisebb bizonyosságot sem nyújt. De még a szerencsétlen mohácsi vész után sem állíthatjuk szerzővel honunk önállóságát s nemzeti alkotmányát tönkre jutottnak. A tévénybe igtatott koronázási oklevelek, melyeket az osztrák birodalom történet-írójának kétségtől ismernie kell, ellenkezőt hirdetnek.

Ezek azon főbb pontok, melyekre nézve szerző nézetének s ítéleteinek ellene kellett mondanunk. A mi az adatok fölhasználását illeti, erre nézve is nem egy hiányt és tévedést találhatunk és igazíthatunk meg.

A magyaroknak a kozárokkal volt viszonyát szerző Biborban született Konstantin császár világos tanúsága ellenére, több külföldi újabb író nyomán nem három évre, hanem huzamosabb időre teszi; holott a névtelen jegyzővel, ki őseinket 884 ben mondja a Volga mellől elindultaknak, Konstantinus világos szavai teljesen egyeztethetők. Szerzőnk a csaknem egykorú keleti császárnak a magyarok költözéséről szóló adatait is „chaos“-nak állítja, s Cassel kísérletét Konstantin tudósításába értelmet hozni (Magyarische Alterthümer 122 l.) már csak azért is haszontalannak nyilvánítja „mert itt Anonymus mindig mint valódi mondaforrás van használva“ (214. l.). A magyaroknak Lebediában a kozárokkal szövetségökben s aztán Etelközben a Dnieper és Szereth között laktáról, mit Konstantin chaosából könnyen kiolvashatott volna, mit se szól.

Nem állítja ugyan szerzőnk egyenesen némely külföldi írókkal a magyarokat a kozárok alattvalóinak; de mégis azt mondja, hogy őseinknek első fejedelmet Árpád személyében „a kozár khán adott“ (214. l.). Konstantinusnak e tényre vonatkozó tudósítása annyira nem chaos, sőt annyira világos, hogy azt elolvasva, kiki első pillanatra meggyőződhetik, hogy a fejedelmválasztás a kozár khán indítványára s követeknek jelenlétében, de maga a nemzet által történt.

Büdingen hiszi, hogy a magyarok, mint önként esatlakozott vagy hódított nép, már a X-dik század közepe előtt a Fekete-tenger mellékén lakva, viszonyban voltak a kozárokkal, s „azt állítja, hogy őseink már Theophilus császár alatt (826—842) az Al-Dunánál a keleti birodalommal háborúban voltak, 862-ben pedig a keleti frank birodalom határainál a Fel-Duna mellékén vagy az Elbánál száguldoztak. Szerintünk azonban kétségtelen, hogy se Georgius Monachus byzanti író, se azon nyugoti évkönyv adatai, melyek e táborozásokra vonatkoznak, nem Árpád magyarjainak őseire vonatkoznak; hanem mind a két, Árpádnál jóval később kori írónál a magyar (Ὀγγροι, Hungari) név alkalmazása csak oly anachronismus, mint midőn mind a byzanti írók, mind a nyugoti évkönyvek a magyarokat a királyok idejében is khúnoknak nevezik s mint midőn Konstantinus Attilát az avarok királyának írja. S e táborozásokat keleten az Erdély bércei közt székeltek, nyugaton az ava-

rok maradványainak hajlandók vagyunk tulajdonítani; jóllehet tudjuk, hogy Büdinger úr s azon egész iskola, melyhez ő tartozik, a székely nemzet régi eredetéről szóló történeti hagyományainkat, csak azért, mert tisztán magyar források jegyezték föl, semmibe sem veszi, az avarokat pedig csakhamar Nagy Károly hódítása után a szláv közmondás szerint mind egy lábba kiveszetteknek képzele.

De bezzeg nem ily kételkedő szerzőnk azon kézzelfoghatólag alap-talan hagyományok irányában, melyek őseinkre vonatkozólag valamely idegen forrásban előfordulnak; egész jó lélekkel idézi nevezetesen, mint történetileg igazakat, az Árpád előtt élt Methodius szláv térítő később kori életirójának szavait, hogy a magyarok fejedelme (ugyan ki lehetett ez Árpád előtt?) Methodiust magához hívatta, „s úgy bánt vele mint ily férfiakkal illik, s gazdagon megajándékozva bocsátván el, kérte a kegyes atyát, hogy imádkozzék érte, mi nem látszik előtte haszontalannak: de megtérítettetni magát nem engedé“ (216. l.)

A magyar honfoglalás idejének és körülményeinek meghatározásában szerző a magyar tudományosság újabb eredményeit vagy nem ismerte vagy figyelemreméltóknak sem tartva, mindent összevissza forgat. Szerinte őseink a Feketetenger melléki lakukból (Etelközből) támadták meg mint Arnulf szövetségesei 892-ben a morva birodalmat; csak e hadjárat által lett rájuk Böles Leó keleti császár figyelmessé, s használta fel őket 893-ban a bolgár háborúban; 894-ben ismét innen száguldoztak be Pannoniába, a Dunán túlra, míg nem 895-ben a besenyők által kiveretve „könnyen megfejtethető rombolási dühökkel a száguldozásaikra egyedül fönmaradt Morvaországra és Pannoniára vetették magokat“ s 896-ban „a Duna két partjára a Tiszáig letelepedtek“ (217. 218. l.). A Tiszántúl és Erdély meghódításáról Büdinger úr semmit se tud; sőt későbbi szavaiból azt vehetjük ki, hogy azon tévedésben van, hogy Erdélyt csak sz. István kezdte volna meghódítani, ki a besenyőkön nyert diadala után alapította ő szerinte igen hihetőleg ezek ellen határvárul (!) Gyula-Fejérvárt, s Erdély gyarmatosításának Magyarországból ezzel vetette volna meg alapját“ (416. l.).

A helyett, hogy Büdingernek a magyar honfoglalásra vonatkozó tévedéseit egyenként fejtegetnők, elégnek tartom a magyar közönséget a „Bolgár-magyar háború Kr. u. 888-ban“ című czikkemre utalni, (Új Magyar Múzeum 1851 — 2. I. köt.), melyben adatokkal részletesen van bizonyítva, hogy őseink Böles Leó fölszólítására Bolgárországot Etelközből 888-ban rohanták meg és dulták föl; mire csakhamar a besenyőkkel szövetkezett bolgárok visszatorlása következvén, Etelközből kiszorítva, Kiev mellett vonultak el s már 889-ben a Kárpátokon át maig hazánkba léptek; 892-ben mint a felső Tisza-völgy urai rohanták meg Arnulf szövetségében a velük szomszéd morva birodalmat s foglalták el a Garan és Vág melléki vidéket, s 894-ben Magyarország legnagyobb részét már bírva keltek át a Dunán (s nem a Fekete-tenger mellékéről kalandoztak) Pannoniába. — Ha Büdinger minden hazai forrásainkat megvetve egye-

dül a külföldi egykorú s közel egykorú írókat tanulmányozta volna is elég alaposan, ez iránt ezekből magokból tisztába jöhetett volna.

Volt alkalmunk kimutatni szerzőnek nemzetünk iránti elfogultságát; méltányosnak tartjuk ennek ellenében fölemlíteni művének azon egyetlen helyét is, melyben nemzetünk részére igazságot szolgáltat, a mennyiben a bajor nagyoknak azon tettét, hogy 904-ben egy magyar vezért (Csörszöt) lakomára híván, egész kíséretével együtt orvul leöltek „politikai hibának, a legotrombább eszélytelenségnek“ nevezi (221. l.). E tény emlékét egyedül a frank évkönyvek örökölték, s így annak hitellességét szerző kétségbe sem vonja. Vajjon ezen évkönyvek minden nemzetiünk elleni elfogultságuk mellett is mutathatnak-e föl „az emberi lét legalacsonyabb fokán állott“ magyar nemzetre oly adatokat, melyek azt a magyar előtt mindig szent vendégjog ily bűnös megsértéseért megbélyegezzék? Ugyan mi fogalma lehetett miveletlen pogány őseinknek e „véres tény“ után mivelt keresztyén szomszédaik erkölcsi fensőbbiségéről?

Sz.-István korának rajzára nézve, melyet szerző „a magyar királyság alapítása“ czim alatt még részletesebben tárgyal, szintén nem mellőzhetünk némely észrevételeket.

Beszélvén szerző a keresztyénség legelső kezdetéről nemzetünkben, emliti Kedrenosz után Bulesu s Gyula megkeresztelkedését Konstantinápolyban; ez utóbbit azonban (391. és több lapon) mindig Devix-nek s ennek fiát, (helyesen testvére Zombor fiát, az erdélyi ifjabb Gyulát), kit Sz.-István legyőzött, mindig Procuinak nevezi, Thietmar krónikájának egy általa különben is félreértett helyére támaszkodva. Hiában írta e magyar főnök nevét Cedrenus és utána Scylitzes *Polas*-nak, hiában nevezi — hazai forrásainkat önkényt elhallgatva — maga a hildesheimi évkönyv Sz.-István legyőzött rokonát rex Julius-nak: ő marad a Devix és Procu nevek mellett, melyeket, tisztelet becület, soha igaz ősmagyar neveknek el nem ismerhetünk. S miért veti el a tudós szerző a becsületes magyar Gyula nevet? Mert megtanulta Constantinusból, hogy a *Polas* nevezet nem tulajdon, hanem méltóságnév. De vajjon e hivatalnév az erdélyi főnökökre nézve nem válhatott-e épen úgy tulajdonnévvé, mint az apa nevezet Sámuel királyunkra nézve nemcsak honi krónikáink hanem az idegen Albericus tanúsága szerint is, — ki után szerzőnk őt Ovonak helytelenül írja, — tulajdonnévvé változott?

Téved egyébiránt szerző arra nézve is, hogy az ezen Devix-re Thietmar által fölhozott adatokat, mik szerint keresztyénné léte után sem mondott le ősi istene tiszteletéről, elég gazdagnak mondván magát, hogy mindkettőnek áldozzék, s hogy neje, kit szlávul szép úrnőnek, Belekignini-nek neveztek, ivott, lovagolt, embert is ölt, mik mind csak Sz.-István atyjára, Gyeics vezérre s illetőleg második nejére a lengyel Adelhaidra illenek, az eddigi helyes magyarázat ellenére, a kérdéses Gyula főnökre viszi. Maga Devix név is valóban a Gyeics név elferdítésének ismerhető, mely legrégibb íróinknál Geiche, Geicha, Geisa (Gyeicse, Geicsa, utánhangzó nélkül Gyeics) alak-

ban, de a külföldi íróknál, kiknek az e névben előjövő g y és c s hangra külön betűjük nem volt, számos ferdébbnél ferdébb változékban fordul elő.

A Sz.-István által legyőzött Achtum (névtelen jegyzőknél magyarosabban O h t o m) idegen eredetű főnök, s nem mint szerzőnk képzeletű magyar országnagy, birtokának kiterjedésére nézve ugyancsak elveti a súlykot, azt Sz.-Gellért életirója után a Körös torkolatától az erdélyi hegyekig, s Viddintől Szerencsig a Tiszától északra kiterjesztvén; holott az említett iratban „a fluvio Keres — — usque in Budin et Zeren“ áll, mely utóbbi név a hajdani szörényi bánságot, Orsován alul a mai Turnu-Severin (Turris Severini) vidéket jelenti. Magyar régi történeteket fejtegetve, a magyar régi földrajzot sem ártana tanulmányozni.

Geisa, vagy Gyeicsre nézve, mond szerzőnk, nincs ok a h a g y o m á n y helyességén kételkedni, mely őt Takson fiává s Árpád másod unokájává teszi. Az egykorú Konstantinus által feljegyzett nemzedékrenden Árpádtól Taksig csak nem kételkedhetik; mi lenne tehát itt egyéb a hagyomány, mint hogy Gyeics Taks fia volt, mit egyedül honi évkönyveink tartottak fön, s ezekben természetes, hogy csak pusztá hagyományok vannak. — Szerző tudja, hogy a magyar vezér (Grossherr) alatt közvetlenül az ország nyugoti s északnyugoti részei voltak, s ezt igen gyenge alapon a Gyeicsnek a cselekkel és bajorokkal való közlekedéséből következteti (396. l.). Mi magyar történetnyomozók honi évkönyveinkből tudjuk, hogy Árpád illetőleg nemzetsége birtokai a Dunán túl s Duna mellett feküdtek, s ezt hazánk földrajzát tanulmányozva bizonyítva is látjuk azon helynevek által, melyek az Árpád család tagjainak, egykori birtokosaiknak, neveit ezredéven át örökítve maig is föntartják, mint: Á r p á d v ö l g y e, Ó-Buda mellett, S o l t város, hajdan vár és vármegye, Takson és T a s mindhárom a Duna mellett, V á l Fejér, T e v e l és J u t o s Veszprémvármegyében. — Gyeics nejének Saroltnak nevét, kit egyébiránt Devix (ez maga Gyeics) leányának ír, szerzőnk kételkedés nélkül veszi át Thürocziából: a világért sem a négy századdal régiebb névtelen jegyzőből. Egyébiránt hazai krónikáink legifjabbikára nézve ennyi is nagy kitüntetés. Hogy Sarolt anyjának mondja a szép amazont, a Belekignit, tulajdonkép Gyeics második nejét, ez szerzőtől a fentebbiek után csak következetesség.

De megjön valahára Kézainak (nem K e z a-nak) azon szerencséje, hogy Büdinger ur (388. 389. l.), bár nem minden mentegetőzés nélkül őt is forrásul méltassa, — a Gyeics és Sz.-István alatt bevándorlott idegen lova gokat illetőleg. Thüroczinak (nem T h u r o c z-nak) hitele már annyira kezd emelkedni, hogy szerzőnk is kimeri mondani, hogy az ennél ta áltató m o n d á n a k — miszerint Sz.-István Kopány elleni seregének élére egy német lovagot állított — „talán történeti alapja van.“ Ennyi elismerésért is köszönetet szavazhatunk. Azonban csak módjával örüljünk. Alább ugyanis (427. l.) Kézai, Thüroczi s többi honi krónikáinkat ismét a szegletbe dobja, Andrást, Bélát és Leventét, kikről szerinte azt sem lehet többé kikutatni, mi rokonságban voltak Sz.-

Istvánnal, a magyar történetírás ellenére, nem Szár László, hanem Vazul fiainak állítván. „Legkevesebbé sem habozok, mond, e három testvért, Strehlkevel együtt, Sz.-Gellért életírástának tekintélyére Vazul fiainak jelölni, bármennyire törjenek is ez ellen Kézai és Thuróczi.“ Hiszen Kézai s utódai a magyar királyi család rokonságának előadásában ugyan hogyan is lehetnének tekintélyek Sz.-Gellért legendája ellenében, kívált még ha ennek tekintélyét Strehlke is elfogadja! A három említett testvéren, Szár László fiain, kívül még Sz.-István egy unokatestvérének léteztét is elfogadja Strehlkevel együtt Büdinger, „kinek nevét nem ismerjük.“ Engedelmet kérünk, ha ez unokatestvérben mi honi krónikáink hitelére éppen magára Vazulra, Gycies testvérének Mihálynak fiára, bátorkodunk ismerni. Nagyon természetes, hogy szerzőnk a Gizella által Vazul ellen elkövetett kegyetlenségről sem tud semmit, miután ez eseményt külföldi források nem említik; s őt csak mint a keresztyénség legkitünőbb előmozdítóját ismeri hazánkban; „bár Magyarországon a külföldi nő iránt nem éppen a legkedvezőbben voltak is hangolva“ (398. l.). Igaz, hogy a külföldi Albericus is mondja, hogy „illa Gisla regina, dicunt, multas malitias in terra illa fecit“; de szerző szerint kétségtelen, hogy e gonosz adat a magyar évkönyvekből csúszott oda be, ennél fogva világos, hogy legkisebb hitelre sem számíthat.

Ugy hiszem, ha további részletezésekbe nem bocsátkozom is, eléggé kimutathattam a magyar olvasó közönség előtt, mikép kell Büdinger ur szerint az alapos német tudományosság komoly férfjának a magyar nemzet régi történeteit kritikailag összeállítani, bírálni s ítélni. Egyetlen czélra vezető eszköz nemzetünk legrégibb krónikáit ignorálni s megtagadni. *Probatum est.*

Mielőtt azonban Büdinger úrtól addig is, míg a II-dik kötetben vele találkozni szerencsénk lehetne, szíves búcsút veszünk, se magunkba nem fojthatjuk, se olvasóinktól meg nem akarjuk vonni azon édesded mosolygást, melyre kell fakadni szerző nagyszerű tudományos fölfedezésén, hogy t. i. Sz.-Gellért püspök hazánkban utaztában szekerén ülve írta könyveit „mert az utazás ezen nemét fogadta el, mely Magyarországon bizonyosan még a nomád élet korából volt gyakorlatban“ (424. l.). Mi együgyű magyarok Gellért kocsizásának nomád életünkkel összefüggését sehogy belátni képesek nem vagyunk, s ennél fogva azt sem vagyunk képesek fölfogni, hogy az e helyre nagy komolyan odavetett jegyzetnek: „egyébíránt már a magyarok nagy ellensége, Sz.-Ulrik is kocsit használt hivatalos utazásaiban“, minemű hordereje lehessen. Azt tudjuk, hogy Sz.-Ulrik a kocsizást nem a nomád életből tanulta, s azon pedig nem törjük fejünket, hogy akár Sz. Gellért akár Sz.-Ulrik ha gyalog járni restelt, lovagolni pedig nem tudott vagy nem akart, miért ült kocsira? Mert még akkor a vasút nem volt feltalálva.

BALZAC ÖSSZES MUNKÁI.

Balzac számos műve közül csak egy van tudtunkkal magyarra fordítva, s ez éppen legjelesb regénye, a külföldi regénytárban kiadott „Grandet Eugenia.” Így a magyar közönség legjobb oldalról ismerné őt, ha, mint tudjuk, eredetiben vagy idegen fordításban nem szokta volna olvasni a francia regényeket. A francia nyelven olvasók, a lipcei regénytárak fogyasztói és a külsőn könyvtárak előfizetői még tán maig is találnak újat azon egész kis könyvtárban, melynek kötetein „Balzac összes munkái” olvasható. — A francia regényírók európai kiváltsággal bírnak, jó vagy rossz hatásuk általános, s nincs talán Európának művelt közönsége, mely előtt egy Sandról, Balzacról, Sue-ről stb. szólni helyén ne volna.

A regényolvasást közönségesen nem tekintik egyébnek kellemes időtöltésnél. Az olvasók nagy serege nem is veszi észre, mily horderővel bír ez ártatlannak nevezett multság; mennyi erkölcsani, társadalmi s lélektani fogalom áradt szét a kellemes elheszélések révén. Az újabb korban a regényirodalom valódi hatalommá fejlett; s a nagy hatalom meghozta szokott következtéseit, a visszaéléseket. A múlt tizedek regényírói műveiket bizonyos társadalmi rendszerek, s új erkölcsan hirdetésére írták, s néha túlmenvén a költői forma határán, hosszú elmélkedéseket, egyes rövid maximákat szöttek elbeszéléseikbe, melyek ferde fogalmakat, csalékony életbölcséséget terjesztettek. Sokszor az élet festésének álarca alatt, ha szavakban nem, a rajzokban lappangott a téveszme, vagy a helytelen világnézet. — Magok e nagyobb regényírók sem tagadták, hogy regényeikkel más céljuk van, mint a közönség mulattatása, hogy céljuk társadalmi vagy bölcsészeti reform s ők nem a létezőből akarnak teremteni, hanem a világ rendét megváltoztatni. Divattá vált, hogy a költő apostolnak, ujtónak kiáltja ki magát.

E modern apostolok egyik legkitünőbb példája Balzac volt, kinek az élet és az ember festése némi részben bámulatosan sikerült; de ezzel be nem érven, új philosophia és új erkölcsan hirdetésében keresett valami magasb rendű dicsőséget.

Hogy Balzac irodalmi egyéniségét, hatását jobban megítélhessük s méltányosak legyünk, meg kell különböztetnünk a művész Balzacot a philosophiai ábrándokat hirdető Balzactól. Éles határvonalt kell vonnunk Balzac festői tehetsége s azon elbizakodása közt, hogy új tanok hirdetőjeül kiáltotta ki magát. Mi e sorokban egy francia terjedelmes ismertetést követünk, s ha oly kimerítőnk nem lehetünk, mint azon ismertetés írója: P o i t o u, igyekszünk az igen találóan jellemző fővonásokat feltüntetni.

Balzac azon szin alatt, hogy az emberi élet rajzolója, sorra festette a legkülönbözőbb nézetű és meggyőződésű egyéneket, s illetőleg gúny tárgyává tette csaknem valamennyit. E változatos tömegeből nehéz kitudni, mi volt sok tárgyban meggyőződése és elve. Az egyszer kimon-

dott elvekhez nem volt hű és következetes. De a nagy ellenmondások közt van egy két fő eszme, melyhez, ha figyelemmel kíséjük, mindig hűnek találjuk őt: ez eszme a materialismus szüleménye, mely szerint az emberi élet egyedüli célja az élvezet. Ellenmondásnak látszik nála, hogy ő, mint az anyagiség embere, a mysticismus apostolának vallotta magát; — de az ellenmondás csak látszó. Ily című munkájának „A mysticus könyv“ (Le livre mystique) két része van: „Louis Lambert“ és „Seraphita.“ Az elsőben azt olvassuk, hogy az egész világ egyetlen aetheri anyag. Ebből áll, ugymond, mindaz, a mit világosság, meleg, villany stb. név alatt ismerünk, s az emberi akarat is csak módosulata e rejtélyes anyagnak. E szerint tehát a g o n d o l a t is anyag! Lehet-e ennél nyíltabban bevallott materialismus? Hogyan hirdetheti ezt mysticus könyvében, megfeythetetlen volna; mert hiszen a mysticismus és materialismus nemcsak különböző, hanem egymást merőben kizáró fogalmak; de Balzac a nevezett munkában épen e kettőt szándékszik kiegyeztetni s azonosságukat bebizonyítani. Ha „Louis Lambert“-ben a materialismust hirdette, „Seraphita“ a magasabb ihletettség könyve akar lenni. Ebben a gondolat és lélek legmagasabb regioiba akar hatni. Azonban az egyetlen anyagra itt is visszatér. Ez egyetlen anyag itt a m o z g á s! A láthatatlan erkölcsi mindenség, ugymond, s a látható physical mindenség egy és ugyanazon anyag; de az anyag szüntelen módosulván s vég nélkül finomulván, a természetten felül van egy lelki, sőt isteni világ, s némely esetben meg van adva az emberi léleknek, hogy e „sublim“ világba hasson a látnoki tehetség és lelkesedés segedelmével.

A ki Balzacot ismerte, nem tartotta komolynak e philosophiai ábrándozást. Csak annyiban komoly, hogy eszméinek alját maga a materialismus teszi, mely nyíltan vagy elburkolva minden könyvéből kiüti magát. Egyik munkájában az emberi akaratot a gőzerőhöz hasonlítja; másutt az ijedtséget villanyos csapás gyanánt mutatja be. Egy harmadikban a fennevezett egyetemes anyag vagy erő nem egyéb, mint az állati magnetismus. Ebből magyarázza meg ő, hogy Swedenborg csakugyan társalgott a halottakkal; a Jézus csodatételeiről pedig ezt írja: „A delejtan, Jézus e kedves tudománya, róla az apostolokra szállott isteni tanok emez egyike, úgy látszik épen oly váratlan vala (míg Mesmer elő nem állott) az egyháziakra, mint Rousseau, Voltaire és Locke tanítványaira nézve.“ Mi volna hát egyéb a keresztyénség, mint az állati delejesség tudománya! Gyakran mikor az emberi érzelmekről szól, a helyett hogy festené, ki akarja magyarázni — materialista tudománya segedelmével. Seraphitában a hirtelen támadó szerelmet nem igyekszik hasonlatokkal, képekkel rajzolni, hanem kétségbevonhatlanul fejti meg a talányt „azon sympathiából, mely mióta a delejfolyam ismeretes, világosan kimagyarázható“!

Nem azért hoztuk föl ezeket, mintha tudományos tekintetben legkisebb figyelmet érdemlenének, hanem csupán Balzac philosophiája jellemzésére. Ő se nem keresztyén, se nem katolikus (mint gyakran állítá),

sem spiritualista, sem mysticus philosoph, hanem materialista és scepticus: Diderot és Helvetius tanítványa.

Politikai és társadalmi elvei nem józanabbak, mint philosophiája. Utolsó, be sem végzett műve, a „Comédie Humaine“ előszavában ezt írja: „a monarchia és a vallás világánál ir.“ Hogy a „Mysticus könyv“ írójának vallásos meggyőződése nem lehetett, a fenebbiekben, bár röviden, láthatta az olvasó. Politikai elve épen oly ingatag, mint a vallásos. Midőn a restauratio megbukott, ellensége lett a Lajos Fülöp kormányának. Gyűlölte a polgári rendet, gyakran festett róla torzképeket, sokszor kigúnyolta. Azután a legitimisták pártjáról a császári párthoz szegődött. Mint I. Napoleon föltétlen bámulója, csak az erőszakot ismerte el hatalomnak. Véleménye szerint a szabadelműség, alkotmányosság végromlással fenyegeti a társadalmat. De itt sem állapodik meg. „A pórok“ (Paysans) czimű regényében túlmegy Napoleon korán. A Napoleon és az 1789-iki forradalom előtti kor bámulójává lesz. Helyre szeretné állítani a tizedet, robotot, a nép tudatlanságát, mely, ugymond, azóta szerencsétlen, mióta olvasni tud. Mindemellett nem egy helyen találni regényeiben socialista eszméket. „Honorine“ czimű regényében egy pappal ezt mondhatja: „A társadalom nekünk boldogítással tartozik. A társadalom a vétkes minden vétékben. Jogunk van a társadalomtól boldogításunkat követelni s ha nem adja meg, jogunk van erőszakhoz folyamodni.“ — Ezek nem elszigetelt eszmék; Balzac igen sok regényében fordulnak elő. Épen ily gyakran előforduló eszméi, hogy a társadalom egészen megromlott s gyökeres javításokat kíván; hogy a hatalom és gazdagság minden birtokosa meg van romolva: csupán a szegénynél találsz erényeket. Ennyi elég annak kimutatására, mily szilárd meggyőződésű volt Balzac a politikában!

Mint philosophiai és társadalmi újító, elmélkedésekben s az ellenmondások daczára az igazság komolyságával hirdette tanait. Erkölestani tévedéseit már nem okoskodások, paradoxonok tüntetik föl, hanem egyénei és előadása közvetve hirdetik. Balzac nem tartja tanácsosnak megtámadni a moralt s ebben vakmerő maximákat hirdetni. A mit az erkölestan ellen tesz, legfőlebb abból áll, hogy palástolja a bűnt s enyhítő körülményekkel, mentő okokkal veszi körül. Ez részrehajlatlanságnak, mérsékletnek sőt emberszeretetnek látszik első tekintetre. De a látszó mérséklet alját a legnagyobb közöny teszi. Balzac semmit sem rosszal, semmit sem kárhoztat, hanem egyaránt gúnyt űz mindenből. Elméletben helyesel minden eljárást, akár erkölestani, akár társadalmi szempontból, hogy a gyakorlatban annál kevésbbé tartsa magát egyikhez is. „Ez tény; ugymond, esztelen, a ki erőnek-erejével belebotlik, legjobb szépen letérni előle.“ Egyszóval nincs moral; minden ember maga szabja meg eljárása törvényeit; nincsenek elvek, csupán vélemények és szokások! Legörömelebb rajzolt regényhősei, kik munkáiban az életphilosophiát, a tapasztalás és csalódás-edzette világnézeteket személyesítik többnyire ezt hirdetik: „Nincs általános, nincs absolut, csupán körülmények szerinti erény.“ — „A boldogság, valamint az erény, valamint a bűn

csak relativ fogalom.“ Ezek Balzac regényhőseinek axiomái. Erkölestannak alapelve az élvezet és siker, és e moral szellemdús mondatokban, rövid gunyoros megjegyzésekben minden részét átjárja, mint a be-szívott méreg az ereket. Nem más ez, mint „Candide“ erkölestana századunk divatos köntösében : az ironia, scepticismus s az emberek megvetése ugyanaz. Sőt a mult századbéli scepticismus és materialismus nem volt oly veszélyes. Akkor elméletet, tant csináltak belőle a philosophok. Ma már gyakorlatban látjuk e tant, mely a könyvekből az életbe ment át. Scepticusok vagyunk kislelkűségből, szellemi restségből, bizonyos erkölcsi hajlamból, nem pedig okoskodás útján szerzett meggyőződésből. Balzac művei is nem annyira bevallott tanai miatt veszélyesek, hanem világi, a gyakorlatba átvitt scepticismusa és anyagiséga miatt, mely személynél, rajzaiban önkéntelenül s mint a valónak hű képe tűnik fel. A francia fiatalság nagyon ki volt téve Balzac rossz befolyásának. Azon hitben, hogy regényeiből fogják megismerni az életet, ezekből kérdeztek tanácsot. S minő képet láttak? Minden művéből lehangoló pessimismus rí ki. Mintha az egész társadalom a vétkek özönébe volna merülve; mintha mindenütt a bűn uralkodnék, az erény és becsület álneve alatt. Szerinte az életben üres szó az erény, bárgyuság a hűség s esztelenség az önmegtagadás. A törvény a gonosztevők czinkosa s a legalkalmasabb köpeny a vétkek eltakarására, úgy hogy ez önző társadalomban, e csálókból és rászedettekből álló világban, melyben az erény semmi s a ravaszság minden, balgatag, a kinek kezében sem pénz sem hatalom, s nem képes saját előmenetelére cselt vagy ámitást használni fel! A bűn diadala, tudjuk, kedvencz tárgya volt több francia írónak, minő Sue és utána Soulié, kik hosszú, sötét történetekben fejtették ki. De Balzac művei nagyobb szolgálatot tettek ez elszomorító világnézeteknek. Ő a mindennapi polgári életbe, melyet sokszor oly nagy hűséggel, annyi valószínűséget mutató körülményességgel tudott festeni, mintegy észrevétlenül csempészte be ferde és valótlan világnézetét, úgy hogy a tévedéseket az élet hű képe gyanánt fogadtatta el az olvasóval.

Nem kívánjuk, hogy a regény erkölcsi felolvasás legyen. Célja, hogy meghassa, érdekelje a lelket, s tudva van, hogy a leckézés és sok okoskodás megöli a regényt. De igen szép kíváltsága minden művészetnek, hogy a jeles mű, már annálfogva hogy szép, magasb rendű, nemes eszméket ébreszt; annálfogva, hogy a valódi lelkesedés gyermeke, emeli a lelket s így közvetőleg erkölcsi buzdítást és tanulságot foglal magában. A hajdankor bölcei s az újabbkor nevelői nem ok nélkül tulajdonítanak nagy befolyást a képzőművészetnek és költészetnek az ifjak erkölcsi nevelésére! Az erkölcsi eszme lényeges, nélkülözhetetlen eleme a művészi és költői szépségnek. Nem tulzás, a mit La-Bruyère mond : „Ha az olvasmány emeli lelkedet, ne kutass más szempontot megítélésére; jó az kétségtelenül és írója mester.“ Ebből következik viszont, hogy nem lehet jó, ha rossz érzelmeket ébreszt és a helyett, hogy emelné, leveri a lelket. Ugyanez eszmét fejezte ki egy másik francia író, midőn így szólt : „a jó izléshez romlatlan szív kell.“

A költőtől megkívánjuk, hogy erkölcsi érzete ép, erkölcsi meggyőződése erős legyen. Nem elég, hogy a műben elvont erkölcsi maximák legyenek elhintve; nem elég, hogy a mű mint Phaedrus meséje, erkölcsi tanulságon végződjék; — sőt azzal sem elégszünk meg, ha az utolsó szakaszban a jóság és becsület bármily fényes diadalt nyer s a gonosz bármily rettentően lakol. Az igazságszolgáltatás Paul de Kock regényeiben is meg van s mennyire nevetségesek volnának azok, kik ebből kiindulva ez író műveit erkölcsöseknek tartanák! Az írótól megkívánjuk, hogy úgy fesse az emberi lelket, a minő, legyen hű a jellemek és szenvedélyek rajzolásában és fejlesztésében: így az erkölestannak sem lesz ellene kifogása. A veszedelmes erkölcsi elvektől e szabály folytonos szemmeltartása fogja megóvni az író, mint megóvta Shakespearét és Molière-t. A tévedés ott kezdődik, hol az író az emberi természetet kiveszi eredeti alakjából és eltorzítja; a fogalom-zavar és érzelmek tulhajtott festése által az érzelmeiket, indulatokat kivetkezteti természetességükből s a lelkiismeretet nem veszi számításba, vagy szavát meggyöngíti.

Balzac egyik regényében (Père Goriot) az apai szeretet eszményképét akarta festeni. A mű kezdetén a kereskedő, ki leányát bálványozza, érdekes egyéniség. De csakhamar a tulzás merőben eltorzítja e jellemet. Az édes apa azért adja el vagyonának legutolsó maradványát, hogy leánya kedvesének kényelmet szerezzen, s törvénytelen viszonyukat könnyítse. Ha az apa szemet húny is leánya rendetlenségére, igen viszzataszító, hogy leánya büntársává aljasul. Az apai méltóság itt egészen meg van alázva. Szerző mindemellett az apát, ki gyermeke szégyenletes életének eszközévé aljasult, minden lapon nagy, hősi, magasztos jellemnek, s midőn az elhagyatva és kétségbeesetten hal meg, „az atyai szeretet Krisztusá“nak nevezi! — Egy helyen ezt beszéli az író: „Goriot atya, úgymond, leánya lábához feküdt, hogy azt csókolhassa; sokáig nézett szemébe, hozzá dörzsölte fejét a leány ruhájához, s úgy enyelgett, úgy játszott vele, mint a legfiatalabb, leggyöngédebb szerelmes.“ Itt az eszmék és érzelmek úgy össze vannak tévesztve, hogy az olvasónak meg kell botránkoznia. Az erkölcsi érzet van megsértve a szeretői és apai szeretet ez összetévesztésével. Az apai szeretet oly szent, oly nemes, hogy itt nem ez érzelmet, hanem csak a tehetetlen dőreséget s egy nevetséges rögeszmét láthatunk megszemélyesítve. — A „Két testvér“ című regényben szerző az anyai szeretet gyöngéit akarta leírni. Az anyai szeretetet nem festé ugyan annyira undorító színekkel, mint az apait, de nem festé hívebben se. E szeretet inkább maniahoz hasonlít, mint szívbeli érzelmhez. Inkább vak és megfelfejthetetlen ösztön, mint ezen túlzott, de megható érzelmek egyike, melyeket rosztalva is tiszteletben tartunk. Az anyai szeretet itt is kény szerint van elrontva és valótlanná téve. — A szerelmi és házassági viszony rajzolásában is hasonló tévedéseket hűtlen vonásokat találunk. A francia vigjáték-írók többször tették nevetségessé a házasságot; de vannak itt is határok, melyeken túlmenni nem lehet. Mihelyt az író a becsületérzést nem veszi számí-

tásba, mihelyt gúny tárgyává tesz némely nemes érzelmeket, melyek a családi élet alapját teszik, túlment a határon. Balzac ezeket nem tartotta tiszteletben, s azon könyve, melyben épen a házasságról elmélkedik, s mely oly nagy hatással volt a közönségre, szigorú megrovást érdemel. Ez a Balzac hírnevének megszerzését oly nagy mértékben elősegítő „Házasság Physiologiája“, melyet sokan kiáltottak ki legjobb művének. Azonban tisztán irodalmi szempontból is sok kifogást tehetni ellene. Hosszu, rendetlen munka; szellemdús ugyan, de minden kellem és izlés nélkül. Okoskodó és csodásnál csodásabb tanokat és állítmányokat fejtetget. E mű eszméje nem is eredeti; Stendhal irt volt egy könyvet a szerelemről, melyet a „Szerelem Physiologiájának“ nevezett. Egyiránt tudákos és pedans mind a két mű s egyenlően keresik a bizarrságot. Csakhogy Balzac művében több a cynismus és kevesebb az elegancia, sőt gyakran a művelt társalgásba sem illő helyek fordulnak elő benne. Egyedüli érdeme, hogy Balzac itt egészen lefesté magát. Egész őszinteséggel tárja itt fel póriás hajlamait, a tisztátlan iránti vonzalmát s főleg pessimismusát, mely az emberben kicsinyességnél és nyomoruságnál egyebet látni nem bír. Ezt látjuk minden művén kisebb-nagyobb mértékben. Bármint ügyekszik olykor érzelgéssel és mysticismussal takarni e tulajdonait, mindenütt feltalálhatók, a nélkül hogy kutatók, — úgy hogy elmondhatjuk: Balzac muzsája rossz helyek gyermeke s a legnagyobb ügyekezett mellett sem volt képes a trágár visszaemlékezésektől és illetlen szavaktól megválni.

Azon könyvében is, melynek hangja a legkomolyabb, melyben egész tisztelettel szól a házasságról, minden lépten-nyomon találunk sértő aphorismákat s egy-egy öszhangzavaró vonást. Egyik regényében, midőn egy nőt a legfinomabb vonásokkal rajzol, egyszerre csak a házasság titkait kezdi elbeszélni. „Ursule Mirout“ban, melyet egy fiatal leánynak ajánl, s mely leányok számára van írva, minden habozás nélkül tart értekezést a „nemzés megfejtethetlen tüneményéről.“ De a hibája schol sem tűnik fel oly kirívó módon, mint a „Fiatal házaspár emlékirataiban“, melyben az érzelmelek testi vágyakká, a szerelem érzéki gyönyörré, s a házasság a „törvényes kéjek eszköze“-vé van alázva. A fiatal nő ajkairól oly nyilatkozatokat hallani, melyek mind tudákos komolyságuk, mind leplezetlenségökkel meglepik az olvasót. — Balzac nem hiszen a házassági szerelemben. Midőn eszményitni akarja is, vagy eltorzítja vagy elaljasítja. — Balzac sohasem tisztelte s valódiilag tán nem is szerette a nőket. Nem az erkölcstan és költészet, hanem a materialista és kéjencz szemüvegén nézte őket. Habár többször kísért megfesteni, sohasem volt fogalma az eszményi, tiszta szerelemről. — Mindamellett, azt mondják, Balzac nagy részben a nőknek köszönhetette népszerűségét, mi újra csak azon régi igazságot bizonyítja be, hogy az emberek, s főként a nők jobban szeretik a becsülés nélküli hizelgőt, mint azt, a ki becsüli őket minden hizelgés nélkül. Balzac csak hizelgett a nőknek, de sohasem becsülte.

Sajátságos, hogy Balzac sohasem volt képes hiven rajzolni a fiatal

leányokat, pedig a regényírók nagyrészt ez szokta leginkább lelkesíteni. Mellékesen, mintegy a háttérben sikerülnek ugyan, de valahányszor előtérre állítja, eltorzítja őket. E rajzokra igen találó a mit Rochefoucauld mond: „A szellem nem sokáig bírja vinni a szív szerepét“, a mi ép oly igaz a szerelemben, mint az irodalomban.

Azonban igaztalanság volna azt állítani, hogy Balzac sohasem tudta festeni az emberi szív érzelmeit. Mindenki tudja, mily vonzóan festi „Grandet Eugeniá“ban a gyermeki szeretetet. Hasonló dicséretet érdemel „Cläes Maria“ és a „Gránátosné“, mely utóbbiban az anyai szeretet van rajzolva, s ha nem is a szűzies, de a valódi szerelmet látjuk az „Elhagyott nő“ és a „Harmincz éves nő“ sat. czimű művekben. Hogy írhat ugyanazon szerző egymástól annyira elütő műveket? Hogy lehetnek ily szép és kedves szülöttek ama szörnyművek édes testvérei? Ez könnyen kimagyarázható abból, a mit előre becsátottunk. Balzac két ember ugyanazon egy személyben: költő vagy ha egy tetszik festő, aztán moralista és philosoph. Midőn festő azaz költő s átengedi magát a naiv ihletettségnek, és úgy festi az embert, a minőnek a természetben látja, a nélkül, hogy valamely philosophiai elméletet tartana szem előtt, mindig hű vonásokat, eleven és megragadó színeket talált képeihez. De ha a philosoph és moralista Balzac vette át a tollat, ki értekezik a helyett, hogy elbeszélne, e l e m e z, magyarázni akar, a helyett hogy festene, új típusokat keres, különbnél különbféle egyéneket akar teremteni, mindig elhibázott, bizzar művek kerülnek ki tolla alól. Ebben találjuk fel Balzac írói jelleme kulcsát. Innen magyarázhatjuk ki, mint lehet egy tehetségnek két ily különböző arca, egyfelől sötét, másfelől sugárzó, melyben a valódi és ál, a jó és rossz elve oly csodálatosan vegyült; s mely egyszer mély, kellemdús, megható, másszor durva és kicsapongó vagy szenvedő és visszataszító. Balzac nagy tehetségű festő, de ál és veszélyes moralista. Valahányszor megelégszik a természet hű és vizsgálata után rajzával, jeles író; de valahányszor eszményíteni ügyeszkik, finomabb érzelmeket akar rajzolni s metaphisicába becsátkozik, kiállhatatlan.

Balzac valódi s kétségbevonhatatlan dicsősége a közönséges élet és a mindennap embereinek hű festésében áll; erre volt hivatva s ebben tünt ki eredetisége. Nem állott tehetségében a nagy szenvedélyek zivatartát és lángjait ecsetelni, patheticus jeleneteket teremteni s ellenállhatlanul megragadni. De kitünő azon kisebb indulatoknak, melyek a közéletben szerepelnek, azon finom és változékony árnyalatoknak, melyekben azok mutatkoznak, s melyek ezerféleképen jönnek surlódásba s végre azon rejtett harcoknak festésében, melyeket előidéznek és a melyek mintegy alig érezhető és mélyen rejlő mozgalmak a társadalomnak. Bámulatosan sikerül papírra tennie azon sajátságos egyhangú comicus vagy fájdalmas jeleneteket, melyek a salonokban, polgári lakokban s a házi tüzhely körül folynak le. Ily rajzokban ez író ritka, meglepő tehetséget mutat: sötét lángészt mondanánk, ha e szó nem foglalná magában a felsőbb lelki tehetségek bizonyos öszhangját, a mi benne hiányzik, s ha továbbá az író említett kiváló tehetsége oly széles körű s oly emelkedett

volna, mint a minő éles vizsgáló észre mutat. Mindamellett áll, hogy előtte tán senki sem bírt oly erőteljes és változatos tulajdonokkal, annyi elevenességgel, értelemmel s néha mélységgel a magán és a polgári élet festésében. Csodálatos, hogy e tüzes és többnyire határt nem ismerő képzelődésű ember, oly bámulatos fogékonysággal volt megáldva, hogy tán minden tárgy, a melyet látott, a részletek legkisebb vonásaival együtt oly hiven nyomódott lelkébe, mint a daguerreotyp ércz lapjára. Regényeinek számos jelenete, mintha a részletekre fordított legnagyobb gondal a természetből szolgálilag másolta volna le. Illúzióink gyakran oly teljes, hogy magát a természetet véljük szemünk előtt állani.

Ily festésekhez több kell az éles vizsgáló és dús emlékező tehetségnél. Mindez csak holt tárgyat szolgáltat eleven s életadó képzelet nélkül. Balzac rajzaiban épen ez életadó tehetség érdemli leginkább bámulatunkat. Rajzai igen elevenek. Jobb műveiben valódi, csonttal és hússal bíró embereket látunk mozogni, kik sokszor úgy el vannak találva, hogy ráismerünk bennök azokra, kiknek az utczán csak imént emeltünk kalapot. Ugyanez áll tájképeire és élettelen tárgyakból összeállított rajzaira nézve is. A mint a polgári lakok külsejét belsejét leírja, képei eszméket, hangulatokat fejeznek ki és sajátságos varázshatalommal vagy vidámitó vagy szomorító eszméket ébreszt, s nevetésre vagy csaknem sírásra indítja olvasóit. Mindez kétségtelen és valódi művészet s a közönségesnél nagyobb költői erőre mutat. Ha Balzac mindig e téren marad, soha sem teszi ki magát az érdemelt megrovásnak, hogy ő tört utat az anyagiságnak és a realismusnak, mert a realismus lényegileg épen abban áll, hogy nem az eszmét és érzelmet, hanem a külsőt, az anyagi burkot tartja fődolognak. Ő a legkitünőbb genre-festők közé tartoznék, ha művei nagy részben hatalmas leirői tehetsége az érintett hibába nem esett volna. Mint igen sokan a művészek közül nem ismerte eléggé saját erejét. Lenézte azon kisebb műveit, melyek egyedül dicsekedhetnek irodalmi beccsel s olyakra pazarlotta erejét, melyekhez nem volt tehetsége. Szerencsétlen gondolat volt tőle, hogy terjedelmesebbé tegye képeit. Azt mondják, rossz néven vette élete vége felé, ha valaki kisebb műveit magasztalta s nem több kötetes bölcseledő regényeit, holott beszélyei a legbecsesebbek. Kis „csöndéleti képei“ igen szépek, nagy művei visszataszítók. Tehetségének e túlerőltetéséből származik ferdeségeinek és torzításainak igen nagy része.

Balzac az emberi élet és természet kisszerű oldalait tanulmányozta. Ő mindig kicsinyeknek látta és festette az embereket. A kisszerű hibák és vétkek, irigykedések, a boszu és más közönséges indulatok részletes ismeretében és leírásában tűnik ki; ezeket az utolsó redőig kitárja előttünk. Ez gazdag, kimeríthetetlen forrása lehete költészetének, habár igaz, hogy e téren nem juthatott volna a nagy mesterek sorába. Legjobb említett nemű műveiben az igazság és művészet csak egy részét látjuk, de nem a teljes igazságot és művészetet. Az emberi természet egyik oldalát hiven tudta ecsetelni; de nem volt képes az emberi természetet egészben és részrehajlatlanul visszatükröztetni. Mily rosszul ismerte ön-

magát, midőn a Dante „Divina Comediá“-ját akarván utánózni, a „Comedia Humaine“ czim alatt, utolsó be sem fejezett művében a XIX-dik század embereinek és társadalmának nagyszerű képét akarta elkészíteni. Ő nem egész embert, csupán emberi alakokat tudott rajzolni. Műveiben sajátságos típusokat találunk, de az emberi természetet a maga egész teljében, általános és leglényegesebb vonásaiban hiában keressük. Arcz-képei elevenek, de többnyire kivételesek és bizarrok. Alakokat, melyek oly egyszerűek és öszhangzók legyenek, mint maga a természet, sohasem bírt elének állítani. Az említett „Comédie Humaine“ előszavában elég világosan jellemzi magát e részben. „A társadalom, ugymond, a közeghez képest, a melyben az egyén tevékenysége mozog, nem ugyanannyi különböző embert teremt-e, a hány állattani faj van? A különbség egy katonára, kézművesre, hivatalnokra, ügyvédre, tudósra, henye gazdára, államférfiúra, kereskedőre, tengerészre, költőre, szegényre és pap között néha oly nagy, mint a farkas, oroszlány, szamár, varjú, foka, birka stb. közt.“ Lehet-e ennél ferdébb fogalom az emberi természetéről? Lehet-e nagyobb mértékben megfelelkezni arról, mennyi változhatatlan örökkévaló, és közös van e látszólag oly különböző alakokban? Ez eszméje miatt, bár annak köszönheti legjobb műveit, marad oly végtelen messze Shakespeare és Molière mögött, kikkel föltétlen bálványozói, kivált halála után, összehasonlították, — sőt oly magasan sem áll, mint Lesage, pedig élesebb vizsgáló s elevenebben színező tehetsége volt.

A való festésében, mely, mint láttuk, főérdeme, azon hibába esik, hogy az életet még mindennapiabbnak s szomorubbna festi, mint a miú. Meglátszik rajzaiban az erkölcsi érzet hiánya. Hogy jól festhessük az embert, egy kissé szeretnünk s nagy mértékben kell becsülnünk. Bármennyire ostromozzuk gyöngéit, el kell ismer-nünk az erkölcsi nagyságot, lelkesednünk kell az önmegtagadáson s szeretnünk az erényeket, melyekre képes. Ha a bűn diadalát hirdetjük, sohasem leszünk képesek oly műveket hagyni magunk után, minőkkel a nagy mesterek ajándékozták meg az emberiséget annak nemesítésére. E nagy mesterek sokszor minden illusio nélkül festik az emberi szívet, de sohasem igyekeznek azt rosszabbnak tüntetni fel, mint a minő az életben. Ha kérlelhetetlenek a gyöngeségek kigúnyolásában, nem tesznek kételkedőkké az erényben. Szigoruk nem fajul gyűlöletté vagy megvetéssé; nem ejtik kétségbe a lelket, nem vesztegetik meg a lelkiismeretet és nem szennyezik be a képzeletet. Az ember javulni érzi magát műveik olvasása által. Balzac olvasásakor az ember attól tart, hogy rosszabbá lett s gyöngébbé az önző sugallatok ellenében. Molière comicumát gyógyító hatásának érezzük, — a Balzacé lehangoló.

Az erkölcsi érzet hiányánál nagyobb hiba Balzac rajzaiban, hogy nem tud mértéket tartani. Meséi rendesen jól kezdődnek s csaknem mindig rossz kimenetelűek. Ezt lehet jellemeiről is mondani. Eleinte tiszta, finom vonásokkal, természetes idomokban állanak előttünk; de e vonások aztán mindinkább durvábbak, kuszáltabbak, a színek vastagabbakká lesznek s a kép torzképpé válik. Hogy Balzac nagy részint torzképeket s

kivételes bizarr egyéneket fest, összefügg azzal, a mit a moralista és philosoph Balzacról mondánk. Valameddig a természet festésével beéri, mindig bájoló és művész, de mihelyt tanait akarja megtestesíteni és hirdettetni, kivételes bizarr egyéneket hoz a játékba és rajzai sohasem igazak. Képei torzképekké válnak, mihelyt egyfelől a valóra nem támaszkodhatik, mely képzeletének oly gazdag tárháza volt s másfelől az erkölcsi szövétnek sem vezérli, mely nélkül e s z m é n y í t n i lehetetlen.

Ezen tulajdonainak ismerete után elképzelhetjük, mily sikertelenül tett kísérletet a drámairással. Színpadon a kis, részletes vonások nem tesznek hatást, itt erős nagy vonásokban kell rajzolni a jellemeket. Ezenkívül nem volt meg benne a tehetség, e szenvedélyek játékba hozatalára, sem arra hogy ezeket önmaguk által magyarázza és fejlessze. Az ő tehetsége sokkal inkább elbeszélői, mint drámai. Értett aprólékos vizsgálathoz és hosszadalmas fejlesztéshez, de nem a színpadi cselekvény mozgalmasságához s gyors kifejtéséhez. Színműveiben jó tulajdonai elenyésznek s annál feltűnőbbek hibái. Itt jobban szembetűnik a józanság, természetesség, mértéktartás hiánya, és a tulzás, s a jellemek cynismusa. Színművei nagyobb mértékben éreztetik velünk, semmint regényei, hogy a bűnöket nem helyeslő, hanem roszaló és kigunyoló nevetés illeti, mint Molière színműveiben.

Regényeiben épen legszebb tulajdona, a természet részletes leírásának képessége viszi tulságba. A legszebben megelevenített és színezett leírások gyakran válnak tolla alatt bútorlajstromokká. Az arczképeket néha egykét vonással meglepően tudja elevenekké tenni; de sokszor a tulzott részletezés miatt rendkívül hosszadalmas. A részletek és külsőségek felhalmozása teszi műveit mindennapiakká. Fő tévedése volt neki és utánczóinak, hogy az arczképfestőkkel akart versenyezni. Mindamellett, hogy Horatius azt mondja, legyen a költészet olyan, mint a képirás, soha költő és regényíró nem lesz képes diadalmasan megállani e vakmerő harczt. A költőnek inkább a lelket, az indulatokat kell festenie s a külsőt egykét vonással vázolnia. De Balzac megfélekedezik arról, hogy a költő s még a művész is az anyagi hűséget csak eszköznek és nem czélnak tekintí. Igaz, hogy az emberi arcz bámulatos tükre az emberi hajlamoknak; de nem a tükröt, hanem az abban visszasugárzó lelket kell rajzolni. Balzac költészete minden részben a materialismus bélyegét viseli magán, ez uralkodik költészetében és stíljét is ez hatja át. Valamint az arczképet nem mint költő, hanem inkább mint anatom rajzolja, úgy az örömet és fájdalmat inkább physiologként festi. Igaz, hogy ez is művészet, de nem a szigorú és nemesebb értelemben vett művészet. Sok jelenetben az egyének lelkiállapotja helyett a leghívebben és részletesebben írja le testi állapotukat; — s így nem csoda, ha ritkán tud a szívre hatni. Balzac sok szellemmel nagy képzelőtehetséggel volt megáldva, de kevés érzellemmel. Ritkán történik, hogy megindítson s könyeket facsarjon olvasóiból. Valamint érzelmei, úgy eszményei sincsenek, legalább valódi eszményei — a mi

egyre megy. Innen van, hogy midőn a mysticismusig akar emelkedni és ábrándos lenni, stylje nevetséges dagálylá válik.

Általán styljében is tapasztaljuk Balzac lelkének öszbang alanságát, önmeghasonlását, a természetes korlátok számba nem vételét; sőt valamint a moralis emberben hiányzik az erkölcsi érzet, az íróban az izlés hiányát tapasztaljuk. Bármily jellemű legyen a styl, komoly vagy könnyű, kellemdús vagy szigorú, első föltétele a helyesség, a harmonia és a hang egysége. Mindezek többnyire hiányzanak Balzac műveiben. A túlmerészkedés, a homály és erőltetés gyakran teszi styljét élvezhetetlenné. Styljén az erőltetést, az önküzdelmet csaknem mindenütt megérezzük. Nem oly fára emlékeztet az, mely egyenesre, magasra nővén, szabadon és dúsan terjeszti ki ágait és lombjait, hanem azon hatalmas ugyan, de összevissza csavarodott formátlan törzsre, mely sziklába bocsátván gyökerét, ezer akadálylyal kénytelen küzdenie, míg kuszált tüskés ágbogait ide s tova kihajthatja. Ez mind compositióira, mind nyelvére nézve áll. Nála az eszme soha sem ugrik elő kész fegyverzetben, mint Minerva, hanem részenként, darabonként jön a világra. Balzac nehezen, küszködve és zaklatva irt teljes életében. Eszméi nehezen bontakoztak ki az azokat környező homályból. Kézirata csak rendkívül elstetett gyors lejegyzés volt. Javítások ürügye alatt, a kinyomott próbaíven sokszor merőben átdolgozta és idomította sietve odavetett eszméit. Ez kétségbecjtette nyomtatóit, s kiadóit csaknem tönkre juttatá. Ő tollat ragadott az eszme első, határozatlan fellobbanására s úgy ment tovább-tovább habozva és tapogatózva, igen gyakran a nélkül, hogy tudná hová szándékszik. Gyakran jutott oly helyekre, melyekből csak egész erejének összeszedésével tudott úgy a hogy kivergődni.

Ez egész írói pályáján át követett s mondhatni második természetvé vált szokás és pályája kezdete közt igen feltűnő a hasonlat. Balzac igen sokáig kereste a végre feltalált utat. Csaknem tíz évig tapogatózott, míg határozottabb irányt vett. Ily sok idő kellett e tehetségnek, hogy burkát kitörje és szárnyait kiterjeszthesse. 1820-tól 1828-ig kötetet kötetre, regényt regényre irt, számos nélkülözés közepett, mitsem kételkedve önmagában, mitsem törődve a közönség hidegségével. Művei nem ébresztettek és nem is érdemelték figyelmet. Akkor irt műveiben semmi legkisebb nyoma az eredetiségnek: szintelen közepszerűség, meddő bőség jellemzik e korbéli munkásságát. Nincs egy jel, melyből a leendő író meg lehetne jóslani.

Egy 1829-ben megjelent művén látszott először némi elbeszélő s egyénítő tehetség. Címe: „Le dernier Chuan“, melyben Scott-Waltert utánozta. De valódi hatást csak 1830-ban tett a már említett „Physiologie du mariage“zsal. Ebben elég sok szellem volt arra, hogy az olvasóval elnézesse ferdeségeit és cynismusát. Két évvel később boesáta közre egy beszély gyűjteményt, (Contes drôlatiques) mely ugyanazon féktelen nemből volt írva, mint a fenebbi értekező munka. Nagy részök trágár és styljök igen nyers. Valóban hírneves íróvá 1831-ben lett: „Le Peau de Chagrin“ című regénye ekkor hagyta el a sajtót.

Hoffmannt utánozta benne sőt el rontotta a szónoklással és ál-lyrai föllengéssel. Munkájával megjelenésekor és később nagy zajt ütöttek, — nagyobbbat mint érdemelte. Balzac elismert íróvá lett, s hitelét két újabb művel szilárdította meg. Ezek a „Magánélet jelenetei“ (Scènes de la vie privée) és a „Vidéki élet jelenetei“ (Scènes de la vie de province)*).

E művek maig is írói pályája legnagyobb dicsőségei: Balzac tehetsége ekkor tündökölt legteljesebb fényében. A korszak rövid volt s többé nem tért vissza. Utána a hanyatlás kora állott be. Vannak később is nagy tetszéssel fogadott művei; több nagy műve mutat tanulmányra, regényeinek egyegy szakasza, egyegy töredéke méltán bámultatik; de mindenikbe vegyül valami, a mi a műélvet megrontja s az öszhangot megzavarja. Az író jó tulajdonai tulzásba menvén elfajulnak, s mértéket tartani nem tudó hiúsága gyakran csábítja őt sikeretlen kísérletekre.

Meg kell jegyeznünk, hogy Balzac igen sokat tartott eredetiségére s kifogyhatatlan termékenységre, pedig egész életében, igen kevés kivétellel, idegen befolyások alatt állott. Megadjuk, hogy övé e forma. Egészen új genre-t hozott be a regényirodalomba. Ez újság a leírásokban s a lélek belső életének rajzában és magyarázásában áll. De a fő eszméket gyakran vette másoktól és sokszor utánozott. Képzete sokszor a túlságig gazdag részletek föltalálásában, de szegény egész művek alapeszméjének, új jellemek, helyzetek és szenvedélyek föltalálásában. Szűk körben forog s csaknem mindig ugyanazon típusokat állítja elének. Ő eszméit iminnen-amonnan vette, s a divat minden szeszélyének engedett. Ügyessége leginkább abban állt, hogy meg tudott ragadni minden eszmét, mely az irodalomban feltűnt. Minden genre-ben kísérletet tett, s többnyire pillanati tetszést vadászott.

Az angolok után a német phantasticus és philosopháló regényeket utánozta. „Magán élet jelenetei“ czimű műve után oly eszmékre ment át, melyek lelke természetes hajlamával nem egyeztek. Ez az új hitvallások korszakában történt, midőn egész sereg új Messiás és prophéta állott elő. Balzac is fölesapott ezek közé. A mysticismus és materialismus egyesítésének hirdetőjévé lett. Ez egészen új tant akarát kifejtteni „Louis Lambert“ és „Seraphita“ czimű művében. Nemsokára az állati magnetismus vonta magára figyelmét, s Balzac hittanná emelte Mesmer állításait. Ez egész mélyéig materialista és sensualista lélek elbizakodásában azt hirdette, hogy a költészet és emberi lélek legtitkosabb rejtélyeit fejtette meg.

Balzac utánzási és elsajátítási hajlamának több példáját hozhatnók fel. Elég azonban fölemlitnünk, hogy a „Párisi titkok“ megjelenése idejében ő is a rémregények írói közé állott. E korban írta többek közt az „Ördög naplója“ és a „Pórok“ (Paysans) czimű regényeit, melyekben a legundokabb vétkeket s legnagyobb nyomorokat festi, melyekre az emberi természet képes, s melyek a társadalomban előfordulhatnak.

E rövid és hézagos rajz által tán sikerült némileg éreztetni olvasóink-

*) Ezen czimek alatt jelentek meg „la Femme abandonnée“, „La Femme de trente ans“, „la Grenadière“, „les Célibataires“, s végre a nyelvünkre is lefordított s legjelesebb műve: „Grandet Eugénia.“

kal, hogy Balzac irodalmi pályáján hiában keresünk határozott irányt, hogy életében az egység s uralkodó eszme hiányzik. Minden kis szellőre más-más irányt vett. Gyakran egymásután a legellenkezőbb befolyásoknak hódolt meg. Lelkét folyvást az foglalta el legnagyobb mértékben, hogy féltett s ingadozó népszerűségét föntartsa.

A műveiben tapasztalt rendetlenség és zavar, mindazoknak tanúsága szerint, kik őt ismerték, magaviseletében is uralkodó jellemvonás volt. Társalgása s egész lénye annyira hasonló volt művei szelleméhez, hogy a ki egyszer látta, az emberből megismerhette műveit. A „Peau de Chagrin“ szerzője jóindulatu, eleven képzelődésű, tüzes, mértéket nem tartó, rendetlen, phantasticus ember volt. Feje örökösen forongott. Száz eszme és terv, képtelen ábránd főtt benne. Regény, dráma, vigjáték, irodalmi vita, tudományos, politikai rendszer, irodalmi és kereskedelmi vállalat: mind képes volt őt egyszerre érdekelni és elfoglalni. Tíz munka is meg volt nála egyszerre kezdve, hogy másnap mindannyival fölhagyjon és újhoz kezdjen. E sajátságos lélek legföltünőbb vonása volt a telhetetlen, beteges hiúság, melyet külseje is elárult. Magaviselete, bizarr s mindig tulzott, életmódja különczös, s öltözetében a hiúság gyakran gyermekes volt. Igen szeretett előkelőnek látszani. Mint polgári származásu, 1830-ig egyszerűen „Honoré Balzac“-nak írta magát. Azután mindig odatette az aristokratikus „de“-t, s e részben nem tűrte a tréfát. Pedig ferde izlése a vélt eleganciában s főleg művelt társaságokba épen nem illő magaviselete és beszédmódja e követeléseit meghazudtolták.

Ő mindenben ki akart tünni. Elbizakodásában azt hitte, mindent átölelhet és mindenre képes. Nem érte be ez egyszerű dicsőséggel, hogy regényíró és a társadalmi élet festője legyen. Mint író, minden stylben ki akart tünni s minden formát elsajátítani. Elhitette magával, hogy költő, philosoph, erkölcstani tudós, vallásújító, rabelaisi elbeszélő, epicus, lantos, drámaíró s törvényhozó lehet egy személyben. Minden tudományban, művészetben és iparágban szakembernek képzelte magát. A legkényesebb kérdések ketté vágásában oly bátorságot mutatott, minőhez csak tudatlansága hasonlítható. Physiolognak, phrenolognak, diplomatának vallotta magát; festő, zenész, kereskedő, könyvnyomdász is volt, s mint ügyvéd pert is folytatott. Hírlapíró is akart lenni és megírni a „Kormányzás bohózat“-át. Neki is kedve telt volna a ministerek kényszerinti lerántásában.

Irodalmi vállalatokba is avatkozott, melyek halva születtek, s színházi haszonbérő is volt. Egy alkalommal egy szindarab egész elrendezését kérte ki s jegyeket osztogatott a tapsolóknak. Hogy politikai szerepet is játszhassek, egyszer választási körleveleket bocsátott ki.

I. Napoleont isteníttette, mint az erő képviselőjét, s elhitette magával, hogy a mit ama nagy ember karddal megkezdett, ő tollal fogja bevégezni.

Balzac szellemdús, elmés, de gyöngye ítélőtehetségű ember volt. Eszméiben nem volt meg a határozottság, sőt gyakran józan észre sem mutattak. Mint sok scepticus, könnyenhívő volt, s könnyen ámitá el

mind más, mind maga. Gyakran a legképtelenebb rügeszméket táplálta. Saját eszméi elegendők voltak elragadtatására s gyakran bámulta saját szavait. Egyik ismerőse írja: „néha, midőn terveit vagy helyesebben ábrándjait előadta, maga eszeveszettnek, hallgatói együgyűeknek látszottak!”

Mint a ferde gondolkodásuakkal történik, kik eleven képzelő-tehetséggel bírnak, könnyen tévesztette össze a szépet a szokatlannal, a rendkívülit a nagy-szerűvel, a csodást a költőivel. Életirői sok adomát beszélnek róla, melyek épen az eredetiség és józanész hiányára mutatnak. A bizarrság miatt társalgása legjobb barátjaira nézve is fárasztó volt. Lelke, mely az erőltetett költésben ki volt merülve s a tulságos munka és a kávé mértékletlen használása által folytonos izgalomban tartva, gyakran ragadta őt képtelen beszédekre s ábrándjainak zavaros előadására. Páratlan hiúsága, naiv önteltsége s őszinte önzése teljes szabadsággal nyilatkozott. Fesztelenségében oly kevésbé válogatta meg kifejezéseit, hogy gyakran a kevésbbé szemérmesek is megbotránkoztak azokban. Erkölcsi tanai hasonló cynismus bélyegét viselték magukon. A kötelességekre nézve scepticus lévén, legkisebb hite sem volt se a férfiak se a nők érényében, s általán elszomorító megvetést mutatott az egész emberi nem iránt. Mindez nem gátolá meg, hogy könyveiben olykor igen határozott vallásos eszméket ne hirdessen, sőt egy ízben a francia academiától az erkölcsiséget terjesztő könyvekre kitűzött Monthion-féle jutalomért pályázott „Falusi orvos“-ával.

Ifjuságában kereskedési vállalatokkal foglalkozván, az irodalmi pályára is átvitte a kereskedési szellemet, a miismét nem fér össze az irodalom méltóságával. Kezdetben az ünfentartás, aztán a fényűzés ösztönözte őt az „irodalmi kereskedeésre.“ Ezt nemhogy tagadta volna, hanem rendszeres tant csinált belőle, melynek czime „irodalmi ipar“ volt. Ebben azt hirdette, hogy tiztizenkét írónak, mint az uralkodónak, az állam szavazzon meg „civillistá“-t. A választottak neve volna: „az irodalom tábornagya i.“ Bevallott elvei közé tartozott, hogy az írónak egy részben mindig kereskedőnek kell lennie, hogy árucikkét árulni tudja.

Pénzt, minél több pénzt keresni, — ez foglalkodtatá szüntelen. Milliommossá lenni, hercegi életet élni az irodalmi jövedelemből, ez volt az ábránd, melyet teljes életében hajhászott. Versenyezni akart egy akkori regényíróval és költővel, kik akkor vesztegetésükről és fényűzésükről hiresek voltak. „A művésznek fényesen kell élnie“: szokta mondani. A pénzkeresési láz vitte őt azon gondolatra, hogy a színműírást is megkísértse; mert a színpad Franciaországban a legjövedelmesebb irodalmi ág. Az irodalmi szempont e kísérletben másodrendű volt. Tudva van, hogy a színpaddal nem boldogult.

Üzérkedése által terjesztette az irodalomban a rossz szellemet. Nemcsak példája, hanem az irodalom méltóságát megalázó tan nyílt hirdetése által egyik előmozdítója volt a

szellemi munka kereskedelmi czikké alázásának, melyre a jelen századon kívül hiában keresünk példát a világtörténetben. Ha hiányzik az erkölcsi érzet, minden dologból kiüti magát: az író méltósága sokkal nagyobb mértékben függ az ember erkölcsi meggyőződésétől, mint általánosan hiszik.

Hogy Balzac más tekintetben is rossz befolyással volt kora irodalmára és erkölcsére, a fenebbiek után senki sem vonhatja kétségbe. E hatás nagy, mivel Balzac a hiresebb és olvasottabb írók közé tartozik. Ha áltanait nem hirdette is oly nyíltan, mint némely más regényíró, a művei sugallta rossz érzelmek, hajlamok, és ferde eszmék által kártékony befolyással volt. A vétkeket nem satyrával, hanem kedvteléssel festi. A scepticismus és materialismus is, melyet kimutattunk, nem annyira tanai-ban, elméletében, mint művei általános szellemében nyilatkozik. A szellem, a lélek nincs kitagadva azokban, hanem a test van cultussá emelve; az erkölcsi törvényeket nem támadja meg, hanem az önzés életszabályul van felmutatva, — szóval, ha a sensualismust nem hirdeti is nyíltan, minden eszméje alapját az teszi. — Irodalmi kártételei közt meg kell említnünk, hogy a nyelvet elrontotta, abba kénye szerint hozott be új szavakat, s a legpedansabb kifejezőmódok által kivetkeztette eredetiségéből. De legveszélyesebb volt realisticus iránya: ő a költészetben az anyagi elemnek adott elsőséget, s minden válogatás és megfontolás nélkül festi a szép vagy rút, vonzó vagy undorító valót; — nemcsak, hanem a rutat rutabbnak, az undokot undokabbnak festvén, mint a minő, egyik tényező volt a költészet hanyatlásában. Balzac magasztalói szerint ő kitűnően festette a valót, kitűnőbbben, mint bármely más regényíró. De ez állításban eszmezavar van. Balzac, igaz, jobban festi, mint bárki más, az élet közönséges szokásait, a részletes és részleges természet utáni rajzolásában jeles; de a teljes, absolut, általános valót fel sem bírta fogni. Az emberben az esetleges tulajdonok, egyéni sajátosságok, változékony vonások tüntek szemébe; de nem érté azt, a mi benne örök változhatatlan s bizonyos értelemben szükségképeni. Kétségtelen, hogy a művészetben annak is van helye, a mit külsőnek, esetlegesnek nevezünk, s a real méltó joggal vétetik fel, de csupán úgy, ha nem első, hanem másodrendű elem. Az eszmény teszi a művészet lelkét és csak általa él. E lélek hiányzik Balzacban. Ezért lehet őt a művészetbeli realismus egyik fő elősegítőjének neveznünk, — s ismételnünk kell, hogy befolyása által nagy mértékben sietteté a költészet hanyatlását.

SALAMON F.

DER REIM BEI DEN GRIECHEN, mit besonderer Berücksichtigung des Sofokles. Von Dr. Friedrich Dörr. Leipzig, Voigt und Günther. 1857.

Minden népköltészet eredetileg a hangsúlyhoz alkalmazkodik és rimelő. A romai költészetről bebizonyíták ezt Grimm, Burmann, Schuch, a héberről Gesenius és Schmitt henner. Hogy a régi görögöknél is eleinte

a rhythmus a hangsúlyban foglaltatott, arra már Hermann figyelmeztetett kitünő verstanában (*Elementa doctrinae metr.*), s Ritschl kimutatta ezt Pittacusnak néhány versein, melyeket Athenäus idéz (14. 618. l.). Egész rimes költeményeket nem mutathatunk ugyan föl a görög hajdankorból, de a különféle műkölteményekben előforduló számos rim, bizonyítékul szolgál, hogy azok a népköltészetből meritvék. A homéri költeményekben 47, Heziod munkáiban 26 rimpárra akadunk és pedig többnyire általános gondolatok kifejezésében, miből kitűnik, hogy a költő ezen rimes mondatokat vagy a nép szájából vette, vagy pedig rim által népszerűvé akarta tenni. Az alagyák írói is sokszor alkalmazták a rimet, főleg Theognis, kinek verseiből Dörr 37 rimpárt idéz. Legtöbb rim foglaltatik a drámai írók munkáiban, és pedig Aeschlynál 87, Euripidnél 79, Aristophannál 103 rimpár, ide nem számítva a kardalokat, melyekben szinte akadhatni rimekre. Sophocles Oedipus királyában van 127 rimes vers 57 rimesoportban, Colonsi Oedipusában 119 rimvers 51 rimesoportban, Ajaxában 106 rim, 41 rimesoportban, Antigonájában 87 rim 38 rimesoportban, Electrájában 118 rim 51 rimesoportban, a Trachini nőkben 84 rim 37 rimesoportban s Philoctétben 136 rim 60 rimesoportban.

Innen látszik hogy a rim nem valami esetleges tünemény a görög költészetben, hanem hogy annak régi idők óta divatban kellett lenni. Ezt bizonyítják a hajdankori görög rimes közmondások is, melyekre „*Studien über die Alt- und Neugriechen*“ czimű munkámban figyelmeztettem az illetőket.

Ha pedig a régi görög irodalom termékeit a jelenkori görögök kifejtése szerint olvassuk, még sokkal több rimre akadunk, mint a mennyit Dörr mutatott ki.

Mind ebből az a tanulság, hogy a mai görögök nem a középkorban vették át idegen földről irodalmukba a rimelést, mint némelyek állítgatják, hanem hogy azt saját nyelvökben mindig megőrizték. T. J.

ANTHOLOGIE GRIECHISCHER LYRIKER, mit litterarhistorischen Einleitungen u. erklärenden Anmerkungen von H. W. Stoll. Erste Abtheilung, Elegien und Epigramme. Zweite Abtheilung: Melische und chorische Lieder und Idyllen. Hannover 1857 és 1858.

Negyvenkilencz lantos költő van képviselve ezen kalászatban, melyet szerző olvasmányul ajánl a fölgymnasiumoknak, mint a melyből a tanuló az egész görög költészet fejlődésével megismerkednék. S mint-hogy a lyrai költészet legbensőbbben függ össze a görögök politikai és társadalmi állapotaival s legtisztábban fejezi ki a görög nép benső életét: a tanuló tökéletesebben fogja megismerni a lantos költők olvasmánya által a görögök nemzeti jelleme sajátosságait s mivelődési történetét. Végre a görög lyrai költészet egészséges, erősítő táplálékot nyújt az ifjunak, mely mesterkélt korunkban felülditheti a szellemet.

Szerző nézeteit helyeselték Németországban, különben nem jelent volna meg rövid idő alatt ezen Anthológiának második kiadása.

T. J.

BALLADE.

(GOETHE.)

Herein, o du Guter! du Alter herein!
 Hier unten im Saale da sind wir allein,
 Wir wollen die Pforte verschliessen.
 Die Mutter sie betet, der Vater im Hain
 Ist gegangen die Wölfe zu schiessen.
 O sing uns ein Märchen, o sing es uns oft,
 Dass ich, und der Bruder es lerne;
 Wir haben schon längst einen Sänger gehofft,
 Die Kinder sie hören es gerne.

Im nächtlichen Schrecken, im feindlichen Graus
 Verlässt er das hohe, das herrliche Haus,
 Die Schätze die hat er vergraben.
 Der Graf nun so eilig zum Pfortchen hinaus,
 Was mag er im Arme denn haben?
 Was birget er unter dem Mantel geschwind?
 Was trägt er so rasch in die Ferne?
 Ein Töchterlein ist es, da schläft nun das Kind. —
 Die Kinder sie hören es gerne.

Nun hellt sich der Morgen, die Welt ist so weit,
 In Thälern und Wäldern die Wohnung bereit,
 In Dörfern erquickt man den Sänger.
 So schreitet und heischt er unendliche Zeit,
 Der Bart wächst ihm länger und länger;
 Doch wächst in dem Arme das liebliche Kind,
 Wie unter dem glücklichsten Sterne,
 Geschützt in dem Mantel von Regen und Wind. —
 Die Kinder sie hören es gerne.

*) Azt hiszem, kedves dolgot teszek a „Budapesti Szemle“ tisztelt olvasói előtt, midőn Goethe gyönyörű balladáját ilyen fordításban közlöm. Szembeállítám az eredetét a fordítással, hadd lássa az olvasó, minő sikerrel küzd meg a magyar nyelv a

BALLADA.

GOETHE UTÁN.*)

Oh jöszte be, jó öreg énekesünk!
Itt lenn, a terembe' magunkra leszünk,
Zárjuk be retesszel a zárat.
Anyánk könyörög, s az atyánk odakünt
Farkasra vadász, tova fárad.
Mondj szép regedalt, o de többször is ám!
Mig bétanulom kis öcsömmel;
Már rég epedünk zene s dalnok után,
Gyerek ezt hallgatja örömmel.

Irtózatos éjben, ölő hadon át
Elhagyja a fénylakot, ösi honát,
Kincsét idejében elásta.
A gróf tovaillan a kis kapun át,
Mit burkol ölébe' palástja?
Mit rejteget és viszen oly szaporán
Hogy visszatekinteni sem mer?
Kis lánya szegény az, aludva karán. —
Gyerek ezt hallgatja örömmel.

No s virrad; előtte a messze világ,
Szállást neki völgy, neki hűs bokor ad,
Enyhet falu népe daláér'.
Igy vándorol, így eped éveken át,
Szakálla alább meg alább ér;
Ám nő kebelén is a szende alak,
Vihar ellen védve köpenynyel,
Nem fejtheti szebbé hercegi lak. —
Gyerek ezt hallgatja örömmel.

némettel, a magyar költő Németország legnagyobb költője nyelvével. Szükséges az ily műfordításokra olykor olykor példát, ösztönt adni, már csak azért is, mert — a mint egy tisztelt barátom írja — bizony bizony nagyon is eredetiek kezdünk lenni. Szerk.

Und immer sind weiter die Jahre gerückt,
Der Mantel entfärbt sich, der Mantel zerstückt,
Er könnte sie länger nicht fassen.
Der Vater er schaut sie, wie ist er beglückt!
Er kann sich für Freude nicht lassen;
So schön und so edel erscheint sie zugleich,
Entsprossen aus tüchtigem Kerne,
Wie macht sie den Vater, den theuern, so reich! —
Die Kinder sie hören es gerne.

Da reitet ein fürstlicher Ritter heran,
Sie recket die Hand aus, der Gabe zu nahn,
Almosen will er nicht geben.
Er fasset das Händchen so kräftiglich an:
Die will ich, so ruft er, auf's Leben!
Erkennst du, erwidert der Alte, den Schatz,
Erhebst du zur Fürstin sie gerne;
Sie sey dir verlobet auf grünendem Platz —
Die Kinder sie hören es gerne.

Sie segnet der Priester am heiligen Ort,
Mit Lust und mit Unlust nun ziehet sie fort,
Sie möchte vom Vater nicht scheiden.
Der Alte er wandelt nun hier und bald dort;
Er träget in Freuden sein Leiden.
So hab' ich mir Jahre die Tochter gedacht,
Die Enkelein wohl in der Ferne;
Sie segn' ich bei Tage, sie segn' ich bei Nacht —
Die Kinder sie hören es gerne.

Er segnet die Kinder; da poltert's am Thor,
Der Vater da ist er! Sie springen hervor;
Sie können den Alten nicht bergen —
Was lockst du die Kinder! du Bettler! du Thor!
Ergreift ihn, ihr eisernen Schergen!
Zum tiefsten Verliess denn den Verwegnen fort!
Die Mutter vernimmt's in der Ferne,
Sie eilet, sie bittet mit schmeichelndem Wort —
Die Kinder sie hören es gerne.

Ev elhalad , évnek utána megyen ,
 Meghagyja, megadja magát a köpeny ,
 Nem is éri be termete teljét.
 Néz apja reá , kire néznie menny !
 Örömében nem leli helyét ;
 Oly gyönyörű , oly nemes a hajadon ,
 Fájárul a mag nem ütött el ,
 Oly kincs az apának e drága vagyon ! —
 Gyerek ezt hallgatja örömmel.

S ím vágtat elő fejedelmi lovag ,
 Fölnyúl a leány keze, vélve hogy ad ,
 Alamizsnát nem veszen észre.
 Ám gyöngé kacsója szorítva marad :
 Ez kell nekem ! üdvöm e kézre !
 Ismerve — az ősz felel — égi becsét ,
 Mint hercegi nőd' emeled fel ;
 Ott a lovag elgyűrűzé jegyesét —
 Gyerek ezt hallgatja örömmel.

Megáldja pap őket az ima helyén ,
 Vigan , szomorún is , a hölgy vele mén ,
 Szomorún , hogy vészi bucsúját.
 Azóta ide s tova jár-kelel a vén ,
 Örömében viseli búját.
 Ilyen vala drága leányom , ilyen
 Unokákat vártam idővel !
 Oh ! nappal is éjjel is áldja szivem —
 Gyerek ezt hallgatja örömmel.

Megáldja a gyermekeket ; de mi hang ?
 Zörgetnek : atyánk jön ! az ősz oda van !
 Elrejtteni őt hova tudjuk. —
 Mit csábitod a gyereket ! te bitang !
 Fogjátok el , érzkezü hajdúk !
 Börtön fenekére a tolakodót !
 Anyjok veszi észre , hamar kelel ,
 Fut , nyájasan esdeni , szólni szót. —
 Gyerek ezt hallgatja örömmel.

Die Schergen sie lassen den Würdigen stehn ,
Und Mutter und Kinder sie bitten so schön ;
Der fürstliche Stolze verbeisset
Die grimmige Wuth , ihn entrüstet das Flehn ,
Bis endlich sein Schweigen zerreisset :
Du niedrige Brut ! du vom Bettlergeschlecht !
Verfinsterung fürstlicher Sterne !
Ihr bringt mir Verderben ! Geschicht mir doch Recht —
Die Kinder sie hören's nicht gerne.

Noch stehet der Alte mit herrlichem Blick ,
Die eisernen Schergen sie treten zurück ,
Es wächst nur das Toben und Wüthen.
Schon lange verflucht' ich mein ehliches Glück,
Das sind nun die Früchte der Blüthen !
Man läugnete stets , und man längnet mit Recht ,
Dass je sich der Adel erlerne ,
Die Bettlerin zeugte mir Bettlergeschlecht —
Die Kinder sie hören's nicht gerne ,

Und wenn euch der Gatte , der Vater verstösst ,
Die heiligsten Bande verwegentlich löst ,
So kommt zu dem Vater, dem Ahnen !
Der Bettler vermag , so ergraut und entblösst ,
Euch herrliche Wege zu bahnen.
Die Burg die ist meine ! Du hast sie geraubt ,
Mich trieb dein Geschlecht in die Ferne ;
Wohl bin ich mit köstlichen Siegeln beglaubt ! —
Die Kinder sie hören es gerne.

Rechtmässiger König er kehret zurück ,
Den Treuen verleiht er entwendetes Glück ,
Ich löse die Siegel der Schätze.
So ruft der Alte mit freundlichem Blick :
Euch künd' ich die milden Gesätze.
Erhole dich , Sohn ! Es entwickelt sich gut ,
Heut einen sich selige Sterne ,
Die Fürstin die zeugte dir fürstliches Blut —
Die Kinder sie hören es gerne.

Hajdú haboz , áll nemes arczczal az ősz ,
 Gyermek s anya esd , a hogy esdeni győz ;
 A herczegi dölyf nyeli mérgét.
 De asszonya kértire lázad a bösz ,
 Mig vad dühe feltöri kérgét :
 Vesztemre revélek el , utczai rongy !
 Koldús te ! . . . hanem hiszen úgy kell !
 Szennyet koronámra hoz ím e poronty —
 Gyerek ezt nem hallja örömmel.

Még áll , diadalmosan áll az öreg ,
 Döbbenve hanyatlik a szolgasereg ,
 A férj dühe dúl — kire töltse ?
 Átkos vala nászom , a kéjteli reg ,
 Viráginak itt a gyümölcse !
 Nem pótol — igaz ! nevelés soha fajt ,
 Nemes érzet jár csak a nemmel ,
 Koldúsanya szült ime koldusi rajt —
 Gyerek ezt nem hallja örömmel.

És el ha taszít apa , férj ha elűz ,
 Széttépi vadúl , a mi együve fűz ,
 Oh jertek az őshöz , apához !
 A koldus , az agg , a mezítelen ősz
 Még fel bir emelni magához.
 E vár az enyim ! Te raboltad el azt ,
 Fajod üze ki gyilkos elemmel ;
 Itt rá a pecsét , a királyi malaszt ! —
 Gyerek ezt hallgatja örömmel.

Már jogszerű fejdelem üli a trónt ,
 Ő vissza hívének ad ősi vagyont ,
 Feltörhetem a kincs zárát.
 Hagyján fiam ! így szeliden ipa mond :
 Urunk kegyelem-szava vár rád.
 Mind jóra`üt ez ki ; feledjük a bajt !
 Ma szerencsénk csillaga tűnt fel ,
 Nőd grófi leány , szüle herczegi fajt —
 Gyerek ezt hallgatja örömmel.

ARANY JÁNOS.

